МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОЛОГІЇ
МУЗЕЙ АРХЕОЛОГІЇ

КОМУНАЛЬНА УСТАНОВА «ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «БІЛЬСЬК»
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

БОРИС АНДРІЙОВИЧ ШРАМКО:

сторінки біографії,
підсумки досліджень,
спогади про вченого

Харків – Котельва
2021

УДК 903(4-11)"638.3"(082.1)
Б 82

Затверджено до друку Вченою радою Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, протокол № 19 від 28 березня 2021 року

Редакційна колегія:

Сергій Посохов – доктор історичних наук, професор, завідуючий кафедрою історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (відп. ред.);

Віктор Аксьонов – кандидат історичних наук, зав. відділом археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова;

Леонід Бабенко – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова;

Станіслав Задніков – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею природи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Ігор Корост – директор КУ Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради;

Сергій Куделко – кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Ольга Павлова – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Костянтин Пеляшенко – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Валерій Скирда – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Ірина Шрамко – кандидат історичних наук, директор Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Рецензенти:

Іващенко В. Ю. – кандидат історичних наук, доцент (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Рябченко О. Л. – доктор історичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди);

Сніжко І. А. – кандидат історичних наук., провідний науковий співробітник (Харківський історичний музей імені В. Ф. Сумцова).

Б 82 **Борис Андрійович Шрамко:** сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого / відп. ред.: С. Посохов. Харків–Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Майдан, 2021. 276 с.

ISBN 978-966-372-824-7.

При передруку та іншому використанні матеріалів збірника посилання на джерело обов'язкове.

До збірника увійшли нариси, спогади та наукові статті, у яких автори висвітлюють різні аспекти діяльності видатного українського дослідника, фундатора Харківської археологічної школи, доктора історичних наук, професора Харківського університету – Бориса Андрійовича Шрамка, а також аналізують внесок вченого в розробку наукових проблем, пов'язаних з історією давнього населення Східної Європи в різні хронологічні періоди. Крім того, наведені у спогадах та нарисах факти розкривають складний життєвий шлях науковця, його перші кроки в археології, напрямки наукового пошуку, наукові відкриття, різні аспекти діяльності як викладача та наставника молодих вчених.

Для істориків, археологів, музейних працівників, викладачів, краєзнавців, студентів вищих навчальних закладів та всіх, хто цікавиться давньою історією та археологією.

УДК 903(4-11)"638.3"(082.1)

ISBN 978-966-372-824-7

© Автори статей, 2021
© ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021

ЗМІСТ

Вступне слово 5

СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

Борис Андрійович Шрамко: основні віхи життєвого шляху. 7
Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Борис Андрійович Шрамко 17
Шрамко І. Б. Шляхами війни 25
Шрамко І. Б. Перші кроки Бориса Шрамка в науці 32
Бабенко Л. І. Шрамко Б. А.: на стежинках Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова 38

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Бабенко Л. І. Курган 4 поблизу с. Веселе: етнокультурна характеристика пам'ятки . . . 43
Буйнов Ю. В. Исследования Б. А. Шрамко археологических памятников на новостройках Харьковской области 50
Вертієнко Г. В. Внесок Б. А. Шрамка у вивчення релігійних уявлень населення Лісостепової Скіфії. 55
Горбаненко С. А. Записки на полях 66
Гречко Д. С. Б. А. Шрамко – фундатор дослідження пам'яток скіфського часу лісостепової частини басейну Сіверського Дінця 70
Кашкин А. В., Приймак В. В. Археологические исследования Б. А. Шрамко в верховьях Ворсклы и Псла 73
Мураками Я. Борис Шрамко как истинный археометаллург 77
Окатенко В. М. Іскра, що не згасає. 81
Ольговський С. Я. Кольорова металообробка скіфського часу в дослідженнях Б. А. Шрамка. 89
Пеляшенко К. Ю. Керамологічні студії Бориса Шрамка 93
Полідович Ю. Б. Спогади і роздуми про дослідження скіфського мистецтва 97
Пуголовок Ю. О. Наукова спадщина професора Б. А. Шрамка в контексті вивчення старожитностей літописних сіверян 101
Селегєєв С. С. Б. А. Шрамко – дослідник Хорошівського городища 107
Скирда В. В. Средневековые памятники в исследованиях Б. А. Шрамко 110
Снітко І. А. Внесок Б. А. Шрамка в архітектурну археологію 121
Харламова А. О. Дослідження Б. А. Шрамком Донецького городища (літописного міста Донець) 123
Шелехань О. В. Скіфська зброя в дослідженнях Б. А. Шрамка 128
Шпорт А. М. Борис Андреевич Шрамко – выдающийся ученый-археолог 134
Шрамко И. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельского городища 141

СПОГАДИ ПРО ВЧЕНОГО

Аксёнов В. С. «Боишься – не делай, делаешь – не бойся...». 153
Андрієнко В. П. Згадуючи вчителя. 155
Бабенко Л. І. Борис Андрійович Шрамко – крок до безсмертя у науці 159
Берестнев С. И. Один день с Б. А. Шрамко . . . 162
Бойко Ю. Н. Борис Андреевич Шрамко 164

Буйнов Ю. В. Слово об учителе 167
Венгеровський С. Б. Спогади про Б. А. Шрамка. 170
Головко О. Б. З ним ми подорожували у просторі і часі 173
Григорьянц М. Н., Бейдин Г. В. Он был и навсегда останется для нас самым первым и главным наставником в археологии 176
Дударев С. Л. На стрежне научных связей 178
Заблоцький В. П. Піднятися до оппідуму 181
Кислий О. Є. Ворота Гелону 184
Колода В. В. Мої студентські роки із «шефом» 187
Куделко С. М. Профессор Б. А. Шрамко как преподаватель. 191
Лесков А. М. Уникальная скифская бляшка из Музея Пенсильванского университета 193
Литвиненко Р. О. Борис Андрійович Шрамко: студентські спогади з 1980-х 195
Мурзін В. Ю. Більське городище та місто Гелон 198
Посохов С. І., Буйнов Ю. В. Йому підвладні роки та століття. 199
Пушик С. Г. Ґіпотеза Гелона 201
Радзієвська В. Є. З історії гуртків юних археологів Харківщини 211
Скорий С. А. Він був видатним вченим до останнього: деякі моменти спілкування з професором Шрамком 215
Скорый С. А., Алексеев А. Ю., Яблонский Л. Т. К юбилею Бориса Андреевича Шрамко 219
Ткач О. Є. Кілька слів про археологічну експедицію 1975 року. 224
Федорова О. М. Згадуючи Бориса Андрійовича Шрамка 226
Цецхладзе Г. Приобщение к скифской археологии 228
Щербань А. Л. Historia est vita memoriae 230

ДОДАТКИ

Список наукових праць Б. А. Шрамка (укладач С. А. Задніков) 233
Статті в газетах, часописах, енциклопедіях та науково-популярних журналах (укладач С. А. Задніков) 244
Дисертації, виконані під керівництвом Б. А. Шрамка. 247
Основні джерела та література про Б. А. Шрамка (укладач С. Р. Марченко) 248

ДОКУМЕНТИ

Борис Андрійович Шрамко – професор Харківського університету. Матеріали архіву ХНУ імені В. Н. Каразіна (укладач О. Г. Павлова) 255
Нагородний лист ордена Червоної зірки від 25 липня 1943 р. 258
Нагородний лист ордена Червоної зірки від 01 липня 1944 р. 259
Нагородний лист медалі «За бойові заслуги» від 16 липня 1944 р. 260
Диплом кандидата історичних наук (1953 р.) . . 261
Атестат доцента (1956 р.) 261
Диплом доктора наук (1966 р.) 261
Атестат професора (1967 р.) 261
Диплом Заслуженого професора Харківського державного університету від 26.01.1996 р. 262
Посвідчення «Відмінник освіти України» (2001 р.) 262
Рішення Харківської міської ради «Про присвоєння звання «Почесний громадянин міста Харкова» від 06.07.2005 р. 263
Посвідчення та нагрудний знак Почесного громадянина міста Харкова 265
Диплом Почесного громадянина міста Харкова 266
Рішення Більської сільської ради «Про перейменування назв вулиць Більської сільської ради» від 18.02.2016 р. 267
Рішення Харківської міської ради «Про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова» від 24.02.2016 р.. 268
Рішення Вченої ради ХНУ імені В. Н. Каразіна про присвоєння аудиторії № 5-54 історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна ім'я професора Бориса Андрійовича Шрамка (2021 р.). 272

ВСТУПНЕ СЛОВО

Борис Андрійович Шрамко (1921–2012) – відомий український археолог, який здійснив вагомий внесок у дослідження найдавніших сторінок минулого Східної Європи. Вражає як спектр його наукових зацікавлень (який охоплює величезний проміжок часу: від бронзового віку до Середньовіччя), так і глибина опрацювання археологічного матеріалу, що здійснювалося в тому числі за допомогою природничо-наукових методів. Звісно, найчастіше його згадують як провідного скіфолога, дослідника знаменитого Більського городища. Ці дослідження він здійснював понад 40 років. У результаті було розкопано майже 50 тис. м^2 культурних нашарувань, досліджено чимало курганів. Кілька десятиліть наполегливої праці на цій пам'ятці дозволили йому ототожнити її з містом Гелон, яке згадував «батько історії» Геродот. Втім, слід зазначити й виокремлення бондарихинської археологічної культури доби бронзи, дослідження Люботинського городища скіфського часу, а також слов'янського міста Донець, яке пов'язане з подіями, що розгортаються в «Слові о полку Ігоревім». Він брав участь у численних наукових конференціях, у тому числі й за межами України, гідно представляв Україну в комітеті ЮНЕСКО. Водночас, варто зазначити його внесок у відродження Археологічного музею Харківського університету і, зрозуміло, його працю як викладача, наукового керівника цілої когорти археологів. Залишилося чимало праць Б. А. Шрамка, які й сьогодні продовжують активно використовувати як в навчальному процесі, так і в наукових дослідженнях.

Слава до Бориса Андрійовича прийшла за життя. Він отримав звання «Заслужений діяч науки і техніки України», став Почесним громадянином міста Харків, першим Заслуженим професором Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Про нього писали в газетах, його праці активно цитували. Втім це ніяк не вплинуло на стиль життя вченого, який до кінця своїх днів залишався скромною людиною, вірною своїм усталеним цінностям та прагненням. Ймовірно, на це вплинули ті випробування, які йому довелося пройти під час війни, коли питання про сенс життя постало досить гостро. Б. А. Шрамко брав участь у бойових діях, командував гаубичною батареєю, був тяжко поранений при визволенні Харкова, мав п'ять бойових нагород. Він з честю витримав ці випробування, повернувся до свого Харківського університету, де й пропрацював понад шістдесят років.

Готуючись до сторічного ювілею вченого, ми вирішили підготувати до видання цю збірку. Складність була в тому, що про Бориса Андрійовича вже написано й опубліковано чимало. Тож ми вирішили зібрати до купи вже опубліковані тексти, а також звернутися до наших сучасників з проханням написати про свої враження від спілкування з ученим, або охарактеризувати його науковий доробок. Зазначу також, що у цій збірці частково представлені спогади самого Б. А. Шрамка, опубліковані деякі документи та фотографії.

Сподіваюся, що ці матеріали дозволять читачеві осягнути перипетії долі, масштаб особистості та результати наполегливої діяльності цієї непересічної людини.

На сам кінець хочу щиро подякувати всім тим, хто долучився до цієї праці.

Сергій Посохов

СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

БОРИС АНДРІЙОВИЧ ШРАМКО: ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ

Життєвий шлях кожної людини насичений багатьма подіями. Вони іноді можуть здаватися випадковими, втім, вочевидь, слід виокремлювати ті, які стали «доленосними», які фіксують віхи професійного та творчого розвитку. Збираючи такі події до купи, можна визначити своєрідну «лінію життя» й спробувати охарактеризувати її... Звісно, земний шлях кожної особистості обмежено певним проміжком часу. Цей час формує свої вимоги до людини, обумовлює її вчинки й думки. Ми не можемо вийти за межі «нашого» часу. Втім, водночас, є абсолютно зрозумілим, що кожна особистість здатна змінювати навколишній світ, що саме люди визначають специфіку того чи іншого історичного періоду, впливають на перебіг подій, висувають нові ідеї, формують традиції і т.д. Тож, розмірковуючи про конкретну людину, слід зважити на цей діалектичний процес.

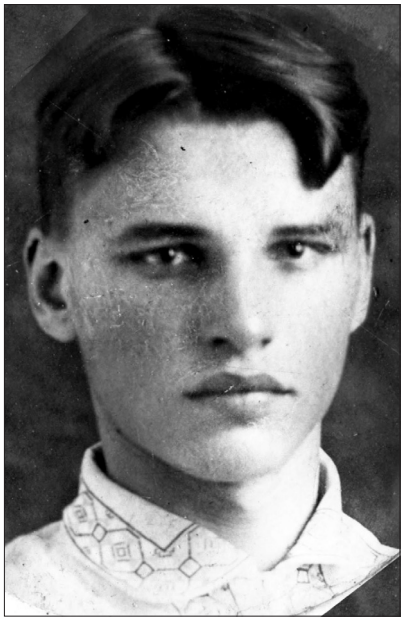
Життєвий шлях Бориса Андрійовича Шрамка був доволі тривалим, нелегким, проте насиченим цікавими подіями, зустрічами, вагомими науковими досягненнями та відкриттями.

Нижче наведено основні факти біографії видатного вченого.

Народився дослідник **17 січня 1921 року** в місті Гомель (республіка Білорусь). У 1935 р. сім'я переїхала до Харкова, де Борис Андрійович і закінчив школу та отримав середню освіту. У 1939 р. він став студентом історичного факультету Харківського університету, захопився археологією та ще на першому

Борис Шрамко в дитинстві. *1922 р.*

Шкільні роки. *1938 р.*

Б. А. Шрамко, *14 липня 1945 р. Угорщина.*

курсі взяв участь у розкопках кургану скіфського часу на Валківщині (дослідження І. Луцкевича).

Під час війни, починаючи з 1942 р., брав участь у бойових діях, закінчив Смоленське артилерійське училище, командував вогневим взводом. У цілому в роки Другої світової пройшов складний шлях від рядового телефоніста до командира гаубичної батареї, був тяжко поранений під час визволення Харкова в серпні 1943 р. За виявлену мужність та героїзм нагороджений п'ятьма бойовими нагородами, серед яких два ордени Червоної Зірки, медалями «За бойові заслуги», «За взяття Відня», «За перемогу над Німеччиною». Демобілізований у 1946 р.

З 1946 по 1949 рр. продовжив навчання в Харківському університеті. У 1948 р. його доповідь «Кераміка салтівської культури» була відзначена Міністерством вищої освіти грамотою та грошовою премією. На п'ятому курсі виступив на студентській конференції з науковою доповіддю «Знаряддя виробництва та зброя салтівської культури», яка була визнана однією з найкращих. Тези доповіді ста-

Сторінка з випускного фотоальбому Б. А. Шрамка, *1949 р.*

На Донецькому городищі. *1953 р.*

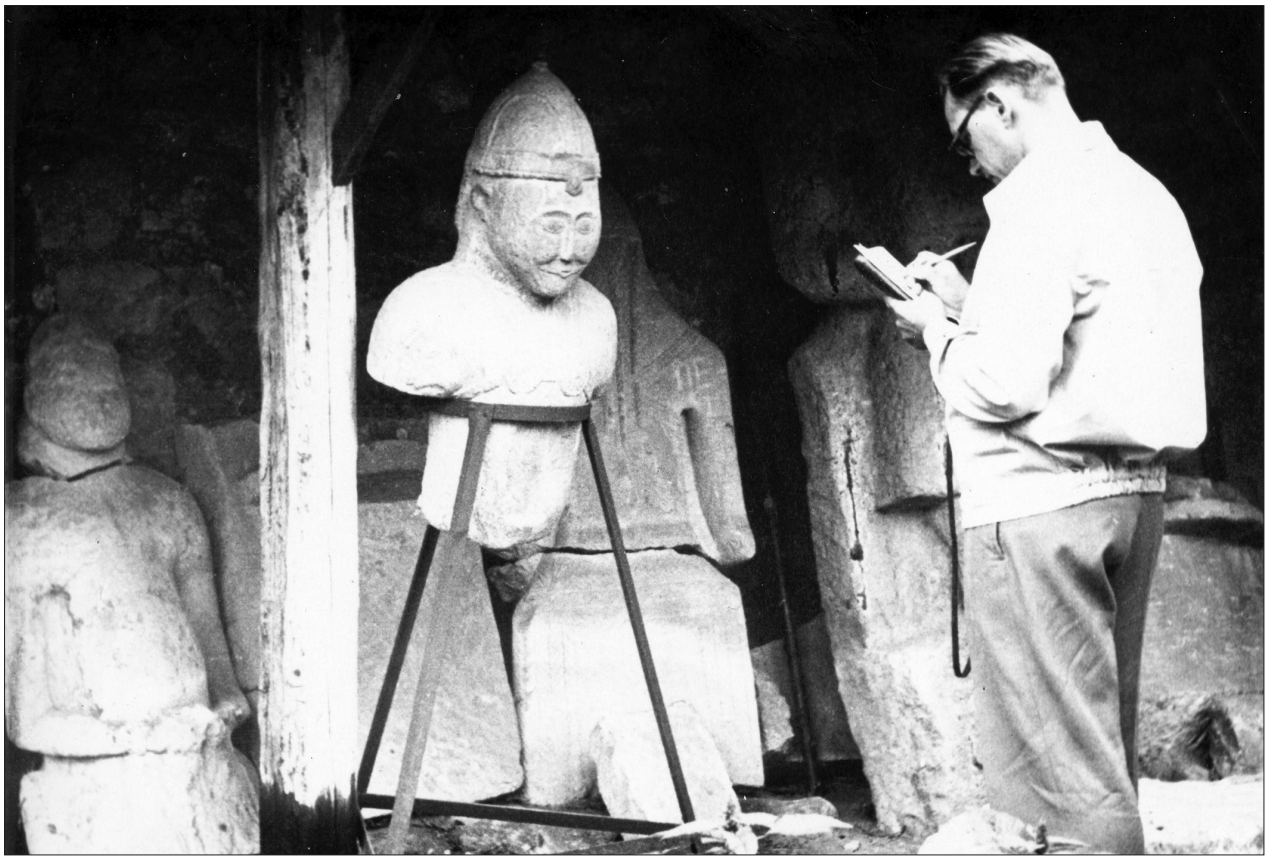
Перед будівлею Харківського університету. *1954 р.*

ли його першою науковою публікацією. Після отримання диплому з відзнакою Борис Шрамко вступив до аспірантури. Його науковими керівниками стали С. А. Семенов-Зусер та Б. М. Граков. Водночас молодий науковець опікувався проблемами Музею археології: дбав про збереження фондів, розшукував знахідки, відновив ведення профільної документації закладу, розпочав упорядкування наукового архіву та бібліотеки.

У 1951 р. розпочалась викладацька діяльність Бориса Шрамка. З 1952 по 1955 рр. він працював старшим викладачем кафедри стародавньої історії та археології на історичному факультеті університету. Результатом наполегливої праці, систематичної науково-дослідної, пошукової роботи, здійснення масштабних розвідок стала кандидатська дисертація на тему: «Пам'ятки скіфського часу в басейні Сіверського Дінця». Її Борис Андрійович успішно захистив у 1953 р. в Москві. У 1954 р. ним була відкрита нова, бондарихинська, культура доби фінальної бронзи.

З 1955 по 1966 рр. він займав посаду доцента кафедри стародавньої та середньовічної історії, провів масштабні археологічні розкопки неукріплених поселень та городищ скіфського часу в басейні Сіверського Дінця, літописного міста Донець доби раннього середньовіччя. Працював над монографією

Б. А. Шрамко в у Бахчисараї

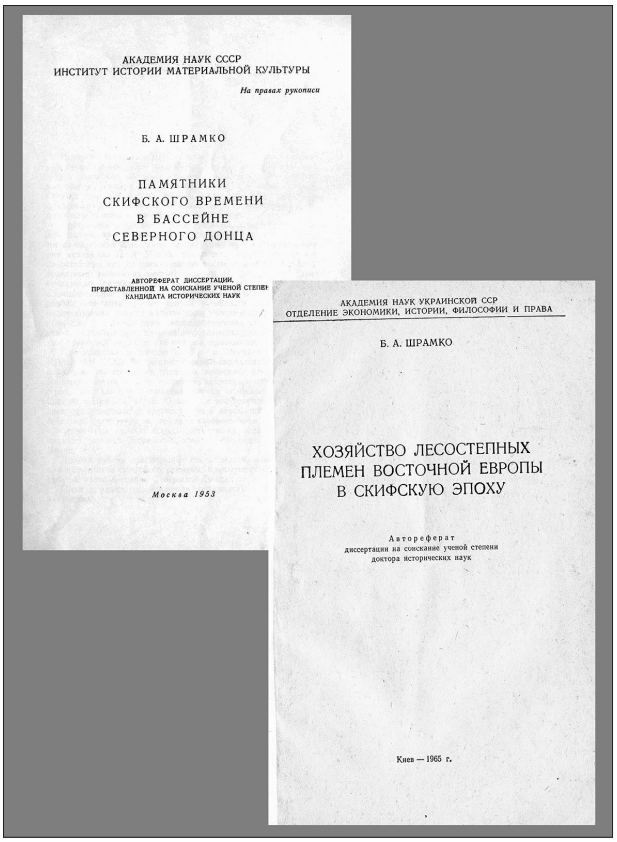

Городище Караван. Б. А. Шрамко заповнює польовий щоденник. *1955 р.*

Б. А. Шрамко.
1959 р.

Автореферати дисертацій Б. Шрамка

«Древности Северского Донца», яка вийшла друком у 1962 р. Понад 4 десятиліття очолював Сіверсько-Донецьку та Скіфо-слов'янську експедиції. Багато років керував польовими археологічними практиками студентів, у яких пройшли підготовку близько двох тисяч майбутніх істориків. Деякі з них стали професійними дослідниками, кандидатами та докторами історичних наук, керівниками експедицій, гідними представниками харківської археологічної школи. Саме в цей період Б. А. Шрамко розпочав цілеспрямоване вивчення стародавніх технологій, першим в Україні широко почав застосовувати археометричні методи дослідження археологічних матеріалів. У 1966 р. в Києві він блискуче захистив докторську дисертацію за темою «Господарство лісостепових племен Східної Європи в скіфську добу», яка вже понад півстоліття не втрачає наукової актуальності.

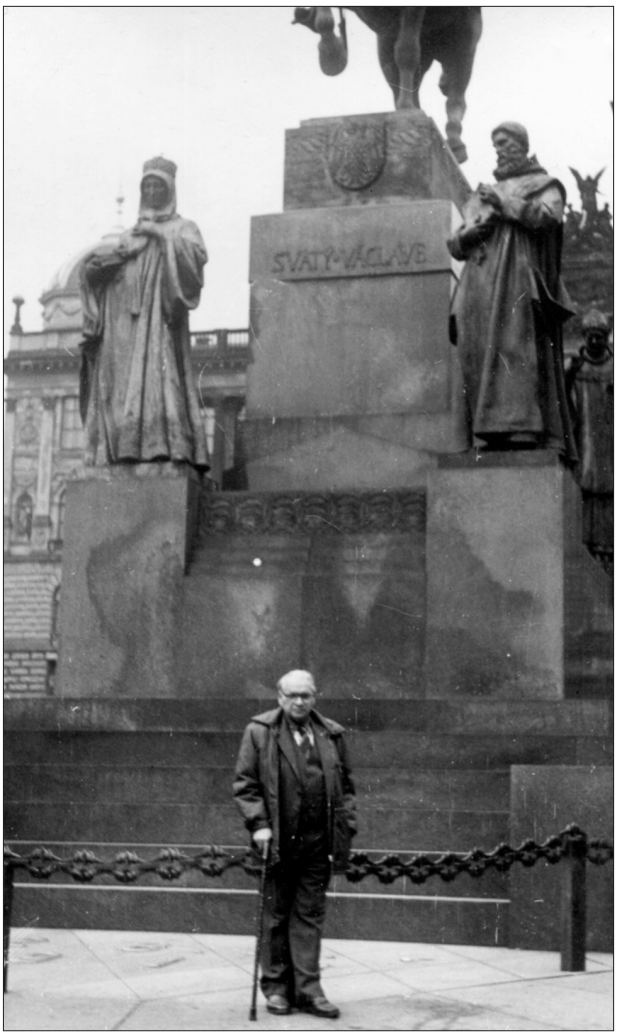
Травень 1960 р. Зліва направо: Р. М. Мунчаєв, Б. М. Граков, Б. А. Шрамко, крайній праворуч – В. В. Кропоткін.

З Борисом Мозолевським

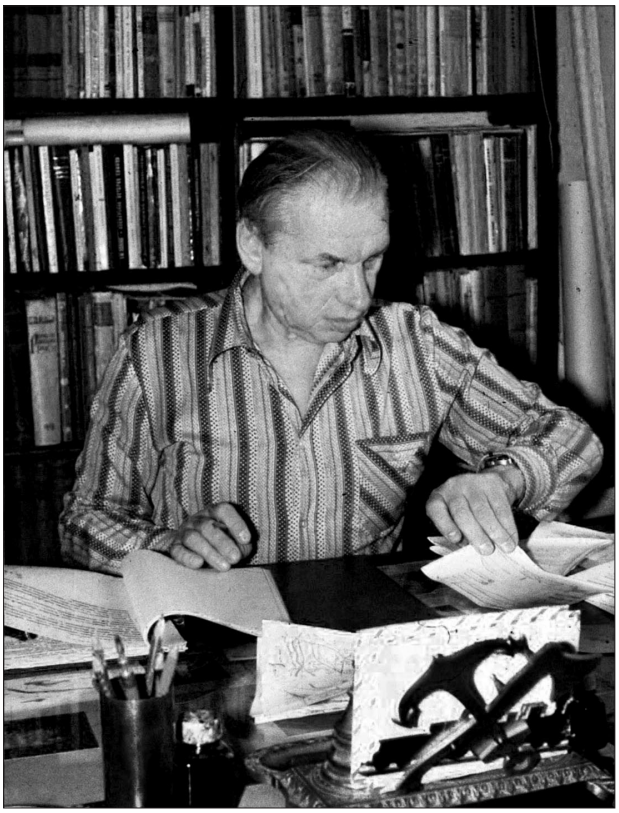
Б. А. Шрамко з М. М. Погребовою біля входу на виставку «Золото степу». *м. Шлезвіг (Німеччина). 1991 р.*

На Вацлавській площі у Празі під час проведення симпозіуму. *Жовтень 1987 р.*

У 1958 р. Борис Андрійович розпочав масштабні дослідження Більського городища. Розкопки на пам'ятці вчений здійснював фактично безперервно до 1995 р. З 1992 р. Б. А. Шрамко був науковим консультантом та координатором робіт Українсько-Німецької археологічної експедиції на Більському городищі.

З 1966 до 1977 рр. Борис Андрійович був завідувачем кафедри історії стародавнього світу та археології ХДУ. У 1967 р. отримав звання професора. У 1972-му підготував підручник «История первобытного общества», що вважався одним із найкращих з цього предмета. З 1977 р. Борис Андрійович Шрамко – професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології. У цьому ж році разом із колегами з університету він підготував до друку «Справочник по археологии Украины: Харьковская область». До нього включено й відомості про археологічні пам'ятки, обстежені науковцем під час його масштабних розвідок у середині XX століття. За матеріалами лекцій для студентів, які спеціалізувалися на археології, у 1983 р. вченим видано навчальний посібник «Археология раннего железного века

У домашньому робочому кабінеті

У таборі експедиції на Східному укріпленні Більського городища. *1980 р.*

Східне укріплення Більського городища. *1983 р.*

Б. А. Шрамко серед учасників експедиції на Східному укріпленні. *1989 р.*

Восточной Европы». Підсумки багаторічних розкопок у Більську були узагальнені в монографії «Бельское городище скифской эпохи: город Гелон» (Київ, 1987). У ній сформульована науково обґрунтована концепція виникнення та розвитку цього поселення, яке вчений ототожнював з містом Гелон, описаним у відомій праці грецького історика Геродота.

З 1971 р. Б. А. Шрамко входив до складу Польового комітету Інституту археології академії наук України, Спеціалізованої Вченої ради даного Інституту з присудження докторських степенів, був членом редколегії журналу «Археологія» та інших наукових видань. З 1967 р. Борис Андрійович Шрамко – представник Міжнародного комітету ЮНЕСКО з вивчення металургії заліза. Співпрацював вчений також із Міжнародним комітетом із дослідження орних знарядь та землеробства (Данія). Був учасником понад 150 наукових конференцій, у тому числі й міжнародних.

Б. А. Шрамко виконував значний об'єм організаційної роботи. У період з 1965 по 1976 рр. був заступником декана з наукової роботи в рідному університеті. З 1995 р. – співголова Українського Центру іраністики.

Борис Андрійович Шрамко відзначений численними нагородами. Так, у 1996 р. він першим в університеті отримав звання «Заслужений професор Харківського університету». У 1997 р. разом з колегами по кафедрі йому була присуджена Республіканська премія імені Д. І. Яворницького Всеукраїнської спілки краєзнавців. У 1991 р. нагороджений

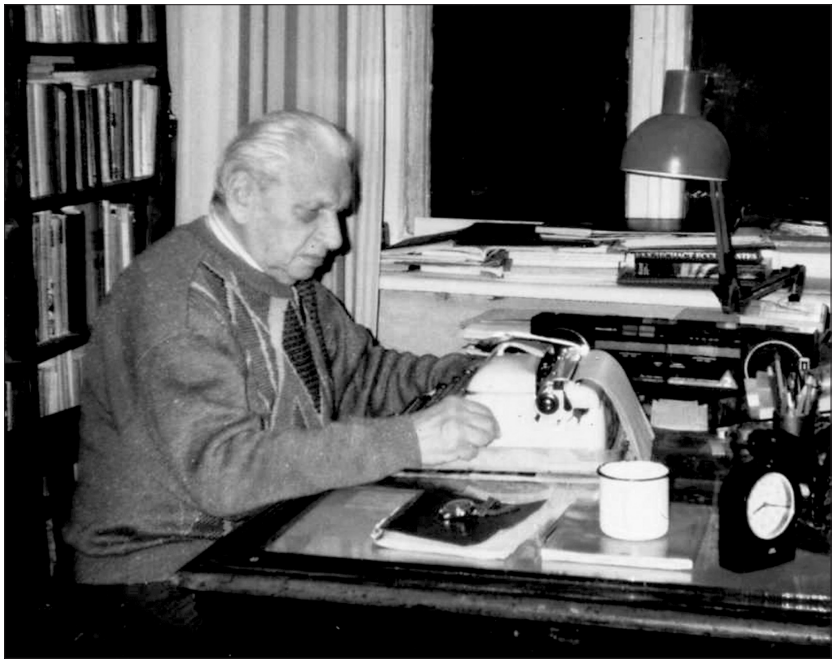

З керівниками Українсько-Німецької експедиції Р. Ролле та В. Мурзіним на Східному укріпленні Більського городища. *1992 р.*

Колектив кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХДУ, *листопад 1993 р.*

знаком «Відмінник освіти України». У 1999 р. Борис Андрійович Шрамко став переможцем конкурсу «Вища школа Харківщини – кращі імена». У 2001 р. йому було присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», а у 2005-му обрано Почесним громадянином Харкова. І після смерті вченого продовжують виходити його роботи, а рейтинг науковця, судячи з цитування його праць, з року в рік лише зростає.

У домашньому кабінеті. *1998 р.*

Почесний громадянин Харкова. *2005 р.*

І. М. Кулатова,
О. Б. Супруненко

БОРИС АНДРІЙОВИЧ ШРАМКО

Пам'яті визначного вченого

Більше восьми років тому, 8 липня 2012 р., на 92-у році залишив цей світ визначний радянський та український археолог, доктор історичних наук, професор Борис Андрійович Шрамко, з ім'ям якого пов'язане вивчення доби раннього залізного віку в Україні та на Полтавщині, зокрема, багаторічні дослідження широко відомого Більського городища. Борис Андрійович – приклад унікального вченого, котрий у літах до останніх днів не припиняв працювати над своїми науковими працями, готував статті і публікації, консультував колег та учнів. Останньою книгою, яку він тримав у руках, став невеликий збірник праць наукової конференції в Котельві та Більську «Феномен Більського городища», що побачив світ у липні 2012 року в Полтаві, репрезентуючи доробки учнів та колег із приводу вивчення грандіозного комплексу скіфської епохи (Супруненко 2012). Правда, взяти участь у роботі цієї конференції в Патріарха скіфської археології України вже не було сил...

Мабуть, жоден із колег-археологів і сучасників-фахівців не присвятив Полтавській землі стількох років плідних наукових досліджень, не підготував такої кількості наукових і публіцистичних праць, жоден не сходив – не зміряв пішки чи за кермом автомобіля стільки стежок, курних шляхів і торованих доріг Поворскля, Посулля та Припсілля. Ім'я Б. А. Шрамка ввійшло не тільки до анналів радянської, української, східноєвропейської, а й до світової археології, стало широко відомим історичному та краєзнавчому загалу колишнього СРСР, України й СНД. А на Полтавщині в часописах, на сторінках енциклопедій і путівників, з трибун конференцій майже завжди звучало його впевнене та виважене слово... Останні наукові праці вченого побачили світ саме в Полтаві: у 12-у томі обласної енциклопедії «Полтавіка», присвяченому проблематиці релігії та церкви на Полтавщині (Шрамко, Шрамко І. 2009), а також у наукових збірниках Полтавського краєзнавчого музею за 2011–2012 рр. (Шрамко 2011; 2012).

60 років тому Б. А. Шрамко вперше відвідав Більське городище на північному сході Полтавщини, пройнявся палким інтересом до цієї усивленої тисячоліттями землі, визначивши за провідну тему своєї наукової творчості розкриття таємниць величезного протомісто доби раннього залізного віку в Поворсклі. Тому й не дивно, що полтавці 1995 р. відзначили ювіляра приємним, науково необхідним

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович, кандидат історичних наук, директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, м. Полтава.

КУЛАТОВА Ірина Миколаївна, провідний науковий співробітник КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради, м. Полтава.

Вперше опубліковано: Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2012. Борис Андрійович Шрамко (17.01.1921–08.07.2012). В: Волошин, Ю. В., Киридон, А. М., Мокляк, В. О. (ред.) та ін. *Полтавский краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей.* Випуск VII. Полтава: Дивосвіт, с. 9–20.

Подається з доповненнями в новій редакції.

подарунком – бібліографічним покажчиком праць – повним реєстром оприлюднених друком результатів у творчій спадщині вченого, педагога і пам'яткоохоронця, зібраним на той час (Тітков 1995).

До наведеного необхідно навести кілька штрихів до біографії вченого. Б. А. Шрамко народився в м. Гомелі 1921 р. Через кілька років батьки майбутнього археолога переїхали до Харкова, звідки почався нелегкий життєвий шлях Старійшини лівобережної української археології. У Харкові Б. А. Шрамко закінчив середню школу, а 1939 р. став студентом історичного факультету Харківського державного університету, з перших місяців навчання визначивши свій фах і відданість археологічній проблематиці. Його першим наставником став відомий харківський дослідник-польовик і музейник І. М. Луцкевич, який прищепив колезі не вщухаючий упродовж усього життя інтерес до вивчення пам'яток археології Слобожанщини і Дніпровського Лівобережжя.

Та на заваді навчанню постала війна. У 1942 р. Б. А. Шрамко в складі 58-го гвардійського полку взяв участь у боях на Західному фронті. Він закінчив Смоленське артилерійське училище й командиром гаубичної батареї 69-ї армії Воронезького фронту захищав Харків від гітлерівців. Далі – поранення, госпіталь. Потім – Карельський фронт. З вересня 1944 р. вже у складі 2-го та 3-го Українських фронтів визволяв від загарбників Румунію, Угорщину, Австрію та Чехословаччину. У роки Другої світової війни нагороджений двома орденами Червоної зірки й медаллю «За бойові заслуги».

Після війни Б. А. Шрамко повернувся на історичний факультет Харківського університету, який закінчив із відзнакою 1949 року. Цей рік і став початком самостійних наукових пошуків молодого археолога – дослідника старожитностей скіфської доби та середньовіччя. Спочатку на його плечі лягло відродження знищеного воєнним лихоліттям Археологічного музею Харківського університету, пошуки експонатів, збирання їх зі згарищ та схованок. Згодом були розгорнуті самостійні археологічні розвідки, розкопки, переважно на пам'ятках скіфської доби Харківської області. Як наслідок цих робіт постала кандидатська дисертація вченого – «Пам'ятки скіфського часу у басейні Сіверського Дінця», успішно захищена в Москві нелегкого 1953 р. (Шрамко 1953).

Із цього часу наукова та педагогічна діяльність ученого безперервно була пов'язана з історичним факультетом Харківського державного університету. Учений протягом трьох десятиріч керував Сіверсько-Донецькою та Скіфо-слов'янською експедиціями університету, польовими роботами яких були охоплені території Вінницької, Донецької, Київської, Полтавської, Сумської, Черкаської та Чернігівської областей України, Бєлгородської й Курської – у Росії. Широкомасштабні дослідження Б. А. Шрамка проводилися на пам'ятках бронзового віку, передскіфського та скіфського часів, раннього середньовіччя й Київської Русі.

Але найзначнішими та загальновідомими є його дослідження на території Великого Більського городища, котрі велися понад 40 років. У результаті розкопано близько 50 тис. м^2 культурних нашарувань на території Східного та Західного укріплень Більського городища, досліджено чимало курганів у складі його некрополів, проведено масштабні розвідки в окрузі пам'ятки тощо.

Головними наслідками польових досліджень та наукових пошуків археолога є:

– відкриття нової археологічної культури доби пізнього бронзового віку й передскіфського часу, що отримала назву бондарихинської;

– дослідження проблем давньої техніки й витоків найдавнішого орного землеробства, стародавніх дерев'яних рал;

– узагальнення відомостей про пам'ятки всіх епох: від палеоліту до часу пізнього середньовіччя для басейну Сіверського Дінця у фундаментальній археолого-краєзнавчій монографії «Древности Северского Донца» (Харків, 1962) (Шрамко 1962);

– вивчення історії господарства племен Скіфії, насамперед історії рільництва, тваринництва, ремесел, домашніх промислів, торгово-економічних зв'язків різноманітних племен і народів півдня Східної Європи скіфської доби;

– дослідження стародавньої металургії з використанням результатів металографічних, спектральних, хімічних і рентгено-структурних аналізів, які вчений започаткував в Україні;

– вивчення металургії заліза та ковальської справи в Скіфії з відкриттям використання флюсів місцевими металургами, цементації залізних заготовок;

– відкриття перших у Східній Європі виробів із метеоритного та металургійного за-

ліза, чавуну, найдавніших залізоплавильних горнів;

– дослідження питань технології бронзоливарного та ювелірного виробництв, хімічного складу виробів із кольорових металів Лісостепової Скіфії (у цьому він також був одним із перших у нашій країні);

– вивчення проблематики техніки плетіння, прядіння, ткацтва, шкіряного виробництва доби раннього заліза;

– створення класифікації кривогрядних рал, переліку культурних рослин скіфської доби та ін.;

– дослідження проблеми походження скіфської культури, етногеографії Скіфії;

– вивчення ідеологічних уявлень лісостепових землеробських племен доби раннього залізного віку, їхньої соціальної історії;

– закладення основ мистецтвознавчого аналізу витворів керамічної пластики населення скіфського часу Поворскля (Шрамко 1985);

– упровадження в життя охоронних і науково-рятівних археологічних досліджень на об'єктах різних епох під час господарського будівництва на Слобожанщині та Полтавщині за радянської доби.

Стосовно найдавнішої історії Полтавщини, то безперечним здобутком ученого, широко відомим у світі, є обстоювана Б. А. Шрамком більшу частину життя гіпотеза про те, що Більське городище в Котелевському й Зіньківському районах Полтавської та Охтирському районі Сумської областей є містом Гелоном, згаданим у праці «батька історії» Геродота (Шрамко 1975). На підставі власних досліджень відомий археолог та історик убачав у Більському археологічному комплексі залишки значного політичного, торгового, ремісничого й релігійного центру Лісостепової Скіфії (Шрамко 1987). Ним же проведені дослідження процесу поступового переростання значних міжплемінних центрів доби раннього залізного віку в міста-держави на зразок античних полісів із широкою сільськогосподарською округою, питань ранньої державності скіфської епохи та ін. (Шрамко 1984).

Усі ці проблеми знайшли висвітлення в величезній кількості наукових праць Б. А. Шрамка, серед яких докторська дисертація «Господарство лісостепових племен Східної Європи скіфської доби» (Київ, 1966) (Шрамко 1965), широко знана монографія «Більське городище скіфської доби (місто Гелон)» (Київ, 1987) (Шрамко 1987), три підручники та посібники для історичних факультетів університетів (Шрамко, 1972; 1983; Міхеєв, Шрамко 2000), понад 400 наукових статей і публікацій, що побачили світ в Україні, Білорусі, Данії, Німеччині, Польщі, Росії, Словаччині, Угорщині, Чехії та ін. країнах (Тітков 1995, с. 19–33).

Наукова діяльність ученого тривала до кінця життя. Він здійснював наукове консультування та координування програми досліджень Більського городища за участю археологів Гамбурга, Києва, Полтави й Харкова з метою не тільки вивчення грандіозної пам'ятки, а й її часткової музеєфікації, створення на території та в окрузі історико-культурного археологічного заповідника, рецензував праці молодших колег, надавав відгуки на численні дисертаційні дослідження.

Педагогічна діяльність Б. А. Шрамка була безпосередньо пов'язана з історичним факультетом Харківського університету. Викладач, старший викладач, доцент і професор, доктор історичних наук Б. А. Шрамко понад 50 років читав лекційні й вів семінарські курси з археології, історії археології, історіографії та з інших дисциплін, 45 років керував археологічною практикою студентів факультету. Серед його учнів – тисячі не тільки фахівців-археологів, істориків, а й пересічних викладачів історії загальноосвітніх шкіл, керівників адміністративних та господарських органів й установ, краєзнавців. 11 років Б. А. Шрамко очолював кафедру історії стародавнього світу та археології, в останні роки життя працював професором на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Він – автор ряду навчальних посібників, підручників з історії первісного суспільства, методичних рекомендацій для студентів університету, що використовуються в навчальному процесі й сьогодні.

Не менш плідною була й громадська діяльність ученого. Це не тільки становлення й розвиток у Харкові провідного в Україні центру вивчення найдавнішого минулого нашої країни, а й фундація власної наукової школи дослідників раннього залізного віку Східної Європи, до якої належить чимало відомих у країні та поза її межами фахівців: В. П. Андрієнко, Ю. В. Буйнов, С. І. Берестнєв, В. К. Міхеєв, А. О. Моруженко, І. Б. Шрамко та ін. Б. А. Шрамко гідно представляв Україну в ЮНЕСКО, виступаючи членом міжнародних комітетів з вивчення стародавньої металургії заліза, активно співпрацював

Фото 1. Б. А. Шрамко. Полтавський краєзнавчий музей. Кімната унікальних експонатів. *1994 р.*

Фото 2. Б. А. Шрамко та зав. сектором виставкового відділу Г. Ю. Кучеренко. Полтавський краєзнавчий музей. Кімната унікальних експонатів. *1994 р.*

у Міжнародному комітеті з історії землеробства та землеробських знарядь (Данія).

Протягом двох десятиріч учений був членом Польового комітету Інституту археології НАН України, працював у Спеціалізованій вченій раді цього Інституту із захисту докторських та кандидатських дисертацій, був членом редколегії республіканського міжвідомчого збірника наукових праць «Археологія» (1971–1985 рр.), а також ряду інших наукових видань, у т. ч. полтавського наукового журналу «Археологічний літопис Лівобережної України», більше десятка збірників наукових праць, виданих у Полтаві. Він стояв біля витоків Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Харківської обласної організації цього товариства, був членом його Головної Ради.

На теренах громадської діяльності Б. А. Шрамко мав значні здобутки насамперед як один із авторів посібника для університетів з охорони пам'яток (Партолин та ін. 1984) та одного з перших в Україні регіонального довідника про пам'ятки археології Харківської області (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977). Його виступи більш ніж на 200 наукових та пам'яткоохоронних конференціях, симпозіумах, семінарах і нарадах як в Україні, так і за кордоном стосувалися не лише суто наукових археологічних проблем, а й охоплювали значно ширші кола питань – практичного та теоретичного пам'яткоохоронництва, екології культури, загалом збереження історико-культурної спадщини людства, розвитку й історії музейництва, історії науки та культури України.

Б. А. Шрамко був удостоєний кількох почесних звань – «Заслужений діяч науки і техніки України» (2001), «Заслужений професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» (1996), а також – «Почесний громадянин міста Харкова» (2005).

Фото 3. Б. А. Шрамко та зав. відділу археології Л. М. Лугова. Полтавський краєзнавчий музей. Експозиція археологічного відділу. *1994 р.*

Фото 4. Б. А. Шрамко та О. Б. Супруненко. На задньому плані Л. М. Лугова та П. К. Бондаревський, начальник управління культури. Полтавський краєзнавчий музей. Експозиція археологічного відділу. *1994 р.*

Б. А. Шрамко – незмінний учасник усіх наукових і громадських пам'яткоохоронних та археологічних заходів на Полтавщині в 1970–1990 рр. Тривалий час консультував науковців Полтавського краєзнавчого музею й Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, цікавився результатами наукових експедицій полтавців, завжди уважно ставився до справ зі створення Історико-культурного заповідника в Більську.

До Полтавського краєзнавчого музею він передав кілька великих колекцій із розкопок Західного та Східного укріплень Більського городища, до складу яких входили відомі реліквії й витвори давнього пластичного мистецтва, виразні індивідуальні знахідки. З-поміж останніх – архаїчне бронзове дзеркало з території Великого укріплення Більського городища (Кулатова, Луговий 2003). Інша знахідка – частина форми для відливання вістря ранньоскіфської стріли – наразі є одним із перших експонатів у колекції Історико-культурного заповідника «Більськ» (Соколова, Супруненко 1997).

Б. А. Шрамко – також учасник п'яти наукових конференцій, проведених у стінах музею і Полтавського Центру археології (Шрамко 1989а; Шрамко 1989б; Шрамко 1990; Шрамко, Шрамко 1991; Шрамко 1995б).

Ще однією гранню всебічного таланту вченого й педагога була його фанатична відданість справі підготовки не тільки майбутніх дослідників, а й загалом учнівської молоді у вивченні власної історії, передовсім найдавнішої, виховання поваги в підростаючого покоління до об'єктів культурної спадщини. Борис Андрійович знаходив час прочитати лекцію чи провести заняття з учнями-гуртківцями, запросити дітей взяти участь у розкопках. І це сторицею віддячувалося вченому, який таким чином сприяв розвою науки про старожитності, залучав до неї нові потенційно талановиті сили.

Тож згадаємо вже призабуту участь щовесни 1982–1983 рр. Б. А. Шрамка у перших в Полтаві – спочатку місцевих, а пізніше – в форматі всеукраїнських наукових юнацьких конференцій молодих дослідників, на які відомий учений приїздив за власний кошт із метою

Фото 5. Б. А. Шрамко серед учасників Другого науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини». *Полтава. 1990 р.*

участі в конкурсному журі, а також для виступів перед юними колегами, музейниками, громадськістю, проведення екскурсій у Більську й на інших археологічних пам'ятках. І результат таких життєвих затрат – власного часу, сил і знань – був передбаченим.

Більше двох десятків учасників цих юнацьких конференцій у музеї, котрі презентували різні міста України, стали наразі відомими й добре знаними археологами, істориками, філософами, частина ж – прийшла науковцями до музеїв, педагогами до шкіл та вишів, і досі зі вдячністю згадує тактовні поради відомої людини, а також колег професора, які брали участь у цих одних із перших в Україні науково-освітніх акціях, що поклали початок конкурсам невдовзі створеної Малої академії наук.

А ще Б. А. Шрамко – науковий керівник дипломних робіт ряду наукових співробітників музею, у тому числі археологів І. М. Кулатової та І. С. Мельникової. У виданнях музею і Полтавського центру археології опубліковано більше десятка наукових праць ученого (крім названих вище, див.: Шрамко 1994; 1995а; 1995б; 1996а; 1996б; 1999; 2000; 2002; 2003).

У 2011 р. наукова громадськість України вшанувала 90-річчя від дня народження визначного вченого, що відзначалося на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 17 січня. До цієї дати в Полтаві харків'янами виданий доволі солідний збірник наукових праць – «Древности Восточной Европы», який видавці та автори присвятили ювілярові (Посохов 2011).

Тож Полтавська громада, близько тисячі його учнів, які працюють у місті та області, колишні студенти-археологи й вихованці вклоняються Патріарху археологічної науки України, визначному вченому з європейським ім'ям, вдячно пам'ятаючи про краще й незабутнє у стосунках, поради та настанови, консультації і просто щире людське спілкування. А історія нашого краю назавжди збереже ім'я вченого, який зробив реальним убачати в Більському археологічному феномені залишки стародавнього Гелону, відкрив світові цю небуденну пам'ятку.

Вічна пам'ять Вам, професоре, наставнику й учителю!

Фото 6. Б. А. Шрамко під час відвідання Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки. *С. Гінці Лубенського району. 1989 р.*

Література

Кулатова, І. М., Луговий, Р. С. 2003. Архаїчне дзеркало з Більського городища скіфської доби. *Археологічній літопис Лівобережної України,* 2/2002 – 1/2003, с. 83.

Міхеєв, В. К., Шрамко, Б. А. 2000. *Археологія залізного віку Східної Європи: навчальний посібник*. Харків: Каравела.

Партолин, М. Ф., Окладной, Г. М., Анисимова, Е. С., Анучина, Л. В., Асеев, Ю. С., Балковой, П. Н., Дьяченко, А. Г., Дьяченко, Н. Т., Журавский, Ю. И., Коренной, Н. Н., Ксензенко, Н. И., Лемещук, Н. М, Мигаль, Б. К., Мирошников, И. Я., Рудько, В. П., Шевченко, Ф. П., Шрамко, Б. А. *Бесценные сокровища народа.* Киев: Вища школа, 1984.

Посохов, С. І. (відп. ред.). 2011. *Древности Восточной Европы: сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Супруненко, О. Б. (відп. ред.). 2012. *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*: *збірник наукових праць та матеріалів наукової конференції.* Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012.

Тітков, О. В. (укладач) 1995. *Борис Андрійович Шрамко. Бібліографічний покажчик. До 40-річчя наукових досліджень ученого на Полтавщині*. Полтава: ВЦ «Археологія».

Шрамко, Б. А. 1953. *Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца.* Автореферат дисертації к. і. н. Інститут історії матеріальної культури АН СРСР. Москва.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: Харківський університет.

Шрамко, Б. А. 1965. *Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху.* Автореферат дисертації д.і.н. Академія наук УРСР, відділення економіки, історії і права, Київ.

Шрамко, Б. А. 1972. *История первобытного общества: учебное пособие для студентов исторического факультета ХГУ*. Харьков: Изд-во Харьковского университета.

Шрамко, Б. А. 1975. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон. В: Тереножкин, А. И. (ред). *Скифский мир: сборник научных статей*. Киев: Наукова думка, с. 94–132.

Шрамко, Б. А. 1983. *Археология раннего железного века Восточной Европы: учебное пособие*. Харьков: Изд-во Харьковского университета.

Шрамко, Б. А. 1984. Ф. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии. В: Генинг, В. Ф. (отв. ред.). *Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ: сборник научных трудов*. Киев: Наукова думка, с. 218–230.

Шрамко, Б. А. 1985. Культовые скульптуры Гелона. В: Дворецкий, Е. В. (отв. ред.). *Археологические памятники Юго-Восточной Европы: (Железный век и эпоха средневековья): сборник научных статей*. Курск: Курский госпединститут, с. 3–39.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи: (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1989а. Гелони на Кавказі і Ворсклі. В: Лобурець, В. Є., Денисовець, П. М., Єрмак, О. П. (ред. кол.) та ін. *Тези доповідей і повідомлень першої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства*. Полтава: Вид-во «Полтава», с. 103.

Шрамко, Б. А. 1989б. Культурно-исторические связи древнего населения Полтавской области в раннем железном веке. В: Супруненко, А. Б. (отв. ред.). *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар, 18–19 мая 1989 года: тезисы докладов и сообщений.* Полтава (б.и.), с. 41–44.

Шрамко, Б. А. 1990. Была ли лесостепь завоевана скифами. В: Білоус, Г. П. (відп. ред.). *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар: тези доповідей. Квітень 1990 р.* Полтава: Вид-во «Полтава», с. 124–126.

Шрамко, Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. *Справочник по археологии Украины: Харьковская область*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, І. Б., Шрамко, Б. А. 1991. Оборонні споруди Великого Більського городища. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Пам'ятки археології Полтавщини: збірник наукових статей*. Полтава: Полтавський краєзнавчий музей, с. 44–49.

Шрамко, Б. А. 1994. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Полтавський археологічний збірник*, число 2. Полтава, с. 195–197.

Шрамко, Б. А. 1995а. Новые раскопки на Восточном укреплении Бельского городища. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Полтавський археологічний збірник*, число 3. Полтава, с. 42–49.

Шрамко, Б. А. 1995б. О достоверности сведений Геродота о гелонах. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Полтавський археологічний збірник*, число 4. Полтава, с. 71–79.

Шрамко, Б. А., Шрамко, И. Б. 1995. Ямные сыродутные горны в Скифии. В: Кадєєв, В. І. (відп. ред.). *Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины: тезисы докладов*. 1-3 марта 1995 года. Харьков, с. 58 –59.

Шрамко, Б. А. 1996а. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ). В: Супруненко, О. Б. (відп.

ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: збірник наукових праць*. Полтава: Археологія, с. 29–54.

Шрамко, Б. А. 1996б. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: збірник наукових праць.* Полтава: Археологія, с. 67–87.

Шрамко, Б. А. 1999. Уникальное изделие ремесленников Скифии. *Археологічний літопис Лівобережної України,* 2/1999. Полтава, с. 13.

Шрамко, Б. А. 2000. Майдан Разрытая могила. *Археологічній літопис Лівобережної України*, 1–2/2000. Полтава, с. 19–25.

Шрамко, Б. А. 2002. Особый тип печек скифской епохи, *Археологічній літопис Літопис Лівобережної України*, 1/2002. Полтава, с. 65–67.

Шрамко, Б. А. 2003. Добыча железа в Гелоне. *Археологічній літопис Лівобережної України,* № 2/2002 – 1/2003. Полтава, с. 84–90.

Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б. 2009. Більського городища культова пластика. *Полтавіка: Полтавська обласна енциклопедія*. Т. 12: Релігія і церква. Полтава: Полтавський літератор, с. 59–60.

Шрамко, Б. А. 2011. О назначении новой находки с Мотронинского городища. В: Волошин, Ю. В., Киридон, А. М., Мокляк, В. О. (ред.) та ін. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей*, вип. IV. Полтава: Дивосвіт, с. 80–82.

Шрамко, Б. А. 2012. О значении некоторых находок. В: Волошин, Ю. В., Киридон, А. М., Мокляк, В. О. (ред.) та ін. *Полтавский краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей.* Вип. VII. Полтава: Дивосвіт, 2012, с. 128–130.

І. Б. Шрамко

ШЛЯХАМИ ВІЙНИ

Борис Андрійович належить до того покоління людей, на долю яких випали надто нелегкі випробування. Коли йому виповнилося лише сімнадцять років, він втратив батька, репресованого рішенням «трійки». Хлопець залишився майже без засобів для існування з мамою та маленькою п'ятирічною сестрою. Проте надзвичайна відповідальність перед Батьківщиною, наполегливість в оволодінні знаннями й цілеспрямованість задля досягнення власної мети допомогли йому подолати життєві труднощі, вступити в 1939 р. на історичний факультет Харківського державного університету, де він зробив перші кроки в науці, зустрів майбутню дружину.

Коли Борис Андрійович готувався до іспиту із західноєвропейської літератури, по радіо пролунало повідомлення Молотова про те, що фашистська Німеччина напала на Радянський Союз. У спогадах вченого[1] є така згадка: «*Еще в первые дни войны студенты стали подавать заявления с просьбой взять их в армию добровольцами. Вместе со своими товарищами подал такое заявление и я...*». Проте студентів, батьки яких були репресовані, до списків не включали, тому Борис Андрійович влаштувався токарем на завод, чергував у групах протиповітряного захисту, а коли німці підійшли до Харкова, залишив місто. Опинившись з ешелонами в Саратові, він подав документи до місцевого університету. Втім, уже в грудні 1941 р. отримав повістку про мобілізацію, а у січні 1942 р. став курсантом-радіотелеграфістом у м. Єлабуга. Після закінчення курсів був направлений на Західний фронт, під Юхнове, де йшли бої за утримання плацдарму на березі р. Угра. Ось рядки спогадів про це: «*Даже в спокойные дни немецкая артиллерия и особенно досаждавшие нам минометы систематически обстреливали плацдарм. Поэтому потери у нас были большие даже тогда, когда не предпринималось активных действий. Пополнение, боеприпасы, продовольствие поступали только ночью или под прикрытием утренних туманов. С питанием было прямо плохо. Иногда по нескольку дней не было горячей пищи (ее приносили в термосах из-за реки) и все питание состояло из нескольких сухарей или порции мерзлого хлеба, который при*

ШРАМКО Ірина Борисівна, кандидат історичних наук, директор Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна (м. Харків).

[1] Збереглося декілька зошитів зі спогадами Бориса Андрійовича, проте до ювілейної збірки нами відібрані лише деякі фрагменти з мемуарів вченого, які ми публікуємо вперше.

дележе рубили топором. Когда начал таять снег, выяснилось, что нас ожидает еще одна беда. Проступили грунтовые воды. Окопы и блиндажи стало заливать и снизу, и сверху. Правда, постепенно становилось теплее, но вода все же донимала. <....>. Несколько раз жизнь моя была на волоске от смерти, и я до сих пор удивляюсь, как мне удалось уцелеть в окопном аду под Юхновым».

Не зважаючи на складні умови служби, постійно знаходячись під обстрілами ворога, інколи в умовах нічного бою, або окремо проводячи нічні рейди задля ремонту телефонного кабелю, підтримуючи постійний зв'язок зі штабом, на фронті все-таки залишались вільні хвилини, а іноді години: «*Дни тянулись однообразно и медленно. Поэтому неожиданно приятной новостью для меня была находка в развалинах одного дома чудом сохранившейся книги. Это было прекрасное, иллюстрированное рисунками Гюстава Доре издание «Ада» Данте. Я стал в свободное время читать стихи Данте, сначала для себя, а потом вслух. Однако чтение вслух вскоре пришлось прекратить, так как начальник штаба (а читали мы в штабной землянке батальона) сказал, что книга действует ему на нервы: «Тут у нас ад не хуже дантовского». Конечно, тема книги не очень одушевляла в нашей окопной жизни, но я для себя ее все же перечитал и сохранил. Позже мне удалось передать <....> ее нашим приятелям».*

Історія з книгою мала певне продовження, про це йдеться в листі від 29 травня 1942 р., надісланому коханій дівчині Лілії: «*Есть у меня и новое приятное знакомство. Однажды я обнаружил, что кто-то взял читать мою книгу Данте и весьма удивился этому, так как, хотя роскошно изданной книгой интересуются многие, но большинство больше обращает внимание на изумительные иллюстрации <....> и на прекрасную бумагу, а тут вдруг кто-то взял её читать. Оказалось, что взял её один комиссар батареи, по гражданской специальности тоже историк. Ну и, конечно, завязалось знакомство, и мы без труда нашли общий язык. В полумраке блиндажа, освещаемого тусклым светом коптилки, где пахнет свежей листвой берёзовых веток, которыми устланы нары, мы без устали болтали о Шекспире, Лопе-де-Вега и Катулле, и я, конечно, не преминул познакомить его с Омаром Хайямом. Потом разговор перешёл на историческую тему <....>, короче говоря, всего, о чём мы успели договориться, не перечтёшь, но факт тот, что у меня теперь есть с кем поболтать на досуге».*

Важливою подією у військовому житті Бориса Шрамка стало зарахування до Смоленського артилерійського училища, розташованого в м. Ірбіт, на північний схід від Свердловська. Щоб дістатися вчасно до місця призначення, групі майбутніх курсантів довелося пішки, через перевали, долати Уральські гори. Потім розпочалося навчання: «*Обучавший нас офицерский состав <....> был подготовлен отлично, в Ирбит были эвакуированы и наглядные пособия, и довольно хорошая специальная библиотека. Курс обучения был ускоренный, шестимесячный, но его сократили, главным образом, за счет теории, достаточно хорошо изложенной в учебниках, а изучению матчасти, огневой службе, подготовке исходных данных для стрельбы и изучению правил ведения огня уделяли много внимания».* Курсанти, у цілому, відповідально ставилися до навчання, відпрацьовували практичні навички артилериста. «*Я по студенческой привычке, – згадував Борис Андрійович, – составил даже иллюстрированные конспекты по устройству матчасти и по другим предметам. Эти конспекты потом я с успехом использовал сам и давал их другим офицерам батареи при организации занятий с солдатами. Имевшиеся там рисунки очень помогали нам...».* На початку 1943 р. курсанти пройшли випробування на військовому полігоні. У результаті було підтверджено їх готовність до відправлення на фронт. Дев'ятого березня цього року Борису Шрамку, так само як і решті найкращих випускників, присвоєно військове звання «лейтенант», усі інші отримали звання «молодший лейтенант». Найкращим випускникам було надано право обрати місце призначення в діючу армію: «*Когда меня спросили где бы я хотел служить, то я попросил направить меня в какую-то часть, где должно будет происходить наступление в направлении моего города Харькова, в котором оставались мать и сестра. Мою просьбу удовлетворили, и я получил назначение на Воронежский фронт, конечно, не подозревая, что в этих местах будут разворачиваться события одной из крупнейших операций Великой Отечественной войны – Курско-Белгородской битвы».* Таким чином, молодому лейтенанту судилося приймати участь у надважливій військовій битві, перемога в якій дозволила здійснити корінний перелом у цій страшній війні з фа-

шистською Німеччиною. Попереду були тяжкі кровопролитні бої, втрати друзів, складні військові ситуації, які потребували прийняття швидких правильних і виважених рішень, винахідливості та відповідальності: «*Я уже не был к этому времени необстрелянным новичком, но впервые мне пришлось вступать в бой в качестве командира, ответственного за огневые действия взвода батареи из четырех мощных гаубиц*». Уже перший бій продемонстрував професійні здібності Бориса Шрамка як керівника, здатного швидко орієнтуватися у складній ситуації, чітко виконувати накази та забезпечувати злагоджену роботу підлеглих йому солдатів: «*Помню, утром мы получили приказ выехать на боевые позиции к месту уже начавшегося сражения. Быстро доехали до места и развернули батарею. <....>... я с командиром второго огневого взвода остался на позиции и впервые должен был показать свое умение действовать в боевой обстановке. <....>... После прибытия на позицию, на полянке среди небольшого леса, я сейчас же отправил машины за пушечными батареями (у них не было своей мехтяги) как мне было приказано. Расставил и замаскировал орудия и приказал срочно рыть ровики для снарядов и для укрытия расчетов. Но сделать это мы не успели...<....> ...начался обстрел нашей позиции шрапнелью. <....> Отстрелявшись, немец решил, что батарея, если не уничтожена, то, во всяком случае, подавлена и перенес огонь на новую цель. Мы же полностью изготовились к стрельбе и в нужный момент по приказу командира батареи открыли огонь. Сражение было ожесточенным. Огнем батареи было уничтожено несколько танков и бронетранспортеров немцев. Интенсивность стрельбы в некоторые моменты была такой, что на орудийных стволах горела краска. <....> Что было на нашем участке фронта мы узнали лишь позже, уже после войны. Оказалось, что в южной части Курской дуги против войск Воронежского фронта действовала наиболее сильная группировка немецких войск. Главные удары на Обоянь и Корочу отражала в числе других и наша 69-я армия. В ходе жестоких боев фашистским войскам удалось потеснить наши части здесь максимально на 35 км, но фронт они все же не прорвали и дальше продвинуться не смогли*».

За якісне та своєчасне виконання бойових завдань у липні 1943 р. лейтенант Борис Шрамко вперше був представлений до нагородження орденом Червоної Зірки. У Нагородному листі про особисті заслуги офіцера зазначено наступне: «В период боев в районе с. Шляховое, его взвод под личным руководством работал так, что команды открытия огня исполнялись немедленно, в результате чего было подбито 5 танков и 5 автомашин и рассеяно до 2-х рот пехоты противника, несмотря на обстрел противником огневой позиции».

«*В ходе переформирования наша 69-я армия перешла в состав Степного фронта. 12 июля началось контрнаступление советских войск. <....> 5 августа освободили Белгород. Это была новая большая победа после Сталинградской битвы*». Попереду був Харків, за який йшли запеклі бої. Німці намагалися утриматися за кожен клаптик землі, здержати кожну позицію на підступах до міста, кожен населений пункт. Один з боїв за Харків назавжди відкарбувався в пам'яті батька. У його спогадах ці події описані так: «*А Харьков все приближался. Вот уже раскинувшееся на опушке леса вдоль лощины село со странным названием Большие Проходы. Это совсем недалеко от Харькова. Немцы и здесь пытались зацепиться. К нашей батарее, стоявшей в лесу в ожидании дальнейших распоряжений, подъехал командир дивизиона и приказал мне с одним орудием выдвинуться на прямую наводку, чтобы уничтожить пулеметное гнездо в дзоте, мешавшее продвижению нашей пехоты. «Идем, я сам покажу тебе место для орудия, оттуда пулемет хорошо виден», – сказал он. Мы подползли к опушке леса. На противоположном склоне лощины действительно хорошо была видна деревня, немецкие солдаты, перебегающие за домами и пулеметное гнездо под деревом. Но гаубицу устанавливать на открытом месте, на виду у немцев было нельзя. Я сказал об этом командиру дивизиона, но он и слушать не захотел и резко приказал, чтобы я выполнял приказ. Он сам будет наблюдать за стрельбой. Я вынужден был подчиниться. Расчет выкатил гаубицу на опушку. Быстро привели ее в боевое положение, раздвинув станины. Первый выстрел дал небольшой недолет. Ввели поправку, и я вновь скомандовал «огонь!», наблюдая в бинокль за местом предполагаемого падения снаряда. В это время услышал разрыв, и я почувствовал, будто меня кто-то ударил палкой по ноге. Хотел потереть место удара левой рукой и почувствовал что-то влажное. Кровь. Только тогда я понял, что ранен в ногу и упал. Расчет продолжал вести огонь и, быстро покончив с пулеметом,*

перепахивал теперь огороды, на которых залегали немцы. Меня быстро перевязали бинтом прямо поверх брюк и отнесли на подъехавшую машину. Попрощавшись с боевыми товарищами, я, в сопровождении одного из солдат, поехал в госпиталь. Это было 9 августа, когда Харьков был уже так близок. <....> В полевом госпитале палатки были переполнены. Меня положили под деревом, где я, ослабевший от потери крови <....> быстро заснул». Оскільки під час лікування не були одразу здійснені всі необхідні медичні заходи, а клінічна картина виявилася нез'ясованою, рана довго не заживала, хоча в записах історії хвороби ніяких тривожних ознак не зазначено. Минали місяці, а з шпиталю не відпускали... Тільки в січні 1944 р. Борису Шрамку, попри неповне одужання, вдалося вирватися на фронт: «*После нескольких дней пребывания в запасном полку я попал на новое место службы. Под Москвой, в Раменском, формировалась или, вернее, переформировывалась 100-я гвардейская стрелковая дивизия, в 243-й артиллерийский полк, в котором я был назначен командиром гаубичной батареи. Батарея была уже почти полностью укомплектована и нужно было, главным образом, обучить новое пополнение, что для меня было уже делом не новым. Офицерский состав был хорошим и дело пошло успешно».* Залишимо поза нашим нарисом дивні випадки на шляхах війни, згадки про несподівані та очікувані зустрічі з коханою дівчиною, родиною, деякі пригоди та, навіть, комічні ситуації, з яких офіцеру вдавалося гідно виходити, зберігши свій авторитет серед солдат, а в окремих випадках, – навіть власне життя та життя своїх товаришів. Про це також йдеться у спогадах, які ми маємо надію опублікувати дещо пізніше.

Б. Шрамко (сидить крайній праворуч)

Влітку 1944 р. дислокацію військ було змінено. Попереду чекав Карельський фронт, вогневі позиції в окрузі Лодійного поля, біля річки Свір: «*Наблюдательный пункт нашей батареи находился в первой траншее, на берегу реки <....>. Берег противника с окопами, дотами, дзотами и пулеметными позициями, давно засеченными нашими наблюдателями, были хорошо видны в бинокль и стереотрубу. Начало артподготовки прошло хорошо, но когда начался запланированный перенос огня на новые цели, наблюдательные пункты дивизиона попали под огонь какой-то своей батареи. Поочередно останавливая огонь батарей, командир полка нашел виновника, но до этого на НП дивизиона уже было ранено несколько разведчиков. Несколько снарядов упало и на наш наблюдательный пункт, траншея которого сверху была прикрыта лишь легким козырьком в один бревенчатый накат. Однако, у нас из людей никто не пострадал, даже опрокинутая взрывной волной стереотруба осталась целой. Я, правда, лишился маленького томика стихов Брюсова, который носил с собой и перед началом стрельбы положил его не в карман, а на бруствер. Главная задача нашей батареи состояла в том, чтобы уничтожить несколько долговременных сооружений, стреляя с закрытых позиций <....> «...для меня это была первая самостоятельная стрельба во время большой артподготовки, и я был очень рад, когда ещё до ее конца смог доложить командиру дивизиона, что все мои цели уничтожены, а снаряды ещё остались. Спросил, что делать дальше. Сказал – «помогай левому соседу». С удовольствием перенёс огонь на цели соседа и расстрелял все выделенные для артподготовки снаряды. Наконец артиллерия и авиация закончили обработку переднего края и глубины*

обороны противника. При последнем переносе огня в глубину, наша пехота в лодках начала форсировать реку Свирь. <...> Прорыв обороны противника в районе Лодейного Поля был осуществлён удачно, и началось наступление...».

Чіткі дії командира батареї Бориса Шрамка були відзначені нагородою – медаллю «За бойові заслуги». Про особистий внесок лейтенанта щодо виконання поставлених бойових завдань зазначено в Нагородному листі: «21.06. 1944 г. во время артподготовки на р. Свирь, когда обнаружилось, что на участке 296 гв.с.п. 98 гв. с.д. нет проходов в первой линии проволоки на самом берегу реки, по приказу командира полка проделал проход 20 снарядами, не прерывая выполнения ранее поставленных задач, чем обеспечил быстрый выход подразделений 296 гв.с.п. на северный берег р. Свирь».

Проведення військових операцій у незвичних природних умовах ускладнювалося войовничою тактикою фінів: «*Условия здесь оказались очень специфическими и нелегкими. Леса, многочисленные озера и болота в значительной степени ограничивали свободу маневра. Двигались главным образом по дорогам и вдоль них, а финны эту полосу густо минировали, устраивая всякие ловушки. <...> В результате от всяких мин мы несли большие потери, чем непосредственно от ружейно-пулеметного и артиллерийского огня противника. Для артиллерии опасность представляли еще «кукушки». Это одиночные снайперы, которых противник оставлял в нашем тылу. Они прятались на деревьях, пропускали пехоту, а затем обстреливали машины, подвозившие боеприпасы, артиллерийские колонны. Обнаружить такую «кукушку» было довольно трудно*».

Наступний етап у військовій біографії Бориса Шрамка пов'язаний зі службою у складі 10-ї гвардійської повітряно-десантної бригади 104-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, яка проходила переформування в м. Калінін (нині – Твер). Найбільші труднощі цього періоду були пов'язані з необхідністю здійснювати парашутні стрибки. Спочатку було важко, оскільки ще боліла поранена нога, давалися взнаки короткозорість та довоєнна травма стегна. Проте в цих умовах на такі «дрібниці» ніхто не звертав увагу. Це стало зрозумілим ще на початку війни, коли треба було проходити медичні комісії, які Борис Шрамко намагався уникати. Дещо іншим стало й забезпечення артилерійської батареї. Гаубиці були замінені на легкі десантні гармати. Це вимагало відповідної перепідготовки особового складу батареї, поєднання навчання з відпрацюванням техніки стрибків з парашутом, набуттям навичок його укладання та осягненням інших тонкощів парашутної справи.

На щастя, уже через кілька місяців артилерійський корпус знову переформували в 39-й стрілецький, 100-ї стрілецької дивізії. Тимчасово Борису Шрамку довелося обіймати посаду помічника начальника штабу бригади, але вже незабаром військова частина знов була відправлена на фронт: «*На этот раз нам предстояло участвовать в боях на 3 Украинском фронте, вначале в Венгрии около озера Балатон, у Секешфехервара, Зиреза, Папы и др., затем в Чехословакии и Австрии. Добирались окружным путем через Румынию и Югославию. Таким образом, что на территорию Венгрии попали с юга, у города Цеглед. <...> Несколько раз я устно и письменно просил освободить меня от штабной работы и направить в одну из батарей... <...> Очередной раз я вновь обратился с рапортом о переводе, имея точные сведения о том, что в одной из гаубичных батарей нашей <...> бригады не хватает командира. На этот раз просьба моя была удовлетворена, и я постарался как*

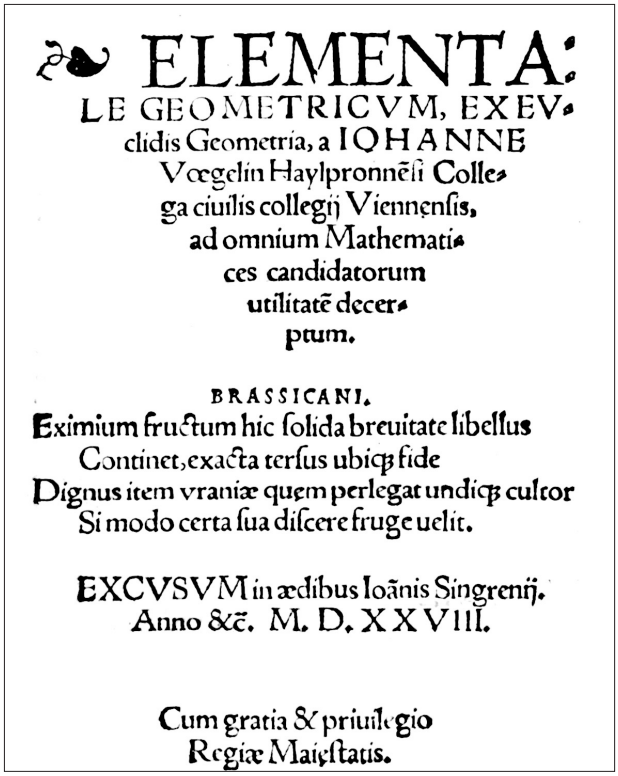

Б. Шрамко. *Угорщина. 1945 р.*

можно быстрее покинуть штаб. Началась обычная, уже привычная для меня боевая жизнь в 1-й гаубичной батарее 405 гв. АП. <...> Шли ожесточенные бои, в ходе которых мы упорно продвигались по Венгрии в направлении к Австрии, к Вене. Только одна наша батарея в бою под Фессендорфом подбила и зажгла самоходное орудие немцев, под Люксембургом – уничтожила больше взвода немецкой пехоты, под Инцендорфом уничтожили 3 минометных батареи, под Винер-Нойштадтом разбили одно самоходное орудие и еще одно подбили... <...>. После упорных боев наши войска полностью овладели столицей Австрии – Веной, разгромив 32 дивизии противника. Наша дивизия в числе других участвовала в этих боях и получила почетное наименование «венской». На окраине Вены, у каких-то заводов мы освободили лагерь военнопленных. К тому времени мы уже видели на войне многое, но, тем не менее, сердце сжималось от боли, когда мы увидели бегущих к нам из лагеря изможденных, плачущих от радости военнопленных. Отдали им все имевшиеся у нас в это время продукты, запасы махорки, табака и двинулись дальше». За участь у військових операціях у Центральній Європі старший лейтенант Борис Шрамко був нагороджений другим орденом Червоної Зірки та медаллю «За взяття Відня».

Із спогадів Бориса Шрамка та листування з коханою дівчиною дізнаємося, що, рухаючись з підрозділами шляхами Центральної та Західної Європи, визволяючи від фашистських загарбників численні міста, молодий лейтенант неодмінно звертав увагу на оточуючі природні ландшафти, парки, пам'ятки історії та архітектури. При цьому в пам'яті пригадувалися відомі музичні твори, знайомі мелодії, літературні образи та історичні події.

В умовах страшної війни, жахливої руїни, постійних обстрілів, втрат бойових товаришів, побутових та інших проблем у душі залишалося те, що було непідвладне війні. Заслуговує на увагу ось такий уривок зі спогадів Бориса Шрамка: *«Во время нашего продвижения по шоссе вдоль Дуная, вслед за отступавшими немцами, мы наткнулись на затор, образовавшийся в результате бомбёжки машин на дороге. Бомбами было разбито несколько автомобилей, остатки которых загромождали дорогу. Некоторые из них догорали, когда мы подъехали. Пока солдаты расчищали путь, оттаскивая в сторону обломки, я вышел из нашей машины и обратил внимание на то, что среди прочих вещей, разбросанных взрывом, были и какие-то, видимо, старинные книги. Подробно рассматривать их не было времени, но я подобрал несколько небольших по размеру и сунул в свою полевую сумку. Вечером, когда мы остановились на ночёвку в каком-то посёлке, я смог более внимательно осмотреть находку, и был приятно удивлён. Оказалось, что мне удалось спасти от неминуемой гибели несколько палеотипов. Среди них имелось «Элементарная геометрия по Евклиду» Иоганна Фогелина, изданная Йоганом Сингреном в 1528 году; «Хроника...» Себастьяна Франка, иллюстрированная гравюрами и снабжённая приложением в виде извлечения из неизданной латинской книги о москвичах и белорусах. Эта хроника была издана Генрихом Штайнером в 1530 году. В 1530 была издано и дополненное издание «Новой хроники», сохранившийся текст которой охватывает 1377-1530 годы. Было ещё редкое издание сонетов Петрарки, которое я, вернувшись после войны в Харьков, подарил своему учителю И. Я. Каганову в благодарность за его прекрасные лекции по всемирной литературе, которые он читал нам до войны в университете. Трудно сказать, как эти книги попали на дорогу войны, и кто был их владелец. Можно добавить лишь то, что запомнилось. На доро-*

ELEMENTA:
LE GEOMETRICVM, EXEV-
clidis Geometria, a IOHANNE
Vœgelin Haylpronnẽſi Colle-
ga ciuilis collegij Viennenſis,
ad omnium Mathemati-
ces candidatorum
utilitatẽ decer-
ptum.

BRASSICANI.

Eximium fructum hic ſolida breuitate libellus
Continet, exacta terſus ubiq; fide
Dignus item vraniæ quem perlegat undiq; cultor
Si modo certa ſua diſcere fruge uelit.

EXCVSVM in ædibus Ioãnis Singrenij.
Anno &c. M. D. XXVIII.

Cum gratia & priuilegio
Regiæ Maieſtatis.

«Элементарная геометрия по Евклиду» Иоганна Фогелина, изданная Йоганом Сингреном в 1528 г.

ге валялось ещё несколько книг, некоторые обгорели. Вместе с ними валялись обрывки каких-то казённых бумаг, но разбираться в них не было времени».

Йшли останні місяці війни, проте напруженість на фронтах не зменшувалась, артилеристи мали багато роботи, отримували нові складні завдання: «*Шли трудные бои в горной местности, в ходе которых мы упорно продвигались вперед в направлении на Линц, где по слухам был сосредоточен золотой запас Германии. Немцы сопротивлялись с упорством обреченных. Горная местность облегчала им организацию обороны. На склонах гор они закапывали танки и самоходные орудия, превращая в долговременные укрепления. Подступы к ним прикрывали минными полями. Короче говоря, каждый километр продвижения давался нам с большим трудом, поливался потом и кровью. <...> 30 апреля по приказу командования наш корпус передал свой участок частям нашей 4-й армии и, совершив марш-бросок на новом направлении, к 6 мая 1945 года мы сосредоточились в районе Ладенсдорф. Вечером 8 мая 1945 года командир дивизиона приказал завтра на рассвете провести рекогносцировку местности для выбора боевых позиций и наблюдательных пунктов...».* Це завдання залишилось невиконаним, оскільки прийшла звістка про капітуляцію фашистської Німеччини. («*...вскоре по всей линии фронта началась пальба из всех видов стрелкового оружия, из ракетниц. Мы, конечно, тоже приняли участие в этом салюте Победы...*»). Проте німці не поспішали виконувати умови капітуляції й на деяких ділянках фронту військові дії продовжувались. «*Тяжелая война окончилась, но вернуться сразу на родину мне не удалось. 12 июня 1945 года был получен приказ о переформировании нашего фронта <...> в Центральную группу войск под командованием маршала Конева. После нескольких маршей мы прибыли в окрестности венгерского города Цеглед, начали оборудовать капитальный лагерь рядом с деревней Цеглед-Берцель. Построили целый военный городок. <...>... меня назначили командиром батареи. Не успел я 6 сентября принять батарею, как на следующий день провели учебные боевые стрельбы, и мне пришлось показать свои способности в качестве «стреляющего» командира батареи. Я не подкачал и отстрелялся на «отлично». Выполнил все задачи, уложился в положенное время с подготовкой данных и пристрелкой, не истратил лишних снарядов».* Окрім того, враховуючи те, що до війни Борис Шрамко навчався на історичному факультеті, а також певний час служив у штабі та був знайомий зі специфікою роботи з документами, керівництво поставило перед ним дуже непросте завдання, яке для бойового офіцера виявилось дуже несподіваним: «*14 сентября 1945 года меня неожиданно вызвали в штаб артиллерии корпуса. Оказывается, мне поручили участвовать в написании истории бригады. В связи с этим я получил длительную командировку в Цеглед. <...> В городе много зелени. Есть кинотеатр, и даже оперетта, в которой я несколько раз побывал. Памятник Кошуту. Население относилось к нам приветливо. В свободное время делал переводы стихов Гейне. Встретил несколько офицеров из прежнего своего полка, который, оказывается, действовал по соседству с нами. Ребята сообщили мне печальную новость о том, что под Веной погиб Коля Седунов, с которым мы очень сблизились во время боев в Карелии. <...> К работе по написанию истории бригады я приступил с энтузиазмом, но сказывалось отсутствие опыта и неясность общего направления работ. <...> Я собирал материалы, делал записи бесед с героями боев, описывал различные эпизоды в меру своих способностей. Старался оживить эпизоды, описывая местность, настроение людей, вставляя прямую речь (используя записи бесед) и т.п. Майор Курлов редактировал мои тексты, беспощадно вычеркивая «лирику», как он выражался, и требовал большей конкретности и военной четкости в описаниях. Несмотря на наши старания, работа продвигалась медленно, так как то и дело приходилось уточнять детали событий по документам и путем бесед с людьми. К тому же очевидцы тоже иногда противоречиво описывали события, не все помнили. Работа эта продолжалась до начала октября».*

Наприкінці осені військовий підрозділ розташовувався в м. Сольнок на Тисі (Угорщина), де знаходився до лютого 1946 р., а вже навесні частина, у якій служив Борис Шрамко, була передислокована в Україну та з часом розформована. У травні видано наказ про демобілізацію, проте залишити військову частину майбутній вчений зміг лише в липні 1946 р. Як зазначено у спогадах Бориса Андрійовича: «*Начиналась уже моя «гражданская» жизнь, хотя возвращался домой я еще в военной форме, с отпечатком пережитой войны, с воспоминаниями о ней, которые забыть невозможно...»*

І. Б. Шрамко

ПЕРШІ КРОКИ БОРИСА ШРАМКА В НАУЦІ

В основі нарису – спогади Бориса Андрійовича Шрамка, які дозволяють висвітлити найбільш ранні сторінки його наукової діяльності, від перших виступів на конференціях, роботи в наукових гуртках, перших розвідок та археологічних розкопок у студентські роки до здійснення самостійних археологічних досліджень та підготовки кандидатської дисертації, яку він успішно захистив у 1953 році.

Ключові слова: *Борис Андрійович Шрамко, Харківський університет, наукова діяльність, наукові конференції, археологічні розвідки, археологічні розкопки, дисертаційне дослідження.*

Науковцями не народжуються, ними стають. Ці слова стосуються будь-якої галузі науки. Археологія – одна з них. Вона захоплює, формує характер, дозволяє власними руками здобувати нові джерела та зануритися в безодню найдавнішої людської історії. Добре відоме порівняння археолога зі слідчим, який спізнився на місце пригоди на тисячі років, проте, щоб розібратись в ситуації, він повинен все одно спиратись на факти і використовувати їх як єдині аргументи для створення версії події. Ця професія потребує не тільки глибоких знань, логічного мислення, ретельного опрацювання матеріалів, але й значних фізичних зусиль, витримки, терпіння, вміння вести пошукову роботу в польових умовах.

Борис Шрамко визначився з майбутнім фахом ще на початку навчання в університеті, коли йому було тільки вісімнадцять років. Він ретельно готувався до вступних іспитів, склав кожен з них на «відмінно» і був зарахований на перший курс історичного факультету Харківського університету. Вже в перший рік навчання він зацікавився стародавньою історією та археологією, почав виступати з доповідями на засіданнях наукових гуртків, разом з іншими студентами оформляв стінгазети на історичну тематику, згодом взяв участь у розкопках. Чималу роль у його долі відігравали конкретні особистості – викладачі історичного факультету, які захоплено читали курси зі стародавньої історії, всесвітньої літератури, прищеплювали студентам любов до роботи з археологічними колекціями, пошукової роботи, формували навички дослідників. У власних спогадах вченого багато сторінок присвячено рідному факультету передвоєнних та повоєнних років. Ці рядки висвітлюють найбільш ранній період у науковій діяльності Бориса Шрамка, який зі студентської лави мріяв про дослідження таємниць минулого. Разом із тим, слід зазначити, що юнак у цей час також захоплювався літературою, вільно володів німецькою мовою, гарно малював, складав вірші.

Війна перервала навчання, змінила творчі плани, проте тяжкі фронтові випробування лише загартували характер майбутнього дослідника, а навчання у військових училищах дозволило отримати багато нових знань та вмінь, які в повоєнні роки стали в нагоді при здійсненні польових вивчень. Спираючись на мемуарні записи Бориса Шрамка, окреслимо головні події, що вплинули на формування його особистості та визначення ним напрям-

ШРАМКО Ірина Борисівна, кандидат історичних наук, директор Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

ків магістральних шляхів у науці, надали можливість ще в студентські роки серйозно займатись археологією. На що хочеться звернути увагу, коли читаєш спогади вченого[1]? Перш за все, на те, що через багато років він з повагою й дуже тепло згадує викладачів, тих, кого вважав своїми вчителями. Назавжди в його пам'яті закарбувалися яскраві моменти студентського життя, запам'ятались перші кроки в археології...

«*С первого курса я начал увлекаться археологией и поэтому много времени проводил на кафедре древней истории и археологии, которую с 1937 года возглавлял Семен Анатольевич Семенов-Зусер. <...> Мы знали, что он проводил археологические раскопки в Ольвии, исследовал дольмены в Крыму. <...> Семен Анатольевич умел увлечь студентов своими рассказами о древностях, был хорошим организатором, и поэтому многие студенты с большим энтузиазмом работали в кружке древней истории, в фондах Археологического музея университета <...>. Я принимал участие в работе трех кружков: по древней истории (им руководил проф. Семенов-Зусер С. А.), по изучению иероглифической письменности (руководил проф. Коцеволов А. С.) и в археологическом кружке (руководил зав. Археологическим музеем ХГУ Луцкевич И. Н.). Удивляюсь, как у меня хватало времени на все это, тем более, что в первом и последнем кружках я выступал с докладами <...>*».

Запам'ятались Борису Андрійовичу також участь у випусках курсових стінгазет, де він був редактором, а також цікава робота з підготовки художньої виставки «Гомер та його доба»... «*составленная из больших фотографий, рисунков и цитат из «Илиады» и «Одиссеи»*». Цей творчий момент, пов'язаний з оформленням виставки, зафіксований на фотознімку з особистого архіву вченого (фото 1). Проте, понад усе його захоплювала археологія, тому найбільш яскраво запам'ятались години, проведені за опрацюванням знахідок у фондах Музею археології. Наставником у цій справі став Іван Миколайович Луцкевич, який згадується Борисом Андрійовичем як тиха та скромна людина: «...[Он] *был, кажется, единственным уцелевшим учеником проф. А. С. Федоровского (другие его аспиранты А. Потапов и Н. Фукс были репрессированы). И. Н. Луцкевич под руководством А. С. Федоровского получил хорошую подготовку, прекрасно знал первобытные древности юга Восточной Европы, а в поле чувствовал себя как рыба в воде, исходив Харьковщину вдоль и поперек. Он то и заразил многих из нас своим археологическим энтузиазмом, привил любовь к работе с вещественным материалом и научил уважать полевую работу с лопатой, внимательно относиться к стратиграфии*».

Безумовно стати справжнім археологом було неможливо лише опрацьовуючи речовий матеріал музейних колекцій, тому деякі студенти скористалися можливістю взяти участь у розкопках. Серед них був і Борис Шрамко: «*В предвоенном 1940 году я еще успел побывать на археологических раскопках под руководством И. Н. Луцкевича. В небольшой экспедиции принимало участие 5 студентов, и жили мы на квартире у колхозницы села Новый Мерчик. На возвышенности возле этого села раскапывали небольшой, высотой около 2 м курган. Курган оказался с сюрпризом в виде каменного кромлеха под насыпью, и это несколько нарушило расчеты И. Н. Луцкевича. В самый разгар работ, когда мы уже дошли до погребения в центре кургана, выяснилось, что закончились деньги, выделенные на экспедицию...*». У наступному році були заплановані нові дослідження, проте війна скоригувала плани...

Тільки в липні 1946-го Борис Шрамко був демобілізований та повернувся додому, у рідний Харків, а вже восени подовжив навчання на історичному факультеті університету. Він не мав сумнівів щодо вибору спеціалізації, оскільки наукові пріоритети були визначені ще до війни, на молодших курсах, коли юнак захопився археологією.

Звісно в університеті багато чого змінилось, не всі повернулися з фронту, порідшали викладацькі та наукові кадри... В окупованому німцями Харкові помер І. М. Луцкевич...

Прочитаємо рядки зі спогадів Бориса Андрійовича: «*Всю войну я мечтал вернуться на свой истфак ХГУ, а когда вернулся, то увидел, что истфак уже не тот. Война не пощадила многих из студентов нашей компании, да и преподавателей много было других. Погиб во время войны любимец курса Лева Аксянцев, который был у нас старостой. Из прежней нашей компании Леня Бержанский и Алик Эпштейн получили на войне серьезные ранения... <...>. Надо сказать, что не только ветераны*

[1] Рукопис зберігається в домашньому архіві сім'ї Шрамко.

Фото 1. Оформлення виставки «Гомер та його доба». *1940 р.*

войны, но и студенты, пришедшие на наш курс в послевоенное время, – все, за редким исключением, старались учиться так, чтобы получить хорошие прочные знания, хотя было много трудностей. <...> Кафедрой древней истории и археологии по-прежнему руководил профессор С. А. Семенов-Зусер. В это время его научные интересы лежали в области скифской археологии... В соответствии с этим проводились и полевые археологические исследования. В 1945 г. были продолжены начатые в 1939 г. раскопки в Люботинском курганном могильнике скифской эпохи». Новими об'єктами досліджень тоді були також обрані городище та курганний могильник біля с. Велика Гомільша у Зміївському районі Харківської області. У роботі експедиції приймав участь і студент Борис Шрамко (фото 2). Ось як він згадував про це: «*Собираться в экспедиции было несложно, так как почти никакого экспедиционного имущества у нас тогда не было. Единственным прибором был привезенный с войны компас. Позже геологи передали нам старинный, дореволюционного выпуска теодолит и рейку. Затем откуда-то появился <...> оптический квадрант, который мы удачно приспособили для съемки профилей <...>. Хозяйственная часть университета дала несколько лопат, полученных из армейского имущества. Часть лопат мы еще сами для себя купили на базаре, где в это время лихо шла распродажа военного имущества <...>. Палаток не было и поэтому для экспедиции, которая была небольшой, в те годы мы обычно снимали где-либо в селе комнату, служившую и камералкой, и спальней, и столовой. Так было и на этот раз, когда начались раскопки в Большой Гомольше. На окраине села, на территории самого городища мы арендовали у какого-то колхозника одну комнату».* Експедицією було розпочато дослідження оборонних споруд та розкопано декілька курганів у лісі, отримано цікаві результати.

З часом, С. А. Семенов-Зусер, за порадою В. О. Бабенка та за підтримки Л. М. Славіна, розпочав роботи на Верхньосалтівському катакомбному могильнику: «*В результате была организована (впервые в университете) совместная с Институтом археологии АН УССР Салтовская экспедиция, которая работала в 1946-1948 годах. <...> Я был официально зачислен заместителем начальника экспедиции, и в мои обязанности входило составление (под*

руководством С. А. Семенова-Зусера) описания катакомб и находок <...>. Студенты работали в экспедиции с большим энтузиазмом, использовали полученные материалы в своих курсовых и дипломных работах, в докладах на студенческих научных конференциях. Семен Анатольевич всегда старался приобщать студентов к научной работе, помогал советами и литературой. А домашняя библиотека у него была прекрасная, и в ней было немало таких изданий, которых больше ни в одной библиотеке Харькова не было, например, книга М. И. Ростовцева «Скифия и Боспор»... Следует отметить, что Семен Анатольевич подчеркивал важность изучения древних и иностранных языков, чтобы получить возможность использовать источники и литературу».

Оскільки Борис Шрамко вже давно серйозно займався археологією, він не тільки допомагав керівникові експедиції опрацьовувати речовий матеріал для складання наукового звіту про розкопки, але й намагався вести самостійні спостереження, аналізувати здобуті археологічні джерела, активно працював у наукових гуртках. Молодий дослідник неодноразово виступав з доповідями на студентських конференціях. До них він ретельно готувався, розробляючи різні питання, пов'язані з пам'ятками, на яких проводились роботи університетським експедиційним загоном. Про це він згадував так: «*В послевоенные студенческие годы я продолжал работать в археологическом кружке, которым руководил теперь С. А. Семенов-Зусер. Используя материалы новых раскопок в В. Салтове, я в 1948 г. написал доклад «Керамика салтовской культуры», с которым сначала выступил в университете, а затем на городской студенческой научной конференции. Доклад был отмечен в числе лучших в приказе МВО СССР <...> и награжден денежной премией...».* Тобто, ще у студентські роки Борис Андрійович звернув увагу на важливість вивчення господарства, економічного розвитку стародавнього населення шляхом ретельного аналізу предметів матеріальної культури, перш за все, знарядь праці та зброї. У подальшому саме проблемам розвитку господарства племен Лісостепу буде присвячена значна частина наукових розробок вченого, підготовлена дисертаційна робота.

Фото 2. с. Велика Гомільша. *1949 р.*

Фото 3. В аспірантурі. *1950 р.*

Фото 4. С. А. Семенов-Зусер.

У цей час він доклав зусиль для впорядкування колекцій Музею археології: «*Я еще в студенческое время с 1948 г. (по 1950 г.) стал одновременно с учебой работать в качестве лаборанта на кафедре древней истории, занимаясь преимущественно восстановлением Археологического музея университета. Летом, в отпускное время, конечно, участвовал в работах экспедиций С. А. Семенова-Зусера, а в оставшиеся свободные дни сам проводил археологические разведки в окрестностях Харькова: собирал подъемный материал на раннесредневековом Донецком городище, на городище скифского времени у с. Б. Гомольша, на многослойном (преимущественно с материалами бронзового века) селище у г. Мерефа, на многослойных селищах у пос. Васищево, у ст. Основа, у Большой Даниловки и в других местах. В 1949 г. появилась моя первая научная публикация: тезисы «Орудия производства и оружие салтовской культуры». С этим докладом я выступал на кружке, а затем и на V студенческой научной конференции в Харькове*».

Після закінчення університету Борис Андрійович вступив до аспірантури рідного навчального закладу (фото 3), а з часом залишився й тут працювати: «*В 1949 г. я, наконец, закончил учебу на историческом факультете Харьковского государственного университета имени А. М. Горького в качестве студента и получил диплом с отличием. Получилось так, что моя студенческая жизнь продолжалась почти 10 лет, с 1939 по 1949 год, из которых пять лет отняли война и послевоенная служба в армии <...>. После окончания университета я был рекомендован в аспирантуру по кафедре древней истории. <...> Научным руководителем был назначен профессор С. А. Семенов-Зусер <...>. Тема кандидатской диссертации «Скифские памятники бассейна верхнего течения реки Северский Донец», т.е. имелись ввиду памятники скифского времени в лесостепной зоне*» (фото 4).

Розпочалися роки навчання в аспірантурі... У зв'язку зі смертю С. А. Семенова-Зусера Борису Андрійовичу довелося самотужки працювати над темою дисертації, без підтримки та консультацій наукового керівника, оскільки відповідних спеціалістів у Харкові не було: «*Тема диссертации была, несомненно, очень актуальной и ее надо было разрабатывать. Это было белое пятно на карте лесостепной Скифии, но никто не брался за эту работу, т.к. она требовала большой предварительной*

подготовки. <...> Учитывая это, я с 1950 года начал интенсивные разведки на ряде селищ и городищ в ближних и дальних окрестностях Харькова <...>. В 1950 г. принял участие в разведке по Северскому Донцу в составе Северскодонецкой экспедиции под руководством Б. А. Рыбакова. Все это позволило получить свежий, преимущественно керамический подъемный материал, кроме того, Б. А. Рыбаков любезно разрешил мне использовать в диссертации неопубликованные дневниковые данные его раскопок нескольких курганов скифского времени у с. Островерховка в 1950 году». У подальшому Борис Андрійович називав Б. О. Рибакова своїм учителем.

Наукову діяльність доводилося поєднувати з викладанням навчальних дисциплін: «*В 1950 г. я был зачислен преподавателем кафедры древней истории и археологии с почасовой оплатой, а с 1951 г. стал штатным преподавателем этой кафедры...*».

Важливою подією у житті молодого вченого став виступ у 1952 р. з доповіддю на конференції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, яка була присвячена питанням скіфо-сарматської археології. Ось як дослідник згадував цю подію: «*[Я]высказал ряд положений, касающихся необходимости разграничения степной и лесостепной культур скифского времени. Для начинающего провинциального археолога это было смелым поступком – вмешиваться в спор таких хорошо известных тогда специалистов, как Б. Н. Граков, П. Н. Шульц, А. А. Иессен, П. Д. Либеров, А. И. Тереножкин и др. Но определение своей позиции и формулировка основных положений оказались очень полезными, т.к. были отмечены и зафиксированы М. Н. Погребовой в обзоре конференции и стали известны многим археологам. Важно было и то, что этот форум ведущих археологов показал актуальность выбранной мной темы кандидатской диссертации, так как в резолюции конференции было сказано, что нужно «углублять изучение больших культурных групп и их внутреннего членения в целях более отчетливого выяснения состава племен и народностей скифо-сарматской эпохи...» <...>, а в докладе Б. Н. Гракова и А. И. Мелюковой была отмечена малая изученность памятников Северского Донца».*

Фото 5. Б. А. Шрамко, *10 квітня 1953 р.*

Виступ на цій конференції свідчив про те, що молодий аспірант перейшов на інший, більш високий професійний рівень у науці, що підтвердив і успішний захист кандидатської дисертації в 1953 р. (фото 5).

I. B. Shramko

THE FIRST STEPS OF BORYS SHRAMKO IN SCIENCE

The essay is based on the memoirs of Borys Andriyovych Shramko, which allow to cover the earliest pages of his scientific activity, from the first speeches at conferences, work in scientific circles, the first explorations and archeological excavations during his student years to independent archeological research and preparation of his dissertation, successfully defended in 1953.

Key words: *Borys Andriyovych Shramko, Kharkiv University, scientific activity, scientific conferences, archaeological explorations, archeological excavations, dissertation research.*

Л. І. Бабенко

ШРАМКО Б. А.: НА СТЕЖИНКАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

Вся наукова діяльність Б. А. Шрамка було нерозривно пов'язана з Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна. Але дослідник мав і численні зв'язки з іншими науковими установами міста. Зокрема, деякий час Б. А. Шрамко працював науковим консультантом Харківського історичного музею. Вченим були використані предмети з фондів музею під час підготовки своєї першої монографії – «Древности Северского Донца». Частину матеріалів з власних розкопок Б. А. Шрамко передав на зберігання до фондів Харківського історичного музею, які активно залучаються музейними співробітниками при формуванні виставок та експозицій.

Ключові слова: *Б. А. Шрамко, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.*

Два роки поспіль промайнули два вікових ювілеї, досить знаменних для Харківщини – 21 січня 2020 р. сторіччя з дня заснування відзначив Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, а вже наступного, 2021 р., 17 січня, виповнилося 100 років з дня народження видатного скіфолога, заслуженого професора Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, почесного громадянина Харкова Бориса Андрійовича Шрамка.

Вся наукова діяльність Б. А. Шрамка була нерозривно пов'язана з університетом. З 1939 р. (за виключенням воєнного лихоліття 1941–45 рр.) тут пройшли його студентські та аспірантські роки, були захищені кандидатська та докторська дисертації, проведені десятки польових сезонів на пам'ятках Харківщини та Полтавщини, написані сотні статей, учбові посібники та монографії, і, звичайно ж, проходила насичена викладацька діяльність, шляхом якої протягом десятиріч передавався власний досвід молодим поколінням істориків та археологів.

Незважаючи на подібну відданість alma mater та надзвичайну зайнятість, Б. А. Шрамко встигав піклуватися і про інші заклади Харкова, діяльність яких була пов'язана з археологією, зокрема Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, археологічний гурток Палацу піонерів ім. П. П. Постишева тощо. Звичайно ж, поза увагою патріарха харківської археології не могли опинитися й колекції Харківського історичного музею, що, разом з фондами Археологічного музею ХНУ імені В. Н. Каразіна, складають основне зібрання археологічних старожитностей Харківщини.

При написанні першої монографії – «Древности Северского Донца», що вийшла другом у 1962 р. та стала настільною книгою для багатьох поколінь харківських археологів, які робили свої перші кроки у науці, Б. А. Шрамко широко залучав археологічні предмети зі збірки історичного музею. Саме завдяки виходу цієї монографії до наукового обігу були введені мідний злиток з відбитком дерев'яної палки бронзової доби, давньогрецька амфора з кургану біля с. Циркуни (цьому комплексу було присвячене й окреме дослідження) (Шрамко 1956), старожитності сарматського часу – бронзові казани з Селімовки та Старобєльська, бронзове дзеркало з Роздольного, глиняна курильниця зі Сватової Лучки, рукоять та частина леза

БАБЕНКО Леонід Іванович, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, м. Харків.

Стаття є редагованим та доповненим варіантом публікацій, підготовлених до 90-річчя Б. А. Шрамка (Бабенко 2011a, с. 3–4; 2011b, с. 260–262).

давньоруського меча з Краснянки, гарда подібного меча, можливо, зі знахідок В. А. Грінченка під час роботи Дніпрельстанівської археологічної експедиції, наконечник списа, різноманітні матеріали з Донецького городища тощо (Шрамко 1962, с. 84, 228, 240, 242, 349; рис. 26; 86, 1; 89, 13–15; 90, 6; 144, 1–2).

У 1962 р. Б. А. Шрамко передав до Харківського історичного музею матеріали власних археологічних розкопок попередніх років на Донецькому городищі – найбільш відомої на Харківщині пам'ятки давньоруського часу. Дана колекція до нашого часу залишається опорною при висвітленні історії населення Харківщини давньоруського періоду, її матеріали були широко залучені при побудові відповідних розділів експозицій – «На перехрестях століть. Археологія краю» (1996–2019 рр.) та відкритої до сторічного ювілею музею «Слобожани». У археологічних фондах музею зберігаються також матеріали польових досліджень, проведених Б. А. Шрамком на Шмарівці та Мохначі.

Неодноразово Б. А. Шрамко надавав методичну допомогу співробітникам музею, рецензував тематико-експозиційні плани археологічних експозицій та виставок. У квітні 1955 р. дослідник був навіть офіційно оформлений на роботу до музею у якості консультанта з питань археології. Саме в історичному музеї, на базі відділу охорони пам'яток історії та культури, у 80-і роки минулого століття була розпочата робота по підготовці тому по Харківській області фундаментального Зводу пам'яток історії та культури України, найбільш активну участь у написанні статей до якого взяв і Борис Андрійович. Неодноразово Б. А. Шрамко презентував музею власні роботи – відтак у бібліотеці закладу є колекція окремих відбитків статей дослідника з дарчим надписом автора (рис. 1).

Пов'язує Б. А. Шрамка з Харківським історичним музеєм і певна особиста обставина – майже 40 років, з 10 березня 1948 р. по 1 листопада 1986 р., у цьому закладі пропрацювала його дружина – Леонтина Ісааківна Шрамко.

А нещодавно у історичному музеї відкрилася виставка «Алани, Болгари, Хозари?», присвячена ще одному ювілею – 120-річчю відкриття салтівської культури, де окремий комплекс відведено висвітленню вкладу Б. А. Шрамка у вивчення салтівських старожитностей. Маловідомий для широкого загалу факт – студентом Борис Андрійович брав активну участь у розкопках Верхньосалтівського катакомбного могильника, що проводила археологічна експедиція університету у 1946–1949 рр. під керівництвом С. А. Семенова-Зусера. Його заступником був саме Б. А. Шрамко (Семенов-Зусер 1947; 1952, с. 271). Відтак, по закінченню університету у 1949 р. аспірант Б. А. Шрамко мав намір написати дисертаційне дослідження, присвячене саме салтівській культурі. Але саме в цей час у Москві, в Інституті історії матеріальної культури за цією ж темою відбувся захист дисертації М. Я. Мерперта (Мерперт 1950). Довелося торити інший шлях у науці й вибір був зроблений на користь старожитностей скіфського часу. Отже своїм народженням харківська школа скіфознавства певним чином завдячує і М. Я. Мерперту, адже вектори розвитку археологічної науки на Харківщини могли мати зовсім інший напрям. А шлейф захоплення салтівськими пам'ятками втілився в репрезентативний розділ монографії та декілька статей (Шрамко 1959; 1962, с. 265–292; Шрамко, Міхеєв 1969).

Отже, стежини знаного дослідника старожитностей України Б. А. Шрамка у Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова не заростають і досі. Пам'ять про нього зберігають у своїх серцях чимало випускників історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кожен з яких розпочав вступ до своєї професії з захоплюючих лекцій Б. А. Шрамка по історії первісного суспільства. Багато хто з них пройшов свою археологічну практику саме на всесвітньовідомому Більському городищі. Та найбільший вплив ювіляр справив на співробітників відділу археології, кожен з яких може по праву вважати себе не тільки учнем, а й своєрідним науковим «онуком» Бориса Андрійовича, наукові керівники котрих – В. К. Міхеєв та Ю. В. Буйнов – були безпосередніми вихованцями археологічної школи Б. А. Шрамка.

Література

Бабенко, Л. І. 2011a. Борису Андрійовичу Шрамко – 90! В: Аксьонов, В. С., Бабенко, Л. І. (укл.). *Відділ археології Харківського історичного музею (1991-2010): Бібліографічний покажчик*. Харків: Мачулін, с. 3–4.

Бабенко, Л. І. 2011b. Роль та місце Харківського історичного музею у науковому житті Б. А. Шрамка (до 90-річчя з дня народження). В: Сошні-

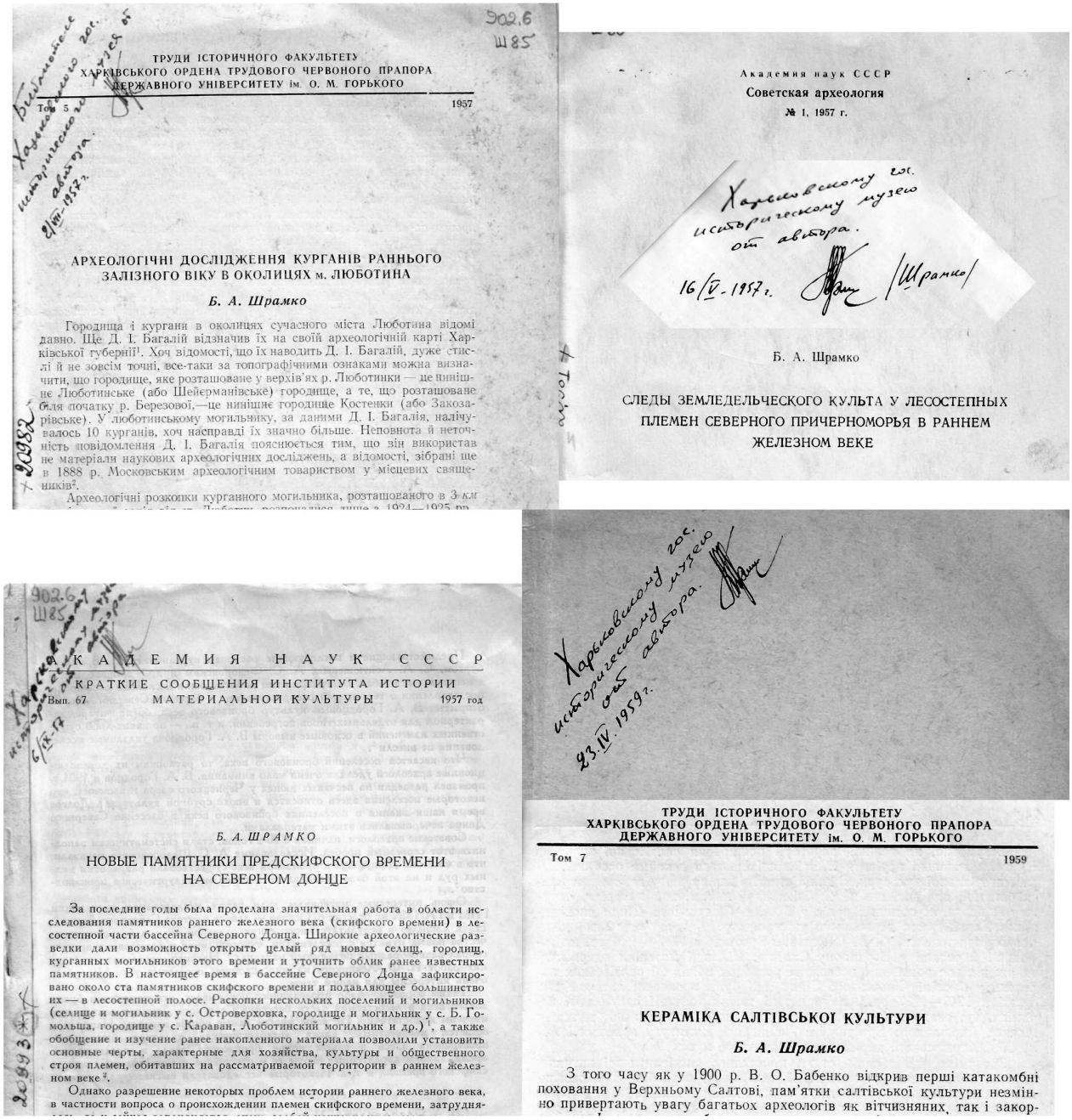

Рис. 1. Окремі відбитки статей Б. А. Шрамка з дарчим надписом автора (з бібліотеки Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова)

кова, О. М. та ін. (ред.). *Сімнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», 18 квітня 2011 р.* Харків: Майдан, с. 260–262.

Мерперт, Н. Я. 1949. *Верхнее Салтово (Салтовская культура)*. Автореферат диссертации к. и. н. Москва. Институт истории материальной культуры АН СССР.

Семенов-Зусер, С. А. 1947. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, І, с. 112–137.

Семенов-Зусер, С. А. 1952. Дослідження Салтівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*, ІІІ, с. 271–284.

Шрамко, Б. А. 1959. Кераміка салтівської культури. *Учені записки Харківського університету*, 100. Труди історичного факультету, том 7, с. 241–267.

Шрамко, Б. А. 1956. Курган и городище у села Циркуны. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, 63, с. 103–108.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: Издательство Харьковского университета.

Шрамко, Б. А., Міхеєв, В. К. 1969. До питання про виробництво заліза у болгаро-аланських племен салтівської культури. *Вісник Харківського університету*, 35. Історична серія, 3, с. 74–81.

Babenko L. I.

SHRAMKO B. A.: ON THE PATHS OF M. F. SUMTSOV KHARKIV HISTORICAL MUSEUM

All scientific activity of B. A. Shramko was inextricably linked with V. N. Karazin Kharkiv National University. But the researcher also had numerous connections with other scientific institutions in the city. In particular, for some time B. A. Shramko was appointed a scientific consultant of the Kharkiv Historical Museum. Scientists used items from the museum during the preparation of his first monograph – «Antiquities of the Siversky Donets». B. A. Shramko transferred part of the materials from his own excavations to the funds of the Kharkiv Historical Museum, which are actively involved by museum staff in the construction of exhibitions and expositions.

Key words: *B. A. Shramko, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, V. N. Karazina Kharkiv National University.*

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Л. І. Бабенко

КУРГАН 4 ПОБЛИЗУ с. ВЕСЕЛЕ: ЕТНОКУЛЬТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМ'ЯТКИ

У статті проаналізована етнокультурна складова небіжчиків, похованих у кургані 4 біля с. Веселе на Харківщині, розкопаному в 1978 р. Б. А. Шрамком. Під насипом висотою 1,65 м було виявлене парне поховання (чоловік та жінка) в катакомбі, датоване IV ст. до н.е. й пограбоване ще в давнину. За рядом таких ознак, як прижиттєва деформація черепа одного з небіжчиків, підсипка дна могили крейдою, поховальна споруда у вигляді катакомби, Б. А. Шрамко вважав це поховання савроматським. Але перелічені ознаки відомі й у інших регіонах, зокрема, у скіфських похованнях Північного Причорномор'я та на Середньому Дону. Поховання в катакомбах мало репрезентовані в савроматському середовищі. Це дозволяє бачити в небіжчиках цього кургану шлюбну пару чужинців, один з яких міг бути пов'язаним з племенами, що мешкали в цей час у Північному Причорномор'ї. У цілому, це віддзеркалює строкатий етнічний склад населення сіверськодонецького регіону в цей час.

Ключові слова: *курган, катакомба, скіфська доба, савромати, басейн Сіверського Дінця, штучна деформація черепа, Б. А. Шрамко.*

Завдяки зусиллям Бориса Андрійовича Шрамка сіверськодонецький локальний варіант був окреслений як окрема, але невід'ємна складова частина Лісостепової Скіфії (Шрамко 1953; 1962; 1998). Однак левова частка польових досліджень вченого прийшлася на сусідній, ворсклинський, регіон, де впродовж майже сорока років науковцем проводилися розкопки Більського городища та його округи (Шрамко 1987; Корост 2016; Шрамко, Шрамко, Задніков 2018). Але від самого початку самостійної польової діяльності, і протягом усієї наукової кар'єри, Б. А. Шрамко долучався до вивчення поховальних пам'яток сіверськодонецького регіону. За цей період було більш чи менш повно введено до наукового обігу матеріали власних розкопок, а саме 13 курганів Люботинського могильника (Шрамко 1957; 1983), 5 курганів з могильника поблизу с. Островерхівка (Шрамко 1956b), 8 курганів Великогомольшанського могильника (Шрамко 1983), 2 курганів біля с. Новий Мерчик (Шрамко, Бойко 1988), 4 курганів поблизу с. Веселе (Шрамко 1992) та кургану біля с. Дуванка (Шрамко 1995). Також Б. А. Шрамко залучав до обігу й неопубліковані матеріали інших дослідників, зокрема І. М. Луцкевича (курган біля с. Циркуни) (Шрамко 1956a), Б. О. Рибакова (курган поблизу с. Островерхівка) (Шрамко 1956b), С. А. Семенова-Зусера (5 курганів Люботинського могильника) (Шрамко 1957). Крім цього, дослідником були опубліковані крихти інформації зі зруйнованих курганів поблизу сіл Велика Данилівка, Санжари, Сніжків, Волоська Балаклійка (Шрамко 1962, с. 212–214, рис. 81: 2; 82: 5, 8; 1983, рис. 2: 2–3). Практично всі ці кургани виявилися нещадно пограбованими й за видовищністю знахідок вони значно поступаються матеріалам Пісочинського чи Старомерчанського могильників (Бандуровский, Буйнов 2000; Бабенко 2005). Але кількісно – усього 44 комплекси – вони суттєво доповнюють джерельну базу сіверськодонецьких поховальних пам'яток, що сприяє більш репрезентативному баченню етнокультурної ситуації регіону в цілому.

Одним з найцікавіших з розкопаних Б. А. Шрамком є курган 4 біля с. Веселе (Шрамко 1992, с. 112–115). На жаль, пам'ятка виявилася майже вщент пограбованою, але навіть залишкова інформація про цей комплекс свідчить про його неординарність. У кургані висотою 1,65 м та діаметром 32 м було виявлене парне поховання в катакомбі, що складалася

БАБЕНКО Леонід Іванович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, м. Харків.

з прямокутного у плані вхідного колодязя з двома сходинками, короткого дромоса з похилим дном та трапецієподібної у плані камери (рис. 1: 1). Залишки двох кістяків, чоловічого та жіночого, за визначенням Б. А. Шрамка, були розкидані по всій площі камери. Один череп мав надзвичайно видовжену форму внаслідок прижиттєвої деформації (рис. 1: 2). Дно могили було посипане крейдою. Серед поховального інвентарю відзначені знахідки залізних платівок від панцира, залізного сагайдачного гачка та шила, кільця від вудил та псалія, бронзової ворворки, золотих бляшок-ґудзиків, чорнолакового канфара (рис. 1: 3–10) (Шрамко 1992, с. 112–115, рис. 1: 15–16; 2: 1–7).

За низкою ознак, а саме – облаштуванням могили, деформацією черепа та крейдяною підсипкою – Б. А. Шрамко атрибутував це поховання як пізньосавроматське (Шрамко 1992, с. 115), що знайшло підтримку в дослідників (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 118; Гречко 2010, с. 49, 54). З одного боку, подібна думка може здатися цілком обґрунтованою. Але все ж не всі ознаки цього комплексу можна беззаперечно пов'язати з савроматським контекстом.

Однією з найбільш виразних ознак савроматського поховального обряду є наявність крейдяної підсипки (Смирнов 1964, с. 95). Саме з савроматським впливом традиційно пов'язують використання крейдяної підсипки у скіфських могилах (Ольховский 1991, с. 114, 159–160). Хоча подекуди подібні підсипки зустрічаються все частіше й у похованнях на території Північного Причорномор'я (Куприй 2009, с. 88; Болтрик, Фиалко 2010 с. 106; Полин 2014, с. 149). Використання шматків крейди простежено й у лісостепових пам'ятках (Петренко 1967, с. 19)[1]. Але, на думку С. В. Поліна, у скіфських похованнях за крейду могла сприйматися зотліла трава, що також має вигляд порошку білого кольору, або солі гіпсу, що де-не-де рясно виступають на поверхні дна і стінок підземних споруд й іноді інтерпретуються як побілка (Полин 2014, с. 149, прим. 79). У той же час і В. С. Ольховський не виключав ґенезу цієї риси поховального обряду ще з бронзової доби (Ольховский 1991, с. 160).

Ще більш яскравою ознакою належності небіжчика до савроматського етносу є наявність слідів прижиттєвої деформації черепа. Б. А. Шрамком саме поховання, де були виявлені кісткові решки двох небіжчиків, атрибутоване як різностатеве – чоловіче та жіноче. Який саме череп – чоловіка чи жінки – мав деформацію, не вказано ані в опублікованій статті, ані в рукопису звіту про розкопки. Але на фотографії двох черепів зі звіту про розкопки можна розгледіти, що видовжену потиличну частину має саме череп з виразними надбрівними дугами, тобто чоловічий (рис. 1: 2) (Шрамко 1978, рис. 4: 17).

Феномен штучної деформації людської голови має хронологічно глибоку та географічно широку традицію (Медникова 2006). Знахідки деформованих черепів у скіфських похованнях пов'язуються саме зі східним імпульсом (Круц 2017, с. 80; Полин, Алексеев 2018, с. 272), зокрема, з савроматською етнічною інфільтрацією у місцеве середовище, що, можливо, може бути наслідком шлюбних союзів. Хоча треба визнати, що випадки знахідок черепів з ознаками прижиттєвою штучної деформації в пам'ятках Степового Причорномор'я є доволі репрезентативними (Круц 2017, с. 18–20, 23; Полин, Алексеев 2018, с. 261). Ще більш цікавим є аналіз краніологічної серії з ґрунтового могильника на території Семилуцького городища, де було виявлено високий відсоток черепів з деформацією (40% у виборці з 20 черепів) трьох різних варіантів (Шепель 2002). Таким чином, поховання небіжчика з прижиттєвою деформацією голови може бути пов'язане з його міграцією за життя в сіверськодонецький регіон як безпосередньо зі східних територій, так і опосередковано через Північне Причорномор'я, а також з Півночі – з Середнього Дону.

Ще одним своєрідним етноіндикатором може бути знахідка в могилі залізного сагайдачного гачка. Проблема походження металевих зооморфних гачків на широкому тлі є предметом гострих дискусій[2]. Частина дослідників воліє пов'язувати їх розповсюдження на пам'ятках Європейської Скіфії саме з проявом східного імпульсу, у тому числі і «савроматського» впливу (Ольховский 1999, с. 182–187; Гречко 2006, с. 222–227; 2010, с. 111). Однак цілком слушно бронзові та залізні гачки визнаються однією із локальних особливостей матеріальної культури середньодонського населення (Гуляев 1969; Савчен-

[1] В. А. Іллінська згадує крейдяну підсипку в кургані 5 біля с. Островерхівка (Іллінська 1962, с. 60), але сам Б. А. Шрамко в публікаціях цього не відзначає (Шрамко 1956b).

[2] Короткий огляд різних точок зору див. (Гуляев 2016, с. 69–76).

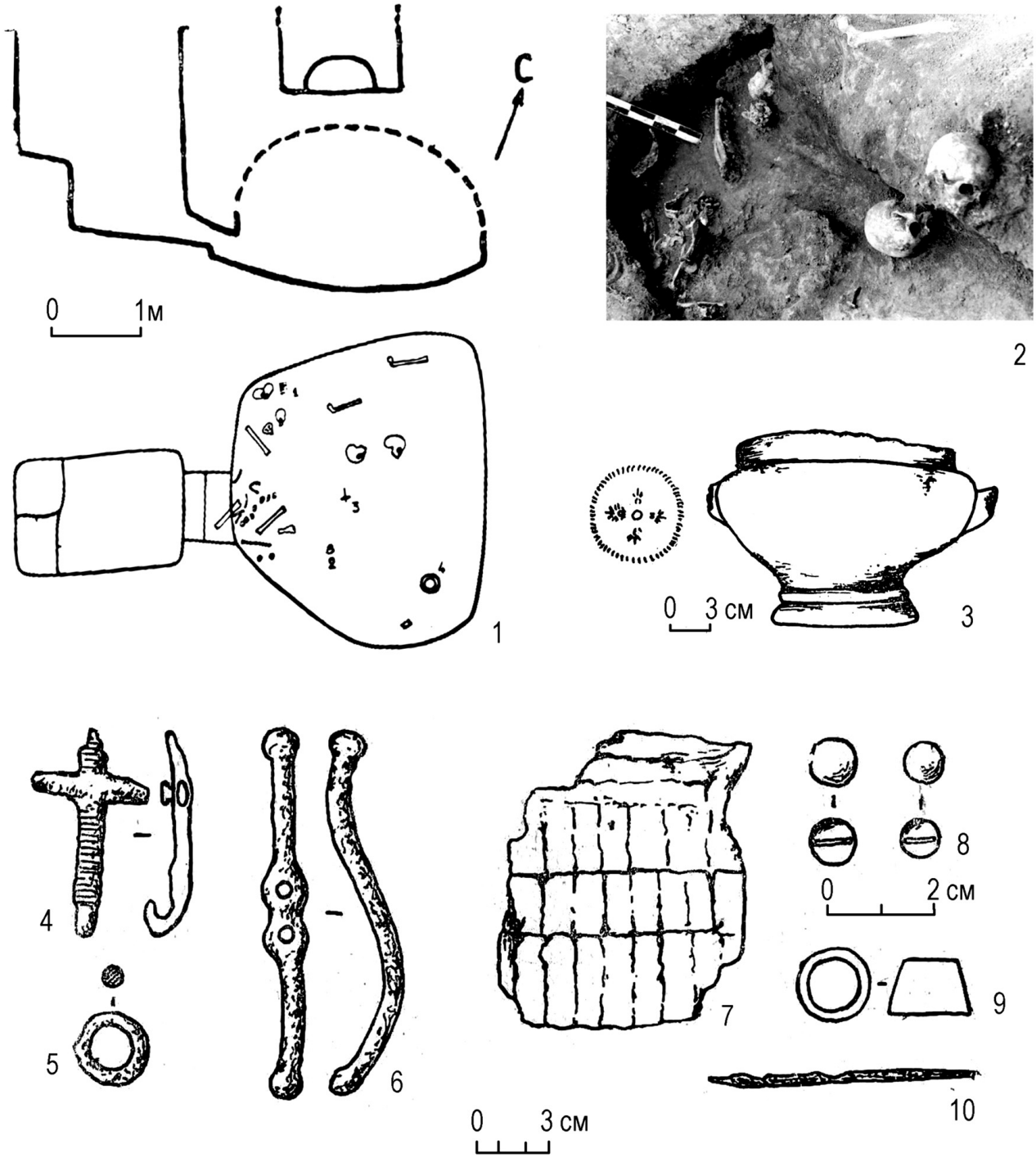

Рис. 1. Курган 4 біля с. Веселе: 1 – профіль та план катакомби; 2 – фотографія черепів у могилі; 3–10 – поховальний інвентар: 3 – канфар; 4 – сагайдачний гачок; 5 – кільце від вудил (?); 6 – псалій; 7 – фрагмент пластинчастого захисного обладунку; 8 – бляшки-ґудзики; 9 – ворворка; 10 – шильце.
3 – глина; 4–7, 10 – залізо; 8 – золото; 9 – бронза. За (Шрамко 1978; 1992).

ко 2004, с. 229–241, 251). За останніми підрахунками В. І. Гуляєва у виборці, що нараховує 62 зооморфно оформлених гачки та охоплює широкий ареал розповсюдження (Середнє та Нижнє Подоння, Сіверський Донець, Північне Причорномор'я й Крим, Кавказ, Нижнє Надволжя, Передуралля та Передкам'я), майже половину – всього 30 екземплярів – було знайдено на середньодонських пам'ятках. Показова в цьому контексті знахідка зооморфних гачків типового «середньодонського» вигляду в Олександропільському кургані (Полин,

Алексеев 2018, рис. 45: 3–4)[3], що наочно демонструє один із напрямів та глибину розповсюдження цієї деталі військового спорядження. Враховуючи неодноразово засвідчені тісні контакти та глибоке взаємопроникнення культур населення сіверськодонецького та середньодонського регіонів (Бабенко 2005, с. 158; 2011; Медведев 2006), знахідки гачків на пам'ятках басейну р. Сіверський Донець, у тому числі і похованні кургану 4 біля с. Веселе, слід пов'язувати з контактами племен, які проживали на обох територіях.

Але найбільш визначальним фактором для розуміння цього комплексу в етнокультурному контексті є тип поховальної споруди, а саме катакомба. Визначаючи типи катакомб у курганах сіверськодонецького регіону, дослідники (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 37; Гречко 2010, с. 49) не наважилися віднести катакомбу з кургану 4 біля с. Веселе до певного типу поховальних споруд за класифікацією, запропонованою В. С. Ольховським (Ольховский 1991, с. 215, табл. II). Це пов'язано з особливостями форми поховальної камери – трапеціеподібної у плані та майже однаковою відстанню від входу камери до задньої стінки, а також самої задньої, довгої, стінки – 3,2 та 3,4 м, відповідно. Отже, доволі складно несуперечливо визначитися з віднесенням цієї катакомби до II чи III типу класифікації (так само, як і до підваріанту А чи Б, що визначається місцем примикання дромосу до камери – по центру чи зі зміщенням до одного з країв могили). Хоча, за наведеним у публікації планом катакомби здається цілком очевидним, що довга вісь камери проходить перпендикулярно вісі вхідного колодязя, а дромос зміщено до правого краю камери. Отже, катакомбу слід віднести до підваріанту 2Б III типу за класифікацією В. С. Ольховського (Ольховский 1991, с. 28, 215, табл. II). За наданими дослідником підрахунками подібний тип катакомб не можна назвати репрезентативним – ним було обліковано всього 5 випадків (Ольховский 1991, с. 27, табл. 6)[4]. Але значно краще подібні катакомби були поширені в Дністро-Прутсько-Дунайських степах – уже в дисертаційному дослідженні В. С. Синики було враховано 8 катакомб підваріанту 2Б III типу (Синика 2007, с. 14). А після обробки матеріалів могильника поблизу с. Глинне їх кількість значно зросла. На цій пам'ятці було досліджено 99 таких катакомб (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 676–677).

Б. А. Шрамко поховання в катакомбі з кургану № 4 поблизу с. Веселе порівнював з комплексами Складківського та Шолохівського курганів (Шрамко 1992, с. 119). Але поховальні споруди вказаних курганів мали іншу конструкцію й були репрезентовані чотирикутними ямами великих розмірів з дромосами (Смирнов 1984, рис. 9; Максименко, Смирнов, Горбаненко, Лукьяшко 1984, рис. 54). Взагалі поховання в катакомбах (переважно підбійного типу) в савроматів значного поширення так і не набули (Смирнов 1964, с. 82–84). У пам'ятках же сіверськодонецького регіону поховання в катакомбах хоч і не домінують, але їх кількість постійно зростає. Цікаво, що розкопане в 1978 р. в кургані № 4 поблизу с. Веселе стало першим похованням у катакомбі, відкритим серед сіверськодонецьких пам'яток[5]. Пізніше катакомби різних типів були виявлені в курганах № 28 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, с. 31, 46–47; рис. 35: 34), № 2 поблизу с. Новий Мерчик (Шрамко, Бойко 1988, с. 102–103, рис. 3)[6], № 1 біля с. Рідний Край (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 37–38, рис. 47), поруч із с. Липкуватівка (Окатенко 2015, с. 235–236; 2018, с. 22–23), а також у ґрунтовому похованні поблизу с. Коротич (Аксьонов, Бабенко 2008, с. 7–18)[7].

Подібна репрезентативність у сіверськодонецьких курганах поховань у катакомбах ви-

[3] Зворотній «олександропільський» слід у культурі середньодонського населення можна виразно побачити серед поховального інвентарю з кургану 1 біля с. Дурівка, де були знайдені ряд аплікацій, виготовлених спільним штампом (Бабенко 2018, с. 609).

[4] Зокрема, катакомбу подібного типу було відкрито в похованні 2 кургану 81 біля Верхньотарасівки, кургані 5 поблизу с. Кірове на Дніпропетровщині, похованні 2 кургану 21 Нікопольського курганного поля тощо (Ольховский 1991, с. 200, 204, 207).

[5] Іноді до поховання в катакомбі помилково зараховують споруду «кургану-зольника» поблизу с. Черемушна, розкопану П. Д. Ліберовим (Либеров 1962, с. 82, рис. 22). Але повна відсутність будь-яких кісткових решток та типових предметів поховального інвентарю, а також замалі для розміщення небіжчика розміри підбою (1 х 0,8 м) змушують поставити під сумнів інтерпретацію цієї споруди як поховальної (Аксьонов, Бабенко 2008, с. 8).

[6] Цей курган дослідники відносять як до ворсклинського (Шрамко, Бойко 1988, с. 103), так і сіверськодонецького локального варіантів (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 21).

[7] Ще одне поховання в катакомбі було, начебто, виявлено в кургані однієї з груп Старомерчанського могильника, дослідженого Мерчанською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом О. В. Бандуровського (Аксьонов, Бабенко 2008, с. 8). Але якісь більш повні дані про цей комплекс у науковому обігу відсутні.

різняється на тлі сусідніх регіонів, де подібні поховальні споруди не виявлені. Особливо показова їх відсутність у курганах Середнього Дону, де простежуються численні сліди саме скіфської степової культури, що є поживним підґрунтям для невщухаючих дискусій щодо «скіфської» чи «нескіфської» належності цих пам'яток. Аналіз поховань в катакомбах в сіверськодонецькому регіоні дозволяє зробити кілька цікавих спостережень.

Впадає в очі відсутність хоч якоїсь локалізації – поховання у катакомбах ніде не утворюють компактної групи, а розкидані по всій території регіону, зі сходу (Веселе) на захід (мерчанські катакомби), з півдня (Липкуватівка) на північ (Рідний Край). Виявлені катакомби як у доволі репрезентативних за кількістю курганів могильниках, передусім, некрополів місцевої знаті (Пісочин, Старий Мерчик?), так і в практично поодиноких курганах. Отже, можна зробити висновок про різну ступінь інтеграції носіїв цієї риси поховальної обрядовості у місцеве середовище – від намагання долучитися до родинних стосунків з місцевою знаттю до певної відірваності, ізоляції від ендемічних родів. Доволі широка й соціальна стратифікація небіжчиків з катакомб. Тут ми можемо бачити і представників порівняно низьких прошарків суспільства (Рідний Край, Коротич, можливо, Пісочин), і більш його високих страт. Саме до них могли відноситися й небіжчики з кургану № 4 поблизу с. Веселе. Про їх належність до порівняно високого соціального прошарку свідчать як параметри поховальних споруд (висота насипу, що збереглася – 1,65 м; доволі великі розміри катакомби), так і склад інвентарю (панцир, предмети кінської збруї, імпортний посуд, золоті прикраси).

Про можливий зв'язок хоча б одного небіжчика, похованого в катакомбі кургану № 4 біля с. Веселе, з населенням Північного Причорномор'я, побічно свідчить знахідка в насипу кургану № 5, розташованого за 215 м на південь, кам'яної антропоморфної стели. Це найбільш північна знахідка стели в ареалі їх розповсюдження. Отже, північно-східна периферія сіверськодонецького регіону виявилася місцем поховання щонайменше двох небіжчиків, пов'язаних зі скіфським степом, але похованих далеко від родових некрополів. Можна вказати на ще одну малопримітну рису, характерну для катакомби з кургану № 4 та кам'яної стели. Своєрідність (інакше кажучи – неоковирність) трапеціеподібної форми поховальної камери, скоріш за все, слід пояснювати відсутністю усталених виробничих навиків у землекопів-грабарів, які виконували замовлення на спорудження могили. Кам'яна стела, у свою чергу, вирізняється надмірним лаконізмом. Це – силуетне зображення персонажа з виділеною головою та плечима й схематично відтвореними кількома рисами обличчя. Із атрибутів помітні лише гривна та трикутний виріз каптану нижче підборіддя (рис. 2) (Ольховский, Евдокимов 1994, с. 138, илл. 50). За витонченістю стела значно поступається більшості зразкам антропоморфної скульптури скіфів цього часу. Отже, до її виготовлення також доклав руки далеко не найкращий каменяр-скульптор. Таким чином, в обох випадках намагання якомога точніше дотримуватися традиційних вимог щодо поховальної обрядовості стикалися з різними перешкодами на чужині.

Виходячи з географічного положення і проходження через нього важливої торгової сухопутної артерії – Муравського шляху, сіверськодонецький регіон міг приваблювати мігрантів з різних причин. Насамперед, це забезпечення функціонування торгового шляху, зокрема, охорона караванів. Також однією з причин, що сприяла мобільності населення, були внутрішні конфлікти – окрім міжплемінних – сімейні чи родові, що могли виникати в різних прошарках населення, від пересічного до найвищої аристократії, представників царської династії.

Строкатість іноетнічних рис, що виразно простежується в поховальній обрядовості та інвентарю кургану № 4 біля с. Веселе, може свідчити про те, що обидва небіжчика з цієї могили були не автохтонами, а представниками різних племен, що пов'язали себе узами шлюбу й через певні обставини померли на чужині, де й були поховані.

Отже, лише на прикладі одного поховального комплексу можна побачити строкатість етнокультурної ситуації в сіверськодонецькому регіоні в IV ст. до н.е., поліетнічний характер якої не викликає сумнівів (Бабенко 2011), що наочно віддзеркалює високу ступінь «динаміки процесу історичного розвитку племен Скіфії» (Полин 1994, с. 100) у цей час.

Література

Аксьонов, В. С., Бабенко, Л. І. 2008. Катакомбне поховання IV ст. до н.е. поблизу смт Коротич. В: Посохов, С. И. (ред.). *Проблемы археологии*

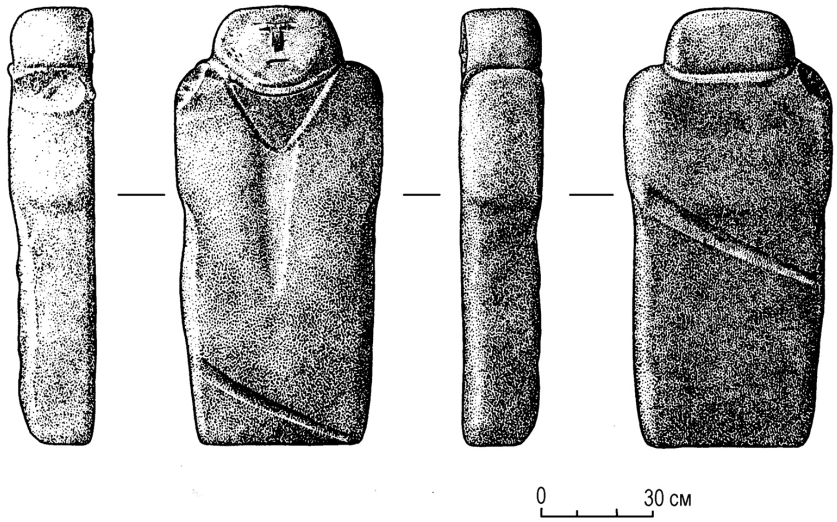

Рис. 2. Кам'яна статуя з кургану 5 біля с. Веселе. Пісковик. За (Ольховский, Евдокимов 1994).

Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. Харьков: Курсор, с. 7–18.

Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: ИД Райдер.

Бабенко, Л. І. 2011. Проблема поліетнічності сіверськодонецького населення у скіфську добу. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, с. 37–46.

Бабенко, Л. И. 2018. Коллекция Александропольского кургана в собрании Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова. В: Полин, С. В. Алексеев, А. Ю. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н.э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: Олег Филюк, с. 591–627.

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант)*. Киев: ИА НАН Украины.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2010. Скифский курган с ранней уздой из северо-западного Приазовья. *Боспорские исследования*, XXIII, с. 104–132.

Гречко, Д. С. 2006. Некоторые вопросы этнокультурной истории северскодонецкой Лесостепи конца скифского периода. В: Бессуднов, А. Н. (ред.). *Археологическое изучение Центральной России*. Липецк: РИЦ ЛГПУ, с. 222–227.

Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАНУ.

Гуляев, В. И. 1969. Зооморфные крючки скифского периода. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 151, с. 109–127.

Гуляев, В. И. 2016. *Зооморфные крючки скифского времени в Евразии: каталог и описание*. Москва: ИА РАН.

Іллінська, В. А. 1962. Кургани скіфського часу посульсько-донецького Лісостепу. *Археологія*, XIV, с. 52–75.

Корост, І. І. (ред.). 2016. *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого*. Котельва: ІКЗ «Більськ»; Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Майдан.

Круц, С. И. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Киев; Берлин: Видавець Олег Філюк.

Куприй, С. А. 2009. Оригинальные погребальные сооружения скифского времени с Присивашья. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XV, с. 85–89.

Либеров, П. Д. 1962. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 113, с. 5–85.

Максименко, В. Е., Смирнов, К. Ф., Горбенко, А. А., Лукьяшко, С. И. 1984. Курган у пос. Шолоховский. В: Смирнов, К. Ф. *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва: Наука, с. 124–141.

Медведев, А. П. 2006. О новом аспекте проблемы будинов и гелонов (в свете последних публикаций могильников скифского времени на Северском Донце. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 21–33.

Медникова, М. Б. (ред.). 2006. *Искусственная деформация головы человека в прошлом Евразии*. OPUS: Междисциплинарные исследования в археологи, 5. Москва: Институт археологии РАН.

Окатенко, В. М. 2015. Дослідження скіфського кургану біля с. Липкуватівка на Харківщині. В: Болтрик, Ю. В. (ред.) *Археологічні дослідження в Україні 2014*. Київ: Стародавній Світ, с. 235–236.

Окатенко, В. М. 2018. Скифская катакомба в кургане у с. Липковатовка на Северском Донце. В: Д'ячков, С. В. (ред.). *Проблеми історії та археології України*. Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції, до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом (Харків, 14–15 грудня 2018 р.). Харків, с. 22–23.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии VII–III вв. до н.э.* Москва: Наука.

Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII–III вв. до н.э.* Москва (б. и.).

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н.э.* Археология СССР. Свод археологических источников, Д1–4. Москва: Наука.

Полин, С. В. 1994. О походе Дария в Причерноморскую Скифию. В: Черненко, Е. В. *Древности скифов*. Киев (б. и.), с. 86–102.

Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V–IV вв. до н.э. на Херсонщине*. Киев: Издатель Олег Филюк.

Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н.э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: Видавець Олег Філюк.

Савченко, Е. И. 2004. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху*. Москва: Институт археологии РАН, с. 151–277.

Синика, В. С. 2007. *Погребальные памятники скифской культуры конца VII – начала III в. до н.э. на территории Днестро-Прутско-Дунайских степей*. Автореферат диссертации к. и. н. Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова.

Смирнов, К. Ф. 1964. *Савроматы: Ранняя история и культура сарматов*. Москва: Наука.

Смирнов, К. Ф. 1984. *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва: Наука.

Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III–II вв. до н.э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.

Шепель, Е. А. 2002. Население Семилукского городища скифского времени: (по антропологическим данным). В: Синюк, А. Т. (ред.). *Археологические памятники Восточной Европы*. Воронеж: Воронежский госпедуниверситет, с. 145–156.

Шрамко, Б. А. 1953. *Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца*. Автореферат диссертации к. и. н. Москва. Институт истории материальной культуры АН СССР.

Шрамко, Б. А. 1956a. Курган и городище у села Циркуны. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, 63, с. 103–108.

Шрамко, Б. А. 1956b. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островерхівки [Харк. обл.]. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 6, с. 56–65.

Шрамко, Б. А. 1957. Археологічні дослідження курганів раннього залізного віку в околицях м. Люботина. *Учені записки Харківського університету. Історичний факультет*, 5, с. 193–203.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: Издательство Харьковского университета.

Шрамко, Б. А. 1978. *Археологические исследования в зоне строительства Муромского водохранилища и оросительной системы в 1978 г. (Заключительный отчет)*. Тема 117–77. Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 660–ОТ.

Шрамко, Б. А. 1983. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині. *Археологія*, 43, с. 54–61.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1992. Курганы у с. Веселое в Харьковской области. *Вестник Харьковского университета*, 25, с. 110–119.

Шрамко, Б. А. 1995. Биритуальный курган у с. Дуванка. *Древности 1995. Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 172–173.

Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (ред.) *Люботинское городище*. Харьков: Регион-информ, с. 9–140.

Шрамко, Б. А., Бойко, Ю. Н. 1988. Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерлы. *Вестник Харьковского университета*, 22, с. 98–108.

Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958 рік)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Майдан; Котельва: ІКЗ «Більськ».

L. I. Babenko

THE BURIAL MOUND 4 NEAR THE VESELE VILLAGE: THE SITE ETHNOCULTURAL CHARACTERISTICS

The article analyzes the ethnocultural component of the buried in mound 4 near the village Vesele in the Kharkiv region, excavated in 1978 by B. A. Shramko. The burial mound, which is of 1,65 m height, has paired sepulture (a man and a woman) in a catacomb; it was age-dated to be 4th century B.C. and was devastated in the days of old. Judging by the range of signs, like one of the entombed's intravital cranial deformation, the tomb's floor fill with chalk, burial construction in the form of catacomb – B. A. Shramko considered this burial to be the one of Sauromates. But the enlisted signs are known in the other regions as well, in particular in Scythian burial of the Northern Black Sea region and on the Middle Don. The burials in catacombs are low representational in the Sauromates field. It allows seeing in the entombed in this barrow a foreign wedded couple, one of whom could be related to tribes located at the Northern Black Sea region at that time. In general, it reflects variegated ethnic population composition of the Siverskyi Donets region of that time.

Key words: *the barrow, catacomb, Scythian age, sauromates, Siversky Donets basin, artificial cranial deformation, B. A. Shramko.*

Ю. В. Буйнов

ИССЛЕДОВАНИЯ Б. А. ШРАМКО АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА НОВОСТРОЙКАХ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Статья посвящена роли Б. А. Шрамко в организации и проведении охранных раскопок археологических объектов (поселений, курганов, грунтовых могильников) в зонах строительства мелиоративных систем на территории Харьковской области. Показано значение добытых материалов для реконструкции исторических событий в Восточной Украине от эпохи бронзы до раннего Средневековья.

Ключевые слова: *Б. А. Шрамко, Харьковская область, бассейн Северского Донца, бронзовый век, скифский период, эпоха средневековья, охрана археологических памятников.*

В январе 2011 г. научная общественность Украины, России и многих стран дальнего зарубежья поздравила с 90-летием известного украинского археолога, доктора исторических наук, профессора Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, почетного гражданина г. Харькова, заслуженного деятеля науки и техники Украины – Бориса Андреевича Шрамко.

Наиболее значимый вклад ученый внес в изучение истории развития древнего земледелия, металлургии железа, бронзолитейного производства, этногеографии Скифии и культуры Киевской Руси на ее юго-восточной окраине. Вместе с тем, Б. А. Шрамко особое внимание обращал на охрану археологических памятников и популяризацию археологической науки. Многие годы он возглавлял секцию археологии Харьковского областного отделения Украинского общества охраны и использования памятников истории и культуры и руководил раскопками на территории новостроек – объектов мелиорации. Именно этому виду охранной работы ученого посвящена данная статья.

В 1956–1957 гг. Б. А. Шрамко возглавлял Харьковский отряд в составе новостроечной экспедиции ИА АН УССР при охранных исследованиях в зоне строительства Красноосколького водохранилища на р. Оскол. В те годы у с. Пески Радьковские им было обнаружено большое поселение бронзовой эпохи и салтовской культуры, на котором до затопления ложа водохранилища удалось произвести раскопки. Недалеко от этого памятника располагался курганный могильник, состоящий из 38 насыпей. В результате раскопок одного из них было исследовано пять погребений харьковско-воронежской катакомбной культуры и впускное средневековое захоронение (Телегин, Березанская, Ильинская, Березовец, Шрамко 1957).

В 70-х гг. XX в. на территории Харьковщины проводились широкомасштабные мелиоративные работы: строились водохранилища на малых реках и связанные с ними поливные и дренажные системы. В охранных целях Б. А. Шрамко организовал и возглавил четыре новостроечные экспедиции, в составе которых принимал участие и автор статьи.

Первоочередным объектом исследования стали раскопки в зоне сооружения Травянского водохранилища в верховьях р. Харьков и мелиоративной системы в пределах Харьков-

БУЙНОВ Юрій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент-консультант історичного факультету, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

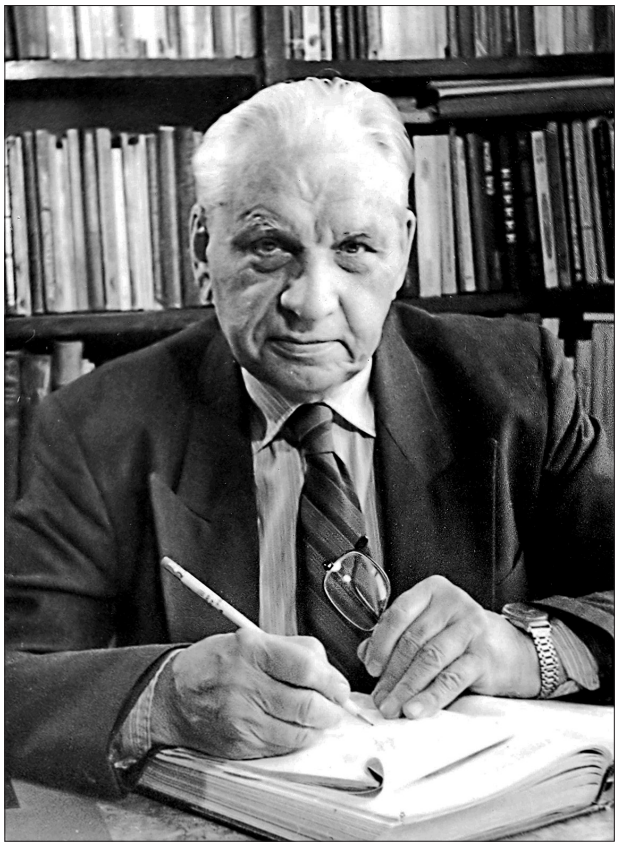
Вперше опубліковано: Буйнов, Ю. В. 2011. Исследования Б. А. Шрамко археологических памятников на новостройках в Харьковской области. *Древности 2011*, 10, с. 405–408.

ского и Дергачевского районов. В 1971–1972 гг. здесь были проведены археологические разведки и раскопки (Шрамко 1972а; 1973а; 1973б; 1975). У пос. Липцы экспедиция обнаружила восемь поселений срубной, бондарихинской, скифоидной, черняховской и пеньковской (?) культур, а у с. Малые Проходы – четыре селища с отложениями покровской срубной культуры и скифского периода. На двух из них, которым угрожало затопление и разрушение, были проведены раскопки. Особую ценность имеют результаты исследования поселений Травянское-1 и Малые Проходы-1. На первом обнаружен хорошо сохранившийся культурный слой бондарихинской культуры, в керамическом комплексе которого проявились черты влияния позднечернолесской культуры. По костяному наконечнику стрелы этот памятник датируется IX – началом VIII вв. до н. э. (Шрамко 1972б, рис. 1: 28) Данные находки подтвердили вывод ученого о доживании бондарихинской культуры до предскифского периода, который он сделал еще в середине 50-х гг. прошлого века после раскопок у с. Хмаровка (бывш. Шмаровка) (Шрамко 1962, с. 119–129; 1972б, с. 161).

На поселении Малые Проходы-1 экспедиция успела полностью раскопать зольник с большим количеством бытовых отходов и зооморфных статуэток. Материалы этого памятника позволили датировать его IV–III вв. до н. э. (Шрамко 1973б).

В 1973–1974 гг. в пойме р. Мерла и ее притоков в Краснокутском районе были начаты значительные по масштабу дренажные работы с прокладкой канала вдоль русла реки. Первоначальные разведки позволили обнаружить более 20 древних поселений с отложениями эпохи неолита, ранней, средней и поздней бронзы, скифского времени, сарматской и черняховской культур (Шрамко 1974).

У с. Любовка в результате раскопок была исследована большая землянка, материалы которой доказали факт существования в нашем регионе постсрубного культурно-хронологического горизонта, синхронного памятникам малобудковского типа финала эпохи бронзы. Здесь же был найден железный нож XII в. до н. э., металлографический анализ которого позволил расширить наши представления о начальном периоде добычи и обработки железа на юге Восточной Европы. На этом же памятнике раскопано грунтовое сарматское погребение с бронзовыми украшениями III–II вв. до н. э. (Шрамко 1974; Михеев, Моруженко,

Б. А. Шрамко

Шрамко 1975, с. 324–325; Радзієвська, Шрамко 1980, с. 100).

У с. Павлюковка при неблагоприятных погодных условиях почти полностью исследован грунтовой могильник черняховской культуры, состоящий из шести урновых погребений, совершенных по обряду кремации (Шрамко 1979), а у хут. Петровского раскопано многослойное поселение с отложениями эпохи неолита, ранней бронзы, бондарихинской и пеньковской культур и раннескифского периода. Материалы этого памятника в очередной раз доказали вывод Б. А. Шрамко о доживании бондарихинской культуры до предскифского периода и ошибочности взглядов некоторых ученых о переселении части позднечернолесских племен в бассейн р. Ворсклы.

Значительные по масштабу и результативности исследования были проведены Б. А. Шрамко в 1976–1977 гг. в зоне строительства Великобурлукского водохранилища (Дьяченко, Шрамко 1977; 1978; Буйнов, Дьяченко, Шрамко 1978, с. 303–304). В частности, у с. Веселое на площади 350 кв. м. раскопками изучено многослойное поселение с отложениями срубной, бондарихинской и салтовской

Исследование поселения Травянское (1971). (Крайний справа Б. А. Шрамко).

культур. Важно отметить, что в бондарихинское время здесь, на правом берегу р. Великий Бурлук, было возведено городище, укрепленное с напольной стороны валом и рвом протяженностью 152 м. Судя по находкам из жилища и кухонной постройки, оно существовало синхронно с позднечернолесской культурой в Днепровском Правобережье.

На селище у с. Голубовка культурный слой был вскрыт общей площадью 138 кв. м (Дьяченко, Шрамко 1977; Буйнов, Дьяченко, Шрамко 1978, с. 304). Результаты раскопок этого памятника дали дополнительные аргументы в пользу существования в лесостепной части бассейна Северского Донца поселений постсрубного типа XII–середины XI вв. до н. э. У с. Красная Волна отмечено сильно разрушенное селище салтовской культуры, где собраны керамика, точильный брусок и трехзонная золоченая бусина из стекла.

В 1978 г. новостроечная экспедиция под руководством Б. А. Шрамко вела исследования на севере Харьковской области, в зоне строительства водохранилища на р. Муром, левом притоке р. Харьков. В ходе разведок удалось обнаружить девять поселений с отложениями срубной и черняховской культур и отложениями скифского периода, а также несколько курганных могильников (Дьяченко, Шрамко, 1979; Берестнев, Буйнов, Дьяченко, Шрамко 1979).

Раскопки, проведенные на одном из них – Муром-6 (площадью 201 кв. м.), обнаружили ярко выраженный материал черняховской культуры. Преимущественно это фрагменты гончарной керамики. Среди небольшого количества лепной посуды выделяется фрагмент, характерный для керамики сарматского типа (Берестнев, Буйнов, Дьяченко, Шрамко 1979).

В могильнике у пос. Липцы раскопано шесть курганов с погребениями катакомбной культуры, северскодонецкого варианта лесостепной скифоидной культуры, сарматского типа V–IV вв. до н. э. и половецкое захоронение в дощатом гробу. Еще один курган катакомбной культуры («Красная могила») был раскопан у с. Веселое (Берестнев, Буйнов, Дьяченко, Шрамко 1979; Шрамко 1992).

Раскопки этих курганов значительно обогатили знания археологов об этнокультурных коммуникациях на территории нашего края в эпоху ранней бронзы, скифского периода и позднего средневековья. Антропологические исследования полностью подтвердили принадлежность погребения в кургане № 4

сарматам, которые на рубеже V–IV вв. до н. э. начали продвижение на правый берег Северского Донца.

В начале 80-х гг. прошлого века в яблоневых садах на правом берегу р. Мерчик, в пределах Валковского района, были начаты мелиоративные работы небольшого масштаба. Проведенные в 1981–1982 гг. разведки позволили обнаружить в этих местах четыре «майдана» и 12 курганов. Экспедицией Б. А. Шрамко в 1984 году методом раскопок на снос исследовано два кургана с захоронениями срубной культуры и одним впускным скифским погребением, совершенным в катакомбе (Бойко 1985; Шрамко, Бойко 1988). Принадлежало оно женщине и, по мнению автора раскопок, не подтверждает завоевание Левобережной Лесостепной Украины скифами-кочевниками. Действительно, в нашем регионе зафиксировано всего восемь подкурганных погребений с кочевническими традициями – в катакомбах и подбоях.

В заключение отметим, что полевые исследования Б. А. Шрамко на объектах указанных новостроек проводились на высоком профессиональном уровне, а их результаты практически сразу вводились в научный оборот. Многие из них легли в основу написанных его учениками кандидатских диссертаций.

На средства, полученные от Новостроечных экспедиций, Б. А. Шрамко создал на историческом факультете родного университета одну из самых лучших по тем временам лабораторию спектрального анализа древних бронз. За 1971–1987 гг. в ней были проведены исследования более 2 тыс. артефактов из меди, бронзы, латуни и биллонов, которые датируются от энеолита до позднего средневековья. Под его руководством был написан и издан первый в нашей стране «Справочник по археологии Украины. Харьковская область» (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977).

Литература

Бойко, Ю. В. 1985. *Отчет о работе Ворсклинского отряда Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1984 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. е., спр. 1984/69.

Буйнов, Ю. В., Дьяченко, А. Г., Шрамко, Б. А. 1978. Работы на новостройках Харьковской области. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1977 года*. Москва: Наука, с. 303–304.

Берестнев, С. И., Буйнов, Ю. В., Дьяченко, А. Г., Шрамко, Б. А. 1979. Работы новостроечной экспедиции Харьковского университета. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1978 года.* Москва: Наука, с. 302–303.

Дьяченко, А. Г., Шрамко, Б. А. 1977. *Отчет об археологических исследованиях в зоне сооружения Великобурлуцкого водохранилища и оросительных систем в 1976 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. е., спр. 1976/77.

Дьяченко, А. Г., Шрамко, Б. А. 1978. *Отчет о разведках и раскопках 1977 г. в зоне строительства Великобурлуцкого водохранилища и оросительной системы*. Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. е., спр. 1977/34.

Дяченко, А. Г., Шрамко, Б. А. 1979. *Археологические исследования в зоне строительства Муромского водохранилища и оросительной системы в 1978 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. е., спр. 1978/69.

Михеев, В. К., Моруженко, А. А., Шрамко, Б. А. 1975. Исследования в бассейне р. Мерлы. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1974 года*. Москва: Наука, с. 324–325.

Радзієвська, В. Є., Шрамко, Б. А. 1980. Нові археологічні пам'ятки на Харківщині. *Археологія,* 33, с. 100–108.

Телегин, Д. Я., Березанская, С. С., Ильинская, В. А., Березовец, Д. Т., Шрамко, Б. А. 1957. *Отчет Северо-Донецкой экспедиции 1956 г.* Харків. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. е., спр. 1956/4-е.

Шрамко, Б. А. 1972а. Работы в бассейнах Ворсклы и Северского Донца. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1971 года.* Москва: Наука, с. 328–329.

Шрамко, Б. А. 1972б. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепового Лівобережжя України. *Питання історії народів СРСР*, 14, с. 153–163.

Шрамко, Б. А. 1973а. *Отчет об археологических исследованиях в зоне Травянского водохранилища в 1972 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. е., спр. 1972/66.

Шрамко, Б. А. 1973б. Исследования в Харьковской и Полтавской областях. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1972 года.* Москва: Наука, с. 351–352.

Шрамко, Б. А. 1974. *Отчет об археологических раскопках эпохи бронзы и раннего железного века в зоне строительства водохранилищ и канала в бассейне р. Мерлы,* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. е., спр. 1974/49.

Шрамко, Б. А. 1975. Исследование археологических объектов в зоне Травянского водохранилища и связанной с ним оросительной системы. ХГУ. Рук. д.и.н., проф. Шрамко Б. А. *Сборник рефератов Научно-исследовательских работ.* серия 29: история, исторические науки № 7. Москва, с. 16–17.

Шрамко, Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. *Справочник по археологии Украины: Харьковская область*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1979. Могильник у с. Павлюковка. В: Сымонович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 9–12.

Шрамко, Б. А., Бойко, Ю. Н. 1988. Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерлы. *Вестник Харьковского університета,* 316, серія: історія. Вып. 22. Харьков, с. 98–108.

Шрамко, Б. А. 1992. Курганы у с. Веселое в Харьковской области. *Вестник Харьковского университета*, 362, серія: історія. Вып. 25, Харьков, с. 110–119.

Yu. V. Buinov

B. A. SHRAMKO'S RESEARCH OF RESCUE ARCHAEOLOGY OF THE KHARKIV REGION

The article is devoted to the role of B. A. Shramko in organizing and carrying out rescue excavations of archaeological objects (settlements, burial mounds, ground burial grounds) in the zone of construction of reclamation systems on the territory of the Kharkiv region. The value of the extracted materials for the reconstruction of historical events in Eastern Ukraine from the Bronze Age to the early Middle Ages is shown.

Key words: *B. A. Shramko, Kharkiv region, Siversky Donets basin, Bronze Age, Scythian period, Middle Ages, protection of archaeological monuments.*

Г. В. Вертієнко

ВНЕСОК Б. А. ШРАМКА У ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ УЯВЛЕНЬ НАСЕЛЕННЯ ЛІСОСТЕПОВОЇ СКІФІЇ

У статті аналізується наукова спадщина Бориса Андрійовича Шрамка, присвячена дослідженню та реконструкції релігійно-міфологічних уявлень населення городищ Лісостепової Скіфії. У центрі його студій постали сакральні споруди та їхній супровідний речовий матеріал, які були відкриті під час розкопок. Особливу увагу Б. А. Шрамко приділив дослідженню малої глиняної скульптури. Ним було вперше розроблено типологію цих вотивних витворів та надано аналіз їхнього культового значення. У своїх працях вчений широко використовував археологічні паралелі, порівняльно-релігієзнавчий матеріал, дані осетинської етнографії та міждисциплінарний підхід. Поставлені Б. А. Шрамком питання в царині релігійно-міфологічної традиції досі не вичерпані та залишаються перспективними для подальшого вивчення.

Ключові слова: *Б. А. Шрамко, релігія, міфологія, Скіфія, Лісостеп, Більське городище, коропластика.*

Основні напрямки реконструкції релігійних уявлень населення Лісостепової Скіфії в наукових працях Бориса Андрійовича Шрамка (1921–2012) були продиктовані результатами його археологічних досліджень. Це, зокрема, різноманітні за типами сакральні споруди і знайдений на цих комплексах речовий матеріал – перш за все, витвори малої глиняної скульптури. Результати аналізу цих видів джерел дозволили Б. А. Шрамку прийти до низки важливих висновків та узагальнень, які були зроблені із урахуванням широкого кола археологічних й образотворчих паралелей, порівняльно-релігієзнавчого та етнографічного матеріалу, а також даних природознавчих дисциплін.

Протягом багатьох археологічних сезонів експедицією, очолюваною Борисом Андрійовичем, відкриті типологічно різні види ритуально-культових споруд: святилища, жертовники, храми, ями та зольники з культовими предметами та жертвами тощо (Шрамко 1957, с. 184–189; Шрамко 1962, с. 199–204; Шрамко 1985б, с. 3–5; Шрамко 1987а, с. 8–9, 127–128; Корост (відп. ред.) 2016, с. 209–210, 241–242, 253–254). При цьому, відзначаючи велику кількість зольників з їхнім культовим призначенням, Б. А. Шрамко констатує відсутність у Лісостеповій Скіфії зороастризму, з його розвиненим шануванням сакрального вогню, а відкритті ним об'єкти, зокрема, зольники, він пов'язує з розповсюдженням культу домашнього вогнища (Шрамко 1999, с. 36–37; Корост (відп. ред.) 2016, с. 521). Більшість відкритих культових об'єктів, зокрема, жертовників, були простими за устроєм та невеликими. Вони були глиняними, обпаленими на земляній основі або на землі, мали круглий розмір (*d.* 40–50 см) та плоску горизонтальну верхню поверхню, добре загладжену та побілену крейдою. Деякі мали побудову в формі невеликого конусу (Шрамко 1987а, с. 127–128). Такі жертовники можуть пов'язуватися з домашніми (родовими) культами, тоді як деякі були великими святилищами суспільного значення, і, найімовірніше, грали важливу роль в духовному житті мешканців всього поселення якщо не регіону. До таких слід віднести велике святилище, досліджене протягом 1971–1973 та 1980–1981 рр. на розкопах № 23 і 29 Східного укріплення Більського городища. Воно займало територію близько 260 × 40 м і розташовувалося на найвищій ділянці середньої частини укріплення та було добре помітне з усіх боків.

ВЕРТІЄНКО Ганна Володимирівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, м. Київ.

Культові дії в цьому святилищі здійснювалися протягом VI–IV ст. до н. е. й саме в цьому комплексі була знайдена найбільша кількість вотивних глиняних скульптурок, помітно кращої якості (Шрамко 1987а, с. 127). Відповідно, як відзначає Б. А. Шрамко: «Більське городище було не тільки важливим економічним і політичним центром, але одночасно і крупним релігійним центром, про що свідчать чисельні знахідки» (Шрамко 1987а, с. 127)[1].

Отже, кількість винайдених культових об'єктів дає підстави стверджувати, що на городищах Лісостепової Скіфії відбувалося жваве релігійне життя, існували різні культи та здійснювалися багаточисельні обряди та ритуали. На жаль, у більшості випадків неможливо достеменно встановити сутність цих культів або конкретизувати божеств, яким були спрямовані ритуали. Втім, Б. А. Шрамко в окремих випадках вбачає у знайдених комплексах відображення Діонісійського культу (Шрамко 1987а, с. 129, 131; Корост (відп. ред.) 2016, с. 126, 141, 155–156, 208, 212, 348, 372), культу домашнього вогнища / Табіті / Гестій[2] (Шрамко 1957, с. 194–198; Шрамко 1962, с. 205–206), або ж землеробських культів місцевого населення (культ родючості, календарні обряди) (Шрамко 1957, с. 178–198; Шрамко 1972, с. 25–35; Шрамко 1987б, с. 212–218). Останні були надалі спеціально досліджені його учнем – В. П. Андрієнком (Андрієнко 1973, с. 58–65; Андрієнко 1974, с. 89–96; Андриенко 1975).

Слід зазначити, що окремі види святилищ Більського городища, в тому числі зафіксованих розкопками Б. А. Шрамка, можна пов'язати з індоіранською ритуалістикою. Мова йде про жертовники з людськими черепами, які прямо вказують на наявність у мешканців поселення людських жертвоприношень та культів й уявлень, у яких вшановувалася голова (череп) людини і які, ймовірно, були притаманні скіфському субстрату населення[3]. У розкопі XXIII, закладеному вздовж валу, відкрито святилище, у якому знайшли дев'ять людських черепів (Шрамко 1987а, с. 127–128). У ямі № 11–XXX–1980 містився жертовник із черепом дитини віком 3–4 роки, пряслицем і глиняним витвором (Гречко 2014, с. 89–90). Фрагмент черепа, астрагали і уламок глиняної антропоморфної статуетки були знайдені в засипці житла № 8–25–1974 (Шрамко 1987а, с. 58). У житлі № 81–28–1979 зафіксовані частини черепа людини і глиняні вотивні скульптурки, а також жертовник, у фундаменті якого закладено черепи двох собак[4] (Шрамко 1987а, с. 55; Гречко 2014, с. 89).

Низку схожих жертовників зафіксовано Українсько-Німецькою археологічною експедицією на зольниках № 1 і 3 в ур. Царина Могила Великого Більського городища. Загалом, було досліджено п'ять таких об'єктів. Найбільш архаїчний жертовник датується VII ст. до н. е. (№ 1, зол. № 3), усі інші – V ст. до н. е. Істотна відмінність між ними полягає в конструктивних особливостях і в розміщенні черепів. В архаїчному жертовнику два черепи були вмонтовані в фундамент глиняної споруди в формі конуса. На думку В. П. Білозора, цей ранній жертовник міг бути системоутворюючим об'єктом (святилищем) на зольнику № 3 (див.: Білозор 2004, с. 9–10). Більш пізні жертовники переважно мали форму невисокого пагорба, що споруджувався на материковій глині. Черепи розміщувалися в верхній частині цих культових об'єктів (див.: Вертієнко 2017, с. 5–9).

Використання людських голів/черепів на жертовниках Більського городища можливо пояснюється вірою цих мешканців у надприродну силу, пов'язану з головою, а також, вірогідно, дією принципу *pars pro toto*. З одного боку, це сакралізувало голову, а з іншого, сама лише голова могла заміщати цілісне людське жертвоприношення. Наявна також тенденція до використання в ритуалі саме двох голів, причому нерідко чоловіка та жінки. Конструкція архаїчного жертовника № 1 на зольнику № 3 нагадує пристрій вівтаря Агні за індійським ритуалом *агнічаяни*, в якому голову принесеної в жертву людини розміщували в фундаменті вівтарної споруди. Цей ритуал передбачав застосування чотирьох різних видів вогню та побудови вівтаря. В основі церемонії лежала темпоральна семантика. Цеглини конструкції жертовника уособлювали дні, шари – пори року, а уся вона символізувала рік (Маламуд 2005, с. 102, прим. 23). Побудова конструкції була актом жертвоприношення. В основу споруди закладалися п'ять голів

---

[1] Пор.: (Русанова 2002, с. 116).

[2] Див. докладніше: (Бессонова 1983, с. 27–36).

[3] Див.: (Вертієнко 2016, с. 51–72).

[4] Щодо цього випадку, слід зазначити, що в іранській (і ширше – індоєвропейській) традиції образ собаки був еквівалентним людині (Мейтарчиян 2012, с. 142–144). Див. також: Вертієнко 2017, с. 9, прим. 7.

принесених у жертву тварин: людини, бика, коня, барана та козла. Кістки жертв кидали у воду, яку примішували до землі, щоб отримати глину для виготовлення цеглин (Маламуд 2005, с. 81–82, 105). Схожу картину можна помітити й на більських жертовниках, де окрім голів були присутні й інші кістки. В контексті зв'язку з темпоральною символікою ритуалу *агнічаяна*, також згадаємо, що на думку Б. А. Шрамка, певні святилища на Більському та інших лісостепових городищах могли використовуватися для календарних астрономічних спостережень (Корост (відп. ред.) 2016, с. 417, 469, 521, 551). Втім, виходячи з того, що господарська діяльність на зольнику була тісно пов'язана з металургійним виробництвом, сам ритуал, як і в випадку з індійським еквівалентом, міг бути присвячений культу вогню й мати схоже семантичне навантаження (Вертієнко 2017, с. 9–14).

Стосовно глиняних культових скульптур Більського городища вже в 1985 р. Б. А. Шрамко поставив за мету створення їхньої типологічної класифікації та визначення по мірі можливості семантики й призначення цих статуеток (Шрамко 1985а, с. 375–377; Шрамко 1985б, с. 3–39; Корост (відп. ред.) 2016, с. 209). Слід підкреслити, що це було перше комплексне дослідження культової ритуальної скульптури лісостепових городищ скіфської доби. Надалі Б. А. Шрамко неодноразово звертався до цієї тематики (Шрамко 1984, с. 251–255; Шрамко 1987а, с. 128–140; Шрамко 1996, с. 67–87; Шрамко 1999, с. 35–49; Корост (відп. ред.) 2016, с. 208–225; 505–516; 520–530)[5]. Знахідки глиняних скульптур нараховуються сотнями (на жаль, здебільшого вони фрагментовані). Але особливого значення набула знахідка комплексу культових предметів, зафіксована на залишках великого святилища, дослідженого протягом 1971–1973 та 1980–1981 рр. на розкопах № 23 і 29 Східного укріплення Більського городища. На погляд вченого, саме ці культові предмети надають інформацію щодо пантеону місцевих божеств і характер релігійних обрядів, які відбувалися на досліджуваних поселеннях. Теракоти були розділені на п'ять груп: 1 – антропоморфні статуетки, 2 – зооморфні статуетки, 3 – орнітоморфні статуетки, 4 – зображення фантастичних істот, 5 – зображення різноманітних культових предметів. Перші з них, у свою чергу, були розділені на три відділи з відповідними типами і варіантами: 1 – чоловічі фігури та їхні частини, 2 – жіночі фігури та їхні частини, 3 – антропоморфні зображення, що не мають яскраво виражених ознак статі. Технічні та художні прийоми виконання статуеток є дуже простими. Матеріалом слугувала проста гончарна глина з домішками піску, а інколи – зерен пшениці, ячменю та проса, що пояснюється певними культовими потребами (Шрамко 1987а, с. 128; Корост (відп. ред.) 2016, с. 210).

Відзначимо найбільш важливі, на наш погляд, спостереження Б. А. Шрамка щодо комплексу більської коропластики. Базуючись на ототожненні Більського городища з геродотовим містом Гелоном (*Herod*., Hist., IV, 108–109), а його мешканців як представників племен гелонів (іраномовний субстрат) і будинів (автохтонний (протослов'янський?) субстрат) (Шрамко 1987а, с. 156–163) та відповідній вказівці Геродота на розповсюдження у Гелоні культу Діоніса (*Herod*., Hist., IV, 108) (Шрамко 1987а, с. 156), дослідник пов'язав частину скульптур саме з Діонісійським культом[6], або ж культом божества продуктивних сил природи / божества родючості з кола Таммуза – Адоніса – Діоніса (Шрамко 1987а, с. 129, 131, 134; Більське городище 2016, с. 141, 155–156, 208, 213). З іншого боку, відомо, що кочові скіфи не сприймали еллінські вірування взагалі (*Herod*., Hist., IV, 76) й культ Діоніса зокрема, і навіть цар, до нього прихильний, міг втратити авторитет і владу, як це сталося зі Скілом (*Herod*., Hist., IV, 78–80). Отже, у випадку з Більським городищем ми або маємо місцевий типологічно схожий культ, або ж наявність культу Діоніса можна пояснити існуванням в цьому поселенні постійної торгової факторії (тобто фізичного представництва) еллінів з міст-держав Північного Причорномор'я (перш за все, з Ольвії)[7], які мали забезпечувати тут свої комерційні інтереси та захист торгівлі. Саме їхня присутність і могла сприяти розповсюдженню серед місцевого населення діонісійського культу, враховуючи, що важливим предметом експорту греків були продукти виноробства (Винокуров 2007).

Перспективними, на нашу думку, є інтерпретації Б. А. Шрамком частини антропоморф-

[5] Див. також: (Колода 2008, с. 91–99).

[6] Див.: (Шрамко 1987а, с. 129, 131–132, 135; Більське городище 2016, с. 126, 141, 162, 212–214).

[7] Щодо діонісійського культу в Північному Причорномор'ї див.: (Винокуров 2007, с. 316–361; Скржинская 2009, с. 126–139).

них скульптурок як імовірних зображень божеств, належних до скандинаво-германських культів. Зокрема, фігурка одноокого сидячого чоловіка була ототожнена з Одіном (Шрамко 1987а, с. 132–133; 130, рис. 62: 12; Корост (відп. ред.) 2016, с. 349), а інша чоловіча фігурка, виліплена без лівої руки, пов'язувалася з образом Тюра (Шрамко 1987а, с. 132; 130, рис. 62: 25; Корост (відп. ред.) 2016, с. 215–216, 349). Дослідник вважає, що легенди про цих богів стали відомі лісостеповим племенам від їхніх північних сусідів (Шрамко 1987а, с. 132; Корост (відп. ред.) 2016, с. 349). Втім, можна припустити, що подібні культи могли мати місцеве коріння, адже за доби пізньої бронзи на території Більського городища існувало поселення чорноліської культури (т. зв. «українського гальштату») (Николова 2003, с. 61–63), нащадки жителів якого, ймовірно, у подальшому асимілювалися та стали частиною поліетнічного складу населення Більського городища скіфської доби. Не виключено, що саме ця етнічна група могла залишити свій слід у релігійному житті поселення в формі вказаних культів.

У цьому ж контексті Б. А. Шрамко інтерпретує вотивні глиняні моделі молотків, вбачаючи в них атрибути культу певного давнього індоєвропейського божества, який нагадує йому «відомого за скандинавськими міфами бога грому та блискавки, покровителя землеробства Тора, який володів чарівним молотом Мьйолльніром» (Шрамко 1987а, с. 139; Корост (відп. ред.) 2016, с. 354–355). При цьому, вчений зазначає, що дана група знахідок не може бути пов'язана з божеством, пов'язаним з ковальським ремеслом, адже у скіфів божества-коваля начебто не було, його зображення відсутні, а сама ця професія, виходячи з повідомлення Геродота (*Herod.*, Hist., II, 167), не була престижною й ковалі належали до низької соціальної верстви (Шрамко 1987а, с. 139; Більське городище 2016, с. 354). Втім, знання Геродота про релігію скіфів були обмеженими. Наприклад, ім'я воїнського божества, яке шанувалося вищою верствою населення, залишилося йому невідомим і було названо еллінським еквівалентом Аресом (*Herod.*, Hist., IV, 59, 62; Пор.: Бессонова 1983, с. 45–50). Однак наявність двох богів-ковалів в осетинському нартівському епосі, а саме Курдалагона та Сафа[8], дозволяє припустити їхню присутність і в скіфському пантеоні. Тобто, ймовірно, ми маємо тут справу не з відсутністю ковальського культу, адже ця професія в багатьох традиційних культурах вважалася сакральною[9], а з його табуюванням. Добре відомо, що лексика й культи, пов'язані з металургією, були в архаїчних суспільствах найбільш закритими в межах професійної спільноти. Відповідне виробництво вважалося тісно пов'язаним з магією, а на розповсюдження відповідних професійних знань (частину яких становили культово-магічні обряди) накладалися табу[10]. Оскільки Більське городище за скіфської доби було важливим ремісничим центром металообробки, присутність тут особливих ковальських культів є природньою і саме з ними можуть пов'язуватися й вище згадані жертовники з людськими черепами на зольниках ур. Царина Могила та знахідки вотивних моделей глиняних молотків[11].

Важливим стало застосування Б. А. Шрамком вже в 1950-х роках міждисциплінарного підходу для дослідження певних груп глиняних моделей насіння, зерен та хлібців, які були відкриті не тільки на Більському, але й на інших лісостепових городищах скіфської доби[12]. Серед них найбільш виразними є знахідки на культовому комплексі V ст. до н. е., який складався з жертовника з вогнищем та зольника, що був розкопаний у північно-західній частині головного подвір'я городища Караван (Дергачівський (колишній Харківський) р-н Харківської обл.). На жертовнику протягом сезонів 1955 і 1956 рр. знайдено понад 170 згаданих моделей та їхніх фрагментів (Шрамко 1957, с. 188–190; Шрамко 1962, с. 199–202). Б. А. Шрамко залучив для вивчення цих витворів консультантів-ботаніків зі Всесоюзного інституту рослинництва (Шрамко 1957, с. 190; Шрамко 1962, с. 203), які підтвердили здогадку, що моделі повторюють форму реальних зерен та насіння низки культурних рослин (Шрамко 1957, с. 189).

---

[8] Див., напр.: (Битиев 2019, с. 269–282).

[9] Пор.: (Банаева 2008, с. 268–273).

[10] Див.: (Иванов, Топоров 1974а; Иванов, Топоров 1974б, с. 87–90; Першиц, Монгайт, Алексеев 1982, с. 157–158; Гамкрелидзе, Иванов 1988, с. 714–715; Иванов 1992, с. 21–22).

[11] Варто також згадати, що у скіфів сокира була символом воїнського стану та царського роду *паралатів* (Παραλάται). Див.: (Раевский 2006, с. 94, 128; Никоноров 2015, с. 395–424).

[12] Вкажемо на припущення, що вотивні моделі т. зв. «пиріжків» могли бути результатом інфільтрації у IV ст. до н. е. частини населення юхнівської культури на територію Більського городища (Задніков 2020, с. 31–34).

Отже, у глиняних моделях фахівцями ідентифіковано зерна пшениці (*Triticum L.*), ячменю (*Hordeum sativum L.*), жита (*Secale cereale L.*), проса (*Panicum miliaceum L.*) та представників родини бобових: гороху (*Pisum sativum L.*), нуту (*Cicer arietinum L.*), віки (*Vicia sativa L.*), вігни (*Vigna sinensis Endl.*) та чуфи (*Cyperus esculentus L.*) (Шрамко 1957, с. 190–192; Шрамко 1962, с. 203. Пор.: Шрамко, Янушевич 1985, с. 47–64). Невдовзі в лабораторії Державного Ермітажу були проведені рентгенологічні та мікроскопічні дослідження знайдених моделей, а у Харкові зроблені їхні макрофотографії. Ці дослідження довели, що моделі відрізняються не тільки зовнішнім виглядом, але й внутрішньою структурою. Виявилося, що дрібнозерниста структура певних груп моделей пояснюється тим, що до глини, з якої їх робили, домішували муку тих культур, зерна яких ці витвори імітували (пшениці, ячменю, жита, проса) (Шрамко 1957, с. 192–194; Шрамко 1962, с. 203–204). Також було встановлено, що домішки зерен злакових культур додавали у вотивні моделі хлібців, знайдених у цьому ж комплексі на городищі Караван (Шрамко 1957, с. 188; Шрамко 1962, с. 202).

Відкриті особливості моделей можуть пояснюватися лише як результат культово-ритуальних дій. Б. А. Шрамко доходить висновку, що відкритий ним жертовник є оригінальним землеробським культовим комплексом, тісно пов'язаним з культом вогню (Шрамко 1957, с. 194). Вчений висловлює думку, що цей ритуал може бути присвячений скіфській богині священного вогню Табіті (Ταβιτί) / Гестіїю (*Herod.*, Hist., IV, 59, 68, 127). При цьому, посилаючись на думку М. І. Ростовцева, що ім'я Табіті має неіранське походження (Rostovzeff 1922, p. 107)[13], Б. А. Шрамко припускає, що «культ Табіті виник спочатку не у власне скіфських іраномовних племен, а у їхніх лісостепових сусідів і лише згодом набув поширення у всій Скіфії» (Шрамко 1957, с. 195).

Надалі, для інтерпретації витворів коропластики Борис Андрійович залучає дані осетинського фольклору та етнографії, відповідно, визнаючи, що їхні творці належали до іраномовного субстрату[14]. Так, для тлумачення значення згаданих моделей насіння, зерен і хлібців вчений наводить паралелі з числа осетинських новорічних звичаїв (Шрамко 1987а, с. 137–139; Корост (відп. ред.) 2016, с. 221–223, 354–355). Дослідник визначає такі спільні риси:

– культ домашнього вогнища;

– приготування осетинами на Новий рік печива, що зображує, зокрема, тварин, які за формою нагадують глиняні зооморфні статуетки з Більського городища та інших поселень;

– наявність на осетинських святилищах (наприклад, Рекоме), глиняних статуеток тварин;

– використання ритуальних хлібців та фігурок людей при обряді культової оранки поля під час свята початку весняних польових робіт в осетинів, що ототожнюється з комплексом глиняних ритуальних предметів з Більського городища, які можна віднести до таких, що використовувалися в обрядах весняного свята (ярмо, дишло, рало, фігурки биків, черпака тощо);

– можливість відголоску у скіфському щорічному святі вшанування золотих дарів (*Herod.*, Hist., IV, 7) елементів землеробського свята першої борозни з ритуальною оранкою та об'їздом;

– ототожнення вотивних глиняних моделей зерен і насіння з городищ Лісостепової Скіфії з чарівним насінням (що забезпечує гарний врожай), яке, за осетинськими новорічними повір'ями, начебто приносять душі віщунів[15] з луки *Куырыс*. Оскільки осетинські віщуни подорожують туди на різних тваринах, ступах або мітлах, то й відповідні глиняні моделі та «зерна щастя» можуть зображувати предмети, які використовувалися під час аналогічних обрядів.

Залучення Б. А. Шрамком етнографічних даних про осетинські новорічні традиції та

---

[13] Більшість дослідників не поділяє думку М. І. Ростовцева про неіранське походження імені Табіті та зводить етимологію цього імені до іранського кореня **tap-* 'зігрівати' (Кулланда 2016, с. 90). Натомість, С. В. Кулланда припускає етимологію від і-є. кореня **dh₂p-* 'готувати ритуальну їжу' (Кулланда 2016, с. 91). Див. також: (Бессонова 1983, с. 27–36).

[14] Вчений влучно відзначає, що слід «шукати пояснення більським знахідкам не тільки у лісостепу Східної Європи, а й на більш широкій території в середовищі тих народів, де завдяки особливим історичним умовам до недавнього часу ще зберігалися архаїчні форми господарства і релігії, висхідні до скіфської епохи ранньої залізного віку. В цьому відношенні великий інтерес представляють релігійні культи та пов'язані з ними предмети, зафіксовані в осетин» (Шрамко 1987а, с. 137; Корост (відп. ред.) 2016, с. 354).

[15] Осетинська традиція характеризує їх як *дæсныте* – знахарів та віщунів, яким відоме майбутнє (Чибиров 2008, с. 378).

звичай *куырысдзау* в контексті більських артефактів є, на наш погляд, вдалою аналогією. Проведене нами в подальшому порівняння описаного Геродотом скіфського новорічного свята вшанування священного золота[16] з осетинським *куырысдзау*[17] виявило між ними спільні збіги: дійство має місце під Новий рік; одним з елементів є ритуальний сон одного чи кількох компетентних обранців; під час ритуального сну «душа подорожує» за «священними дарами»[18]; згадується можливість смерті цього ритуального обранця впродовж року; дійство повинне забезпечити добробут соціуму наступного року; місцем, куди «відлітає душа» під час сну в осетинській традиції, є загадкова блаженна країна мертвих на далекій півночі, котрій, можливо, відповідає «дивна» згадка Геродотом, у контексті розповіді про скіфське свято, країв, де постійно сніжить (*Herod.*, Hist., IV, 7.3; пор.: IV, 27–32). Святкові урочистості осетинів на передодні Нового року пов'язується з областю *Куырыс* (у осетин-дігорців – *Буркy*) (Миллер 1882, с. 270–271; Чибиров 2008, с. 378–282), що віддзеркалює індоіранську міфо-географічну концепцію про північну локалізацію потойбічного світу (Иванеско 1999, с. 30–39). І. Гершевич довів, що осетинський термін *куырыс* пов'язаний з іранськими уявленнями і походить від ав. *kaoirisa-* (Яшт 19.6; Бундахішн 12.25) – назви однієї з гір, розташованих в міфічній країні Йіми, де «десять місяців зима, а два – літо» (Меног-і храд 44.19) (Gershevitch 1955, p. 485).

Отже, слід підкреслити, що саме Б. А. Шрамко був одним із перших, хто почав пошуки матеріального підтвердження існуванню в скіфському середовищі звичаїв та ритуалів, аналогічних осетинським уявленням про новорічні «подорожі» обраних віщунів за насінням в потойбічну країну *Куырыс*. Враховуючі доволі тяжкі умови життя та форми господарства, серед більшості населення городищ Лісостепової Скіфії подібне свято (землеробське за суттю) дійсно могло бути популярним, адже «гарантувало» щорічну врожайність та виживання спільноти. Треба лише додати, що з «транспортом» до потойбічної країни слід ототожнювати не тільки й не стільки моделі ступок (Шрамко 1987а, с. 139; Корост (відп. ред.) 2016, с. 222, 354), скільки фігурки тварин, знайдених у комплексах з моделями зернових культур та хлібців. Знахідки ж глиняних моделей ступок з товкачами у святилищі на Більському городищі можливо потрібно пов'язувати з індоіранським культом священного напою на кшталт *хаоми* (пор.: Шрамко 1987а, с. 139; Корост (відп. ред.) 2016, с. 222, 354).

Зазначимо, що на Більському городищі серед зооморфних скульптурок, поміж іншого, Б. А. Шрамком були ідентифіковані й зображення бобрів (Корост (відп. ред.) 2016, с. 99, 579, 584)[19]. Ця водна тварина (ав. *baβra-*)[20] в іранській традиції пов'язана з образом богині Аредві (Яшт 5.129), отже, не виключено, що знайдені вотивні фігурки бобрів можуть свідчити про наявність культу схожої акватичної богині.

Привертає увагу також унікальна фрагментована фігурка лося, принесеного в жертву та показаного з розпореним нутром (Шрамко 1987а, с. 135; 133, рис. 63: 16; Корост (відп. ред.) 2016, с. 156, рис. 7: 3–4; 218, рис. 7: 1–2). Винятковим тут є не тільки зображення внутрішньої будови тіла тварини, а й точне візуальне відтворення справжньої жертви (Шрамко 1987а, с. 135; Корост (відп. ред.) 2016, с. 98, 154,

---

[16] У питанні про скіфське щорічне свято між дослідниками існують розбіжності як з приводу його семантики, так і етнічних витоків (Дудко 1988, с. 57). Частина науковців пов'язує його із землеробським населенням Скіфії, а сутність його вбачають в аграрній магії (М. І. Артамонов, Б. О. Рибаков, В. П. Андрієнко, Л. О. Чібіров та ін.). Інші навпаки вбачають в цьому святі традиції кочових царських скіфів, що символізували освячення верховної влади (А. М. Хазанов, Д. С. Раєвський). Ще одна група фахівців намагається поєднати елементи двох цих концепцій і нівелювати існуючі між ними протиріччя (Л. А. Лєлєков, І. Маразов, С. С. Бессонова, В. Я. Петрухін, Д. М. Дудко). А. Корчелла висловив думку, що нагляд за «золотом» є своєрідним іспитом магічної спроможності царів-жерців захищати суспільство (Asheri, Lloyd, Corcella 2007, p. 577). Аналогію цьому він вбачає в осетинській оповіді про «Яблуню нартів», де фігурує мотив утримання від сну під час нічної варти біля священного дерева (Dumézil 1965, p. 24–26).

[17] Див.: (Вертієнко 2010б, с. 111–125; Вертієнко 2015, с. 153–162).

[18] Можливо, з подібними уявленнями можна пов'язати оповідь Геродота про «священні дари, загорнуті в пшеничну солому», які були перенесені Гіперохою і Лаодікою з Гіпербореї до Скіфії й далі, до її сусідів (*Herod.*, Hist., IV, 33).

[19] Кістки бобрів, зафіксовані в остеологічному матеріалі, Б. А. Шрамко корелює з інформацією Геродота, про те, що на бобрів полювали будини, мешканці Гелона (*Herod.*, Hist., IV, 109), і це стає для нього одним із аргументів на користь ототожнення Більського городища з Геродотовим Гелоном (Корост (відп. ред.) 2016, с. 316, 368, 396, 579, 584).

[20] У середньоперській мові бобер отримує назву *sag ī ābīg* – «водяний собака» (Aʿlam 1989, p. 71; Shenkar 2014, p. 78).

218, 351, 528), адже в архаїчних суспільствах у жертву богам йшли найменш гастрономічні частини, як от голова з шиєю та копита[21], тоді як решта м'яса зрізалася для потреб громади (пор.: Тульпе 2012, с. 44–59). Мініатюрне моделювання реальних жертв відоме в різних культурах стародавнього світу[22]. В уяві архаїчної людини тут вступав у дію магічний механізм, який у світі богів перетворював глиняну модель на реальну жертву, але для ефективності офірування вотивна модель мала точно відтворювати свій прототип[23]. При цьому, дуже часто частини тіла, які призначалися богам, сакралізувалися і вважалися найбільш значущими. Так, в осетинському мисливському культі, голова вбитого під час полювання оленя діставалася найвдалішому мисливцю та вважалася найбільш почесною та важливою частиною (Багаев 2019, с. 151). Серед мешканців Більського городища скіфської доби лось належав до числа шанованих і, можливо, культових тварин, а також грав певну роль у господарському житті. Були знайдені елементи упряжі, яку використовували для верхової їзди на лосю (Корост (відп. ред.) 2016, с. 601). А в похованні в кургані 1/2017 могильника ур. Скоробір знайдено блюдо, виготовлене з рога (сибірського) лося з вирізаними зображеннями вепрів, оленя та пантер (Шрамко, Задніков 2018, с. 10–11, рис. 3; 15, рис. 6: 2). Судячи з контексту, це блюдо могло використовуватися в культовій та ворожильній практиці – можливо мисливському промисловому культі (за відомим принципом *do ut des*)[24]. Отже, ймовірно, лось був тотемною твариною для певної племінної групи, яка мешкала на поселенні (вихідців з північно-східного регіону скіфського світу?) або ж шанувався серед окремої місцевої професійної групи (мисливців?). Б. А. Шрамко вважав, що зображення лося, який є «лісостеповим варіантом скіфського оленя», пов'язане з «шануванням продуктивних сил природи, сонця та інших світил» (Корост (відп. ред.) 2016, с. 218).

При аналізі семантики витворів коропластики Борис Андрійович приділив чимало уваги саме її скіфському (іранському) компоненту. Зокрема, він ототожнив одну з антропоморфних статуеток, знайдених на Більському городищі, з фігурою скіфського верховного божества Зевса-Папая. Як аналогію до неї, він наводить бронзову статуетку навершя з Лисої гори (Дніпропетровська обл.) (Шрамко 1987а, с. 129–130; Корост (відп. ред.) 2016, с. 211–212, 345–346, 394). Звичайно, витворами коропластики Б. А. Шрамко не обмежувався. Так, у 1970 р. він увів у науковий обіг бронзовий штамп (пуансон) з Кам'янського городища із зображенням жіночого обличчя (Шрамко 1970, с. 220–221, рис. 1: 3–4; 2: 2; Корост (відп. ред.) 2016, с. 58–59, рис. 1: 3–4; 2: 2). Цей предмет був випадковою знахідкою, виявленою під час археологічної розвідки. У 1969 р. він потрапив до фондів Археологічного музею Харківського університету. Нині цей штамп знаходиться в експозиції даного Музею (інв. № ВН 2089). Б. А. Шрамко ідентифікував зображення обличчя на штампі як належне певній скіфській богині, показаній у головному уборі типу калафа, з під якого симетрично показано довге волосся у вигляді двох кіс із загнутими до гори кінцями (Шрамко 1970, с. 220–221). Слід відзначити, що ця іконографічна риса є доволі рідкісною для елліно-скіфського мистецтва та може сходити до образу середземноморської «Східної Афродіти», богині, яка синкретизувала в собі іконографічні риси єгипетської богині Хатхор (її т. зв. «хатхоричну перуку») (Вертієнко 2019, с. 340–347).

Водночас, звернення до матеріалу коропластики в контексті відображення скіфо-іранських уявлень поставило перед Б. А. Шрамком низку питань, відповіді на які він намагався знайти. Втім, вони належать більшою мірою до сфери етнічної історії, ніж історії релігії. Серед них, зокрема, питання того, хто був творцем цих витворів, чи є вони свідченням наявності у скіфів мистецтва коропластики, яке, у тому числі, мало функцію самопрезентації? Чи дійсно культи, у яких задіяні вотивні скульптурки, є скіфськими і, відповідно, іранськими, чи ми маємо тут сліди культової діяльності іншого, місцевого етнічного субстрату?

З одного боку, Б. А. Шрамко полемізує з думкою В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна, що начебто самі скіфи не робили власних зображень з глини, а відомі з багатьох регіонів Передньої Азії та Єгипту (т. зв. «мемфіські

---

[21] Тут варто згадати відому в античній традиції хитрість Прометея, який зміг в якості постійної жертви богам залишити кістки та жир бика, тоді як м'ясо дісталося людям (Грейвс 1992, с. 107).

[22] Див. напр.: (Darby, Ghalioungui, Grivetti 1977).

[23] Цей принцип яскраво продемонструвало вищезгадане дослідження глиняних моделей зерен і насіння з городища Караван, які точно передавали ознаки та вигляд своїх природніх прототипів (Шрамко 1957, с. 188–190).

[24] Щодо різних форм і аспектів архаїчного жертвоприношення див. напр.: (Акимов, Кифишин 2000; Альбедиль, Савинова 2012).

вершники»)[25] фігурки «скіфів-вершників» були виготовлені народами, з якими вони стикалися[26] (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 74). На погляд Б. А. Шрамка, яскравим прикладом автентичного зображення скіфа в коропластиці є модель повозки IV–III ст. до н. е., знайдена в дитячому похованні в Пантикапеї в 1909 р. У ній передано фігуру бородатого чоловіка – скіфа-візничого (Шрамко 1987а, с. 134) (ОАМ № 24737; Дзис-Райко 1983, с. 72, 176 (кат. № 135)). Проте, в антропоморфній коропластиці Більського городища він вбачає зображання не людей – а божеств, які були об'єктом культу (Шрамко 1987а, с. 134). З цим можна погодитися, але слід зазначити, що в багатьох іраномовних народів (зокрема, кафірів, памірців та осетинів) ще у XX ст. існувала практика виготовлення глиняних фігурок вершників, які були пов'язані з поминальною обрядовістю. При цьому, ці скульптури ніколи не розміщувалися на могилах, а були виключно атрибутами домашнього поминального культу (Яценко 2004, с. 294–298). Отже, це дає підстави вважати, що певна частина антропоморфних чоловічих фігурок, знайдених на городищах Лісостепової Скіфії, могла бути пов'язана з домашніми поминальними культами та відтворювати ідеалізований образ померлого.

Відносно взаємовпливів між релігійними уявленнями племен степової та лісостепової Скіфії Б. А. Шрамко дотримувався думки про їхній тісний взаємозв'язок. Зокрема, він відзначає: «взаємопроникнення художніх образів, що мали культове значення, свідчить і про зближення, і взаємодію релігійної міфології степових і лісостепових племен, про існування у них загальних культів» (Більське городище 2016, с. 156). При цьому, базуючись на гіпотезі Б. О. Рибакова про генетичний зв'язок скіфської та ранньослов'янської міфологій (Рыбаков 1979, с. 195 и сл.; Рыбаков 1994, с. 329 и сл.), Б. А. Шрамко вважає, що елементи скіфських (іранських) релігійно-міфологічних уявлень відбилися у слов'янській (автохтонній для лісостепової зони) духовній культурі. Харківський вчений вважає переконливим визначення Рибаковим місця «більських старожитностей у ґенезі язичництва давніх слов'ян» (Шрамко 1987а, с. 129; пор: Корост (відп. ред.) 2016, с. 211, 346), а тому наводить низку дискусійних прикладів, які, на його думку, мають показати генетичний зв'язок скіфських та слов'янських міфологічних уявлень. Наприклад, згадуючи новорічні польоти осетинських (*resp.* скіфських) віщунів у ступах до *Куырысу,* він вказує: «цілком ймовірно, що й польоти руської відьми, яка також володіла даром пророцтва, були відлунням дуже давньої, висхідній до скіфської епохи, міфологічної традиції» (Шрамко 1987а, с. 139). Крім того, вчений вказує й на більш «прямий» приклад спадкоємності міфологічної традиції: «Більське городище розташоване у мальовничому українському Лісостепу неподалік від місць, поетично описаних М. В. Гоголем у «Вечорах на хуторі біля Диканьки», – у місцях, де йому вдалося почути народний переказ про Вія, образ якого, на думку низки фахівців, генетично пов'язаний з іранським богом вітру і смерті Вайю. Археологічно на території сучасної Диканьки зафіксовані сліди трьох поселень скіфської епохи, що датуються VII–VI ст. до н. е.» (Шрамко 1987а, с. 127).

Отже, і сьогодні підняті Б. А. Шрамком питання впливів скіфської міфо-релігійної традиції на слов'янську досі в багатьох аспектах залишаються дискусійними й перспективними для подальших студій. Можливо, відповіді на них будуть знайдені в результаті майбутніх археологічних, лінгвістичних та порівняльно-релігієзнавчих дослідженнях.

[25] Див. докладніше: (Vertienko 2010, p. 227–239; Вертиенко 2010а, с. 5–15; Вертиенко 2016, с. 99–105).

[26] Висловлене В. А. Іллінською припущення, що ці фігурки слід датувати часом передньоазійських походів скіфів, тобто VII ст. до н. е. (Ильинская 1982, с. 42), не підтверджується (Иванчик 2002, с. 102–118).

Література

Акимов, Л. И., Кифишин, А. Г. (ред.) 2000. *Жертвоприношение: Ритуал в культуре и искусстве от древности до наших дней*. Москва: Языки русской культуры.

Альбедиль, М. Ф., Савинова, Д. Г. (ред.) 2012. *Жертвоприношение в архаике: атрибуция, назначение, цель*. Санкт-Петербург: МАЭ РАН.

Андрієнко, В. П. 1973. З історії дослідження проблеми землеробських культів лісостепових племен Східної Європи (VII–III ст. до н. е.). *Вісник Харківського університету*, 94, серія: історія. Вып. 7, с. 58–65.

Андрієнко, В. П. 1974. Основні культові обряди та споруди у племен лісостепової Скіфії (VII–V ст. до н. е.). *Вісник Харківського університету*, 104, серія: історія. Вып. 8, с. 89–96.

Андриенко, В. П. 1975. *Земледельческие культы племен лесостепной Скифии (VII–V вв. до н. э.)*. Ав-

тореферат диссертации к. и. н. Харьков: *Харьковский* государственный университет.

Багаев, А. Б. 2019. Охотничьи обычаи осетин. *Известия СОИГСИ. Школа молодых ученых*, 21, с. 145–154.

Банаева, В. А. 2008. Кузнечные культы в религиозно-мифологических представлениях бурят. *Вестник Бурятского государственного университет*, 10, с. 268–273.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Битиев, Б. А. 2019. Кузнецы и кузнечное дело у осетин. *Нартоведение в XXI веке: современные парадигмы и интерпретации*, 5, с. 269–282.

Вертиенко, А. В. 2010а. Евразийские кочевники в египетской коропластике: к проблеме межкультурных контактов. *Східний світ*, 1, с. 5–15.

Вертієнко, Г. В. 2010б. Скіфське щорічне ὁρτή (*Herod.*, Hist., IV, 7,2) і осетинське повір'я про *куырысдзау*. В: Мавріна, О. С., Отрощенко, І. В. (упор.). *Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвєєвої*. Київ: ІС НАНУ, с. 111–125.

Вертієнко, Г. В. 2015. *Іконографія скіфської есхатології.* Київ: Видавець Олег Філюк.

Вертієнко, Г. В. 2016. *Ка-тәгәда* в мистецтві та ритуалі скіфів? (До семантики образу голови). *Сходознавство*, 75–76, с. 51–72.

Вертієнко, Г. В. 2017. Жертовники з черепами в ур. Царина Більського городища (до суті ритуалу). *Археологія*, 3, с. 5–17.

Вертієнко, Г. В. 2019. «Східна Афродіта» на виробах з території Скіфії (до витоків іконографії). *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 340–347.

Вертиенко, А. В. 2016. Магия против «восточной угрозы»: ритуальная практика египтян во время Второго персидского завоевания. В: Нємченко, І. В. (ред.). *Стародавнє Причорномор'я*, вип. XI. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, с. 99–105.

Винокуров, Н. И. 2007. Виноградарство и виноделие античных государств Северного Причерноморья. *Боспорские исследования*, Supplementum 3. Симферополь; Керчь: АДЕФ-Україна.

Гамкрелидзе, Т. В., Иванов, В. В. 1984. *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.

Геродот. 1993. *Історії в дев'яти книгах*; пер. з давньогрец. А. О. Білецького. Київ: Наукова думка.

Грейвс, Р. 1992. *Мифы Древней Греции*: пер. с англ. Москва: Прогресс.

Гречко, Д. 2014. О бескурганных погребениях аборигенного населения Восточноевропейской лесостепи скифского времени. *Revista Arheologică, serie nouă*, X, nos. 1–2, с. 79–101.

Дзис-Райко, Г. А. (ред.) 1983. *Одесский археологический музей НАН УССР. Альбом*. Киев: Наукова думка.

Дудко, Д. М. 1988. Скифский религиозный праздник в отечественной и зарубежной историографии. *Советская этнография*, 2, с. 57–65.

Заднiков, С. А. 2020 Про одну категорію знахідок з Більського городища. В: Скорий, С. А. (ред.). *Іллінська Варвара Андріївна – видатна дослідниця Скіфії (до 100-річчя від дня народження). Всеукраїнська археологічна конференція: тези доповідей*. Київ: ІА НАН України, с. 31–34.

Иванеско, А. Е. 1999. Нартовский эпос и скифская мифо-географическая традиція. *Донская археология*, 2, с. 30–39.

Иванов, В. В. 1992. Кузнец. В: Токарев С. А. (ред.). *Мифы народов мира*, Т. 2. Москва: Советская Энциклопедия, с. 21–22.

Иванов, В. В., Топоров, В. Н. 1974а. *Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические реконструкции текстов*. Москва: Наука.

Иванов, В. В., Топоров, В. Н. 1974б. Проблема функций кузнеца в свете семиотической типологии культур. В: Лотман, Ю. (отв. ред.). *Материалы Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам*, 1 (5), Тарту: Тартурский гос. университет, с. 87–90.

Иванчик, А. И. 2002. К вопросу о «переднеазиатских изображениях» евразийских номадов. В: Лившиц, В. А. (отв. ред.). *История и языки Древнего Востока: памяти И. М. Дьяконова*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 102–118.

Ильинская, В. А. 1982. Изображения скифов времени переднеазиатских походов. В: Тереножкин, А. И. (отв. ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 38–47.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII–IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Колода, В. В. 2008. Коллекция культовых предметов скифского времени (из фондов Харьковского педуниверситета). В: Посохов, С. И. (отв. ред.). *Проблемы археологии Восточной Европы*. Харьков: Курсор, с. 91–99.

Корост, І. І. (відп. ред.) 2016. *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого*. Котельва; Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан.

Кулланда, М. В. 2016. *Скифы: язык и этногенез*. Москва: Русский фонд содействия образования и науки.

Маламуд, Ш. 2005. *Испечь мир: ритуал и мысль в древней Индии*: пер. с фр. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.

Мейтарчиян, М. Б. 2011. О роли собаки в зороастризме. В: Балахванцев, А. С., Колганова, Г. Ю. (отв. ред.). *Древность: историческое знание и специфика источника. Материалы международной научной конференции, посвященной*

памяти Э. А. Грантовского и Д. С. Раевского (12–14 декабря 2011 г.). Вып. V. Москва: ИВ РАН, с. 142–144.

Миллер, Вс. Ф. 1882. *Осетинские этюды*. Ч. II. Ученые Записки Имп. Московского Университета: Отдел Историко-филологический, 2. Москва.

Николова, А. 2003. Урочище Холодивка. В: Ролле, Р., Герц, В., Махортых, С., Белозор, В. *Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции 2002 г*. Киев: ИА НАНУ, с. 61–63.

Никоноров, В. П. 2015. Культ боевых топоров у древних ираноязычных народов: скифы Северного Причерноморья. В: *Записки Восточного отделения Российского археологического общества. Новая серия*, Т. III: Академическое востоковедение в России и странах ближнего зарубежья (2007–2015). Археология, история, культура. Санкт-Петербург: Контраст, с. 395–424.

Першиц, А. И., Монгайт, А. Л., Алексеев, В. П. 1982. *История первобытного общества*. Москва: Высшая школа.

Раевский, Д. С. 2006. *Мир скифской культуры*. Москва: Языки славянских культур.

Рыбаков, Б. А. 1979. *Геродотова Скифия. Историко-географический анализ*. Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. 1994. *Язычество древних славян*, 2-е изд. Москва: Наука.

Русанова, И. П. 2002. *Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э*. Черновцы: Прут.

Скржинская, М. В. 2009. *Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье*. Киев: ИИУ НАНУ.

Тульпе, И. А. 2012. *Мифология. Искусство. Религия*. Санкт-Петербург: Наука.

Чибиров, Л. А. 2008. *Традиционная духовная культура осетин*. Москва: Наука.

Шрамко, Б. А. 1957. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. *Советская археология*, 1, с. 178–198.

Шрамко, Б. А. 1970. Об изготовлении золотых украшений ремесленниками Скифии. *Советская археология*, 2, с. 217–221.

Шрамко, Б. А. 1972. Про час появи орного землеробства на півдні Східної Європи. *Археологія*, 7, с. 25–35.

Шрамко, Б. А. 1984. *Модель бычьей упряжи скифского времени*. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 251–255.

Шрамко, Б. А. 1985а. Глиняные скульптуры Гелона. В: Шилов, В. П., Халилов, Дж. А. (ред.). *Всесоюзная археологическая конференция «Достижения советской археологи в XI пятилетке». Тезисы докладов. Баку, 17–21 мая 1985 г*. Баку (б. и.), с. 375–377.

Шрамко, Б. А. 1985б. Культовые скульптуры Гелона. В: Дворецкий, Е. В. (ред.). *Археологические памятники Юго-Восточной Европы: (железный век и эпоха средневековья)*. Курск: Курский госпединститут, с. 3–39.

Шрамко, Б. А. 1987а. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1987б. Весенний праздник у земледельцев лесостепной Скифии. В: Крайнов, Д. А. (отв. ред.). *Конференция «Религиозные представления в первобытном обществе». Тезисы докладов*. Москва (б. и.), с. 212–218.

Шрамко, Б. А. 1996. Комплекс глиняних скульптур Бельского городища. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 67–87.

Шрамко, Б. А. 1999. Глиняные скульптуры лесостепной Скифии. *Российская археология*, 3, с. 35–49.

Шрамко, Б. А., Янушевич, З. В. 1985. Культурные растения Скифии. *Советская археология*, 2, с. 47–64.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. Дослідження курганів на некрополі Скорбор у 2017 р. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища–2017*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 6–23.

Яценко, С. А. 2004. Глиняные фигурки всадников древних иранских народов. В: *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*. Вип. XI. Запоріжжя: ЗДУ, с. 294–298.

Aʿlam, H. 1989. Beaver. In: *Encyclopædia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 1. New York: Iranica Foundation, Columbia University, p. 71–74.

Asheri, D., Lloyd, A., Corcella, A. 2007. *A Commentary on Herodotus. Books I-IV.* Oxford, Oxford University Press.

Darby, W. J., Ghalioungui, P., and Grivetti, L. 1977. *Food: the Gift of Osiris*, 1–2. London; New York; San Francisco: Academic Press.

Dumézil, G. 1965. *Le Livre des Héros. Légendes sur les Nartes*. Paris: Gallimard.

Gershevitch, I. 1955. Word and Spirit in Ossetic. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 17, no. 3, p. 478–489.

Rostovzeff, M. 1922. *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford: Oxford University Press; New York: Clarendon Press.

Shenkar, M. 2014. *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*. Magical and Religious Literature of Late Antiquity, 4. Leiden: Brill.

Vertienko, A. 2020. The images of the Iranophone nomads in the Egyptian plastic art. In: Kormysheva, E. (ed.), *Cultural Heritage of Egypt and Christian Orient*, 5. Moscow: Institute of Oriental Studies, RAS, p. 227–239.

H. V. Vertiienko

BORYS SHRAMKO'S CONTRIBUTION TO THE STUDY OF RELIGIOUS BELIEFS OF THE POPULATION OF FOREST-STEPPE SCYTHIA

The article analyzes the scientific heritage of Borys Shramko which devoted to the study and reconstruction of religious and mythological beliefs of the population of the Forest-steppe Scythia settlements. At the center of his studies were sacred buildings and their accompanying materials, which were discovered during excavations. Borys Shramko paid special attention to the study of small clay sculpture. He was the first to develop a typology of these votive objects and provide an analysis of their cult significance. The scholar widely used archaeological parallels, comparative religious material, Ossetian ethnography and interdisciplinary approach in his works. The questions brought up by Borys Shramko in the field of religious and mythological tradition are still not exhausted and remain promising for further study.

Key words: *Borys Shramko, religion, mythology, Scythia, Forest-Steppe, Bilsk settlement, coroplastics.*

С. А. Горбаненко

ЗАПИСКИ НА ПОЛЯХ

Професійна діяльність Б. А. Шрамка залишила по собі великий пласт наукових досліджень (у вигляді наукової літератури), кореспонденції з іншими науковцями, музейних одиниць зберігання. Цінність перших досі складно переоцінити, друга ще чекає на свого дослідника, треті досі є джерелом для аналізу й публікацій. Звернемо увагу на невеличку частинку тієї діяльності, що пов'язує всі ці категорії, але лишається непомітною для широкого загалу. У статті розглянуто встановлення співпраці Б. А. Шрамка з фахівцями-палеоетноботаніками.

***Ключові слова**: Б. А. Шрамко, палеоетноботаніка, обгорілі рештки, відбитки на кераміці.*

Навчаючись на третьому курсі, наприкінці березня я прийшов до Бориса Андрійовича за темою для курсової роботи. На що він мені спокійно відповів: «*Молодой человек, у Вас был сентябрь, был октябрь, декабрь, январь, февраль, а Вы ко мне в марте пришли. Так не делается, ищите себе нового руководителя*». У такий дещо неприваблівий для себе спосіб я дізнався про деякі риси вченого, які, на мій погляд, якраз і були визначальними для успішної наукової діяльності Бориса Андрійовича. Насамперед ідеться про уважність до деталей і «дрібниць», а також – педантичність.

Я навіть не намагатимусь створити біографічну статтю про д. і. н., професора Б. А. Шрамка, Дослідника й Археолога. Із цим завданням успішно й неодноразово впорались і без мене[1]. Тут хочу зупинитись на увазі дослідника саме до деталей і «дрібниць». І йдеться не лише про якість проведення археологічних робіт, але й про ретельність подальшого наукового опрацювання отриманих матеріалів. У цьому випадку слово «дрібниці» – не такий уже й образний термін з переносним змістом, і застосований тут цілком за прямим значенням. Адже йдеться передусім про такі дрібні й малопомітні знахідки, як рештки рослинного походження – палеоетноботанічні матеріали[2].

Б. А. Шрамко розпочав свою діяльність як начальник експедиції в 1949 р. До сфери його наукових інтересів входили переважно скіфські, а також слов'яно-руські старожитності.

У 1951–1953 рр. археологічна експедиція Харківського державного університету ім. О. М. Горького досліджувала селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островерхівка. Разом із публікацією цього матеріалу маємо й першу згадку про зацікавленість Б. А. Шрамка у вивченні палеоетноботанічних матеріалів як джерела для реконструкції давнього землеробства. Дослідник звернув увагу на відбитки проса, соломи й полови на денцях горщиків (Шрамко 1956, с. 65). До цього часу згадки в науковій літературі про відбитки на

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, м. Київ.

[1] Див., напр.: Скорий, Супруненко 2016; https://uk.wikipedia.org/wiki/Шрамко_Борис_Андрійович; там само див. літературу, посилання на медіа-, інтернет-джерела, фільми тощо.

[2] Термін «палеоетноботаніка» вперше з'явився в 1950 р., а затверджений був у назві Міжнародної робочої групи з палеоетноботаніки (International Work Group for Palaeoethnobotany – IWGP), перша зустріч якої відбулась у замку Kasina під Прагою. Корінь «-етно-» вказує на те, що цей напрям палеоботаніки зосереджений на вивченні взаємодії рослина – людина.

денцях горщиків уже були. Але масове цілеспрямоване їхнє дослідження фахівцями з ботаніки ще не розпочиналось.

У 1954–1955 рр. Б. А. Шрамко вивчав городище поблизу с. Караван. Воно входило до складу археологічного комплексу, до якого також належали три поселення й курганний могильник. У статті, присвяченій дослідженню слідів землеробського культу у скіфів, опубліковано в тому числі глиняні моделі з городища, подібні до зернівок: «*...у своєму звіті про розкопки 1954 р. я висловив припущення про те, що певні групи глиняних моделей зображують зерна ячменю, пшениці, жита, проса, гороху, нута й інших культур. Для точного з'ясування цього питання я звернувся у Всесоюзний інститут рослинництва, співробітники якого люб'язно відгукнулись на прохання, розглянули глиняні моделі й дали їм відповідне визначення*»[3], супроводжується згадкою про акт від 21.06.1955 р. за підписом М. М. Якубцинера, Н. Р. Іванова, А. Я. Трофимовської, В. Ф. Антропової. У цій самій публікації зазначено, що на денцях горщиків виявлено відбитки соломи, полови й зерен проса, ячменю й гороху, із посиланням на акт від 03.04.1956 р. про визначення науковими співробітниками Всесоюзного інституту рослинництва М. М. Якубцинера та Н. Р. Іванова. У статті також фактично зібрано всі відомі палеоетноботанічні матеріали ранньозалізної доби з територій Північного Причорномор'я (Шрамко 1957).

Із 1950 р. дослідник систематично проводив розвідки на Донецькому городищі, а з 1955 р. експедиція Харківського державного університету імені О. М. Горького під його керівництвом розпочала планомірні розкопки пам'ятки. Дослідження з невеликою перервою тривали до 1962 р. (Шрамко, Скирда 2004, с. 9–10). Саме з цього городища під 1955 р. документально зафіксовано й перші знахідки обгорілих макрорешток, які були зібрані для подальшого опрацювання. Частково матеріал було визначено й уведено до наукового обігу. У монографії «Древности Северского Донца» вміщене фото решток гороху, знайденого на пам'ятці (Шрамко 1962, с. 305, рис. 119), а до переліку ботанічних матеріалів додано стебла льону та шкаралупу лісового горіха (Шрамко 1962, с. 305, с. 340). У підсумковій статті, присвяченій роменським матеріалам, серед інших знахідок, виявлених на городищі, Б. А. Шрамко згадував горох (Шрамко 1920, с. 107). Такі самі рослини фігурують і в книзі «Рождение Харькова», присвяченій городищу Донець (Шрамко, Скирда 2004, с. 16, 20, 30, 63). Автори визначень не вказані. Тим не менше, зі звітів Б. А. Шрамка зрозуміло, що матеріали з розкопок 1950–1960-х рр., принаймні частково, надавалися для ідентифікації[4].

Практично одночасно Борис Андрійович розпочав масштабні дослідження на Більському городищі (див. Корост (відп. ред.) 2016). Палеоетноботанічні знахідки не забарились і там. Перші нині загальнодоступні згадки про обгорілі макрорешткі, що були виявлені в 1958 р. в ході розкопок зольника 11. Опубліковані матеріали є вижимками з відповідного звіту й не супроводжуються згадками про авторів визначень. У цьому випадку більше вражає не обсяг забраного матеріалу тощо, а один із дописів-коментарів: «*Обвуглена горошина. Польовий № 161, місце знахідки (квадрат): викид із землянки*» (Шрамко 2018). Себто, крім ретельно проведених археологічних робіт (розкопок), цей допис засвідчує також і те, що навіть відвали підлягали перевірці, настільки пильній, що об'єкт приблизно в 5 мм в діаметрі, чорного кольору (оскільки ботанічні матеріали зберігаються в обгорілому стані) у **викиді**, що переважно складався із чорнозему (?), вдалось зафіксувати й відібрати.

Наступні палеоетноботанічні знахідки з Більського городища походять із зольника 19. У 1967–1968 рр. там було виявлено скупчення зернівок у ямах 1 і 3, а також проведено огляд виробів із глини. Матеріали цієї колекції надійшли на визначення різним дослідникам. Перші визначення провели співробітники Всесоюзного інституту рослинництва: М. М. Якубцинер, Р. Х. Макашева, М. В. Лукьянова, В. Н. Лисова, Р. А. Удачина: відбитки на кераміці з ями 1 (№ 206/19–67); зразок із ями 3 (№ 508/19–68)[5] (Šramko 1973, S. 154–

[3] Тут і далі переклад з російської здійснено автором статті.

[4] Детально про колекцію палеоетноботанічних матеріалів з Донецького городища, що нині перебуває в фондах Музею археології музею ХНУ імені В. Н. Каразіна див.: (Горбаненко, Харламова 2020).

[5] Побіжно зауважимо, що в цьому зразку виявлено першу знахідку нетреби звичайної із чотирьох нині відомих з території сучасної України, три з яких припадають на скіфські пам'ятки лісостепової зони Дніпро-Донецького межиріччя (Gorbanenko 2020). Оскільки ці рослини для означених територій є археофітами, вони цілком можуть маркувати одну з хвиль кочовиків зі Сходу, який є батьківщиною нетреби звичайної.

157). Інша частина матеріалів із цих розкопок надійшла співробітниці Ботанічного саду Молдовської РСР З. В. Янушевич: зразок із ями 1 (№ 235/19–67), об'єм близько 600 см^3; зразок із ями 3 (№ 508/19–68); 15 фрагментів, переважно – денець (Шрамко, Янушевич 1985, с. 50–55; Янушевич 1986, с. 23–29).

Після вдалої співпраці із З. В. Янушевич, наступний отриманий палеоетноботанічний матеріал Б. А. Шрамко передав на визначення дослідниці. Обгорілі макрорештки виявлено в ході охоронно-рятівних робіт на Хорошівському городищі зі скіфськими й слов'яно-руськими знахідками. У 1951–1952 рр. там було проведено невеликі розвідково-шурфувальні роботи з метою з'ясувати влаштування скіфського валу. Згодом, у 1983 і 1987 рр. експедиція під керівництвом Б. А. Шрамка та В. Є. Радзієвської повернулась до дослідження пам'ятки через необхідність проведення там охоронних розкопок. Тоді було розкрито 89 м^2, виявлено 2 споруди і 8 ям слов'яно-руського часу. «*У ямах №№ 1, 5 і 6 знайдені обвуглені зерна рослин. За визначенням З. В. Янушевич, серед них є рештки таких культурних рослин, як пшениця-двозернянка, пшениця м'яка-карликова, ячмінь плівчастий, жито, горох. Переважає пшениця-двозернянка*» (Шрамко 1991).

* * *

Вивчення викопних решток культурних рослин на території Східної Європи розвивалось доволі повільно. Одним із перших на постійній основі пошуком матеріалів і їхніми визначеннями став займатись К. А. Флаксбергер, який працював у Всесоюзному інституті рослинництва до початку другої світової війни. Після війни, у 1950-х рр. дослідженням матеріалів більш чи менш систематично став займатись колектив ВІР. Паралельно в ІІМК АН СРСР робив визначення А. В. Кирьянов, який віддавав перевагу матеріалам із Новгородської землі. В АН Латвійської РСР у той самий час працював А. П. Расіньш, який проводив визначення решток з латвійських пам'яток.

У ВІР розпочинала діяльність також і З. В. Янушевич, яка в 1954 р. переїхала жити в Молдову і працювала в Ботанічному саду Молдовської РСР; відтоді розпочалась і її тісна співпраця з археологами, переважно – місцевими.

Таким чином, на час початку активної наукової діяльності Б. А. Шрамка палеоетноботанічними дослідженнями займалось усього три (згодом чотири) центри / науковці, а сам напрям не був занадто відомим. Відтак, Борису Андрійовичу треба було докласти зусиль, щоб встановити контакт з ботаніками. Йому вдалось залучити до плідної співпраці колектив ВІР. Згодом Борис Андрійович налагодив контакт із З. В. Янушевич. Завдяки цій співпраці було не лише проведено кілька визначень, але й здійснено проєкт, важливість якого й досі складно переоцінити (Шрамко, Янушевич 1985).

Така активність цілком відповідає ретельності праці Б. А. Шрамка: дослідник чи не першим з-поміж українських археологів на постійній основі став передавати на аналіз усі можливі матеріали біологічного походження, включаючи й палеоетноботанічні рештки[6].

Коротко підіб'ємо підсумки. Ретельна праця Б. А. Шрамка привела до отримання палеоетноботанічних матеріалів, доступних для вивчення двома способами: за відбитками на виробах із глини, а також за обгорілими макрорештками. Отримані матеріали спонукали вченого до пошуку контактів з ботаніками, небайдужими до вивчення історії культурних рослин. Перший встановлений контакт, 1955 р., зі співробітниками ВІР, виявився плідним та одразу дав змогу дійти нових і цікавих висновків. Наступний «період» – це плідна співпраця із З. В. Янушевич, яка також принесла гідні результати.

Завдяки діяльності Б. А. Шрамка було доповнено визначення палеоетноботанічних матеріалів зі слов'янських пам'яток. Якщо для городища Донець уже існував перелік виявлених (вирощуваних) культурних рослин (Федоровський 1930; Флаксбергер 1934), то для Хорошевського визначення решток відбулось уперше. У підсумку, станом на час публікації статті (1991 р.), це було введення до наукового обігу одного з восьми визначень з волинцевсько-роменських пам'яток[7]. А стаття у співавторстві із З. В. Янушевич досі є опорною у вивченні культурних рослин Скіфії.

---

[6] Також є визначення остеологічних решток ссавців, а, до прикладу, іхтіологічним матеріалам з Донецького городища присвячено окрему статтю у співавторстві (Шрамко, Цепкин 1963).

[7] У каталозі Г. О Пашкевич за той самий рік згадано лише про чотири волинцевсько-роменських пам'ятки (Пашкевич 1991), тоді як за даними з наукової літератури, включно із Хорошевським, їх нараховується вісім (див. Горбаненко 2007, табл. 17).

Література

Горбаненко, С. А. 2007. *Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е.* Київ: Академперіодика.

Горбаненко, С. А., Харламова, А. О. 2020. «Утрачене» збіжжя: палеоетноботанічні матеріали з городища Донець. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2020*, с. 313–323.

Корост (відп. ред.) 2016. *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого*. Котельва; Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан.

Пашкевич, Г. А. 1991. *Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. – II тыс. н. э.*: Каталог II. Киев: Препринт.

Скорий, С. А., Супруненко, О. Б. 2016. *Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища.* Збірник наукових праць і матеріалів конференції. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 3–11.

Федоровський, О. 1930. Археологічні розкопки в околицях Харкова. *Хроніка археології та мистецтва ВУАН ВУАК*, 1, с. 3–10.

Фляксбергер, К. 1934. Находки культурных растений доисторического периода. *Архив ИИНТ*, серия 1–2, с. 165–178.

Шрамко, Б. А. 1956. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островерхівки. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 56–65.

Шрамко, Б. А. 1957. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. *Советская археология*, 1, с. 178–198.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.

Шрамко, Б. А. 1970. Раннеславянское поселение VIII–X вв. на Донецком городище. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 176, с. 105–108.

Шрамко, Б. А. 1991. Хорошевское городище. В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского Юго-Востока: Материалы к межвузовской археологической конференции*. Воронеж: ВГПИ, с. 50–59.

Шрамко, Б. А. 2018. Приложение № 8. Растительные остатки из зольника № 11, по материалам полевой описи 1958 года. В: Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.)*. Археологічний комплекс «Більське городище», 1. Харків; Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, с. 282.

Шрамко, Б. А., Цепкин, Е. А. 1963. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII–XIII вв. *Советская археология*, 2, с. 74–84.

Шрамко, Б. А., Янушевич, З. В. 1985. Культурные растения Скифии. *Советская археология*, 2, с. 47–64.

Шрамко, Б. А., Скирда, В. В. 2004. *Рождение Харькова*. Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив.

Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.)*. Археологічний комплекс «Більське городище», 1. Харків; Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан.

Янушевич, З. В. 1986. *Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования*. Кишинев: Штиница.

Gorbanenko, S. A. 2020. Cocklebur (*Xanthium strumarium* L.) in the archaeological chronicle of Ukraine. *Interdisciplinaria archaeologica. Natural sciences in archaeology*, XI, 2, p. 177–182. doi: 10.24916/iansa.2020.2.3

Šramko, B. A. 1973. Der Ackerbau bei den Stämmen Skythiens im 7–3. Jahrhundert v. u. Z. *Slovenská Archeológia*, XXI, 1, S. 147–167.

S. A. Gorbanenko

NOTES IN THE MARGINS

Professional activity of B. A. Shramko left behind a large layer of scientific research (in the form of scientific literature), correspondence with other scientists and museum storage units. The value of the former is still difficult to overestimate, the latter is still waiting for its researcher, and the third is still a source for analysis and publication. We pay attention to a small part of the activity that links all these categories, but remains widely invisible. The article discusses the establishment of cooperation between B. A. Shramko and palaeoethnobotanists.

Key words: *B. A. Shramko, palaeoethnobotany, charred remains, imprints on ceramics.*

Д. С. Гречко

Б. А. ШРАМКО – ФУНДАТОР ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ ЛІСОСТЕПОВОЇ ЧАСТИНИ БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

У статті розглянуто внесок професора Б. А. Шрамка в дослідження сіверськодонецьких пам'яток скіфського часу. Масштабні роботи видатного археолога заклали фундамент джерельної бази та на довгий час зробили даний регіон одним з найкраще вивчених у Лісостепу. Б. А. Шрамку вдалося на базі Харківського університету сформувати потужний осередок дослідження пам'яток скіфського часу, основним напрямом діяльності якого була археологія доби раннього заліза.

Ключові слова: *Б. А. Шрамко, Харківський університет, Сіверський Донець, доба раннього заліза.*

Сіверськодонецький Лісостеп своїми численними археологічними пам'ятками завжди привертав увагу дослідників. Основу джерельної бази для вивчення лісостепової частини басейну Сіверського Дінця у скіфський час становлять матеріали досліджень археологічних пам'яток. Після несистемних археологічних робіт XIX – першої половини XX ст. основний фундамент цієї бази заклали розвідки та розкопки Б. А. Шрамка, які на довгий час зробили даний регіон одним з найкраще досліджених у Лісостепу.

В історії вивчення сіверськодонецьких пам'яток скіфського часу я виділив 4 періоди. Вони показують поступове зростанням інтересу до старожитностей доби раннього заліза, початок їх цілеспрямованого дослідження та, нарешті, виокремлення скіфознавства в окрему галузь археології (Гречко 2005; 2010).

Третій період охоплює час від закінчення Другої Світової Війни до кінця XX ст. та характеризується тим, що унаслідок розширення джерельної бази археологи почали спеціалізуватися на дослідженні окремих періодів давньої історії. На основі розробок харківських науковців, які активно працювали протягом другого періоду (О. С. Федоровського, І. М. Луцкевича і, особливо, С. А. Семенова-Зусера), у 1950-ті рр. на базі Харківського університету формується місцевий осередок вивчення пам'яток скіфського часу на чолі з Б. А. Шрамком, основним напрямом досліджень якого була археологія доби раннього заліза.

Через деякий час після закінчення війни відбувається значне пожвавлення досліджень у лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця, у першу чергу, силами археологічної експедиції ХДУ (керівник – Б. А. Шрамко). У 1950 р. Борис Андрійович за дорученням С. А. Семенова-Зусера розпочав розкопки городища біля с. Караван та провів роботи на Люботинському могильнику (Шрамко 1950, с. 10–18), а у 1950–1951 рр. шурфував городища біля сіл Циркуни та Яковлівка (Шрамко 1956, с. 3–6), оглянув дев'ять інших укріплень (Караван, Люботин, Городище, Водяне, Баранове, Хорошеве та Закозарівське), селище біля с. Велика Данилівка, а біля станції Основа зафіксував залишки п'яти наземних жител (Шрамко 1952, с. 9–16). На селищі біля с. Шмарівка було знайдено залишки глиняної підлоги пізньоскіфського житла. На поселенні Островерхівка археолог розкопав зольник, під яким було виявлено рештки наземного житла (Шрамко 1954а, с. 105–109).

ГРЕЧКО Денис Сергійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, м. Київ.

У 1951–1952 рр. Б. А. Шрамко досліджував Хорошівське городище (Шрамко 1991, с. 50–59). Було зафіксовано матеріали скіфського часу на Сіверському городищі біля с. Мілова на Сіверському Дінці (Шрамко 1962б, с. 135–151). У 1953 р. археолог вивчав захисні споруди Мохначанського городища та розкопав три зольники на Островерхівському селищі (Шрамко 1953, с. 4–10; Шрамко 1962б, с. 132). Активні дослідження 1950–1953 рр. створили належну джерельну базу для написання та захисту дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за темою «Памятники скифского времени бассейна Северского Донца», яка була успішно захищена Б. А. Шрамком у 1953 р. (Шрамко, 1953а).

З цього часу вивченням пам'яток скіфського часу лісостепової частини басейну Сіверського Дінця займаються фактично лише харківські археологи на чолі з тоді ще доцентом Харківського університету Б. А. Шрамком. Дослідник проводить у 1954 р. розкопки на городищах Коропові Хутори та Караван (Шрамко 1954, с. 2–16). У наступному році були продовжені роботи на останньому. У результаті виявлено глиняний жертовник та велику кількість предметів, пов'язаних із землеробським культом (хлібці, моделі зерен тощо) (Шрамко 1957, с. 178–198). У 1955 р. під час розкопок Донецького городища знайдено матеріали скіфського часу (Шрамко 1955, с. 12–22). У 1956 р. Б. А. Шрамко проводить масштабні розвідки по річках Великий Бурлук, Гнилиця, Хотомля та Сіверський Донець. Обстеження підтвердили висновки П. Д. Ліберова про повну відсутність поселень цього періоду у степу (Шрамко 1956, с. 6–21). У 1957–1958 рр. Борис Андрійович розкопав три зольники на селищі Шовкова (Шрамко 1958, с. 3–15).

З 1958 р. археолог поступово зосереджує увагу на дослідженні Більського городища. Але при цьому вивчення сіверськодонецьких пам'яток з невеликими перервами продовжує (Шрамко 1987, с. 9). Б. А. Шрамко в 1961 р. розпочав масштабні роботи на Люботинському городищі. Крім того, вчений здійснив розріз захисних споруд на Караванському городищі та заклав два розкопи на Циркунівському (Шрамко 1962, с. 4–12). У наступному році дослідження проводилися на Люботині. Вивчалося городище, також Б. А. Шрамко розкопав десять курганів однойменного могильника (Шрамко 1962, с. 17–25). Люботинське городище досліджувалось протягом чотирьох років (з 1961 по 1964 рр.). Вивчена площа – 7190 м^2. Люботинське городище й на сьогодні лишається найкраще дослідженою пам'яткою скіфського часу Харківщини (Шрамко 1998, с. 11).

Після невеликої перерви у вивченні сіверськодонецьких пам'яток у 1970 р. Б. А. Шрамко продовжив роботи на городищі Коропові Хутори (Шрамко 1971, с. 4–12). У наступному році вченим були розпочаті археологічні дослідження в зоні будівництва Трав'янського водосховища, де вдалося виявити три поселення скіфського часу (Шрамко 1971, с. 15–22). У 1972 р. у зв'язку з початком затоплення було проведено розкопки на селищі Проходнянське-1 (Шрамко 1972, с. 6–17). Ці роботи дозволили отримати перші дані про пам'ятки скіфського часу цього мікрорегіону.

У 1978 р. у зв'язку з будівництвом Муромського водосховища було розкопано 7 курганів біля с. Веселе. Насип № 4 виявився пізньосавроматським, а ще 2 належали представникам місцевого населення V–IV ст. до н. е. (Шрамко 1992, с.110–119).

Таким чином, можна говорити про те, що визначну роль у вивченні пам'яток скіфського часу басейну Сіверського Дінця у другій чверті XX ст. відігравав Б. А. Шрамко. Видатним археологом була створена основа джерельної бази для подальших досліджень. Саме з іменем Б. А. Шрамка пов'язане виокремлення сіверськодонецьких пам'яток в окрему групу та наукова інтерпретація усіх наявних на той час матеріалів (Шрамко 1953а). У своїй першій монографії 1962 р. дослідником було опубліковано результати розкопок цілої низки пам'яток доби раннього заліза. Б. А. Шрамку вдалося охарактеризувати поховальний обряд, весь комплекс матеріальної культури та господарство землеробських племен середньої течії Сіверського Дінця скіфського часу відповідно до стану джерельної бази того часу. Б. А. Шрамко був послідовним прихильником локалізації меланхленів на Сіверському Дінці (Шрамко 1962а, с. 176–234). Слід відзначити підготовку видатним дослідником відповідних розділів у Довіднику з археології України по Харківській області (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977).

Роботи Б. А. Шрамка були покладені в основу відповідних розділів узагальнюючих праць з археології Скіфії, які підготували В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін (Іллінська, Тереножкін 1971, с. 124–127; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 336–342) та В. Г. Петренко (Петренко 1989, с. 235–237).

Література

Гречко, Д. С. 2005. До історії вивчення пам'яток скіфського часу лісостепової частини басейну Сіверського Дінця. *Вісник Харківського університету*, 701, серія: історія. Вип. 37, с. 120–127.

Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАНУ.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII–IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Іллінська, В. А., Тереножкин, О. І. 1971. Скіфський період. *Археологія УРСР*. Т. 2: Скіфо-сарматська та антична археологія, Київ: Наукова думка, с. 8–184.

Петренко, В. Г. 1989. Локальные группы скифообразной культуры лесостепи Восточной Европы. В: Мелюкова, А. И. (отв. ред.). *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 67–80.

Шрамко, Б. А. 1950. *Археологические раскопки Люботинского курганного могильника и городища Караван в 1950 году (краткий отчёт)*. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 1.

Шрамко, Б. А. 1952. *Отчет об археологических исследованиях Харьковского госуниверситета в 1952 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 1952/ 24.

Шрамко, Б. А. 1953. *Отчет об археологических разведках и раскопках ХГУ в 1953 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 1953/ 19.

Шрамко, Б. А. 1953а. *Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца*. Автореферат диссертации к. и. н. Москва. Институт истории материальной культуры АН СССР.

Шрамко, Б. А. 1954. *Археологические исследования ХГУ в Харьковской и Полтавской областях в 1954 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 1954/14.

Шрамко, Б. А. 1954а. Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северского Донца. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Вып. 54. Москва, с. 105–115.

Шрамко, Б. А. 1955. *Предварительные сообщения о разведках и раскопках Северо-Донецкой археологической экспедиции в 1955 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 1955/34.

Шрамко, Б. А. 1956. *Отчет об археологических разведках и раскопках Северо-Донецкой экспедиции ХГУ в 1956 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 1956/19.

Шрамко, Б. А. 1957. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. *Советская археология*, 1, с. 178–198.

Шрамко, Б. А. 1958. *Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 1958/31.

Шрамко, Б. А. 1962. *Отчет 1962 г. о работах Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета*. Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 1962/36.

Шрамко, Б. А. 1962а. *Древности Северского Донца*. Харьков: Харківський університет.

Шрамко, Б. А. 1962б. Поселення скіфського часу в басейні Дінця. *Археологія*, 14, с. 31–45.

Шрамко, Б. А. 1971. *Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ им. Горького в 1971 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 1971/46.

Шрамко, Б. А. 1972. *Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства Травянского водохранилища и оросительной системы в 1972 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 1972/66.

Шрамко, Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. *Справочник по археологии Украины. Харьковская область*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1991. Хорошевское городище. В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского Юго-Востока*. Воронеж: Издательство Воронежского педагогического института, с. 50–59.

Шрамко, Б. А. 1992. Курганы у с. Веселое в Харьковской области. *Вестник Харьковского университета*, 362: История. Вып. 25, Харьков, с. 110–119.

Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Бизнес информ, с. 9–131.

D. S. Grechko

B. A. SHRAMKO IS THE FOUNDER OF THE STUDY OF SCYTHIAN MONUMENTS OF THE FOREST-STEPPE PART OF THE SIVERSKY DONETS BASIN

The article considers the contribution of Professor B. A. Shramko in the study of Sivervsky Donets monuments of Scythian times. The large-scale work of the outstanding researcher laid the foundation of the source base and for a long time made this region one of the best researched in the Forest-Steppe. B. A. Shramko managed to form a powerful center for the study of Scythian monuments on the basis of Kharkiv University, the main area of research of which was the archaeology of the Early Iron Age.

Key words: *B. A. Shramko, Kharkiv University, Siversky Donets, Early Iron Age.*

А. В. Кашкин,
В. В. Приймак

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ Б. А. ШРАМКО В ВЕРХОВЬЯХ ВОРСКЛЫ И ПСЛА

Стаття присвячена розвідкам Б. А. Шрамка 1958 року на пам'ятках верхів'їв Псла і Сіверського Дінця в межах Курської і Бєлгородської областей Росії. З часу розвідки пройшло вже понад 60 років. За цей період були виявлені нові пам'ятки епохи бронзи – раннього залізного віку, проведені стаціонарні дослідження. Однак отримані нові матеріали, у тому числі навіть стаціонарних досліджень, поки не введені в науковий обіг і належним чином не осмислені. Це залишає актуальними підсумки розвідок Б. А. Шрамка. Приблизно такі ж матеріали були отримані і в ході розвідок В. А. Іллінської і О. І. Тереножкіна нижче за течією Псла, між округою Більського городища й кордоном України з Росією.

Ключові слова: *бондарихинська культура, скіфський час, ранне середньовіччя, розвинене середньовіччя.*

Среди научных интересов Б. А. Шрамко древности раннего железного века занимают далеко не последнее место. То же самое можно сказать и о территории Белгородской и Курской областей, о которых пойдет речь в данной статье. Этот регион считается довольно хорошо изученным для раннего железного века. Стационарные работа А. Е. Алиховой и А. И. Пузиковой, осуществлявшиеся в Посеймье, как бы «заслонили» своей масштабностью разведочные исследования памятников предскифского и скифского времени бассейнов Ворсклы и Псла, проводимых самой А. Е. Алиховой, О. Н. Мельниковской (Мельниковская 1968, с. 2–3), Ю. А. Липкингом, другими исследователями в более позднее время. Так, уже многие годы остаются невостребованными материалы, полученные в ходе стационарных исследований памятников эпохи бронзы территории верхнего Псла, среди которых, в частности, имеются и материалы предскифского времени. До сих пор не опубликованы и даже не упоминаются в специальных работах о древностях эпохи бронзы раскопанные Е. А. Горюновым жилище эпохи бронзы с поселения Шмырево-1 Обоянского района, которое нуждается в культурно-хронологической атрибуции (Кашкин 2000, с. 48), погребение сосницкой культуры с поселения Гочево-4, жилище бондарихинской культуры из селища Гочево-3 Беловского района (Кашкин 1998, с. 133–134), не говоря уже о материалах многих поселений раннего железного века.

Материалы как малобудковского типа, так и позднего этапа марьяновско-бондарихинской культуры (или собственно последней, исходя из точки зрения некоторых исследователей) происходят также из граничащих с верховьями Псла территорий – с. Чаплищи вблизи Путивля (работы В. В. Приймака), д. Липино (хут. Студеновский) у Курска (раскопки О. Н. и В. В. Енуковых) на Сейме, хут. Кулига (раскопки М. Б. Щукина) (Приймак 2020, с. 337–338, рис. 1), с. Зеленый Гай (работы В. В. Приймака) на Псле. Расширился круг древностей степного происхождения, синхронных этим автохтонным памятникам, в первую очередь – срубной культуры (Речки, южная окраина г. Курск) (Коротя, Осадчий, Приймак 2010, с. 23–24; Зорин 2012, с. 93–98, рис. 3–6). Местами фиксируется появление степных вещей IX – VIII вв. до н.э. в ареале бондарихинской культуры (Духовец) (Могилов, Зорин, Приймак 2010, с. 9–16). Накопленные материалы позволяют достаточно

КАШКІН Олександр Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології РАН, м. Москва.

ПРИЙМАК Віктор Володимирович, провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ», смт Котельва, Полтавська обл.

Вперше опубліковано: Кашкин, А. В., Приймак, В. В. 2012. Археологические исследования Б. А. Шрамко в бассейне Верхнего Псла. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 63–67. Подається з доповненнями В. В. Приймака.

надежно воссоздать процесс историко-культурного развития в Среднем Посеймье и на верхнем Псле во II тыс. до н.э.

В территориальном плане ближайшим к верховьям Псла и хорошо исследованным микрорегионом, хотя и удаленным на 250–300 км к югу, но входящим в один культурный ареал, является широкая округа Бельского городища. В ней (на расстоянии 40–50 км от последнего), наряду с малобудковскими (Марки) и бондарихинскими (Глинское-4) керамическими формами, зафиксирован набор посуды с чертами обеих отмеченных культур (Котельва, ур. Рубежное) (Буйнов 2005, с. 3–9; Шерстюк 2005, с. 10–13; 2007, с. 20, рис. 4: 1). Необходимо отметить, что в Подонье контакты бондарихинской и срубной культур отмечены еще в XII–XI вв. до н.э. и объясняются исследователями упадком последней и проникновением носителей бондарихинской культуры в ареал срубной (Бессуднов, Мельников, Земцов, Смольянинов 2010, с. 237). Аналогичным является хронологическое соотношение срубной культуры и памятников малобудковского типа на Левобережье Днепра: от рубежа XIII – XII до середины XI вв. до н.э. (Буйнов 1994, с. 6–7, 12).

Как известно, круг научных интересов Б. А. Шрамко не ограничивается Бельским городищем скифской эпохи, а включает и памятники предскифского периода, римского времени, раннего, развитого и позднего средневековья. В изучении древностей эпохи бронзы им был сделан упор на срубную и бондарихинскую культуры (Буйнов 2008, с. 42). Памятники последних представлены в пределах Курской области России и Сумской области Украины, в бассейнах Псла и Сейма. Значительное место в полевой деятельности Б. А. Шрамко занимали разведочные работы, проводившиеся им не только на территории Украины, но и в сопредельных областях России. Материалы последних были использованы не только в работах самого Б. А. Шрамко, но и в публикациях А. А. Моруженко, Ю. Н. Бойко, А. В. Кашкина и др. исследователей.

В 1958 г. Б. А. Шрамко провел разведывательные исследования памятников преимущественно скифского времени в пределах Белгородской и Курской областей России (Шрамко 1958, л. 6–15). Судя по географии обследованных Б. А. Шрамко памятников верхнего течения Ворсклы и Псла (см. приложение), он стремился заполнить лакуну на карте городищ скифского времени. Согласно представлениям исследователя, этнокультурный процесс в обширном регионе лесостепи, охватывающим бассейны Псла, Ворсклы и Северского Донца, развивался по единой модели, с некоторыми отличиями. Крупнейшим административным и хозяйственным центром этой территории являлось Бельское городище. Вероятно, бассейн верхнего течения Ворсклы и Псла представлял собой северо-восточную окраину подчиненной Бельскому городищу системы памятников.

В Белгородской области Б. А. Шрамко обследовал 5 памятников археологии (из них 2 городища), а на территории Курской области ещё 13 объектов (5 городищ), в том числе Гочевский комплекс памятников раннего железного века, раннего и развитого средневековья, являющийся опорным для рассматриваемой территории (Кашкин 1998, с. 136–139; Кашкин, Стародубцев 2009, с. 4–7). В ходе работ Б. А. Шрамко были также обследованы городища скифского времени этого микрорегиона: Бушмено, Картамышево-1, Картамышево-2 (с материалами роменской культуры).

Исследователь осматривал также многослойные селища с материалами раннего железного века: Воробьевка-1 и Воробьевка-2, Бушмено, Усланка, Картамышево-4. Как правило, подстилающим на этих памятниках был горизонт эпохи бронзы. Помимо поселений с материалами эпохи бронзы – раннего железного века, Б. А. Шрамко открыл раннесредневековое селище Усланка, селище роменской культуры Гридасово.

Городища скифского времени верхнего течения Псла – Бушмено, Долгий Колодезь-3, Долгий Колодезь-4, Корочка, Кривицкие Буды можно отнести к числу центров местного значения. Оба Картамышевские и Гочево (Крутой курган) имеют небольшие размеры, культурный слой на них незначительный. Возможно, они были сторожевыми пунктами либо убежищами. Вероятно, крайним восточным городищем раннего железного века на Псле являлось Обоянское, до сей поры не обследованное, известное по позднесредневековым картографическим и письменным источникам. Аналогичная картина наблюдается и ниже по течению Псла, а также в Путивльском Посеймье. Однако имеются и отличия. Большое городище у с. Битица, наличие округлого городища с дополнительными укреплениями в окрестностях Сум (Токари), сложное городище вблизи последнего (Бездрик) напоминают прилегающий

с севера к Бельскому городищу обширный укрепрайон (примерно в 30–50 км от последнего – Заречное, Каменка, Сосонка, Журавное и др.) (Фукс 1930, с. 93–96; Дяченко, Задніков 2015, с. 129–137).

Таким образом, памятники раннего железного века верхнего течения Ворсклы и Псла имеют отличную от среднего течения Псла структуру. Она характерна для пограничных территорий скифского времени. Наличие на отдельных из них черт, присущих юхновской культуре, в виде нескольких рядов валов и рвов, позволяет дополнить полученные в ходе стационарных работ и разведок юхновские комплексы и отдельные находки на памятниках Посеймья и, тем самым, приступить к решению вопроса о проникновении носителей культуры лесной полосы в лесостепь, южнее Сейма, что уже отмечено для Верхнего Посулья.

В завершение необходимо отметить, что маршрут разведки В. А. Ильинской и А. И. Тереножкина 1966 г. начался практически от западного предела округи Бельского городища (в широком понимании) – вблизи впадения р. Грунь-Ташань в р. Псёл (Ильинская 1967, с. 196–200). Верхняя граница последней разведки и маршрута Б. А. Шрамко в верховьях Псла почти сомкнулись, оставив вне их работ небольшую территорию с центральным памятником – Горнальским археологическим комплексом. Последний также имеет отложения скифской эпохи. В последние десятилетия этот археологический комплекс, а также расположенные рядом, в ближайшей округе, вновь стали объектами стационарных исследований. Им предшествовали разведывательные работы, в которых участвовали и авторы этой публикации.

Всего одна разведка Б. А. Шрамко 1958 г. на юго-востоке европейской России – и какое поле для дальнейших исследований.

Приложение. Памятники южных регионов России, обследованные Б. А. Шрамко.

Белгородская область

Большое Городище. Городище. (Шебекинский г.о.), р.ж.в., 8–10 вв. 0,4 км к СЗ от с. Большое Городище, к С от с. Селишко, мыс правобережной террасы р. Короча (Короча – Нежеголь – Северский Донец – Дон).

Городище. Селище. (Корочанский р-н), р.ж.в. Вероятно, к З от с. Городище, правый берег Субботовского яра при впадении его в Клюев яр (Корень – Нежеголь – Северский Донец – Дон).

Сабынино. Городище. (Яковлевский г.о.), р.ж.в. 4,2 км к ВЮВ от восточной окраины с. Сабынино, 0,6 км к З от зап. окраины с. Ольховатка Корочанского р-на, уроч. Городище, возвышенность в верховьях обводненной балки (Северский Донец – Дон).

Сабынино. Селище. (Перетечка), эпоха бронзы, р.ж.в. Около 4 км к ЮВ от с. Сабынино, уроч. Перетечка, мыс, образованный балками, впадающими в р. Саженка (Северский Донец – Дон).

Сабынино. Селище. (Песчаный карьер), р.ж.в. Около 4,2 км к ЮВ от с. Сабынино, к СВ от городища, вблизи карьера, дюны на берегу р. Саженка (Северский Донец – Дон).

Курская область

Бушмено. Городище, р.ж.в. 0,9 км к ЮЮВ от с. Бушмено, мыс левобережной террасы р. Рыбинка и правобережной террасы р. Псёл (Рыбинка – Псёл – Днепр).

Бушмено. Поселение, эпоха бронзы, р.ж.в. 0,7 км к ЮВ от с. Бушмено, 0,4 км к ССВ от городища, левобережная терраса р. Рыбинка (Рыбинка – Псёл – Днепр).

Воробьевка. Селище 1, р.ж.в. 0,5 км к ЮЮВ от д. Воробьевка, 2 мыса левобережной террасы р. Туровка (Туровка – Псёл – Днепр).

Воробьевка. Селище 2, р.ж.в. 0,4 км к Ю от д. Воробьевка, 3 мыса левобережной террасы р. Туровка (Туровка – Псёл – Днепр).

Гочево. Городище 1, р.ж.в., 9–10, 11–13 вв. 2 км к ССВ от с. Гочево, уроч. Крутой курган, мыс правобережной террасы р. Псёл (Псёл – Днепр).

Гочево. Городище 2, 11–13 вв. 2,45 км к ССВ от с. Гочево, 0,4 км к С от городища 1, уроч. Царский дворец (Городок, Римок), мыс правобережной террасы р. Псёл (Псёл – Днепр).

Гочево. Селище 1, р.ж.в., 9–10, 11–13 вв. 1,8 км к СВ от с. Гочево, к СЗ от городища 1, к ЮЗ от городища 2, склон правого берега р. Псёл (Псёл – Днепр).

Гридасово. Селище, 9–10 вв. К С от с. Гридасово, между Заломным и Ермоловым логами, правобережная терраса р. Туровка (Туровка – Псёл – Днепр).

Картамышево. Городище 1, р.ж.в. 0,7 км к ССЗ от с. Картамышево, уроч. Городок, мыс правобережной террасы р. Псёл (Псёл – Днепр).

Картамышево. Городище 2, р.ж.в., 9–10 вв. 0,6 км к СЗ от с. Картамышево, 0,1 км к ЮЮВ от городища 1, уроч. Погребок, мыс правобережной террасы р. Псёл (Псёл – Днепр).

Картамышево. Поселение, эпоха бронзы, р.ж.в. Между северо-западной и юго-восточной частями с. Картамышево, дюна в пойме правого берега р. Псёл (Псёл – Днепр).

Усланка. Поселение эпоха бронзы, р.ж.в. 1,5 км к ЮЗ от с. Усланка, останец первой надпойменной террасы правого берега р. Псёл (Псел – Днепр).

Усланка. Селище, 3–4 вв. 2 км к С от с. Усланка, правобережная терраса р. Усланка (Усланка – Псёл – Днепр).

Литература

Бессуднов, А. В., Мельников, Е. Н., Земцов, Г. Л., Смольянинов, Р. В. 2010. *Древнейшая история Липецкого края*. Тула: Гриф и К.

Буйнов, Ю. В. 1994. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа епохи бронзы. *Древности 1994*, с. 6–14.

Буйнов, Ю. В. 2005. Поселение и грунтовый могильник бондарихинской культуры у хут. Марки Полтавской области. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1–2, с. 3–9.

Буйнов, Ю. В. 2008. Студенокская группа памятников финального этапа позднего бронзового века. В: Посохов, С. И. (отв. ред.). *Проблемы археологии Восточной Европы: К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков: Курсор, с. 42–55.

Дяченко, О. Г., Задніков, А. А. 2015. Деякі городища скіфського часу в верхів'ях р. Ворскла. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища–2014.* Київ, Котельва: вид. ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ», с. 129–137.

Зорин, А. В. 2012. Новые погребения эпохи бронзы на территории г. Курска. *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*, 4: Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой), с. 93–98.

Ильинская, В. А. 1967. Разведка в Днепровском Левобережье. В: Толочко, П. П., (отв. ред.). *Археологические исследования на Украине в 1965–1966 гг.* Киев: Наукова думка, с. 196–200.

Кашкин, А. В. 1998. *Археологическая карта России: Курская область*. Часть 1. Москва: ИА РАН.

Кашкин, А. В. 2000. *Археологическая карта России: Курская область*. Часть 2. Москва: ИА РАН.

Кашкин, А. В., Стародубцев, Е. Ю. 2009. Гочевский археологический комплекс на р. Псел. В: *Средневековый город Юго-Восточной Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура*. Курск: изд. КГОМА, с. 4–7.

Коротя, О. В., Осадчий Є. М., Приймак, В. В. 2010. Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища. В: Козак, Д. Н. (відп. ред.). *Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (І тис. до н.е. – І тис. н.е.).* Полтава: Техсервіс, с. 17–28.

Мельниковская, О. Н. 1968. *Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г.* Науковий архів ІА НАН України. Ф. е. 1968/85.

Могилов, О. Д., Зорін, О. В., Приймак, В. В. 2010. Доскіфський псалій з Курського Посейм'я. В: Козак, Д. Н. (відп. ред.). *Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (І тис. до н.е. – І тис. н.е.).* Полтава: Техсервіс, с. 9–16.

Приймак, В. В. 2020. В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін і деякі сучасні проблеми вивчення Дніпровського лісостепового Лівобережжя (ІІ тис. до н.е. – поч. І тис.). В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Феномен Більського городища – 2020*. Київ, Котельва: ЦП НАН України, УТОПІК, с. 336–355.

Фукс, М. 1930. Про городища скіфської доби на Харківщині. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету*, 1, с. 85–124.

Шерстюк, В. В. 2005. Кераміка зрубного часу із поселення в ур. Рубіжне поблизу Більського городища. *Археологічний літопис Лівобережної України,* 1–2, с. 10–13.

Шерстюк, В. В. 2007. Дослідження різночасового поселення Глинське 4 у Середньому Поворсклі. *Археологічний літопис Лівобережної України,* 1–2 (21–22), с. 13–31.

Шрамко, Б. А. 1958. *Отчет об археологических разведках экспедиции ХГУ на территории Белгородской и Курской обл. в 1958 г.* Науковий архів Інституту археології РАН. Ф. Р-1. № 1843.

O. V. Kashkin, V. V. Priymak

ARCHAEOLOGICAL STUDIES B. A. SHRAMKO IN UPPER REACHES OF VORSKLA AND PSEL

The article is devoted to the exploration of B. A. Shramko in 1958 at the archaeological sites of the upper reaches of the Psel and Siversky Donets within the Kursk and Belgorod regions of Russia. More than 60 years have passed since the exploration. During this period, new monuments of the Bronze Age – the Early Iron Age were identified, stationary studies were carried out on the monuments. However, the new materials obtained, including even stationary research, have not yet been introduced into scientific circulation and have been properly understood. This leaves the intelligence results of B. A. Shramko up to date. Approximately the same materials were obtained during the reconnaissance of V. A. Ilinskaya and A. I. Terenozhkin, downstream of the Psel, between the district of the Bilsk settlement and the border of Ukraine with Russia.

Key words: *archaeological sites of the Bronze Age – Malobudkivsky type and Bondarykha culture, Scythian time, early and developed Middle Ages.*

Я. Мураками

БОРИС ШРАМКО КАК ИСТИННЫЙ АРХЕОМЕТАЛЛУРГ

В статье дается краткая оценка научного вклада Б. А. Шрамко в изучение проблем древней металлургии железа. Обращается внимание на приоритетные направления в разработках ученого в данной сфере научных исследований. Прежде всего, изучение изделий из метеоритного железа, а также древнейших предметов из кричного железа с территории Восточной Европы, с использованием методов естественных наук. В решении ряда проблем ученым были сделаны важные наблюдения и выводы. Борис Шрамко одним из первых, на основании изучения археологических материалов и результатах анализов шлаков, криц, предложил реконструкции металлургических печей для производства железа, описал процесс получения этого металла. Наиболее полная в Восточной Европе коллекция инструментов для обработки железа была собрана благодаря многолетним исследованиям Бельского городища, на котором были открыты и производственные комплексы. Без преувеличения можно утверждать, что Борис Шрамко был истинным археометаллургом, внесшим значительный вклад в изучение проблем древнего железа.

Ключевые слова: *Восточная Европа, древняя металлургия железа, метеоритное железо, железоплавильные горны, Бельское городище, Борис Шрамко.*

МУРАКАМІ Ясуюкі, кандидат історичних наук (PhD), професор, директор Науково-дослідного центру азіатської археології промисловості та культури, Ехаймський університет. Японія.

Борис Шрамко и Бельское городище

Я живо вспоминаю свое удивление, когда впервые, в декабре 1988 г., получил монографию о Бельском городище (Шрамко 1987) (рис. 1).

Как правило, долгое время представление о скифских железных орудиях труда давали предметы, найденные в курганах. В дальнейшем, ассортимент этих изделий несколько расширился в результате раскопок поселений, исследованных в Северном Причерноморье. Однако, в целом набор железных орудии на отдельно взятом памятнике не отличался выразительностью и особым разнообразием. В связи с этим, чрезвычайно интересной оказалась монография Бориса Шрамко, в которой впервые был показан широкий ассортимент железных изделий, используемый населением Бельского городища в повседневной жизни. Примечательно, что количество и разнообразие орудий труда было чрезвычайно богатым. Среди них особенно ценны железные инструменты для различных сфер производственной деятельности (металлы, кость, кожа, дерево, камень) местного населения. А один из древнейших «напильников» был просто потрясающим!

Еще более важно то, что железные орудия труда и другие изделия, обнаруженные на Бельском городище, не только распределялись по категориям, выделялись их типы, но также изучались металлографически. Это позволило установить особенности технологии и техники их изготовления (Шрамко, Солнцев, Фомин

Рис. 1. Обложка книги Б. А. Шрамко «Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)». *Киев. 1987 г.*

1963). Исследования Бориса Шрамко, который много лет руководил раскопками на Бельском городище и достиг значительных результатов в изучении железа, найденного на этом поселении, как с археологической, так и с металлургической точки зрения, имеет большое значение для науки.

Следует помнить, что интерес археолога вызывало не только железо (и изделия из него) с Бельского городища. Профессор Шрамко также изучал историю и производство железа в Восточной Европе. Далее будет показано значение поднятых им вопросов.

Метеоритное железо и биметаллические орудия

При изучении истории железа в мире вопрос древнейшего периода знакомства с этим металлом является одним из важнейших. Старейшее железо в мире – метеоритное. Его рано начали использовать на Ближнем Востоке. Метеоритное железо было в центре внимания Б. Шрамко с 1960-х годов, когда он, используя результаты различных анализов, естественно-научным методом исследовал железное копье, найденное в кургане № 6 в Бичкин-Булук (рис. 2: 1) и относящееся к катакомбной культуре. Таким образом, ученый доказал, что выявленный археологический предмет сделан из метеоритного железа, содержащего никель (Шрамко, Фомин, Солнцев 1965). Другой важный образец древнейших металлических орудий – биметаллический кинжал. Он обнаружен в кургане № 14 у с. Герасимовка (Шрамко, Машкаров 1993) (рис. 2: 2).

Людмила Корякова и Андрей Епимахов, при рассмотрении находок древнейших орудий из железа на Урале, отметили и этот кинжал. Он попал в среднем бронзовом веке на Северский Донец. Л. Корякова и А. Епимахов отмечают также другие ранние предметы из железа, попавшие на Урал и в Сибирь (Корякова, Епимахов, 2007). Поскольку использование метеоритного железа и биметаллических орудий – явление, также обнаруженное в китайском бронзовом веке, исследование бимметалического (медь и кричное железо) кинжала из Герасимовки представляется нам важным при обсуждении происхождения железа в Восточной Азии. Хотя рассматривается небольшое количество метеоритных железных или биметаллических орудий из ямной и катакомбной культур, работы Б. Шрамко можно оценивать как первые, основополагающие в освещении данной проблемы.

Производство железа в Скифии

Изучение древнего производства железа достигло значительных успехов во всем мире, что свидетельствует о совершенствовании методов для его исследования. Однако техника раскопок железоплавильных печей и представления результатов археологических работ до проведения специальных анализов металлургических образцов (криц, шлаков и др.)

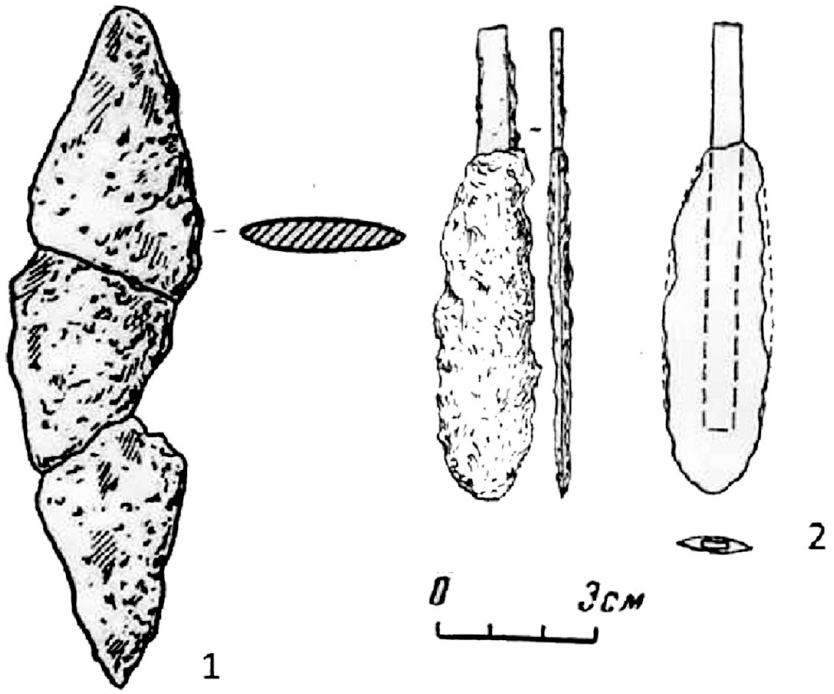

Рис. 2. Древнейшие железные изделия, исследованные Б. А. Шрамко.
1 – наконечник копья из метеоритного железа. Бичкин-Булук;
2 – биметаллический кинжал. Герасимовка (по Шрамко 1965, рис. 2: 2; Шрамко, Машкаров, 1993, рис. 3: 2).

не продвинулась. В этом отношении одна из работ Б. Шрамко примечательна сообщением о железоплавильной печи, выявленной у села Городище (Шрамко 1962) (рис. 3). Археолог детально характеризировал находку древней металлургической печи, представил ее подробный план и поперечное сечение, а также процесс выплавки железа. Это дает возможность представить обстановку в печи без каких-либо чертежей. В настоящее время при изучении участков выплавки железа требуются точные раскопки и весьма подробные отчеты для реконструкции печей. Б. Шрамко с самого начала смог применить эти вещи на практике. Несмотря на то, что описанный исследователем железоплавильный горн у с. Городище со временем был отнесен к более позднему периоду (Шрамко 2003, с. 86), он позволил получить представление о древней металлургии железа, процессе его прямого восстановления из руды в специальных печах, устройстве последних. Это значительно помогло ученому в дальнейшем представить внешний вид и производственные возможности печей скифской эпохи.

На основе этого фундаментального исследования и новых материалов, в частности, результатов многолетних раскопок на Бельском городище, Б. Шрамко разработал четкое видение истории производства железа в Скифии. Он предполагал развитие печей от небольших простых ямных скифского времени до больших надземных, появившихся намного позже (Шрамко 2003). В то же время ученый указал, что постепенно бедные болотные руды будут заменены другими типами руд. Его оценки развития технологии производства железа с разных точек зрения чрезвычайно важны.

Изучение производства скифского железа в Украине имеет большое значение для понимания процесса распространения технологий

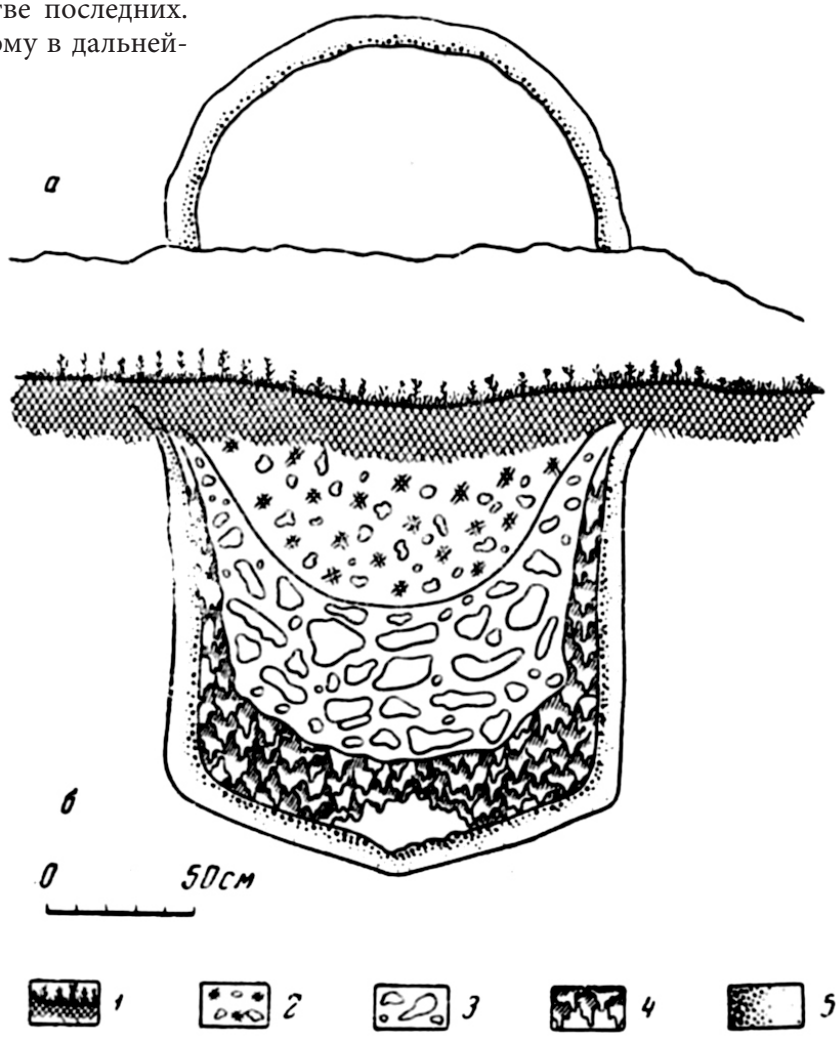

Рис. 3. Остатки сыродутного горна для выплавки руды из железа, найденного у с. Городище (по Шрамко 1962, рис. 27).

1 – дерн; 2 – земля с обломками камней, шлаков, кусков глиняной обмазки и пр.; 3 – камни с глиной; 4 – железный шлак; 5 – обожженная стенка горна.

в Евразии. Как отметил Б. Шрамко, имеется взаимосвязь между украинским и грузинским (Колхида) железом на Кавказе. Нет никаких сомнений в том, что этот металл пришел в Украину с Ближнего Востока через Кавказ. Позже, как и в культурах бронзового века, технология получения железа, использовавшаяся населением Лесостепной Скифии, распространилась на Урал, Среднюю Азию и Сибирь. В последние годы в Сибири и на Алтае было раскопано несколько кочевых железоплавильных печей, идея которых, должно быть, появилась на территории современной Украины. Есть надежда, что разработки и стандарты профессора Шрамко будут учтены, а изучение скифского железа выйдет на новый уровень.

Литература

Шрамко, Б. А. 1962. Новые данные о добычи железа в Скифии. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР,* 91, с. 72–77.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи: (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 2003. Добыча железа в Гелоне. *Археологічній літопис Лівобережної України,* 2/2002-1/2003, с. 84–90.

Шрамко, Б. А., Машкаров, Ю. Г. 1993. Исследование биметаллического ножа из погребения катакомбной культуры. *Российская археология*, 2, с. 163–170.

Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. А., Фомин, Л. Д. 1963. Метал скифов – железо и сталь. В: (без редактора). *Методы естественных и технических наук в археологии. Тезисы докладов на всесоюзном совещании по применению в археологии методов естественных и технических наук. Москва 25 февраля – 1 марта 1963 г.* Москва: (б. и.), с. 34–36.

Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. А., Фомин, Л. Д. 1965. Первая находка изделия из метеоритного железа в Восточной Европе. *Советская археология,* 4, с. 199–204.

Koryakova, L., Epimakhov, A. 2007. *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*. Cambridge.

Я. Муракамі

БОРИС ШРАМКО ЯК ІСТИННИЙ АРХЕОМЕТАЛЛУРГ

У статті дається коротка оцінка наукового доробку Б. А. Шрамка в вивчення проблем давньої металургії заліза. Звертається увага на пріоритетні напрямки в розробках вченого в даній сфері наукових досліджень. Перш за все, вивчення виробів з метеоритного заліза, а також найдавніших предметів з кричного заліза з території Східної Європи, з використанням математично-природничих методів. У вирішенні низки проблем дослідником були зроблені важливі спостереження та висновки. Борис Шрамко одним з перших, на підставі вивчення археологічних матеріалів та за результатами аналізів шлаків, криць, запропонував реконструкції металургійних печей для виробництва заліза, описав процес отримання цього металу. Найбільш повна в Східній Європі колекція інструментів для обробки заліза була зібрана завдяки багаторічним дослідженням Більського городища, на якому були відкриті й виробничі комплекси. Без перебільшення можна стверджувати, що Борис Шрамко був справжнім археометаллургом, який зробив значний внесок у вивчення проблем стародавнього заліза.

Ключові слова: *Східна Європа, стародавня металургія заліза, метеоритне залізо, залізоплавильний горн, Більське городище, Борис Шрамко.*

Yasuyuki Murakami

BORYS SHRAMKO AS A TRUE ARCHAEOMETALLURGIST

The article gives a brief assessment of the scientific contribution of B. A. Shramko to the study of the problems of ancient iron metallurgy. Attention is drawn to the priority directions in the development of the scientist in this area of scientific research. First of all, the study of items made of meteorite iron, as well as the most ancient items made of blast iron from the territory of Eastern Europe, using the methods of natural sciences. In solving a number of problems, scientists have made important observations and conclusions. Borys Shramko was one of the first, based on the study of archaeological materials and the results of analyzes of slags, crystals, who proposed the reconstruction of metallurgical furnaces for the production of iron, described the process of obtaining this metal. The most complete collection of tools for iron processing in Eastern Europe was collected thanks to many years of research on the Bilsk fortified settlement, where industrial complexes were also opened. Without exaggeration, it can be argued that Borys Shramko was a true archaeometallurgist who made a significant contribution to the study of the problems of ancient iron.

Key words: *Eastern Europe, ancient iron metallurgy, meteoric iron, iron-smelting forges, Bilsk hillfort, Borys Shramko.*

В. М. Окатенко

ІСКРА, ЩО НЕ ЗГАСАЄ

Статтю присвячено спогадам про викладацьку діяльність авторитетного вченого й відомого археолога Б. А. Шрамка. Згадуються не тільки дослідницькі якості, але й риси характеру, притаманні цій чуйній та творчій людині. Крім того, висвітлюються перші археологічні роботи й самостійні розкопки на поховальних пам'ятках скіфського часу в сіверськодонецькому регіоні, зокрема вивчення Люботинського курганного некрополя. Одним із перших Борис Андрійович Шрамко під час польових досліджень впроваджував у життя новаторські ідеї і прогресивні методи розкопок. Завдяки цьому вдавалося всебічно аналізувати рештки матеріальної культури та давати характеристику поховально-обрядовій традиції давнього населення. Результати досліджень археолога є актуальними й сьогодні та підтверджуються новітніми дослідженнями пам'яток, з вивчень яких колись починав свій шлях у науці Борис Андрійович.

***Ключові слова**: археологія, Б. А. Шрамко, курган, Лівобережний Лісостеп, Люботинський некрополь.*

Моє знайомство з Борисом Андрійовичем відбулось у вересні 2000 р., коли я став першокурсником Історичного факультету. Тоді професор Шрамко викладав нам історію первісного суспільства. Перші місяці навчання в Харківському університеті були дивовижними й захоплюючими вже від самої атмосфери поважного закладу, знайомства з новими друзями й особливими людьми, які творять науку. Навколо університету витає «дух науки», і саме в цих стінах – здавалось нам тоді – можна вирішити всі проблеми людства. Але поряд із загальною ейфорією від нового етапу в житті, перед нами постали важливі питання вибору напрямку наукових інтересів, кафедри, до якої прикріпитися, і – найголовніше – наукового керівника, наставника.

Майже з перших тижнів навчання я потоваришував із Костянтином Пеляшенком, який, на відміну від мене, був харків'янином і ще школярем відвідував гурток археології та брав участь у археологічних експедиціях Харківського обласного палацу дитячої та юнацької творчості під керівництвом к.і.н. Ірини Шрамко, доньки Бориса Андрійовича, яка теж пішла по стопах батька і продовжує справу його життя – дослідження скіфських пам'яток на теренах Лівобережного Лісостепу. Саме Костянтин розповів мені про експедиції, археологічні напрямки і вчених-дослідників, що їх розвивають на історичному факультеті. Від нього мені й пощастило дізнатися про наукові здобутки Б. А. Шрамка і його дослідження скіфських пам'яток на Харківщині та на легендарному Більському городищі в Полтавській області.

Тож довго не вагаючись, я обрав спеціалізацію «археологія» на кафедрі, де в ті роки, окрім Б. А. Шрамка, працювали такі відомі вчені – Б. П. Зайцев, В. К. Міхеєв, Ю. В. Буйнов, В. В. Скирда. Вони були не тільки колегами Бориса Андрійовича, а й, певною мірою, його учнями та послідовниками. Звісно, не було кращого спеціаліста в регіоні зі старожитностей періоду раннього залізного віку за професора Шрамка. Але, зважаючи на поважний вік, він, на жаль, не був керівником курсових і дипломних робіт студентів. У той час активну участь у дослідженні пам'яток доби раннього заліза на Харківщині брав Ю. В. Буйнов, який і став моїм натхненником і наставником на довгі роки. У процесі моєї роботи щодо вивчення городища в уроч. Городище (Куколівське) в системі інших скіфських укріплень сіверськодонецької групи пам'яток, написання

Окатенко Віталій Миколайович, начальник Слобідської експедиції, ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України, м. Харків.

курсових і дипломних проектів та подальших наукових пошуків Юрій Володимирович не раз радив праці Б. А. Шрамка. Як відомо, Борис Андрійович захистив кандидатську дисертацію, досліджуючи цей регіон, тобто був першим, хто вивчав об'єкти доби раннього заліза на новому рівні (Окатенко 2018; Шрамко 1962). Як і належить учню, Ю. В. Буйнов у своїй дослідницькій діяльності спирався на досвід попередника й розповідав багато цікавих історій про своє власне спілкування з видатним вченим та роботу під його керівництвом.

Про те, як розпочинав свій науковий шлях під керівництвом Бориса Андрійовича, згадував також С. І. Посохов, декан історичного факультету і викладач кафедри історіографії, джерелознавства та археології. Він читав нам курс «Історична освіта та наука в ХНУ». Зараз я із вдячністю згадую лекції Сергія Івановича, який розповідав про традиції університету, особливу атмосферу на факультеті, яка створювалась протягом багатьох десятиліть, і – найголовніше – про людей, які тут працюють. Він знайомив нас із науковим надбанням, як попередніх поколінь, так і сучасників, та закликав поважати вчених і вбирати в себе їхні безцінні знання й досвід. Особливу увагу Сергій Іванович приділяв нашій належній поведінці на лекціях викладачів поважного віку, яких я мав честь слухати: І. К. Рибалка, А. І. Епштейна, Б. А. Шрамка, Б. П. Зайцева, В. І. Кадєєва та ін.

Що стосується лекцій Бориса Андрійовича з історії первісного суспільства, ці застереження були зайвими. Одного дня ми, як завжди, на перерві купчилися біля аудиторії 5-61 і помітили, як із ліфта вийшов чоловік похилого віку з покритою беретом сивою головою й тростиною в руці, але поважної статури. Згодом, коли мало розпочатися заняття, до аудиторії увійшов саме цей чоловік, привітався до нас і представився нашим лектором – Борисом Андрійовичем Шрамком. Слід зазначити, що під час його лекцій завжди була тиша в аудиторії, і не тільки через повагу до авторитетного вченого, а передусім через інтерес до того, що він говорив. Запам'яталися: сюжети про процеси еволюції за Ч. Дарвіном та появу людини; обговорення праці Ф. Енгельса про руку особи, яка створювала знаряддя і набувала дедалі більшої спритності й гнучкості; таким чином, вона – не лише орган для виготовлення знарядь, а й сама є продуктом праці; пояснення Бориса Андрійовича щодо картини В. Васнецова «Кам'яна доба, полювання на мамонта», у якій митець невірно зобразив сцену полювання на тварину. На цих прикладах професор Шрамко вкотре закликав майбутніх науковців аналізувати й кожен раз перевіряти на перший погляд очевидні речі. У кінці семестру на нас чекав складний іспит, під час якого екзаменатор був вимогливим, але справедливим. На щастя, я добре підготувався і здав екзамен на «відмінно».

На жаль, загальний курс «Історія первісного суспільства» Борис Андрійович Шрамко читав нашому потокові останній рік. Але наша група[1], що мала спеціалізацію «археологія», зустрілася з вченим уже в 8-му семестрі. Він читав спецкурс «Доба раннього заліза». Зустріч відбулася за незвичних для нас – студентів – умов. Через поважний вік й поранення часів Другої світової війни Борису Андрійовичу було важко пересуватися. Тому заняття проходили в нього вдома. Перше, що впадало в око у скромній квартирі вченого, – купи книг – найголовніше його багатство. Коли ми приходили, то збиралися у великій кімнаті. Тут вже були підготовлені місця для заняття, на столі стояв проектор для діафільмів і незмінне печиво «Ювілейне». Ми допомагали господарю ставити чайник і розпочинали заняття. Атмосфера завжди була невимушеною, професор за допомогою проектора показував фото артефактів і розповідав про гальштатську та латенську культури залізної доби тощо. Ми пили чай чи каву та обговорювали матеріал, або відповідали на питання викладача. Б. А. Шрамко був членом Міжнародного комітету з вивчення стародавньої металургії заліза ЮНЕСКО, брав участь у закордонних конференціях, тому мав змогу спостерігати за розвитком пам'яткоохоронної, музейної та туристичної справи в інших країнах. Нам він розповідав, що за кордоном часто бачив скансени (швед. *Skansen*) – етнографічні комплекси, музеї під відкритим небом навколо пам'яток археології, і що це не тільки допомагає популяризації давньої історії, а й дає змогу залучити кошти на збереження та дослідження об'єктів культурної спадщини. Цей досвід, на думку вченого, потрібно було впроваджувати й у нас. Він планував створення історико-культурного архео-

[1] У групі разом зі мною навчалися Костянтин Пелященко та Анастасія Корохіна, які згодом захистили кандидатські дисертації з археології та продовжують наукові дослідження.

логічного заповідника на теренах Більського городища. Очевидно, що прогресивні погляди Б. А. Шрамка випереджали свій час, вони почали реалізовуватися лише нещодавно. Так, Історико-культурний заповідник «Більськ» створено в 2005 р.

Я неодноразово був свідком і учасником конференцій Харківського історико-археологічного товариства (ХІАО) на базі ХНУ ім. В. Н. Каразіна або КЗ «Харківська обласна станція юних туристів». Борис Андрійович традиційно головував на секціях раннього залізного віку й завжди ставився вимогливо до доповідачів, але ніколи не був упередженим та старався пояснити, де криється помилка в дослідженні, особливо якщо це стосувалося науковців-початківців. На цих конференціях у різні роки я познайомився з учнями професора Шрамка, які вже самі стали відомими дослідниками: В. П. Андрієнком, О. Г. Дяченком, С. І. Берестнєвим, В. Є. Радзієвською, В. Ю. Мурзіним, З. Х. Попандопуло та іншими. У 2007 р. до університету із лекціями приїздив А. М. Лєсков. Вони завжди із вдячністю і повагою говорили про свого Наставника і Вчителя.

2004 р. доля звела мене із І. Б. Шрамко і С. А. Задніковим, які запропонували працювати в щойно організованому ДП «Слобідська археологічна служба» ІА НАН України. Метою діяльності установи було проведення охоронних досліджень на пам'ятках, які руйнуються. Під керівництвом Ірини Борисівни, послідовниці батька, я брав участь у розкопках багатьох пам'яток Харківщини і завдяки їй познайомився із Більським городищем. Дослідниця в перервах між роботою інколи розповідала нам цікаві історії з життя батька під час війни. Розказувала й про заняття вченого в вільний час, наприклад, про його захоплення малюванням і художньою літературою, а також про те, якою Борис Андрійович був багатогранною і творчою особистістю. Крім того, під час роботи у «Службі» я мав змогу познайомитись з іншими його нащадками, із донькою Наталією і сином Андрієм – освіченими й вихованими людьми, які зайняли свою нішу в вихованні молоді та розбудові держави.

Надалі мій інтерес до скіфських поховальних пам'яток, що зародився ще в студентські часи, тільки посилився. Зокрема, я почав досліджувати Люботинський могильник, з вивчення якого колись починав свій шлях у науці Борис Андрійович. Починаючи з 2013 р., Лісостеповою скіфською експедицією під моїм керівництвом проведено низку археологічних розвідок на теренах Люботинської міської ради (Білоцерківський, Колесникова, Ліхолєтов, Окатенко 2020). Основні дослідження із залученням новітніх технологій спрямовані на вивчення і отримання додаткової інформації щодо поховальних пам'яток Люботинського курганного некрополю і його округи (рис. 1). У 2013, 2016, 2018 рр. нами (у 2018 р. – спільно з професором С. А. Скорим) було продовжено дослідження Караванської групи. У 2017 р. разом із С. А. Скорим і канд. філ. наук Р. В. Зимовцем розкопано один із курганів у Дуншовській групі. У 2020 р. спільно із Р. В. Зимовцем поновлено роботи на Центральній групі могильника (Окатенко 2018; Окатенко, Скорый, Зимовец 2018; Окатенко 2021).

Дослідження некрополя триває вже близько 100 років і пов'язане з іменами співробітників або вихованців Харківського університету: С. А. Семенова-Зусера, І. М. Луцкевича, Б. А. Шрамка, Ю. В. Буйнова, О. В. Бандуровського (Білоцерківський, Колесникова, Ліхолєтов, Окатенко 2020; Окатенко, Охріменко 2020). Вивчення найбільшої (Центральної) групи розпочались у 1924-1925 рр. під час практичних занять з археології студентів університету. Пізніше, у 1938-1939 рр. розкопки проводила експедиція на чолі з професором С. А. Семеновим-Зусером і І. М. Луцкевичем. Після Другої світової війни кафедра стародавньої історії та археології Харківського державного університету вирішила продовжити дослідження цієї пам'ятки. Так, у 1945 і 1950 рр. у районі Люботина працювали дві експедиції. Першу очолював професор С. А. Семенов-Зусер. Керівництво другою, через хворобу Семена Анатолійовича, було доручено аспірантові Б. А. Шрамку. Загалом тоді вручну розкопано 8 курганів (рис. 2; 3). Проведені роботи можна вважати одними із перших самостійних досліджень Бориса Андрійовича, але не зважаючи на це, вчений критично ставився до попередньої методики фіксації знахідок у розкопах, зазначаючи, що вона не виправдовує себе. Він почав використовувати передові на той час методи досліджень і першим застосовувати різноманітні аналізи/визначення отриманих матеріалів. Від самого початку кар'єри Борис Андрійович вирізнявся не тільки уважним ставленням до розкопок, але й ретельною фіксацією результатів археологічних робіт, так само як

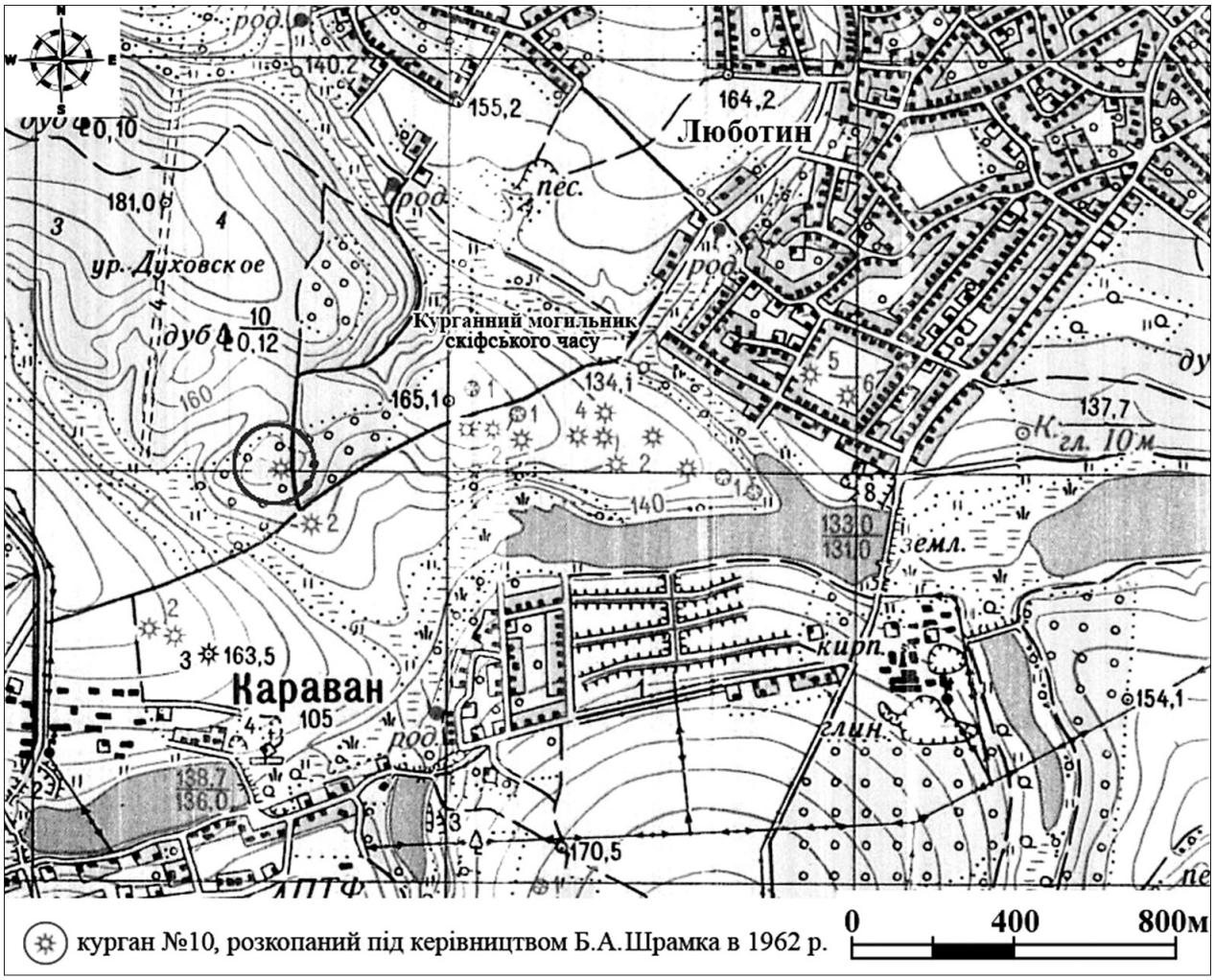

Рис. 1. Топографічна мапа Люботинського курганного могильника скіфського часу, розташованого поміж м. Люботин і с. Караван, складена 1958 р. (1:25000)

і своїх спостережень, у щоденниках.[2] Ці спостереження, що характеризують пам'ятки та їх стан збереження 70 років тому, є безцінними для сучасних дослідників. Це стосується й Люботинського курганного некрополю, що розташований між однойменним містом і с. Караван та зазнає в наш час антропогенного впливу (рис. 1). На відміну від початку XX ст., коли дослідники фіксували тут понад 450 насипів, нині загальна кількість складових об'єктів усієї групи становить близько 200 курганів.

У археологічній кар'єрі стало в нагоді й навчання Бориса Андрійовича в Саратовському артилерійському училищі під час війни. Особливо цікавими були його новаторські ідеї щодо використання артилерійського приладдя, наприклад квадранту, для зйомки планів пам'яток археології.

Повертаючись безпосередньо до розкопок 1945-1950 рр., серед важливих хроноіндикаторів, опублікованих автором, є: кам'яне блюдо, бронзові шпилька, сережка та вістря стріли (Шрамко 1957). У 1962 р., досліджуючи Люботинське городище, Б. А. Шрамко ще раз звернув свою увагу на некрополь (рис. 4-5) та здійснив розкопки ще 10 курганів різних розмірів (Шрамко 1983). Він уперше в регіоні застосував при цьому бульдозер (рис. 6-7). Слід зазначити, що у 60-70 рр. XX ст. тільки розроблялася і встановлювалася сучасна методика з дослідження поховальних пам'яток з використанням техніки, тож Борис Андрійович був одним із перших, хто впроваджував новації у своїх вивченнях (Телегін, Братченко 1974). Один з розкопаних курганів, умовно віднесений до «лідерів» (5,5 м висотою та діаметром 38 м), знаходився в за-

[2] Щиро вдячний І. Б. Шрамко та С. А. Заднікову за надані матеріали з особистого архіву Б. А. Шрамка.

Рис. 2. Люботинський могильник. Загальний вигляд. 1950 р. Із заходу (*фото Б. А. Шрамка*).

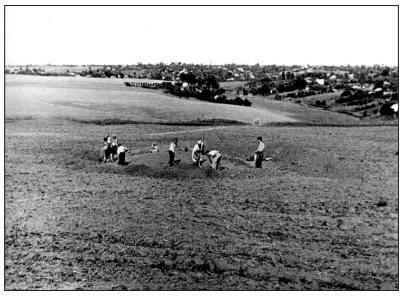

Рис. 3. Дослідження одного із курганів Люботинського могильника під керівництвом Б. А. Шрамка. 1950 р. З південного сходу (*фото Б. А. Шрамка*).

Рис. 4. Зйомка плану Люботинського могильника Б. А. Шрамком за допомогою кіпрегеля. 1962 р. (*фото Б. А. Шрамка*).

Рис. 5. Панорамне фото Центральної групи Люботинського могильника. 1962 р. З північного сходу (*фото Б. А. Шрамка*).

Рис. 6. Люботинський могильник. Розкопки кургану № 8 за допомогою бульдозерної техніки. 1962 р. (*фото Б. А. Шрамка*).

Рис. 7. Люботинський могильник. Зачистка профілю кургану № 8. 1962 р. Зі сходу (*фото Б. А. Шрамка*).

Рис. 8. Люботинський могильник. Загальний вигляд одного з найбільших курганів (№ 10). 1962 р. Початок досліджень. Зі сходу (*фото Б. А. Шрамка*).

Рис. 9. Люботинський могильник. Дослідження насипу кургану № 10. 1962 р. Материковий викид із поховальної ями. З південного заходу (*фото Б. А. Шрамка*).

Рис. 10. Люботинський могильник. Розчистка поховальної конструкції кургану № 10. 1962 р. (*фото Б. А. Шрамка*).

хідному секторі некрополя (рис. 1; 8). До речі, це також перший з курганів подібних розмірів, досліджених у сіверськодонецькому регіоні (Шрамко 1983). Після зняття насипу й вивчення материкового викиду (рис. 9) на підкурганній поверхні було зафіксовано восьмикутну могильну яму з дромосом (рис. 10-11). Могила являла собою дерев'яний склеп з пірамідальним перекриттям (рис. 11: 2). Дослідник відзначав, що поховання було пограбоване зверху. Так, у верхню частину заповнення могили потрапив ґрунт з насипу, у якому траплялися культурні рештки (кераміка та ін.) з сусіднього поселення доби бронзи. У грабіжницькому ході виявлено різні речі із поховання: фрагменти лощених посудин (рис. 12: 3) з різним геометричним орнаментом (уламки черпака?), денце горщика, шматки сірки тощо. У центрі могильної ями знаходився прямокутний дерев'яний поміст для небіжчика, орієнтований в напрямку Пн.-Пд. На північний схід від помосту зафіксована велика лощена корчага

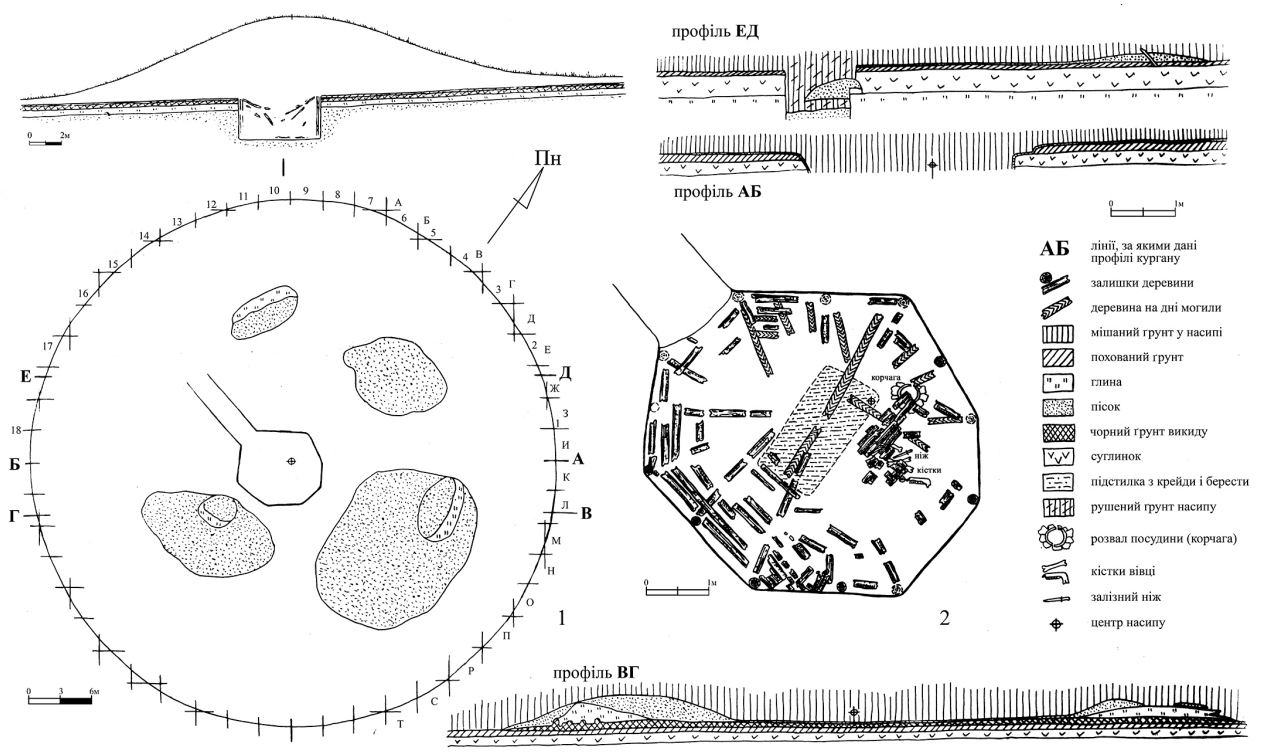

Рис. 11. Курган № 10 Люботинського могильника, досліджений у 1962 р. під керівництвом Б. А. Шрамка (за Шрамко 1963, табл. 23):
1 – профілі насипу та план підкурганного простору;
2 – план поховальної конструкції.

(рис. 12: 1), а дещо на південь – жертовна їжа із залізним черешковим ножем (рис. 12: 3). Безумовно, досліджене поховання в восьмикутному дерев'яному склепі із шатроподібним пірамідальним перекриттям з округлою основою слід відносити до ранньоскіфської культури (РСК). Шатрові (шатроподібні) конструкції в курганах раннього залізного віку євразійського регіону відомі досить добре. Трапляються вони й на лісостепових пам'ятках ранньоскіфської пори на Півдні Східної Європи. Їх витоки, певно, – від похоронних конструкцій доби бронзи. Надалі подібні конструкції отримали досить широке поширення в кочовому світі скіфської епохи. Для території Лісостепу вони, безумовно, є етнокультурним маркером, що фіксує проникнення степових номадів на дані території (Скорий, Зимовец, Окатенко 2020, с. 308). Беззаперечно, що поховальні споруди з шатроподібними перекриттями належать до числа найдавніших скіфських поховальних споруд. На це вказує відкриття групи таких конструкцій у великих Кубанських курганах (Келермеських, Ульських, Костромському). Належність даних поховальних об'єктів скіфській кочовій аристократії епохи повернення на південь Східної Європи із передньоазійських походів нині вважається доведеною (Скорий 1987, с. 42).

Усі кургани, досліджені Борисом Андрійовичем у Центральній групі Люботинського некрополя, були пограбовані в давнину. Але археологу все ж таки вдалося в ході розкопок отримати важливу інформацію щодо обрядових традицій. Під насипами було по одній могилі, поховання орієнтовані по лінії Пн.-Пд., а небіжчики покладені головою на Пд. Відповідно до матеріалів розкопок серед досліджених поховань були ті, що датуються VI ст. до н.е. (архаїчні), а також V ст. до н.е. Вказані риси поховального обряду дозволили вченому зробити висновок про те, що кургани споруджено тим самим місцевим населенням, що є частиною певної родоплемінної общини, а відмінності в обрядових традиціях слід розглядати як доказ складності процесу формування лісостепової культури Лівобережжя.

Підтвердження висновків і спостережень Бориса Андрійовича Шрамка через 70 років після згаданих досліджень є найкращим свідченням його професіоналізму й відданості своїй професії.

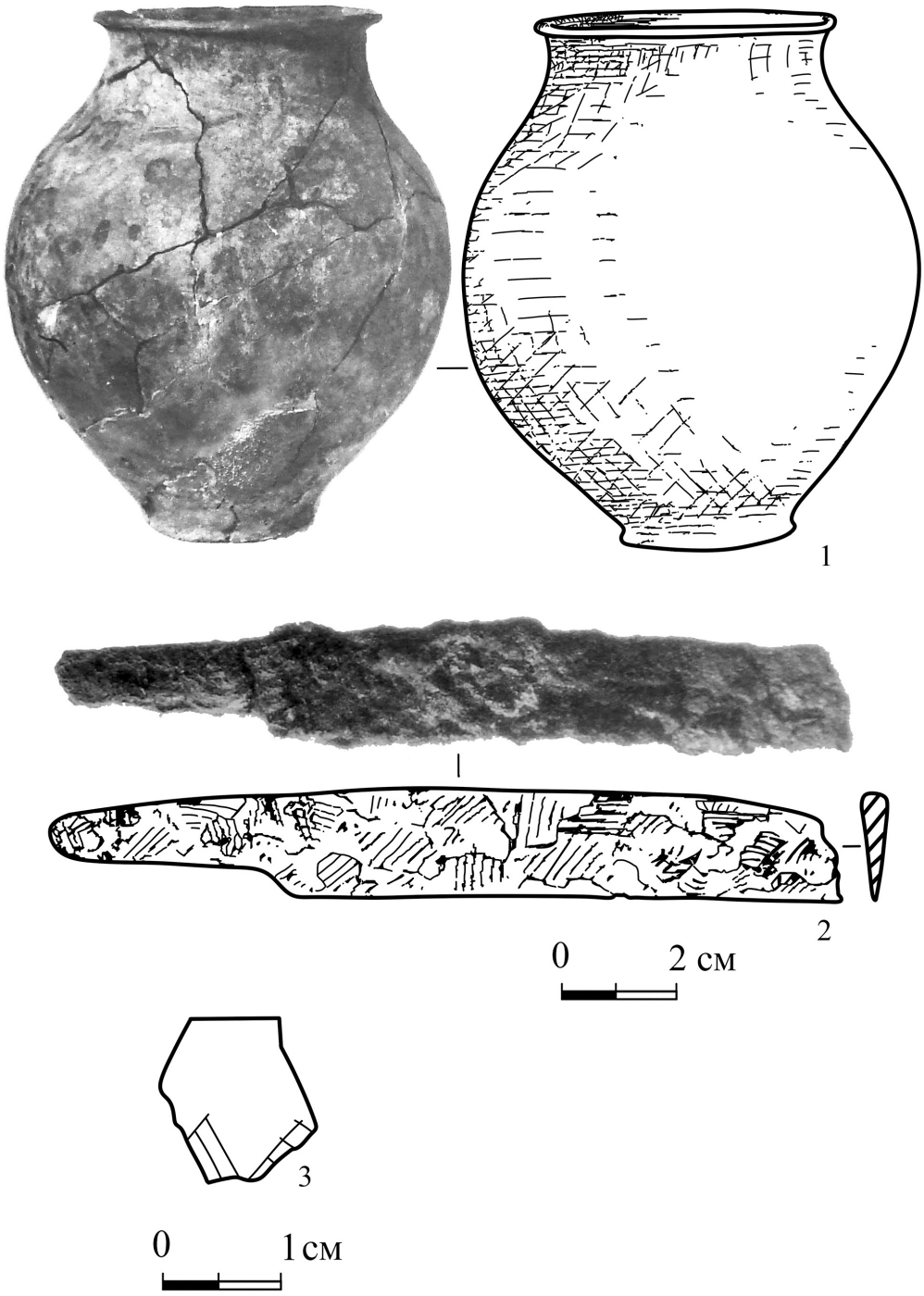

Рис. 12. Курган № 10 Люботинського могильника. Знахідки із поховальної споруди (Шрамко 1963, табл. 27: 1-2; Шрамко 1983, рис. 3: 30, 32, 36):
1, 3 – глина; 2 – залізо.

Література

Білоцерківський, В., Колесникова, Л., Ліхолєтов, Я., Окатенко, В. 2020. Нарис про м. Люботин. В: Смолій, В. (гол. ред.). *Звід пам'яток історії та культури України: Харківська область. Місто Люботин. Місто Первомайський і Первомайський р-н.* Харків: Курсор, с. 5–22.

Окатенко, В. М., 2014. Додаткові дослідження курганів Караванської групи Люботинського могильника. В: Козак, Д. Н. (голов. ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2013*. Київ (б. в.), с. 257.

Окатенко, В. М. 2018. Фортеця скіфської доби в урочищі Городище на Харківщині: інтерпретація та перспективи дослідження. *Вісник Харківського*

національного університету імені В. Н. Каразіна, серія: історія, 54, с. 220–232.

Окатенко, В. Н., Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. 2018. Курган раннескифского времени в Харьковской области. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 219–235.

Окатенко, В., Охріменко, Г. 2020. Курганний могильник, 7–4 ст. до н. е. («Центральна»; «Дуншовська»; «Соломахівська»; «Гиївська» і курганна «группа біля біля Барчанів» Люботинського могильника). В: Смолій, В. (гол. ред.). *Звід пам'яток історії та культури України: Харківська область. Місто Люботин. Місто Первомайський і Первомайський р-н.* Харків: Курсор, с. 37–38.

Окатенко, В. М. 2021. Дослідження Центральної групи Люботинського могильника скіфського часу. В: Подрєз, Ю. В., Вовк, О. В., Абакумова, В. І. та інші (ред. кол.). *Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи*: *Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (11 лютого 2021 р., м. Суми)*. Суми: ФОП Цьома С. П., с. 87–93.

Скорий, С. А. 1987. Проскіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепового Правобережжя. *Археологія*, 60, с. 36–49.

Скорый, С. А., Зимовец, Р. В., Окатенко, В. Н. 2020. Курган 524 у с. Жаботин (новое в изучении «опорного» памятника скифской архаики в Украинской Правобережной Лесостепи). *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 300–326.

Телегін, Д. Я., Братченко, С. М. 1974. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів. *Археологія*, 13, с. 105–109.

Шрамко, Б. А. 1957. Археологічні дослідження курганів раннього залізного віку в околицях Люботина. *Учені записки Харківського державного університету,* 78: труди історичного факультету, том 5, с. 193–203.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: Изд-во Ордена Трудового Красного Знамени государственного университета им. А. М. Горького.

Шрамко, Б. А. 1963. *Отчет 1962 г. о работе скифославянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького*. Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедиції, справа 1962/36.

Шрамко, Б. А. 1983. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині. *Археологія*, 43, с. 54–62.

V. M. Okatenko

A SPARK THAT DOES NOT GO OUT

The article is devoted to recollections of the teaching activity of the honored scientist and famous archaeologist B. A. Shramko. Not only research qualities are mentioned, but also character traits inherent in a sensitive and creative person. In addition, the first steps and independent excavations at Scythian burial monuments in the Sivers'kodonetsk region, in particular the excavations of the Lyubotyn mound necropolis, are covered. One of the first in his field research, the scientist implemented innovative ideas and advanced methods of excavation, which allows a comprehensive analysis of the remains of material culture and to characterize the funeral and ritual tradition of the ancient population. The results of his research are relevant today and are confirmed by the latest research of ancient monuments, from the study of which Borys Andriyovych once began his career in science.

Keywords*: archaeology, B. A. Shramko, mound, Left-bank Forest-Steppe, Lyubotyn necropolis.*

С. Я. Ольговський

КОЛЬОРОВА МЕТАЛООБРОБКА СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ Б. А. ШРАМКА

Стаття присвячена видатному українському археологу Борису Андрійовичу Шрамку, сторіччя з дня народження якого відзначалося 17 січня 2021 р.

Зокрема, виділено внесок Б. А. Шрамка у вивчення бронзоливарного ремесла скіфського часу на території України. З 1958 р. розпочалося систематичне дослідження Більського городища – потужного ремісничого й торгівельного центру на Дніпровському Лівобережжі. Вивченню городища Б. А. Шрамко присвятив все своє життя. Археолог ввів до наукового обігу унікальні артефакти, які не тільки всебічно характеризують обробку кольорових металів у Скіфії, а й дозволили спростувати стереотипні твердження про відсутність цього ремесла в місцевого населення та унікальність грецького колоніального ремесла, яке, нібито, забезпечувало своєю продукцією території кочовиків/території сфери впливу кочовиків. Дослідження інших великих скіфських городищ підтвердили всі висновки вченого. Вивчаючи матеріали розкопок минулих років, знаний харківський вчений виправив цілий ряд прикрих помилок, яких припустилися автори публікацій.

Борис Андрійович Шрамко лишив по собі багату наукову спадщину, яка не втратила своєї актуальності і є надбанням сучасних археологів.

Ключові слова: *Борис Андрійович Шрамко, кольорова металообробка; ливарне ремесло, ливарні форми, ливарна майстерня, Більське городище, Люботинське городище.*

Зім'ям Бориса Андрійовича Шрамка пов'язана ціла епоха у вивченні раннього залізного віку України. Чи не найважливішою заслугою цього видатного вченого є початок планомірних розкопок скіфських пам'яток осілого побуту на Дніпровському Лівобережжі та, насамперед, Більського городища, дослідженню якого він присвятив все своє життя.

Матеріали розкопок городищ раннього залізного віку дозволили розкрити різноманітні напрямки господарської діяльності осілого населення Лісостепу і, врешті, розвінчати міф про його залежність від досягнень грецької колоніальної економіки й культури. А якщо врахувати, що згідно із застарілими твердженнями саме грецькі ливарники й ковалі забезпечували місцевих мешканців металевими виробами, то чи не основну роль у цьому відіграло дослідження ремісничої діяльності автохтонів і, в першу чергу, обробки металів. Не можна не погодитись думкою Б. А. Шрамка, що в ранньому залізному віці розвиток основних галузей господарства населення повною мірою залежав від успіхів металургії і металообробки (Шрамко 1971, с. 93). Відносно ж обробки металів на Більському городищі вчений писав, що «немає ніяких сумнівів в тому, що ця пам'ятка була одним із великих і ранніх центрів металургії й обробки заліза, бронзоливарного виробництва й ювелірного ремесла раннього залізного віку. Різноманітні вироби, знаряддя виробництва ремісників, напівфабрикати, браковані вироби, шлаки, зливки металу, заготовки, ливарні форми, решткі бронзоливарних майстерень з плавильними печами, уламки стінок від горнів, кузні – ніде не знайдені в такій кількості в Скіфії, включаючи Кам'янське городище на Дніпрі, яке, як і Більське городище, мало велику площу й було скіфським ремісничим центром більш пізнього часу, коли на більшості лісостепових городищах і поселеннях життя практично припинилось» (Шрамко 1987, с. 114–115).

Але історія «реабілітації» скіфської металообробки дуже непроста. Хоча вже перші розвідувальні роботи на Більському городищі (Бобринский 1897), а також на Лихачівському поселенні (Зарецкий 1888), виявили яскраві сліди місцевого бронзоливарного промислу, а В. О. Городцов на Західному укріпленні навіть розкопав майстерню ливарника із плавильною піччю (Городцов 1911, с. 110), ці публікації лишились поза увагою дослідників. Б. В. Фармаковський, наприклад, погоджуючись з думкою

ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій Якович, кандидат історичних наук, професор кафедри музеєзнавства та експертизи культурно-історичних цінностей, факультет інформаційної політики і кібербезпеки, Київський національний університет культури і мистецтв, м. Київ.

німецького археолога Г. Гампеля, що в Скіфії невідомі ремісничі центри, писав, що саме тому авторами оригінальних дзеркал з елементами звіриного стилю могли бути тільки грецькі майстри із Ольвії (Фармаковский 1914, с. 27–28).

Не змінилось відношення до металообробного ремесла доби раннього заліза й у радянські часи. Хоча й виявилось, що обробка металів у VI–V ст. до н. е. здійснювалась на Шарпівському городищі, відкритому І. В. Фабріціус у 1938 р. У 1939 і 1940 рр. на цій пам'ятці в північному куту розкопу № 1 були виявлені рештки печі виробничого призначення. Попільний шар навколо об'єкта містив багато шматків залізної руди, рудомістких порід, кусок мідного шлаку, дрібні знаряддя праці, наконечники стріл, серед яких були й не заточені напівфабрикати, що тільки вийшли з ливарної форми (Фабріціус 1949, с. 91–92, рис. 10).

Браковані бронзові вироби були виявлені й на Жаботинському поселенні (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 260). Проте в науковій літературі продовжувала превалювати думка про розвинене металообробне ремесло тільки в грецьких колоніях, яке працювало на забезпечення попиту місцевих жителів.

З 1958 р. Б. А. Шрамко почав досліджувати Більське городище. І в 1965, і 1969 рр. ним було відкрито дві бронзоливарні майстерні на Східному укріпленні (Шрамко 1987, с. 116). Але, дивним чином, в академічному виданні «Археология Украинской ССР» автори розділу про обробку металів в Скіфії стверджували, що «майстерень, де оброблялись кольорові метали, у Скіфії не виявлено. На поселеннях зустрічаються тільки **незначні** (виділено мною – С.О.) сліди металообробки: лляч ки, тиглі, зливки і краплі міді, браковані вироби, ливарні форми. Техніка обробки металів вивчається тільки по готових виробах» (Ильинская, Тереножкин 1986, с. 131). «Що стосується золота, срібла і електра, з яких виготовлялись посуд, елементи зброї, кінської упряжі і особисті прикраси, то пов'язані з ними ремесла з кінця VI ст. до н. е. починають концентруватись в античних містах Північного Причорномор'я» (Ильинская, Тереножкин 1986, с. 132). Можливо, це було зумовлено тим, що першу докладну публікацію матеріалів, пов'язаних із ливарним ремеслом у Скіфії, було здійснено в мало відомому для археологів вузько професійному журналі «Литейное производство» (Петриченко, Шрамко 1968, с. 41–46). Але ще в 1967 р. на II скіфо-сарматській конференції у Москві Б. А. Шрамко відзначав, що у лісостепових племен скіфського часу бронзоливарна справа була розвиненою й мала своєрідні риси. І хоча як кольорові, так і благородні метали були тут привозними, але знахідки зливків, різноманітних решток ливарного промислу й пов'язаних з ним знарядь переконливо свідчать про широке розповсюдження місцевої обробки цих металів (Шрамко 1971, с. 97).

Виявлені на Східному укріпленні Більського городища фрагменти глиняної ливарної форми для виготовлення щитових умбонів у вигляді лежачого оленя дозволили Б. А. Шрамку спростувати твердження про те, що умбон із Костромського кургану авторства грецьких майстрів, а також підняти питання про ювелірне ремесло в Скіфії (Шрамко 1970, с. 217–221).

У 1987 р. вийшла фундаментальна монографія Бориса Андрійовича «Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)», яка стала, по суті, підбиттям підсумків майже тридцятирічного дослідження Більського городища. Обробці кольорових металів у ній присвячено окремий підрозділ. Зокрема Б. А. Шрамко відзначає, що крім яскравих знахідок із майстерень, слід звернути увагу на те, що на Східному укріпленні Більського городища артефакти, пов'язані з ливарним ремеслом, – товарні зливки бронзи, шматочки шлаків, сплески і аморфні зливочки міді, свинцю, олова, уламки тиглів, пробійники та інші інструменти, точильне каміння – були виявлені в трьох землянках і чотирнадцяти наземних приміщеннях. Подібні предмети й вироби досить часто траплялися в заповненні господарських ям і льохів, які після занедбання використовувались для скидання в них сміття (Шрамко 1987, с. 43, сл.).

Цікавими й унікальними є знахідки на Східному укріпленні Більського городища кам'яного ковадла й мірної лінійки-ліктя, залізних пробійників і зубила, унікального терпуга зі слідами міді в поперечній насічці, лучкових свердел, уламка пилки, ширина леза якої дозволяє припустити, що нею здійснювались роботи по металу, невеликого бронзового ковадла для ювелірних робіт, бронзових штампів для тиснення бляшок і бронзових товарних зливків (Шрамко 1987, с. 104–106, 120, рис. 44, 46, 57).

У 1967 р. у розкопі № 15 на Східному укріпленні було знайдено інструмент у вигляді шпателя. Як вважав Б. А. Шрамко, це – стека, яка

призначалась для виготовлення глиняних ливарних форм. У розкопі також виявлено бронзові зливки, шлаки і глиняну ллячку (Шрамко 1968, с. 210). Окрему статтю Б. А. Шрамко присвятив точильним знаряддям скіфської доби (Шрамко 1973, с. 43–48).

На відміну від Східного, як відзначає Борис Андрійович, на Західному укріпленні Більського городища всі житла представлені землянками. В одній із чотирьох досліджених землянок було виявлено зливок бронзи й уламок тигля. Але в цілому обсяг виробництва на Західному укріпленні був, у порівнянні із Східним, набагато меншим (Шрамко 1987, с. 42). Але саме на території Західного городища, у центральній його частині, у 2000 р. випадково знайдено бронзову стулку ливарної форми для відливання двох архаїчних наконечників (дволопатевого та трилопатевого з гачком-зачіпкою) стріл з лавролистою голівкою.

Б. А. Шрамко вперше запропонував інтерпретацію знахідок уламків стінок масивних бронзових литих казанів, які, на його думку, використовувались як металевий брухт, як вторинна сировина при переплавці, оскільки, як правило, їх знаходять разом з уламками тиглів, шлаками та іншими рештками металообробного виробництва (Шрамко 1972, с. 126). Так, у 1996 р., у результаті розвідувальних робіт з використанням металодетектора, на поселенні «Лісовий кут», розташованому в північно-західній частині Великого Більського городища, співробітники Україно-Німецької археологічної експедиції також знайшли фрагмент стінки литого казана й бронзовий стрижень-фіксатор. Останній був складовою частиною форми для відливання наконечників стріл (Мурзин, Ролле, Херц и др. 1997, с. 11, рис. 11: 1, 8). Уламки стінок казанів разом з рештками ливарного виробництва виявлено також на городищах: Мотронинському (на Правобережжі Дніпра) та на Книшівському (на середньому Пслі).

Велику увагу Б. А. Шрамко приділив і обробці кольорових металів на Люботинському городищі. Проведені масштабні розкопки на пам'ятці дали змогу відкрити комплекси, які складались із житлових і господарських споруд, побутових і виробничих печей тощо.

У 1998 р. у Харкові вийшла збірка наукових праць «Люботинське городище». У ній підведені підсумки вивчення цієї пам'ятки. Об'ємна стаття Б. А. Шрамка, за обсягами – більша частина цього видання, виглядає як авторська монографія, інші ж дві невеликі статті інших авторів – додатками. Виділяючи матеріал, пов'язаний із кольоровою металообробкою, автор пише, що рештки бронзоливарного ремесла сконцентровані переважно на території трьох садиб: №№ 2, 11 і 15. У межах першої з них знайдено дві ливарні формочки і зливок бронзи. На території садиби № 11 виявлено ливарну формочку й уламки стінок казанів. У межах двору № 15 знайдено ливарну формочку, тигель, сопло від печі й уламок стінки казана (Шрамко 1998, с. 34–35, 51).

В інших садибах немає такої концентрації знахідок. Однак, все-таки, Б. А. Шрамко повідомляє, що із садиб №№ 3, 5, 7, і 18 походять тигель, уламок ллячки, бронзовий наконечник стріли з ливником, застібка від горита із ливарним швом, який лишився на ній після відливання. Тиглі були переважно глиняними. Однак, один з них – кам'яний, зроблений із пісковику, на внутрішніх стінках виробу збереглись рештки мідного шлаку. Ливарні форми були як роз'ємні, так і одноразові, для відливання речей із використанням воскової моделі. Одну форму для виготовлення круглих блях з вушком для кінської вуздечки вирізано із амфорної стінки. Складалась вона із трьох частин, які з'єднувались штифтами (Шрамко 1966, с. 79). На прикладі цієї форми Борис Андрійович простежив технологічні відмінності у виготовленні вуздечкових блях у степовій і лісостеповій Скіфії (Шрамко 1971, с. 99).

Із властивими йому об'єктивністю й сумлінням Б. А. Шрамко переглянув ливарні форми, які традиційно використовувались для характеристики скіфського ремесла. Це дозволило вивести із наукового обігу помилково віднесений до цих предметів гіпсовий відбиток кінського налобника із поховання, розкопаного С. А. Мазаракі в 1885 р. біля с. Аксютинці на Сумщині. З'ясувалося, що цей відбиток зробив Б. З. Рабінович у 30-х рр. XX ст., працюючи з колекціями в музеї, але залишив його в коробці із знахідками. Наступні ж дослідники «некритично» віднеслись до цього артефакту й він фігурував в цілому ряді наукових праць, хоча у звіті С. А. Мазаракі ніяких згадок про ливарну форму в похованні немає (Шрамко 1999, с. 320).

Також Б. А. Шрамко переглянув ливарні форми для наконечників стріл із публікації Ф. М. Штітельман. Це дозволило уточнити їхню хронологію, що, у свою чергу, виявилось принциповим для характеристики металообробки ранньоскіфського часу (Шрамко 1999, с. 321).

Неодноразово Б. А. Шрамко в своїх дослідженнях використовував результати природничих методів – хімічний, спектральний, металографічний аналізи, що значно розширювало коло питань, які ставив перед собою дослідник.

На сьогоднішній день карта скіфських пам'яток містить багато ремісничих центрів і пунктів обробки кольорових металів. Однак початок вивченню цього ремесла в Скіфії поклав саме Б. А. Шрамко, наукова спадщина якого зберігає свою актуальність і досі.

Література

Бобринский, А. А. 1897. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковецком у. Полтавской губ., в окрестностях с. Глиница и на границе Полтавской и Харьковской губ. *Отчет Археологической комиссии за 1895 г.* Санкт-Петербург, с. 125–128.

Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковецком уезде Полтавской губ. в 1906 г. *Труды XIV Археологического съезда*, 3, с. 93–161.

Зарецкий, И. А. 1888. Заметки о древностях Харьковской губ. Богодуховского уезда, слободы Лихачевка. *Харьковский сборник*, 2, с. 229–246.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII–IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1986. Материальная культура. Занятия и орудия труда. В: Артеменко, И. И. (ред). *Археология Украинской ССР,* Т. 2. Киев: Наукова думка, с. 128–134.

Петриченко, А. М., Шрамко, Б. А. 1968. Литье в Скифии. *Литейное производство*, 11, с. 41–46.

Фармаковский, Б. В. 1914. Архаический период в России. *Материалы по археологии России*, 34, с. 15–78.

Шрамко, Б. А. 1966. Нові дані про господарство скіфської епохи. *Вісник Харківського університету,* 17: історична серія. Вип. 1, с. 73–82.

Шрамко, Б. А. 1970. Об изготовлении золотых украшений ремесленниками Скифии. *Советская археология*, 2, с. 217–221.

Шрамко, Б. А. 1971. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177: Проблемы скифской археологии, с. 92–102.

Шрамко, Б. А. 1973. Точильні знаряддя скіфської доби. *Археологія*, 11, с. 43–48.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Регион-информ, с. 9–131.

Шрамко, Б. А. 1999. К вопросу о бронзолитейном производстве в Скифии. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Башилов, В. А. (отв. ред.). *Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: Архивные материалы, публикации, статьи*. Москва: Институт археологии РАН, с. 318–324.

S. Ya. Olgovskyi

NON-FERROUS METALWORKING OF THE SCYTHIAN TIMES IN THE RESEARCHES OF B. A. SHAMKO

The article is dedicated to the outstanding Ukrainian archaeologist Borys Andriyovych Shramko, whose centenary was celebrated on January 17, 2021. The article highlights the contribution of B. A. Shramko in the study of bronze casting of the Scythian period in Ukraine. In 1958, a systematic study of the Bilsk hillfort began, the powerful craft and trade center on the Left bank of the Dnipro, to which B. A. Shramko devoted his entire life. The researcher introduced unique artefacts into scientific circulation that not only comprehensively characterized the processing of non-ferrous metals in Scythia, but also refuted the stereotypical claims of the absence of such craft among the local population as well as the uniqueness of Greek colonial craft, which allegedly provided its products. Studies of other large Scythian settlements confirmed all the conclusions the scientist had made. Studying the materials from previous excavations, B. A. Shramko corrected a number of annoying mistakes made by the authors of the publications.

B. A. Shramko left a rich scientific heritage, which has not lost its relevance and is the property of modern archaeologists.

Key words: *Borys Andriyovych Shramko, non-ferrous metalworking, foundry craft, foundry molds, foundry workshop, Bilsk hillfort, Lyubotyn hillfort.*

К. Ю. Пеляшенко

КЕРАМОЛОГІЧНІ СТУДІЇ БОРИСА ШРАМКА

У статті представлено огляд наукових розробок Бориса Шрамка у вивченні давньої кераміки. Окрім головного свого напрямку – дослідження лісостепових пам'яток населення скіфського часу й ретельного аналізу гончарної справи цієї епохи, археолог не оминув увагою й керамічні комплекси доби бронзи й середньовіччя. Для вивчення давньої кераміки застосовувались як суто археологічні методи, так і методи суміжних наук: петрографія, рентгеноскопія. Протягом свого наукового шляху Борис Шрамко постійно приділяв увагу давній кераміці та розглядав керамічні колекції як важливе джерело щодо вивчення господарства, побуту, давніх технологій та культової сфери.

Ключові слова: *археологічна кераміка, керамологія, Лісостеп, Борис Шрамко.*

Серед різноманітних векторів наукових досліджень вагомим напрямком у роботі Бориса Шрамка було вивчення археологічної кераміки. Розуміючи, що кераміка є найбільш поширеною та інформативною категорією знахідок, дослідник приділяв їй постійну увагу впродовж свого творчого шляху.

У 1953 р. Борис Шрамко захищає кандидатську дисертацію «Памятники скифского времени в бассейне Северного Донца». Вона підводила підсумок всіх досліджень старожитностей скіфського часу в регіоні, серед яких левова частка належала самому вченому (Шрамко 1953). На матеріалах перших розкопок та розвідок була запропонована початкова класифікація ліпленої кераміки, згідно якої посуд розділено на категорії, всередині яких виокремлені типи та варіанти. Окрім морфологічної класифікації, автором проаналізовано й орнаментацію, для якої визначено 12 варіантів. Борис Шрамко дійшов висновку, що ліплена кераміка лісостепової частини Сіверського Дінця має свої характерні риси, що відрізняють її багато в чому від степової, а також, меншою мірою, від сусідніх лісостепових регіонів: басейнів річок Ворскла та Сула. У дисертації також були простежені деякі хронологічні зміни гончарної традиції протягом скіфського часу (Шрамко 1953, с. 9–10).

На цьому дослідження кераміки, так само як і пам'яток доби раннього заліза, на Сіверському Дінці не закінчились. Уже в наступні роки після захисту дисертації Борис Шрамко проводить розкопки на Караванському городищі, де було відкрито ритуальний комплекс. У складі цього об'єкта виявлені глиняні статуетки, мініатюрні моделі посуду та інші артефакти. Але особливу увагу тоді викликав унікальний комплекс глиняних моделей зернівок, яких було зафіксовано 170 (разом з фрагментами) (Шрамко 1957). Уже візуально дослідник зміг розпізнати кілька видів рослин, що імітують глиняні моделі. Але для переконання було вирішено звернутися за консультацією до Всесоюзного інституту рослинознавства, а також дослідити артефакти методами рентгенографії та мікроскопії. Результати дійсно дали цікаву інформацію. Вдалося виокремити моделі пшениці, жита, ячменю та проса, вінги, нута й чуфа. Рентгенографія показала, що різні види зернівок мають специфічну внутрішню структуру глиняного тіста, а в саму глину могли підмішувати борошно (Шрамко, 1957, с. 189–194).

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

До сфери інтересів Бориса Шрамка входили не тільки старожитності раннього залізного віку. Одна з перших наукових статей була присвячена кераміці племен салтівської культури (Шрамко 1959). У публікації наведено чи не найпершу спробу класифікувати посуд середньовічного часу Хозарського каганату, спираючись на великі колекції, що зберігались у різних музейних установах. Також було представлено характеристику технології виготовлення кераміки, визначено рівень розвитку гончарної справи. Особливу увагу приділено використанню посуду в поховальній обрядовості населення салтівської культури.

Значним внеском у розвиток української археології була підготовка й видання наукової монографії «Древности Северского Донца», що побачила світ у 1962 р. (Шрамко 1962). Книжка підвела підсумок археологічних досліджень пам'яток різних епох від кам'яної доби до середньовіччя в регіоні. Окрім детального аналізу гончарної традиції скіфського часу, що був продовженням розробок наведених ще в кандидатській дисертації, Борис Шрамко представив оглядовий аналіз керамічного виробництва культур бронзового віку, сарматської доби, черняхівської культури, ранніх слов'ян, пам'яток епохи Київської Русі (Шрамко 1963, с. 97–100, 120–122, 275–277, 341–344). Саме завдяки цьому фундаментальному дослідженню ми маємо уяву про розвиток матеріальної культури, зміну традицій в окремо взятому регіоні впродовж значної частини історії людства.

Що стосується вивчення старожитностей скіфського часу в басейні Сіверського Дінця, то і після виходу монографії вони не припинились. Впродовж чотирьох польових сезонів (1961–1964 рр.) здійснено масштабні роботи на Люботинському городищі, досліджена площа понад 7 тис. кв. м та отримано велику кількість артефактів. Керамічна колекція, що складалася з кількох тисяч фрагментів і цілих форм, дозволила підтвердити попередні висновки. Але найбільш важливим для керамології є перші дослідження кераміки скіфського часу методом петрографії. Серед матеріалів Люботинського городища дослідником були відібрані фрагменти типового побутового посуду, а також рідкісного, характерного для інших регіонів. Порівняльний аналіз даних петрографії дозволив висловити думки стосовно обміну посудом з населенням ворсклинського регіону (Шрамко 1966, с. 81–82). Пізніше, уже в 90-ті роки XX ст., результати розкопок Люботинського городища були видані окремою монографією (Шрамко 1998).

Уже з кінця 50-х років XX ст. Борис Шрамко значно розширює географічні рамки своїх наукових розвідок. У поле інтересів вченого відтоді входить вся лісостепова смуга Східної Європи, а результатом даних досліджень стала докторська дисертація «Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху», успішно захищена в 1965 р. (Шрамко 1965). У роботі проаналізовано гончарні традиції племен скіфського часу, які мешкали на дніпровському Правобережжі, на Сіверському Дінці, Ворсклі, Сулі та Пслі. Визначено, що гончарна справа для цього періоду залишається на рівні домашнього промислу, без використання гончарного кругу. Охарактеризовано також спільні й відмінні риси керамічних виробів у різних регіонах (Шрамко 1965, с. 30–31).

Головним об'єктом археологічних досліджень Бориса Шрамка, починаючи з середини 60-х років XX ст., була найбільша за площею пам'ятка скіфського часу – Більське городище. Більшу частину свого життя знаний науковець присвятив вивченню городища, яке він пов'язував з геродотівським Гелоном. На сьогоднішній день Більське городище є найбільш масштабною дослідженою методом розкопок пам'яткою раннього залізного віку в Лісостепу. Підсумки її наукових вивчень і знахідки з терен Більська відомі у всьому світі. Цікавим узагальненням є стаття, присвячена архаїчній кераміці Східного укріплення Більського городища (Шрамко 1983а). Вченим опрацьовано колекцію, що складалася з 53 тисяч фрагментів, а на підставі аналізу 3,2 тисяч найбільш інформативних зразків розроблено типологію. Для цього було застосовано математичні методи. Борисом Андрійовичем також розроблено авторську систему кодування орнаментації. Пізніше даний підхід було використано для аналізу всього керамічного комплексу Більського городища, характеристика якого представлена в різних розділах монографії «Бельское городище скифской эпохи: (город Гелон)», що вийшла через кілька років, у 1987 р. (Шрамко 1987). Дуже важливим є те, що дослідник використовував кераміку не тільки для вивчення давніх технологій, а і як джерело задля аналізу етнічних процесів у Лісостепу.

Багаторічний досвід роботи з археологічною керамікою поступово привів Бориса Шрамка до необхідності створення уніфікованої системи обліку й типологізації давніх керамічних виробів. У 1983 р. вийшов друком навчальний посібник «Археология раннего железного века» (Шрамко 1983б). Окремий розділ «Первичная обработка и систематизация керамики» містить усі необхідні методичні рекомендації щодо вивчення кераміки скіфської доби. Тут можна знайти графічні реконструкції форм посуду за фрагментами, автором запропонована схема (за допомогою кодування) обліку технологічних, морфологічних, орнаментальних ознак (Шрамко 1983б, с. 39–50, табл. 43–58). Вченим розроблено єдиний бланк обліку для окремого артефакту, який може застосовуватись як для наукових досліджень, так і для музейного зберігання (Шрамко 1983б, с. 133, табл. 59).

Цілий ряд наукових праць Бориса Андрійовича присвячено мініатюрній глиняній пластиці. Дослідження Більського городища та інших лісостепових пам'яток дали досить цікаві колекції глиняних моделей, представлених антропоморфними, зооморфними статуетками, зображеннями міфічних істот. Знайдені також зменшені копії різних предметів (посуд, господарський реманент). Уже в 70-ті роки XX ст. Борис Шрамко звернув свою увагу на цю групу предметів, у якості інформативного й специфічного джерела. Ці предмети дозволяють вивчати не тільки культову сферу, а й різні аспекти господарства та побуту лісостепового населення скіфського часу (Шрамко 1976; Шрамко 1984). Пізніше, з накопиченням колекції вдалось розробити класифікацію глиняних скульптур Лісостепової Скіфії, які й до сьогодні є однією з візитівок цієї культури (Шрамко 1985; Шрамко 1996; Шрамко 1999).

Аналізуючи весь творчий доробок Бориса Шрамка, можна безумовно говорити, що його дослідження давньої кераміки характеризуються багатовекторністю. Кераміка для дослідника була одним з найбільш важливих джерел задля вивчення давніх технологій, етнокультурних процесів, побуту та культової сфери. Методи, що застосовувалися для вивчення кераміки, є й досі актуальними, а результати наукових узагальнень лягли в основу керамологічних студій інших поколінь археологів.

Література

Шрамко, Б. А. 1953. *Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца*. Автореферат дисертації к. і. н. Москва: Інститут історії матеріальної культури АН СРСР.

Шрамко, Б. А. 1957. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. *Советская археология*, 1, с. 178–198.

Шрамко, Б. А. 1959. Кераміка салтівської культури. *Учені записки Харківського університету*, 100: труди історичного факультету, том 7, с. 241–267.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца.* Харьков: Изд-во Ордена Трудового Красного Знамени государственного университета им. А. М. Горького, 1962.

Шрамко, Б. А. 1965. *Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху*. Автореферат дисертації д.і.н. Київ: Академія наук УРСР, відділення економіки, історії і права.

Шрамко, Б. А. 1966. Нові дані про господарство скіфської епохи. *Вісник Харківського університету*, 17: історична серія. Вип. 1, с. 73–82.

Шрамко, Б. А. 1976. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 194–209.

Шрамко, Б. А. 1983а. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 73–92.

Шрамко, Б. А. 1983б. *Археология раннего железного века Восточной Европы: учебное пособие*. Харьков: Издательство ХГУ.

Шрамко, Б. А. 1984. Модель бычьей упряжи скифского времени. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, 1984, с. 251–255.

Шрамко, Б. А. 1985. Культовые скульптуры Гелона. В: Дворецкий, Е. В. (отв. ред.). *Археологические памятники Юго-Восточной Европы: (Железный век и эпоха средневековья)*. Курск: Курский госпединститут, 1985, с. 3–39.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1996. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища. В: Супруненко, О. Б. (ред.) *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 67–87.

Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (отв. ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Регион-иформ, с. 9–131.

Шрамко, Б. А. 1999. Глиняные скульптуры Лесостепной Скифии. *Российская археология*, 3, с. 35–49.

K. Yu. Pelyashenko

CERAMOLOGICAL STUDIES OF BORYS SHRAMKO

The article provides an overview of scientific developments of Borys Shramko in the study of ancient ceramics. Apart from its main direction – the study of Forest-Steppe monuments of the Scythian population and a careful study of their pottery, the researcher did not miss the ceramic complexes of the Bronze Age and the Middle Ages. Both purely archaeological methods and methods of related sciences were used to study ancient ceramics: petrography, radioscopy. During his career, Borys Shramko constantly paid attention to ancient ceramics and considered ceramic collections as an important source for the study of the economy, life, ancient technologies and the cult sphere.

***Key words**: archaeological ceramics, ceramology, Forest-Steppe, Borys Shramko.*

Ю. Б. Полідович

СПОГАДИ І РОЗДУМИ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ СКІФСЬКОГО МИСТЕЦТВА

У есе йдеться про знайомство автора з Борисом Андрійовичем Шрамком та про роботи видатного дослідника в царині скіфського мистецтва.

***Ключові слова**: Борис Андрійович Шрамко, Більське городище, скіфи, Лісостеп, «звіриний стиль», пектораль.*

Кожна зустріч з Борисом Андрійовичем Шрамком була визначною подією. Це були зустрічі на Більському городищі, в університетських аудиторіях, зустрічі на сторінках його друкованих праць...

Вперше мені пощастило зустрітися з Борисом Андрійовичем саме на Більському городищі. Археологічна практика студентів-істориків Донецького державного університету тоді (кінець 1970 – початок 1980-х рр.) проходила на розкопках скіфських поселень Лісостепового Подніпров'я – Пожарна Балка-II та Лихачівка, розташованих у басейні Ворскли на Полтавщині. Керівники практики, колишні учні Бориса Андрійовича – Алла Олексіївна Моруженко і Владислав Петрович Андрієнко – організовували одноденну поїзду практикантів на Більське городище (рис. 1). Ця поїздка справляла на студентів приголомшливе враження: ще б пак, адже раніше навіть не мріялося потрапити на відоме скіфське городище, про яке чули на лекціях, читали у статтях. Величні вали, масштабні розкопи, цікаві знахідки, а головне – заворожуюча розповідь Бориса Андрійовича про скіфів, Лісостеп і таємниче місто Гелон... І як емоційне доповнення до поїздки: пес-боксер Бой, який спочатку несподівано з'явився з лісу, а потім невідступно супроводжував свого господаря...

А за кілька років, вже під час підготовки до дипломної роботи, відбулося знайомство з роботами Бориса Андрійовича. Треба відзначити, що сфера моїх наукових пошуків у скіфології – скіфське образотворче мистецтво, або вужче – образ хижака у «звіриному стилі», визначилася завдяки авторитетній наполегливості Владислава Петровича Андрієнка. У свою чергу останній, як він сам зазначав, сприйняв особливу увагу до скіфського мистецтва та скіфської релігії від Бориса Андрійовича.

Для всіх, хто цікавився «звіриним стилем», у 1980-ті рр. настільною книгою був збірник 1976 р. «Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии». Він об'єднав статті, підготовлені радянськими науковцями на основі виступів на Третій конференції зі скіфо-сарматської археології, що пройшла у 1972 р. та була присвячена саме скіфському мистецтву. Автори збірника – знані скіфологи, які нами, студентами, сприймалися як справжні метри. Кожна стаття ретельно штудіювалася, малюнки копіювалися (тоді ще тушшю на кальку), і так крок за кроком із окремих статей, окремих досліджень, різнобарв'я матеріалу й думок

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Музей історичних коштовностей України – філіал Національного музею історії України, м. Київ.

Рис. 1. Практиканти історичного факультету Донецького державного університету під час екскурсії на Більському городищі. *Липень 1981 р.*

створювалося загальне враження про складний феномен «звіриного стилю». Автори були ледве не небожителями. Та з-понад двох десятків прізвищ одне було дуже знайомим – Бориса Андрійовича Шрамка. Пригадувалося шелестіння більських дібров, неспішна розповідь Вчителя, що відносила наші думки в далеке минуле. Добре знайомою вже була й пам'ятка, про яку йшла мова – Більське городище. Адже стаття Бориса Андрійовича була присвячена знахідкам предметів «звіриного стилю» на Більському городищі, а також на пов'язаному із ним могильнику Скоробір (Шрамко 1976, с. 194–209).

Уже згодом стали зрозумілими важливість та сенсаційність предметів, представлених Борисом Андрійовичем, а особливо – двох з них. Найперше, це – фрагмент глиняної форми для

Рис. 2. Фрагмент глиняної форми для відливання бляхи у вигляді оленя. Східне Більське городище.

виготовлення із бронзи або, навіть, із золота бляхи у вигляді оленя (рис. 2). Його роги були відтворені за допомогою зооморфного перевтілення – однієї із характерних особливостей «звіриного стилю»: окремі відростки рогів трактувалися як пташині голівки. Форма безперечно свідчила про те, що предмети у «звіриному стилі» виготовлялися на Більському городищі та мали «місцеву прописку», а не лише потрапляли до Дніпровського лісостепу з майстерень Боспору чи інших регіонів скіфського світу. Ця форма привідкривала завісу таємниці походження та побутування скіфського мистецтва, робила його більш зрозумілим.

Ще до конференції Борис Андрійович присвятив окрему статтю розгляду питання виготовлення золотих прикрас на теренах лісостепової та степової Скіфії. І хоча мова в ній не йшла про більську форму, та поштовх до пошуку місцевих витоків скіфського мистецтва був заданий саме цією статтею (Шрамко 1970, с. 217–220).

До ладу була й інша знахідка, опублікована у статті 1976 р., цього разу із Скоробору – дзеркало з боковою ручкою, кінчик якої прикрашений фігуркою хижака (рис. 3). За загальними рисами – це виріб так званого «ольвійського» типу (фахівці з античної археології переважно називають його «скіфським» типом). При виготовленні таких дзеркал діяв чіткий стандарт розмірів, оформлення диска та ручки, відтворення фігурок тварин (переважно, оленя, пантери та обосібленої голови

барана). Проте люстерко із Скоробору хоч і нагадувало «ольвійські», але було іншим за розмірами, оформленням плаского диска та залізної ручки з бронзовим наконечником. Та й пантера мала інший вигляд. Отже, це був місцевий варіант загальновживаного типу дзеркал, який свідчив про неабиякий внесок майстрів Більського городища до загальної строкатої картини зооморфного мистецтва скіфського часу.

Стаття Бориса Андрійовича у збірнику 1976 р. стосувалася ще одного важливого аспекту: глиняної культової пластики, притаманної пам'яткам Лісостепу. Ці невеличкі фігурки антропоморфних персонажів і тварин, часто виконані нашвидкуруч невмілими руками, фігурки, що не мали ніякого відношення до «звіриного стилю», були поставлені в один ряд із ним. Цим фігуркам автор приділив чи не найбільше уваги у своєму дослідженні, аніж виробам у «звіриному стилі», розглянувши не тільки їх різновиди, але й приділивши увагу особливостям культового використання. Борис Андрійович неодноразово звертався до теми глиняних скульптурок. Це були й короткі публікації, і невеликий розділ у монографії, присвяченій Більському городищу – місту Гелон (Шрамко 1987, с. 127–140), і окремі статті 1985 і 1996 рр. (Шрамко 1985, с. 3–39; 1996, с. 67–87).

Окрім того, означені та інші знахідки із зображеннями у «звіриному стилі», що походять з Більського городища та його округи (зокрема, могильників Скоробір, Осняги), опубліковані Борисом Андрійовичем у згаданій монографії 1987 р.

А питання осмислення «звіриного стилю» Борис Андрійович торкнувся ще в одній своїй статті, включеній у «культовий» збірник 1971 р. «Проблемы скифской археологии» (відомому за абревіатурою «ПСА») (Шрамко 1971). Цей збірник також був публікацією матеріалів тематичної скіфо-сарматської конференції, але попередньої – другої, що відбулася 1967 р. Борис Андрійович був активним учасником тієї конференції: виступив з доповіддю, брав участь у гострих дискусіях, активно захищав свою точку зору. Його думка була по-своєму поворотною у скіфології: дослідник відстоював відмінність скіфських культур Степу і Лісостепу, що суперечило позиції відомих московських археологів – Б. М. Гракова та А. І. Мелюкової, які писали про єдину Скіфію. Цікавою була реакція на доповідь Б. А. Шрамка В. Г. Петренко, яка написала оглядову статтю про конференцію 1967 р.: «*Вопрос о происхождении скифов, казалось бы решенный на первой конференции*[1]*, также вновь стал предметом дискуссии*» (Петренко 1971, с. 3–7).

Рис. 3. Бронзове завершення ручки дзеркала. Могильник Скоробір, курган 2 (1965 р.).

Головним опонентом Бориса Андрійовича на той час була Варвара Андріївна Іллінська, провідний київський скіфолог. Та не тільки вона вступала у дискусію с Борисом Андрійовичем під час конференції, але й сам харківський вчений у своїй доповіді (а надалі – у статті) критично сприйняв запропоновану Варварою Андріївною інтерпретацію зооморфних образів, відтворених на ранньоскіфських рогових псаліях (Шрамко 1971). Дослідниця вбачала у тваринах, зображених із притиснутим довгим вухом і з вухом, що стирчить, коней. Тоді як Борис Андрійович вважав, що у першому випадку було зображено лосів, а у другому – хижаків. Таке протистояння дослідників, здавалось у незначному питанні, для молодих науковців, що зростали в умовах декларування одностайності думки на різні явища й події минулого та сучасності, було як ковток свіжого повітря. Виявляється, метри можуть помилятися! Отже в науці немає однозначних авторитетів, а є домінант доказу, аргументації!

Дискусія двох дослідників мала важливе значення й особисто для мене, оскільки мій шлях у царину «звіриного стилю» розпочинався з досконалого вивчення статей Варвари

[1] Мається на увазі конференція 1952 р., матеріали якої були опубліковані у збірнику «Вопросы скифо-сарматской археологии» (Москва, 1954).

Андріївни. Її роботи були зразком в описі зображень, підборі аналогій, широких узагальнень, сміливих здогадок. І тут, раптом, звучало критичне осмислення думок Варвари Андріївни! Проте, у моєму сприйнятті Борис Андрійович не руйнував авторитет колеги, а пропонував своє бачення, наводив свої аргументи. Це була жива наукова дискусія, що розгорнулася на сторінках провідних збірників і мала важливе значення для зростання власного дослідницького досвіду. До речі, у своїх працях я першу групу зображень на псаліях відношу до коней, як це запропонувала Варвара Андріївна, а щодо другої приймаю аргументацію Бориса Андрійовича та інтерпретую їх як хижаків.

Дискусія між Б. А. Шрамком і В. А. Іллінською розгорнулася і з приводу інтерпретації деяких зображень скіфів. У 1976 р. Варвара Андріївна опублікувала статтю, де розглядала низку зображень доби раннього заліза на різних предметах (Іллінська 1976). На думку дослідниці, це були зображення скіфських ремісників. Оскільки тема ремісників та скіфського ремесла безпосередньо цікавила й Бориса Андрійовича, він виступив із критичною оцінкою інтерпретацій В. А. Іллінської, перш за все на ручці античної амфори із випадкових знахідок та на пекторалі з кургану Товста Могила (розкопки експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Б. М. Мозолевського в 1971 р.) (Шрамко 1983). У першому випадку Б. А. Шрамко критично оцінив саму знахідку, умови її знаходження та зображення на ній, дійшовши висновку, що даний артефакт взагалі може бути «*наивной подделкой или плохой шуткой*». Щодо зображення двох скіфів, які виконують якісь дії із курткою з овечої шкури, у центрі верхнього ярусу пекторалі, то розходження в інтерпретації між двома дослідниками стосувалися глибинного розуміння скіфського й, зокрема, греко-скіфського мистецтва. Варвара Андріївна визначила їх як ремісників, тим самим зарахувавши пекторалі до кола предметів, на яких мовбито присутні зображення скіфського побуту й реалії повсякденного життя. Натомість Борис Андрійович категорично відкинув можливість вбачати в чоловіках майстрів-кравців і запропонував міфологічне трактування сцени і персонажів, побачивши в особі із начільною пов'язкою міфологічного царя-переможця чудовиськ Таргітая. Таку думку дослідник відстоював і в рецензії на монографію Б. М. Мозолевського, присвячену кургану Товста Могила і знахідкам із нього (Шрамко 1984).

Література

Іллінська, В. А. 1976. Зображення ремісників на античних виробах з Північного Причорномор'я. *Археологія,* 20, с. 31–36.

Петренко, В. Г. 1971. Задачи и тематика конференции. *Материалы и исследования по археологии СССР,* 177: Проблемы скифской археологии, с. 3–7.

Шрамко, Б. А. 1970. Об изготовлении золотих украшений ремесленниками Скифии. *Советская археология,* 2, с. 217–221.

Шрамко, Б. А. 1971. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177: Проблемы скифской археологии, с. 92–102.

Шрамко, Б. А. 1976. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 194–209.

Шрамко, Б. А. 1983. К вопросу о некоторых источниках изучения скифского ремесла. *Вестник Харьковского университета*, 283, серия: история, с. 119–125.

Шрамко, Б. А. 1984. Рецензія: Мозолевський, Б. М. Товста Могила. Київ: Наукова думка, 1979, 251 с. *Советская археология*, 1, с. 272–280.

Шрамко, Б. А. 1985. Культовые скульптуры Гелона. В: Дворецкий, Е. В. (отв. ред.). *Археологические памятники Юго-Восточной Европы: (Железный век и эпоха средневековья)*. Курск: Курский госпединститут, с. 3–39.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи: (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1996. Комплекс глиняних скульптур Бельского городища. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи.* Полтава: Археологія, с. 67–87.

Yu. B. Polidovych

MEMORIES AND REFLECTIONS ON THE STUDY OF SCYTHIAN ART

The essay is about the author's acquaintance with Borys Andriyovych Shramko and the work of an outstanding researcher in the field of Scythian art.

Key words: *Borys Andriyovych Shramko, Bilsk hillfort, Scythians, Forest-Steppe, «animal style», pectoral.*

Ю. О. Пуголовок

НАУКОВА СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА Б. А. ШРАМКА В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЛІТОПИСНИХ СІВЕРЯН

У статті розглядається внесок професора Б. А. Шрамка у вивчення старожитностей роменської культури. За роки активних польових досліджень вченим було накопичено значний обсяг інформації про пам'ятки сіверян у басейнах річок Ворскла та Сіверський Донець. Здійснені дослідження значно розширили уявлення про будівельну справу, господарство та міжкультурні контакти слов'янського населення в регіоні. Здобуті матеріали мають беззаперечну цінність для подальших наукових розробок у галузі середньовічної археології Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: *історія науки, Б. А. Шрамко, сіверяни, роменська культура.*

Борис Андрійович Шрамко відомий передовсім як дослідник археології скіфського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Його багаторічні студії у даному напрямку на пам'ятках раннього залізного віку в басейнах рр. Ворскли та Сіверського Дінця на довгі роки визначили пріорітети досліджень у цій галузі археології України. Однак у біографії вченого присутні цікаві, часом маловідовідомі факти про дослідження середньовічних пам'яток. Це стосується і старожитностей роменської культури, які здебільшого залишались у звітній документації, лише зрідка потрапляючи на сторінки публікацій. Не дивлячись на те, що вивчення середньовічних старожитностей все ж не було головним в науковому доробку Б. А. Шрамка, ним зроблений значний внесок у цю галузь археології. Під його керівництвом були написані та успішно захищені дисертаційні дослідження з аланоболгарської (Михеев 1968) та слов'яноруської проблематики (Дьяченко 1983).

Більше сорока років вчений керував Сіверсько-Донецькою скіфською та Слов'яно-скіфською експедиціями Харківського університету, які з-поміж іншого вивчали середньовічні пам'ятки в басейні Сіверського Дінця (Шрамко 1962; 1991; Шрамко, Скирда 2004). Вперше матеріали роменської культури були виявлені експедицією під керівництвом тоді ще аспіранта кафедри давньої історії та археології ХДУ Б. А. Шрамка в 1951 р. на городищі поблизу с. Водяне (рис. 1; 2)[1]. На пам'ятці було досліджено одне житло, у той час як на поверхні майданчика городища зафіксована двадцять одна яма-заглибина від будівель (Шрамко 1951, арк. 23–26). Виявлені на Водяному матеріали, а саме характерна кераміка та будівельні залишки, дозволили віднести його до роменської культури. У процесі подальших досліджень було з'ясовано, що лише найменша частина городища, зосереджена за внутрішнім валом на північному краю мису, була заселена в роменський час (Шрамко 1951, арк. 25–27; 1952, арк. 8–9). У 1951–1952 рр. (а згодом і в 1983 і 1987 рр.) Б. А. Шрамко також проводив розкопки на Хорошевському городищі, відомому ще за працею архієпископа Філарета (Д. Г. Гумілевського). На пам'ятці вивчене одне заглиблене житло, а також дві господарські споруди роменської культури та зібрано

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, м. Полтава.

[1] Автор висловлює щиру подяку І. Б. Шрамко та С. А. Заднікову за можливість публікації фотоматеріалів.

Рис. 1. Городище поблизу с. Водяне, 1951 р. *Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.*

Рис. 2. Городище поблизу с. Водяне, переріз валу, 1951 р. *Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.*

виразну колекцію кераміки (Шрамко 1983, арк. 22–23; 1987, арк. 20–21; 1991; 1951, арк. 27, 49; 1983, арк. 21–24; 1987, арк. 19–21). У 1953 р. під керівництвом Б. А. Шрамка проводилися розвідки в басейні Сіверського Дінця, метою яких було розширення джерельної бази для вивчення пам'яток скіфського часу, однак на городищі біля села Мохнач знайдено велику кількість матеріалів роменської культури (Шрамко 1954, арк. 11). У 1953–1954 рр., а також у 1970 р. проводилися розкопки на городищі Коробові Хутори, де вивчалися житлові об'єкти, а також укріплення сіверян (Шрамко 1954, арк. 13–20; 1970, арк. 20–23) (рис. 3; 4). Чи не вперше для роменських пам'яток басейну Сіверського Дінця Б. А. Шрамком відкрите неукріплене поселення поблизу с. Задонецьке (Шрамко 1954, арк. 21; 1959, арк. 16–17).

Експедиціями під керівництвом Б. А. Шрамка досліджувалися також сіверянські городища на Мерлі та Ворсклі. У 1960 р. Скіфослов'янська експедиція обстежила роменське городище в ур. Замок поблизу с. Городне, а також археологічні комплекси поблизу сс. Ніцаха, Журавне та Зарічне. На пам'ятках проводився збір підйомного матеріалу та укладання топографічних планів (Шрамко 1960, арк. 6–16). З числа знахідок походять характерні зразки роменської кераміки, вироби з кістки та заліза. У 1994 р. проведені невеликі дослідження на Куземинському городищі, де був закладений розкоп площею 30 кв. м. Метою цих досліджень був пошук додаткових укріплень в околиці Більського городища, однак виявлені знахідки вказували на належність цього городища до кола старожитностей доби сіверян та Руси (Шрамко 1994, арк. 17).

Окреме місце серед досліджень пам'яток роменської культури займають розкопки, проведені Б. А. Шрамком на Донецькому городищі – відомій археологічній пам'ятці, що розташована на південно-західній околиці м. Харків, у результаті яких здобуто важливі відомості стосовно будівельної справи літописних сіверян (рис. 5; 6). У різний час на го-

родищі працювали В. В. Пассек (Пассек 1839), В. О. Городцов (1905, с. 110–121), О. С. Федоровський (1930, с. 5–10), проте планомірні дослідження були здійснені в 50–60-х рр. XX ст. експедицією Харківського державного університету (Шрамко 1955, арк. 9–22; 1956, арк. 13–22; 1957, арк. 13–20; 1959, арк. 12–24; 1960, арк. 37–48; 1961; 1962, арк. 30–40; Скирда 2002, с. 106–107). У результаті проведених розкопок вивчені оборонні споруди, досліджено майданчик городища та частину прилеглого селища-посаду.

Дослідженнями Донецького городища було виділено матеріали кількох хронологічних етапів, що відносяться до роменської культури та часу Руси. За результатами робіт вченому вдалося з'ясувати певні аспекти життя, вірувань, побуту та господарської діяльності сіверян в регіоні. Зокрема, отримані відомості про сільське господарство та культивовані рослини. Про це свідчать, наприклад, уламки жорен, а також знахідки гороху та стебел льону. На думку дослідника, відвар з льону міг застосовуватися в лікувальних цілях (Шрамко 1962а, с. 305). З числа інших промислів, поширених серед мешканців Донецького городища, виділяється рибальство. Його аналіз був здійснений в окремому дослідженні, у результаті якого з'ясовано, що сіверяни виловлювали переважно щук та окунів, використовуючи для цього сітки (Шрамко, Цепкин 1963, с. 74–76, 83).

Крім цього, Б. А. Шрамко отримав важливі свідчення про гончарство носіїв роменської культури. Мова йде про спеціальну теплотехнічну споруду початку X ст., що була розміщена на певній відстані від жител. Це однокамерна піч, з куполоподібним склепінням. У її південно-східній стінці був влаштований отвір для завантаження палива шириною близько 0,40–0,45 м. Від побутових печей її відрізняли більший розмір череня та місце розташування. Поруч із піччю виявлені чотири стовпові ямки, що були рештками навісу. Заповнення камери посудом, на думку Б. А. Шрамка, було дворядним, де нижній шар посуду стояв верх дном. Черінь з отворами, який би відділяв топку від камери, як у давньоруських горнах, був відсутній (Шрамко 1957, арк. 15–16; Шрамко 1970а, с. 108). Наявність такої теплотехнічної споруди для випалу кераміки, кількість якої перевищувала потреби одної сім'ї, може свідчити про виготовлення посуду на замовлення та підвищення економічної ролі такого

Рис. 3. Городище поблизу с. Коробові Хутори. На фото Б. А. Шрамко, 1954 р. *Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.*

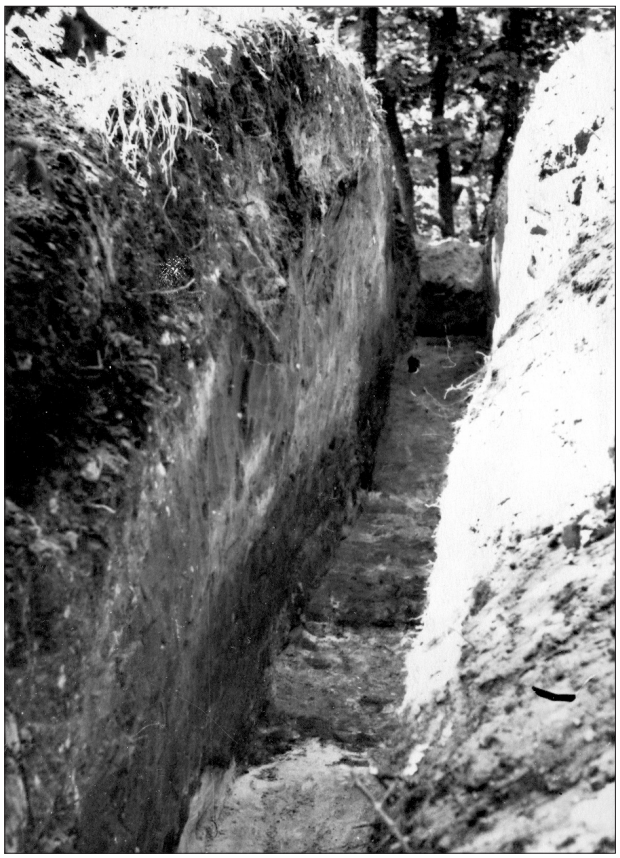

Рис. 4. Городище поблизу с. Коробові Хутори, переріз валу, 1954 р. *Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.*

Рис. 5. Донецьке городище, робочий момент. *Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.*

Рис. 6. Донецьке городище, робочий момент. На фото Б. А. Шрамко. *Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.*

виробництва. А це, в свою чергу, вказує на початок виділення гончарства в окрему галузь ремесла (Пуголовок 2020, с. 107).

Втім найбільший науковий інтерес становлять рештки житлово-господарської забудови Донецького городища, досліджені Б. А. Шрамком та введені ним же в науковий обіг (Шрамко 1960а, с. 319–321; 1962а, с. 300–306; 1970а, с. 105–108). Не дивлячись на те, що вивчені житлові будівлі мали «класичний» вигляд напівземлянкового житла, все ж у них виявилась одна важлива деталь, що дозволила під іншим кутом зору розглянути будівельні прийоми та техніку, які використовували носії роменської культури у зведені своїх жител. Мова йде про рештки віконних прорізів. Такі отвори зафіксовані в трьох випадках. Це – трапецієподібні вирізи в материкових стінках з приблизно однаковими розмірами – 0,65 х 0,75 х 0,45 м, що мають нахил до підлоги котловану. Варто зауважити, що подібні конструктивні особливості влаштування житлових будівель раніше не виявлялися на городищах роменської культури й були важливими для подальших розробок в питаннях домобудівництва (Дьяченко 1991, с. 37–43; Пуголовок 2011, с. 232–234).

Окрім цього, у результаті проведених досліджень на городищі роменської культури вперше вдалося виявити закономірності та характер планування слов'янського (сіверянського) поселення, що також на той час (60-ті рр. XX ст.) було ще досить слабко розробленим питанням (Ляпушкин, 1968 с. 132). На території Донецького городища житлові будівлі розташовувалися в лінію вздовж берега річки. Поруч із кожним житлом на відстані від 3 до 6-7 м знаходилась господарська яма. Таке їх розміщення наштовхнуло автора розкопок на думку про наявність елементів вуличної забудови на цій пам'ятці за часів сіверян (Шрамко 1962а, с. 299–300). Виявлені сліди планування, на довгий час увійшли до сторінок академічних видань в якості прикладу забудови сіверянського городища (Пуголовок 2016, с. 231).

Досліджені Б. А. Шрамком на Донецькому городищі житлові та господарські комплекси, а також особливості їх взаємного розміщення на довгий час увійшли до наукової літератури, присвяченої слов'янським старожитностям Дніпровського Лівобережжя. Виявлені конструктивні особливості влаштування жител набули неабиякої ваги в процесі розвитку знань про будівельну справу носіїв роменської культури.

Отже, завдяки дослідженням Б. А. Шрамка на пам'ятках сіверян були окреслені риси їх матеріальної культури в цьому мікрорегіоні, зроблені перші узагальнення стосовно хронології та хорології пам'яток. Дослідником було помічене близьке розташування салтівських і роменських поселень, виявлені міжкультурні контакти слов'янського та алано-болгарського населення (Шрамко 1954, арк. 16; Шрамко 1985, с. 157–158). Такі контакти не завжди мали мирний характер, на що, за гіпотезою Б. А. Шрамка, вказували сіверянські городища, розміщені поруч із кордонами каганату (Шрамко 1991, с. 51). Загалом, отримані матеріали стали базовими для створення хронологічних побудов, визначення рис матеріальної культури та спадковості поселенських структур на південно-східних територіях Руси до середини XIII ст.

Література

Городцов, В. А. 1905. Результаты исследований, произведенных научными экскурсиями XII Археологического съезда. *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* 1, с. 110–144.

Дьяченко, А. Г. 1983. *Славянские памятники VIII–середины XIII вв. в бассейне Северского Донца*. Автореферат дисертации к.и.н. МГУ.

Ляпушкин, И. И. 1968. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII – I-я пол. IX в.): Археологические очерки. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 152.

Михеев, В. К. 1968. *Основные ремесленные производства болгаро-аланского населения Подонья в VIII–X вв.* Автореферат дисертации к.и.н. ХГУ им. А. М. Горького.

Пассек, В. В. 1939. Курганы и городища Харьковского, Валковского, Полтавского уездов. *Русский исторический сборник,* 3 (2), с. 201–229.

Пуголовок, Ю. О. 2011. Внесок Б. А. Шрамка у розвиток знань про будівельну справу літописних сіверян. В: Посохов, С. И. (отв. ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, с. 232–235.

Пуголовок, Ю. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське народознавство.

Пуголовок, Ю. О. 2020. Організація виробництва кераміки на поселеннях літописних сіверян. *In Sclavenia terra*, 3, с. 103–109.

Скирда, В.В. 2002. История исследования Донецкого городища. В: Болгов, Н. Н. (отв. ред.). *Проблемы источниковедения всеобщей истории*. Ч. 1. Белгород: Изд-во БелГУ, с. 103–109.

Федоровський, О. 1930. Археологічні розкопи в околицях Харкова. *Хроніка археології та мистецтв*, 1, с. 5–10.

Шрамко, Б. А. 1951. *Отчет о работе Северско-Донецкой скифской археологической экспедиции ХГУ в 1951 г.* Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 3.

Шрамко, Б. А. 1952. *Отчет об археологических исследованиях ХГУ им. А. М. Горького в 1952 г.* Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 5.

Шрамко, Б. А. 1953. *Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г.* Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 8-а.

Шрамко, Б. А. 1955. *Разведки и раскопки Северодонецкой археологической экспедиции ХГУ в 1955 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф.е., 1955/34.

Шрамко, Б. А. 1956. *Отчет об археологических разведках и раскопках Северодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 г.* Науковий архів ІА НАН України. Ф. е., 1956/19.

Шрамко, Б. А. 1957. *Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1957 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1957/16.

Шрамко, Б. А. 1958. *Отчет об археологических разведках экспедиции ХГУ на территории Белгородской и Курской областей в 1958 г.* Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 16.

Шрамко, Б. А. 1959. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1959 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 1959/29.

Шрамко, Б. А. 1960. *Отчет о работе скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1960 г.* Науковий архів ІА НАН України. Ф. е., 1960/27.

Шрамко, Б. А. 1960а. Новые детали устройства раннеславянских жилищ. *Советская археология*, 3, с. 319–321.

Шрамко, Б. А. 1961. *Отчет о работе скифской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1961 г.* Науковий архів ІА НАН України. Ф. е., 1961/24.

Шрамко, Б. А. 1962. *Отчет 1962 г. о работе Скифо-Славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького*. Науковий архів ІА НАН України. Ф. е., 1962/36.

Шрамко, Б. А. 1962а. *Древности Северского Донца.* Харьков: Изд-во Харьков. ун-та.

Шрамко, Б. А., Цепкин, Е. А. 1963. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII–XIII вв. *Советская археология*, 2, с. 74–84.

Шрамко, Б. А. 1970. *Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1970 г.* Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 35-а.

Шрамко, Б. А. 1970а. Раннеславянское поселение VIII–X вв. на Донецком городище. *Материалы и исследования по археологии СССР,* 176, с. 105–108.

Шрамко, Б. А. 1983. *Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях*. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 54-а.

Шрамко, Б. А. 1985. Новые раскопки раннеславянского поселения на Северском Донце и вопрос об алано-болгаро-славянских связях VIII–X вв. В: Карасев, В. Г., Попов, Г. Н. (отв. ред.). *Народно-демократические революции и развитие славянских стран по пути социализма. X Всесоюзная научная конференция историков-славистов. 30 января – 1 февраля 1985 г. Тезисы докладов и сообщений*. Харьков (б.и.), с. 157–158.

Шрамко, Б. А. 1987. *Отчет о раскопках Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1987 г.* Архів Музею

археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 58-а.

Шрамко, Б. А. 1991. Хорошевское городище. В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского Юго-Востока.* Воронеж: Издательство Воронежского педагогического института, с. 50–59.

Шрамко, Б. А. 1994. *Отчет об археологических исследованиях в 1994г. в Полтавской и Харьковской областях*. Науковий архів ІА НАН України. Ф. е., 1994/58.

Шрамко, Б. А., Скирда, В. В. 2004. *Рождение Харькова*. Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив.

Yu. O. Puholovok

THE SCIENTIFIC LEGACY OF PROFESSOR B. A. SHRAMKO IN THE CONTEXT OF STUDYING THE ANTIQUITIES OF THE ANNALISTIC SIVERIANS

Summary

Borys Andriyovych Shramko is known primarily as a researcher of Scythian archaeology of the Dnipro Forest-Steppe Left Bank. His long-term studies on in the basins of the Vorskla and Siversky Donets rivers for many years determined the directions of work in this field of archaeology of Ukraine. However, in the biography of the scientist there are interesting and sometimes little-known facts about the study of medieval monuments.

This also applies to the antiquities of Romny culture. Thanks to the research of the scientist, the features of their material culture in this microregion were outlined. The first generalizations concerning the chronology and chorology of monuments have been made. The researcher noticed intercultural contacts between Slavic and Alano-Bulgarian populations.

The residential and economic complexes discivered in the Donets hillfort, as well as the peculiarities of their mutual location have long been included in the pages of scientific literature devoted to the Slavic antiquities of the Dnipro Left Bank. The revealed constructive features of the dwellings have become important in the development of knowledge about the Romny culture buildingcraft.

In general, the obtained materials became the basis for creating chronological constructions, determining the features of material culture and heredity of settlement structures in the south-eastern territories of Rus until the middle of the 13th century.

Key words: *history of science, Shramko B. A., Siverians, Romny culture.*

С. С. Селегєєв

Б. А. ШРАМКО – ДОСЛІДНИК ХОРОШІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті розглядається внесок Б. А. Шрамка в дослідження одного з найбільших та найвідоміших укріплених поселень у басейні річки Сіверський Донець – Хорошівського городища (смт Хорошеве Харківського району Харківської області). Аналізуються періоди звернення Бориса Андрійовича до польового вивчення пам'ятки та місце городища в науковій спадщині вченого. Робиться висновок, що звіти та опубліковані роботи Б. А. Шрамка на сьогодні є фактично єдиним джерелом інформації про вказану пам'ятку археології.

***Ключові слова**: Б. А. Шрамко, городище, Хорошівське городище, Гуляй-Гора, Хорошеве.*

Б. А. Шрамко (1921–2012) – доктор історичних наук, заслужений професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, автор багатьох і до сьогодні актуальних монографій та статей, вчений зі світовим ім'ям, талановитий педагог. Все це лише маленький перелік досягнень одного із найвидатніших українських археологів.

Науковому світу Б. А. Шрамко відомий у першу чергу як дослідник Більського, Донецького, Люботинського городищ. Уже з'явилися перші історіографічні роботи, що оцінюють внесок ученого у вивчення названих укріплених поселень (Шрамко 2016). Однак за своє довге й плідне професійне життя Борис Андрійович встиг провести розвідки та розкопки на багатьох інших археологічних пам'ятках. Серед таких об'єктів є і Хорошівське городище, що розташоване в смт Хорошеве Харківського району Харківської області.

Певних аспектів польових досліджень середньовічного етапу історії Хорошівського городища Б. А. Шрамком торкається у своїй статті В. В. Скирда (Скирда 2008). Але детальний розгляд даного городища у творчій спадщині видатного українського археолога ще не проводився. Це і є метою пропонованої роботи.

Хорошівське городище є одним з найбільших у басейні річки Сіверський Донець. Завдяки багатьом факторам, зокрема тому, що в середині XVII ст. на його території було засновано Хорошівський Вознесенський дівочий монастир (який проіснував до 1920-х рр.), це укріплене поселення відноситься до найвідоміших на Харківщині та має значний історико-культурний й туристичний потенціал. Особливістю пам'ятки є те, що вона фактично вся забудована сучасним селищем та спорудами колишнього монастиря й геріатричного пансіонату. А тому протягом багатьох століть відбувалося й відбувається руйнування культурного шару (як і під дією антропологічних факторів, так і внаслідок природних чинників). Ця обставина надає ще більшої важливості археологічним дослідженням XIX–XX ст.

Перші згадки про Хорошівське городище з'являються в документах XVI–XVII ст. (Філарет 1852–1857 (2011), с. 41). У XIX – на початку XX ст. цим укріпленим поселенням цікавляться багато дослідників місцевої історії Слобожанщини: архієпископ Філарет (Гумілевський) (Філарет 1852–1857 (2011), с. 149–150), Ю. І. Морозов (Морозов 1901), В. Є. Данилевич

СЕЛЕГЄЄВ Сильвестр Сергійович, випускник історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, викладач, Комунальний заклад «Харківський фаховий вищий коледж мистецтв» Харківської обласної ради, м. Харків.

Вперше опубліковано: Селегєєв, С. С. 2020. Б. А. Шрамко – дослідник Хорошівського городища. В: Д'ячков, С. В. (ред.). *Проблеми історії та археології України: тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, листопад 2020)*. Харків: ТОВ «НТМТ», с. 73.

Подається з доповненнями у новій редакції.

(Данилевич 1902) та багато інших. Радянські археологи звернули увагу на цю пам'ятку лише в 1940–1950 рр. У вказані роки на ньому проводили розвідки І. І. Ляпушкін (Ляпушкін 1952, с. 10), Б. О. Рибаков (Рибаков, 1951, с. 63–65) та інші.

Отже, на середину XX ст., коли Б. А. Шрамко почав свій професійний шлях, це городище вже було давно відоме та неодноразово оглядалося дослідниками, збирався підйомний матеріал, зафіксовано три періоди існування життя (скіфський, ранньослов'янський та давньоруський). Водночас, як і в літературі (особливо в дореволюційній), так і в народній пам'яті місцевих жителів існувало безліч легенд, міфів, здогадок, що можна було підтвердити або заперечити лише повноцінними археологічними розкопками.

Досліджувати Хорошівське городище в ролі керівника Сіверсько-Донецької археологічної експедиції Харківського університету Б. А. Шрамко почав у 1951–1952 рр. У 1951 р. було попередньо оглянуто пам'ятку, зібрано підйомний матеріал (Шрамко 1951, с. 49–50). Особливу увагу археологи звернули на північно-західний виступ мису (територію, де колись розташовувався монастир, а зараз працює геріатричний пансіонат). Тут, біля монастирської стіни, було проведено шурфування, у результаті якого членами експедиції виявлено шар великої пожежі 1744 р. та залишки давнього дерево-земляного укріплення. Під час польових робіт 1952 р. експедиція Харківського університету, як і минулого року, провела збір підйомного матеріалу, візуальний огляд, а також здійснила спробу дослідити фортифікаційні споруди городища. Так, було проведено частковий розріз валу, що знаходиться на вулиці Новій (Шрамко 1952, с. 14–16).

У подальшому матеріали цих досліджень Борис Андрійович використав для написання своєї кандидатської дисертації «Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца» (Шрамко 1953), монографії «Древности Северского Донца» (Шрамко 1962) та інших різноманітних праць.

Повернутися до вивчення Хорошівського городища Б. А. Шрамку судилося лише в 1983 р., коли Харківським обласним товариством охорони пам'яток історії та культури були організовані охоронні розкопки. Місцем для розкопу загальною площею 58 кв. м. став окремий виступ мису – останець Гуляй-Гора (Гуляй-Гірка). У результаті вдалося виявити декілька жител, господарські ями, різноманітні фрагменти кераміки часів роменської археологічної культури та доби Русі-України (Київської Русі) (Шрамко 1983, с. 20–24).

Ці роботи були продовжені в 1987 р. У польовому сезоні цього року здійснено прирізку до розкопу 1983 р., під час якої знайдено артефакти VIII–XIII ст., залишки будівель різного характеру тощо (Шрамко 1987, с. 18–22).

Результати описаних досліджень знайшли відображення в публікаціях Б. А. Шрамка. Розкопкам Хорошівського городища 1983 р. присвячена невелика його стаття «Древнее славянское поселение в Хорошеве: из глубины веков» (Шрамко 1983). Узагальнив всі свої багаторічні дослідження цієї пам'ятки Борис Андрійович в однойменній праці, опублікованій у збірнику наукових статей «Археология славянского юго-востока» (Шрамко 1991). На сьогодні ця стаття – єдина сучасна наукова робота, спеціально присвячена Хорошівському городищу.

Отже, до вивчення Хорошівського городища Б. А. Шрамко звертався час від часу фактично протягом всієї професійної діяльності. Виділяються два періоди активного інтересу до пам'ятки археологом. Перший період охоплює 1950-ті рр., коли увага вченого зосереджувалася більше на скіфській добі (адже в цей час Борис Андрійович займався підготовкою кандидатської дисертації у сфері скіфології). Другий період відноситься до 1980-х рр. і вже характеризується зосередженням на слов'яноруській проблематиці. Втім, безперечно, дана пам'ятка (на відміну від Більського чи Донецького городищ) ніколи не була для науковця головним об'єктом зацікавлення.

Водночас для історії Хорошівського городища значення особистості Б. А. Шрамка важко переоцінити. Саме під його керівництвом були проведені неодноразові археологічні розвідки, перші й на сьогодні єдині повномасштабні розкопки. Б. А. Шрамку вдалося підтвердити й конкретизувати наявність трьох періодів життя на городищі (скіфського, ранньослов'янського та давньоруського); уточнити розміри поселення; зробити його план; висвітлити господарське життя мешканців городища; дослідити специфіку оборонних укріплень; ввести до наукового обігу різноманітний матеріал з розкопок і т. д.

У контексті вивчення стародавньої історії науковець зміг висвітлити й певні аспекти минулого Хорошівського монастиря. Наприклад,

Б. А. Шрамко шурфуванням підтвердив реальність великої пожежі в монастирі, яка сталася за письмовими джерелами в 1744 р. (1746 р.). На основі розкопок останця Гуляй-Гора вчений висловив судження і про можливу правдивість існування на тому місці невеличкої дерев'яної церкви, про яку говорить одна із місцевих легенд (Шрамко 1991, с. 53).

Література

Данилевич, В. Е. 1902. Донецкое и Хорошевское городища. *Сборник Харьковского историко-филологического общества,* Т. 13, с. 227–229.

Ляпушкин, И. И. 1952. Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Левобережья. *Советская археология,* 16, с. 7–41.

Морозов, Ю. И. 1901. О городищах Харьковской губернии. *Записки императорского Харьковского университета.* Кн. 3, с. 1–11.

Рыбаков, Б. А. 1951. Северодонецкая экспедиция ИИМК: к проблеме изучения славянского юго-востока. В: *Тезисы докладов на секции отделения истории и философии ИИМК АН СССР, посвященных итогам археологических исследований в 1946-1950 гг.* Москва: Издательство АН СССР, с. 63–65.

Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский) 2011. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*: в 2-х томах. Харьков: Издательство «Харьковский частный музей городской усадьбы», Т. 1.

Скирда, В. В. 2008. Средневековые памятники в исследованиях Б. А. Шрамко. В: Посохов, С. В. (отв. ред.). *Проблемы археологии Восточной Европы: К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков: Курсор, с. 121–131.

Шрамко, Б. А. 1951. *Отчет о работе Северо-Донецкой скифской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета им. А. М. Горького в 1951 году*. Харьков. Науковий архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 4.

Шрамко, Б. А. 1952. *Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного университета имени А. М. Горького в 1952 году.* Харьков, 1952. Науковий архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 5.

Шрамко, Б. А. 1953. *Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца:* Автореферат дисертації к. і. н. Москва: Інститут історії матеріальної культури АН СРСР.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: Изд-во Ордена Трудового Красного Знамени государственного университета им. А. М. Горького.

Шрамко, Б. А. 1983. Древние славянские поселения в Хорошеве: Из глубины веков *Красное знамя* [газета], от 20 ноября 1983 года, г. Харьков.

Шрамко, Б. А. 1983. *Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного университета имени А. М. Горького в 1983 году.* Харків. Науковий архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 54; фонд 1, опис 1, справа 54-а.

Шрамко, Б. А. 1987. *Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного университета имени А. М. Горького в 1987 году*. Харків. Науковий архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 58; фонд 1, опис 1, справа 58-а.

Шрамко, Б. А. 1991. Хорошевское городище. В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского Юго-Востока.* Воронеж: Издательство Воронежского педагогического института, с. 50–59.

Шрамко, И. Б. 2016. Б. А. Шрамко – исследователь Бельского городища. В: Корост, І. І. (ред.). *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка. Збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження* Котельва, Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, 2016, с. 14–26.

S. S. Selehieiev

B. A. SHRAMKO AS A RESEARCHER OF KHOROSHIV HILLFORT

The article considers the contribution of B. A. Shramko to the study of one of the largest and most famous fortified settlements in the basin of the river Siversky Donets – Khoroshiv hillfort (Khorosheve, Kharkiv district, Kharkiv region). The stages of Borys Andriyovych's appeal to the field study of the monument and the place of the hillfort in the scientific heritage of the scientist are analyzed. It is concluded that the reports and published works of B. A. Shramko today are in fact the only source of information about this archaeological site.

Key words: *B. A. Shramko, hillfort, Khoroshiv hillfort, Gulyay-Hora, Khorosheve.*

В. В. Скирда

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПАМЯТНИКИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ Б. А. ШРАМКО

Поряд з вивченням ранньозалізної доби, значну увагу Б. А. Шрамко приділяв пам'яткам середньовічної доби. Найбільш ранні пам'ятки цього періоду, досліджені вченим, відносяться до пеньківської культури. Найбільш цінну наукову інформацію з цих об'єктів надали розкопки Задонецького селища та поселення на території Більського городища. Салтівською культурою майбутній вчений зацікавився ще в студентські роки. За десятиріччя польових досліджень Б. А. Шрамко неодноразово вдавався до розкопок пам'яток цієї культури (городище біля с. Велике Городище, могильник біля с. П'ятницьке). На особливу увагу заслуговує його стаття, присвячена класифікації салтівської кераміки. Не обійшов відомий археолог своєю увагою й пам'ятки роменської культури. Цей період знайшов своє відображення в дослідженні таких городищ як Водяне, Хорошівське та епонімне – Роменське. Б. А. Шрамко відзначив відсутність роменських пам'яток південніше м. Балаклії. Він також висловився за те, що в VIII–X ст. слов'яни-роменці не лише жили в басейні Сіверського Дінця поряд із носіями салтівської культури, а й підтримували з ними дружні, економічні та культурні зв'язки. Значну частину своєї наукової праці харківський дослідник присвятив вивченню періоду Русі-України, зокрема Донецького городища, яке пов'язують із літописним містом Дінцем. Вивчення матеріалів, отриманих Б. А. Шрамком під час розкопок даної пам'ятки, дало йому змогу зробити цікаві висновки щодо розвитку різного роду ремесел, промислів, домобудівництва й фортифікації. Культура пізньосередньовічних кочовиків Східної Європи також знайшла своє відображення в дослідженнях видатного вченого. Він разом із Б. П. Зайцевим вивчав Теплинське, Сидорівське та Маяцьке городища, які вважаються залишками половецьких міст. Також Б. А. Шрамком було досліджено два впускних поховання даного періоду (поодинокий курган Безіменна могила на Полтавщині та курган № 1 біля с. Станіславка на Харківщині).

Ключові слова: *Середньовіччя, археологічні пам'ятки Харківщини, Б. А. Шрамко.*

СКИРДА Валерій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

Вперше опубліковано: Скирда, В. В. 2008. Средневековые памятники в исследованиях Б. А. Шрамко. В: Посохов, С. И. (отв. ред). *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85–летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харків, с. 121–131.

Имя профессора Бориса Андреевича Шрамко, широко известное в научном мире, обычно связывают с исследованием и изучением скифских древностей и особенно Бельского городища (Брей, Трамп 1990, с. 34). Однако за свою долгую научную деятельность ученый неоднократно обращался к исследованию средневековых памятников.

Наиболее ранним средневековым памятником, который был исследован Б. А. Шрамко, является селище на правом берегу Северского Донца, напротив с. Задонецкого Змиевского района Харьковской области. Оно было обнаружено исследователем во время разведок 1953–1955 гг. В 1969 г. на памятнике был заложен небольшой раскоп площадью 36 кв. м. Во время раскопок на селище был выявлен мощный культурный слой толщиной в 1,2 м, а также большая хозяйственная яма диаметром 1,2 м и глубиной 2,4 м (Шрамко 1969а, л. 4–5). Как в культурном слое, так и в яме были выявлены фрагменты лепных горшков и сковородок, обломки каменных жерновов, небольшие скопления глиняной обмазки, кости домашних животных (крупного рогатого скота и овцы), а также мелкие кусочки древесного угля и кусочек шлака. Керамика была изготовлена из глины с большим количеством примеси грубого шамота. Найденные венчики горшков имели либо ровный край без орнамента, либо были орнаментированы по краю пальцевыми вдавлениями, насечками, реже – сквозными проколами или насечками со сквозными проколами. На стенках сосудов орнамент отсутствовал. Кроме того, на селище были обнаружены фрагменты гончарной керамики салтовского типа. Проанализировав керамический материал, а также учитывая найденную на данном селище в 1953 г. бронзовую серьгу с пустотелой подвеской, аналогичную серьгам Пастырского городища, Б. А. Шрамко счел возможным датировать селище Задонецкое VII в. н.э. При этом он отметил, что данный памятник, по-видимому, занимает промежуточное положение между памятниками волынцевского типа и памятниками типа Харьевки-Беседовки (Шрамко 1969а, л. 6). В дальнейшем вполне оправданно это селище было отнесено к пеньковской культуре (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 74, 153).

Еще одно раннесредневековое селище, датируемое VI–VII вв., было обнаружено Б. А. Шрамко в 1978 г. во время раскопок на Бельском городище. Находки этого периода

были в основном сосредоточены на участке площадью в 0,2 га, расположенном в северо-восточной части Восточного укрепления городища (Шрамко 1979, л. 1). Здесь было выявлено две полуземлянки, которые не имели отопительных сооружений и представляли собой, по мнению исследователя, скорее всего, какие-то хозяйственные помещения. Первая полуземлянка (№ 40) имела прямоугольную форму и размеры 3,95 х 2,5 м. Глубина ее составляла 0,85 м. Вторая полуземлянка (№ 49) при глубине 1,0 м имела также прямоугольную форму, но размеры ее превышали размеры первой – 5,75 х 3,4 м. Ни в одной из полуземлянок выразительных останков деревянных конструкций не сохранилось (Шрамко, 1980, с. 75). Кроме того, на поселении было обнаружено и исследовано две хозяйственные ямы (№ 23 и № 43), которые, судя по их заполнению, так же как и описанные выше полуземлянки, относятся к раннесредневековому времени. Возможно, к этому же времени относилась и яма № 42. Среди особых находок здесь нужно отметить железный ланцетовидный втульчатый наконечник стрелы из ямы № 45, которая имела диаметр 1,35 х 1,1 м и глубину 1,7 м (Шрамко 1979, л. 7, 10, рис. *4;* Шрамко 1980, с. 75).

В заполнении перечисленных комплексов, а также в культурном слое были обнаружены различные артефакты раннесредневекового времени. Наибольшее число находок было представлено фрагментами лепной керамики, в тесте которой имелось значительное количество шамота. Орнамент на большинстве фрагментов, за исключением одного обломка, в верхней части которого имелся налепной валик, отсутствовал. Преобладающей формой посуды являлись биконические горшки с небольшими, отогнутыми по самому краю, слегка заостренными венчиками. Если говорить об изделиях из керамики, то можно также выделить находку двух пряслиц. Одно из них было выточено из стенки амфоры, а второе имело срезано-коническую форму. В целом, керамический комплекс данного поселения, по мнению Б. А. Шрамко, очень сильно напоминал керамику VI–VII вв. с поселения Курган Азак (Шрамко 1979, л. 11, 16; Шрамко 1980, с. 75–76, рис. 2).

Среди изделий из железа, относящегося к средневековому времени, кроме упомянутого наконечника стрелы, можно отметить находку двух ножей с черешком для рукоятки, овальной дужки от пряжки, а также большого (длиною 33 см) серпа. К находкам данного периода Б. А. Шрамко отнес также обломки жерновов, изготовленных из ноздреватого конгломерата, а также своеобразно изогнутый точильный брусок из серого сланца (Шрамко 1980, с. 76–77, рис. 2: 10; рис. 3: 1–8).

Важным датирующим материалом раннесредневекового поселения, расположенного на территории Бельского городища, позволяющего отнести его к VI–VII вв., является находка обломка бронзовой пальчатой зооморфной фибулы. Она имела циркульный орнамент на щитке и была украшена четырьмя птичьими головками и какой-то антропоморфной или зооморфной фигуркой в центре (Шрамко 1980, рис. 4). Эта находка имеет и другое большое значение. На трех центральных лучах фибулы, уже после ее изготовления, большим острым инструментом вроде зубильца были выбиты четыре буквы, напоминающие греческие «ипсилон», «пси», «каппу» и «ми». Форма их характерна для лапидарных памятников. По мнению Б. А. Шрамко, эта надпись была сделана греческими или похожими на них буквами не на греческом, а на каком-то другом языке, возможно, славянском (Шрамко 1979, л. 16; Шрамко 1980, с. 78).

Как и большинство харьковских археологов, Б. А. Шрамко не прошел мимо исследования памятников салтовской культуры. Первая его работа, посвященная вооружению и орудиям труда носителей данной культуры, была опубликована еще в студенческие годы будущего профессора (Шрамко 1949).

В результате разведочно-раскопочных работ экспедиции Харьковского университета под руководством Б. А. Шрамко в период с 1949 по 1957 г. в бассейне рек Северского Донца и Оскола, а также их притоков было обнаружено и исследовано более двух десятков древних памятников, имеющих культурный слой салтовской культуры. Основным материалом, которой был собран во время этих работ, была керамика. Используя ее, а также керамический материал, добытый раскопками А. М. Покровского, В. А. Бабенко и С. А. Семенова-Зусера на Верхнесалтовском катакомбном могильнике, Б. А. Шрамко издает статью, в которой впервые в научной литературе сделал попытку дать общую характеристику основным типам салтовской керамики (Шрамко 1954, л. 15–16; Шрамко 1954а, л. 2–4; Шрамко 1955, л. 2, 14–20; Шрамко 1955а, л. 4–6; Шрамко 1956, л. 5–8; Шрамко 1959).

Вся керамика была разделена и описана ученым с учетом ее формы и назначения. В частности, Б. А. Шрамко выделил в салтовской керамике семь основных групп посуды. К первой группе им была отнесена кухонная посуда в виде горшков и котлов, которые использовались для приготовления и употребления пищи. При этом горшки были разделены на шесть типов (Шрамко 1959, с. 245–252).

Ко второй группе керамики Б. А. Шрамко отнес кувшины, предназначенные для сбережения, переноски и разлива небольшого количества жидкости. Все кувшины были разделены на два вида. К первому были отнесены кувшины с горлом, имеющим носик для слива, а ко второму – без слива. При этом среди кувшинов первого вида ученым было выделено четыре, а второго – три типа (Шрамко 1959, с. 252–254). На два вида была разделена и третья группа керамики – кружки. Эти виды разделялись по наличию одной (шесть типов) или двух ручек (Шрамко 1959, с. 254–256). Большие сосуды были разделены Б. А. Шрамко на две группы. Сосуды одной из них предназначались, по его мнению, для хранения сухих пищевых продуктов, а другие – жидкостей. В первом случае использовались толстостенные пифосообразные сосуды очень грубого изготовления. Жидкости хранили в крупных сосудах двух видов. Один из них был представлен округлодонными красноглиняными амфорами VIII–IX вв., а второй – сероглиняными амфороподобными сосудами (Шрамко 1959, с. 256–260).

В отдельную группу исследователем были выделены маленькие (высота 5–8, диаметр 8–10 см) сосуды бомбовидной формы, которые в настоящее время называются кубышками (Плетнева 1999, с. 39, рис. 74: 2, 5, 12). По мнению Б. А. Шрамко, подобные сосуды были неудобны для питья и слишком малы для приготовления пищи и, скорее всего, использовались для туалетных целей (Шрамко 1959, с. 260–261).

Техническая керамика, где выделялись пряслица и грузила к рыбацким сетям, была отнесена к седьмой группе (Шрамко 1959, с. 261). Большое внимание в данной статье Б. А. Шрамко уделил и вопросам, связанным с техникой, которой пользовались носители салтовской культуры при изготовлении керамики. Подводя итог, он отметил, что у племен салтовской культуры гончарное производство достигло высокого уровня развития и уже начало выделяться в самостоятельное ремесло. Исходные формы основных салтовских сосудов, некоторые орнаментальные мотивы, технические приемы ангобирования, лощения посуды и т.п., ученый видел в сарматской керамике (Шрамко 1959, с. 261–267).

Исследованием памятников салтовской культуры занимался Б. А. Шрамко и в дальнейшем. Так, с конца 50-х до середины 70-х годов XX в. им было выявлено значительное количество памятников данной культуры, преимущественно селищ, на территории Харьковской, Белгородской и Курской областей (Шрамко 1959а, с. 4–5; Шрамко 19596, л. 3, 10; Шрамко 1960, л. 2–3, 5–8, 10–11; Шрамко 1969, л. 30; Шрамко 1970, л. 1–7, 9–10; Шрамко 1971, л. 22–23; Шрамко 1974, л. 9; Шрамко 1976, л. 4, 10). Однако, большинство из этих памятников было выявлено во время разведок и раскопки на них ученым не проводились. Раскопкам, по имеющимся у нас данным, было подвергнуто лишь четыре памятника. Первым таким местом был широко известный Верхнесалтовский могильник, где Б. А. Шрамко еще в 1959 году была вскрыта одна катакомба. Эта катакомба явилась местом захоронения взрослого человека средних лет и ребенка. По мнению исследователя, могила была потревожена грабителями. Несмотря на это, в погребении были обнаружены фигурная пряжка, бляшки со стилизованным растительным орнаментом, литые и штампованные бубенчики и пронизь, изготовленные из бронзы, а также обломки железных ножей и разнообразные по форме и материалу бусы (Шрамко 1960, л. 3–4, табл.). В 1966 г. Б. А. Шрамко совместно с В. К. Михеевым производил раскопки на Волчанском городище и одном из селищ (№ 2), прилегающих к нему. Если на городище удалось исследовать лишь частично разрушенную полуземлянку и две хозяйственные ямы (материал представлен железным шилом и фрагментами керамики), то материал, полученный во время раскопок селища, был достаточно интересным. Там были обнаружены остатки сыродутного горна, а также куски шлака железной (болотной) руды и древесного угля. Детально изучив полученный материал, исследователи пришли к мнению, что данный железоплавильный горн относился к сооружениям наземного типа с искусственным дутьем. Он относился к горнам типа, переходного к шахтному, и имел две оригинальные особенности. Они состояли в своеобразном материале, из которого изготавли-

вался горн, способах его обработки, а также в наличии маленьких отверстий в верхней части горна, возле самого колошника. Горн был изготовлен из местной огнеупорной глины и перед началом эксплуатации обожжен. Учитывая своеобразие и доскональность горна из Волчанска, Б. А. Шрамко и В. К. Михеев решили возможным поставить его на одно из первых мест в металлургическом производстве раннего средневековья и говорить о высоком технологическом уровне металлургии у носителей салтовской культуры (Шрамко, Михеев 1969, с. 76–81).

В 1969 г. археологическая экспедиция Харьковского университета под руководством Б. А. Шрамко производила раскопки городища возле с. Большое Городище Шебекинского района Белгородской области, которое было обнаружено ученым еще во время разведок 1958 г. Это городище располагалось на мысу высокого правого берега р. Корочи, примерно в 18–20 км от ее впадения в р. Нежеголь (приток Сев. Донца). Было заложено четыре раскопа. В результате исследования полученного во время раскопок материала было установлено, что городище имело два периода своего существования. Первый относился к IV–III вв. до н.э., а второй – ко времени раннего средневековья, т.е. салтовской культуре. К последнему периоду относились две полуземлянки и несколько хозяйственных ям. При этом Б. А. Шрамко сделал вывод о том, что в период раннего железного века исследованный памятник являлся городищем-убежищем, а в эпоху раннего средневековья представлял собою укрепленную резиденцию правителя (Шрамко 1970).

В 1977 г. Б. А. Шрамко, совместно с Ю. В. Буйновым и В. З. Огурцовым, производил исследование разрушенного во время строительства оросительного канала биритуального могильника салтовской культуры на берегу р. Большая Бабка (правый приток Северского Донца) возле с. Пятницкого Харьковской обл. Ученым было отмечено, что уже различные обряды погребения на одном могильнике говорят о смешанном населении. Однако, большая часть артефактов, найденных в погребениях, не давала возможности с уверенностью говорить об этносе захороненных. Исключение составляло лишь одно трупосожжение, которое, судя по погребальному инвентарю, принадлежало конному воину. Данное погребение, по мнению Б. А. Шрамко, принадлежало всаднику, который являлся представителем какой-то иранской группы местного населения. Основное подтверждение этому ученый видел в наличии среди вещей, найденных в погребении, очажной цепи, украшенной головой быка (Шрамко 1983).

Заканчивая обзор, посвященный исследованиям Б. А. Шрамко памятников салтовской культуры, хотелось бы отметить, что на его выводы о данной культуре, изложенные в монографии «Древности Северского Донца», продолжают ссылаться и современные исследователи (Сташенков, Салугина 2017, с. 313, 317).

Уже с первых лет проведения самостоятельных исследований Б. А. Шрамко столкнулся с памятниками роменской культуры. Так, в 1951 г. им на правом высоком берегу р. Уды возле с. Водяное было обнаружено городище, где во время сбора подъемного материала была найдена керамика скифской и роменской культур. С целью выяснения времени построения данного городища были произведены раскопки вала главного двора. В результате исследования установлено, что городище возникло в роменское время на том месте, где в более раннее время существовало скифское селище. В том же году ученым осмотрено Хорошевское городище, где кроме керамики скифской и периода Киевской Руси была также обнаружена керамика роменской культуры (Шрамко 1952, л. 27, 49).

В 1952 г. Б. А. Шрамко продолжил раскопки городища у с. Водяное, в результате чего были выявлены остатки нескольких землянок, построенных в роменское время (VIII–IX вв.). Кроме того, он исследовал городище Циркуны и селище у Донецкого городища. Раскопки последнего показали, что оно возникло еще в роменский период существования памятника. Ученый также высказал предположение, основываясь на находках керамики, о наличии роменских отложений на Циркуновском городище. Однако, при этом отметил, что четких, бесспорных признаков этому нет (Шрамко 1952а, л. 8, 14, 29).

Имея основной целью изучить скифский материал Мохначанского городища, в 1953 г. Б. А. Шрамко обнаружил там остатки роменского времени. Исследования показали, что городище, построенное славянами, имело меньшие размеры, чем скифское, однако имело более мощные укрепления, представляющие вал и стену из белого камня (возможно, стена

была деревянной, а каменная кладка являлась лишь фундаментом). Было также раскопано две роменских полуземлянки с очагами, обложенными камнем. Учитывая артефакты, найденные в культурном слое, Б. А. Шрамко сделал предположение о том, что роменское поселение на Мохначанском городище существовало не позднее IX в. (Шрамко 1954, л. 12–15).

В ходе своих дальнейших исследований, проводившихся на территории Харьковской, Сумской, Белгородской и Курской областей, Б. А. Шрамко были обследованы известные ранее памятники, на которых имелись отложения роменской культуры, а также выявлены новые (Шрамко 1954, л. 18, 21; Шрамко 1954а, л. 5; Шрамко 1955а, л. 4; Шрамко 1959б, л. 9–10, 16–17; Шрамко 1961, л. 13–16; Шрамко 1964, л. 29–30; Шрамко 1968, л. 38). Среди первых можно отметить два городища, расположенных возле села Ницаха, а также эпонимное Роменское городище (Шрамко 1961, л. 13–16; Шрамко 1968, л. 38). Из новых памятников особо следует отметить находку роменского селища возле с. Задонецкое Змиевского р-на Харьковской обл., которое являлось первым неукрепленным памятником роменской культуры, обнаруженным в бассейне Северского Донца, а также городище у с. Большое Городище на правом берегу р. Корочки (приток р. Корочи) в Белгородской области (Шрамко 1954, л. 21; Шрамко 1959б, л. 16–17).

Изучение памятников роменской культуры позволило Б. А. Шрамко уже в 50-х годах XX в. сделать два очень интересных вывода. Во-первых, им было отмечено, что данные памятники отсутствуют на территории южнее г. Балаклеи (Шрамко 1955а, л. 6). Во-вторых, отмечая чрезмерную близость расположения памятников салтовской и роменской культур, а также наличие салтовской керамики на раннеславянских поселениях, ученый высказал мнение о том, что этнически разнородное население этих двух культур не только жило одновременно в VIII–X вв. н.э. на одной и той же территории, но и поддерживало между собой дружеские, экономические и культурные связи (Шрамко 1954, л. 16). Этот тезис Б. А. Шрамко развивал и в своих последующих работах. В частности, в одной из своих работ, специально посвященных взаимосвязям носителей роменской и салтовской культур, ученый вновь отметил непосредственную близость и одновременность существования салтовских и роменских поселений и могильников, а также наличие салтовской керамики и металлических изделий в роменских памятниках на Северском Донце и на Дону. Кроме того, он отмечал наличие славянских женских украшений в салтовских погребениях. Подобные факты, по мнению Б. А. Шрамко, «...позволяют говорить о том, что славянизация тюркоязычного древнеболгарского населения в определенной мере происходила еще в период взаимодействия с роменской культурой» (Шрамко 1985).

Одним из наиболее изученных Б. А. Шрамко памятников роменской культуры является многослойное Донецкое городище, где он проводил исследования сначала в виде разведок (1950, 1952–1953 гг.), а затем как планомерные широкомасштабные раскопки (1955–1962 гг.) (Скирда 2002, с. 106–107). Остановимся лишь на наиболее интересных, на наш взгляд, результатах, полученных во время исследования роменского слоя данного памятника. В частности, было установлено, что в этот период существования городища славянское население проживало в полуземлянках, которые располагались на одной прямой линии и образовывали улицу, тянувшуюся вдоль длинной оси городища с северо-запада на юго-восток. К тому же, в трех жилищах были обнаружены остатки оконных проемов, а в одном – следы ступенчатого входа, подошвы которого были облицованы деревом, что до того времени не наблюдалось на роменских памятниках. Детально исследовав и изучив роменские полуземлянки с Донецкого городища, Б. А. Шрамко пришел к выводу о довольно высоком уровне домостроительной техники у местного раннеславянского населения в конце IX – начале X в., что позволяло строить благоустроенные жилища с хорошими печами, гладкими деревянными стенами и окнами (Шрамко 1957, л. 17; Шрамко 1958, л. 14; Шрамко 1960а; Шрамко 1970а, с. 105–107).

Говоря о роменском периоде в истории Донецкого городища, необходимо отметить также находку печи для обжига керамики и погребения, совершенного по обряду трупосожжения. Печь для обжига керамики была расположена в стороне от жилищ под навесом, от которого сохранились четыре столбовые ямы. Она была однокамерной и в плане имела форму овала с диаметрами 1,2 х 1,1 м. Нижняя часть печи высотой 0,15–0,2 м была вырезана в материковой глине, а верхняя имела вид довольно толстого глинобитного купола. Пода

с отверстиями, который отделял бы топку от обжигательной печи, в ней не было. Огонь раскладывался вокруг сосудов. При этом, как отмечал Б. А. Шрамко, остатки горшков, лежавшие in situ, показывали, что печь была загружена посудой в два ряда. Нижний ряд горшков был поставлен вверх дном. Исходя из размеров печи и найденных в ней остатков роменских горшков, ученый пришел к выводу о том, что в ней одновременно могло обжигаться 25–30 подобных сосудов (Шрамко 1958, л. 15–16; Шрамко 1970а, с. 108). Трупосожжение было обнаружено за пределами городища роменского времени на глубине 0,8 м от современной поверхности земли. Оно представляло собой округлую ямку диаметром 0,25–0,3 м и глубиной чуть более 0,1 м. Остатки трупосожжения лежали таким образом, что сверху были видны крупные кости, а ниже – более мелкие с остатками золы и мелких угольков. Из вещей в погребении найдено только два обломка втулки какого-то железного предмета. Покойник был сожжен где-то на стороне. Данное погребение представляло собой первую находку роменского трупосожжения в бассейне Северского Донца (Шрамко 1960, л. 16–17). Так же впервые были получены данные об оборонительных сооружениях роменских городищ. Деревянное укрепление данного периода представляло собой изгородь, идущую вдоль края городища, состоящую из горизонтальных бревен, закрепленных между вертикальными столбами (Шрамко 1957, л. 22; Шрамко 1970а, с. 107).

Материалы, собранные Б. А. Шрамко на Донецком городище, позволили ему написать отдельную статью о рыболовстве его жителей. По его мнению, в роменский период времени рыбу ловили в основном при помощи сетей, о чем свидетельствуют находки иглы для плетения сетей, костяных кочедыков, грузил, сделанных из рога оленя, и грузил из фаланг коровы. Ловили ранние славяне рыбу и на удочку, подтверждением чему есть находка на полу роменского жилища «Б» на территории детинца железного крючка длиной 88 мм, выкованного из железного прута четырехугольного сечения, наибольшая толщина которого составляла 6 мм. Судя по найденным на Донецком городище рыбьим костям и чешуе, в роменское время в пищу в основном употреблялись хищные рыбы – окунь и щука (Шрамко, Цепкин 1963, с. 74–76, 83).

В 1983 и 1987 гг. экспедиция под руководством Б. А. Шрамко проводила охранные раскопки на Хорошевском городище. В ходе этих работ было установлено, что поселение в этом месте существовало в скифское, роменское время и в период Киевской Руси. При этом ученым было отмечено, что если в скифское и роменское время данный памятник являлся укрепленным, то во время Киевской Руси там было обычное селище. На Хорошевском городище, кроме различных артефактов было обнаружено и исследовано одно хозяйственное помещение, две жилых полуземлянки, относящихся к роменскому времени и несколько хозяйственных ям (Шрамко 1984, л. 21–24; Шрамко 1988, л. 19–21). Наибольший интерес представляет жилище № 1, имевшее в плане форму неправильного четырехугольника размером 4 х 4 м. Пол находился на глубине 1,3 м от современной поверхности. Около северо-восточного и северо-западного углов, а также у юго-западной и юго-восточной сторон полуземлянки были обнаружены остатки небольших столбовых ям с древесной трухой. Они были углублены на 0,4 м ниже уровня пола и служили, по предположению Б. А. Шрамко, для удержания облицовки стен. Вблизи юго-западного угла, но не в самом углу, были обнаружены и исследованы остатки глинобитной печки размером 0,7 х 0,75 м, на своде которой была неподвижно закреплена глиняная массивная жаровня для сушки зерна. Перед печкой была устроена предпечная яма (№ 3) размером 1,0 х 0,6 м, дно которой находилось на глубине 1,9 м (Шрамко 1984, л. 22–23; Шрамко 1985, с. 158; Шрамко 1991 с. 54–55). По мнению Б. А. Шрамко, в роменский период своего существования Хорошевское городище было одним из важных звеньев цепи славянских укреплений на правом берегу р. Уды. Эти городища прикрывали юго-восточную границу славянских земель от набегов кочевников на одном из наиболее опасных участков. Поэтому располагались они близко друг от друга, на расстоянии зрительной связи. К северу от Хорошевского городища, в 8 км по прямой от него, находилось Донецкое городище, а на расстоянии около 11 км к юго-востоку – городище у с. Водяное. Все они с напольной стороны были прикрыты от внезапных нападений массивом лесов, которые были труднопреодолимыми для конных отрядов кочевников. Дороги в них в опасное время легко перекрывались засеками, которые лишали кочевников их главного преимущества – внезапности нападения. К тому же, Хорошевское городище имело

хорошую естественную защиту со стороны реки. Правый берег р. Уды в месте его расположения возвышался над поймой на 40–50 м и был сильно изрезан глубокими оврагами, в то время как низкий, покрытый лугами, левый берег реки позволял иметь хороший обзор (Шрамко 1991, с. 51).

Завершая обзор памятников роменской культуры, которые обследовались Б. А. Шрамко, нужно отметить незначительные по масштабам раскопки, произведенные им на небольшом городище данной культуры, расположенном в 1 км к северо-востоку от Бельского городища на правом берегу р. Ворскла, которое носило у местных жителей название «Замок». Оно было известно ученому еще со времени разведок 50-х годов XX в., однако исследовалось во время его предпоследнего полевого сезона – в 1994 г. (Шрамко 1995, л. 16–17).

Нашли свое отражение в исследованиях Б. А. Шрамко и памятники эпохи Киевской Руси. В первую очередь, здесь, конечно, следует остановиться на Донецком городище, которое еще в 30-х гг. XIX в. исследовал В. В. Пассек и, связав его с событиями, воспетыми в «Слове о полку Игореве», определил это городище как древнерусский город Донец, куда бежал из половецкого плена князь Новгород-Северский Игорь Святославович (Пассек 1840, с. 195–196; Пассек 1841, с. 330–331; Слово..., 1986; ПСРЛ 1846, т. 1, ч. 2, с. 168). Не останавливаясь специально на истории исследования Донецкого городища, в том числе и Б. А. Шрамко, так как этому была посвящена наша отдельная работа (Скирда 2002), отметим, что уже во время спасательных работ в 1952 г. на этом памятнике ученым было расчищено две хозяйственные ямы, содержащие материал периода Киевской Руси (Шрамко 1952а, л. 29–30). Несмотря на многочисленные исследования памятника разными учеными, первые сведения об укреплениях Донецкого городища периода Киевской Руси, были получены во время раскопок экспедиции Харьковского университета под руководством Б. А. Шрамко в 1957 г. На городище были найдены и исследованы участки, на которых сравнительно хорошо сохранились остатки деревоземляных укреплений XII–XIII вв. Как оказалось, ров располагался на месте естественной седловины. Искусственный ров шириной в верхней части более 5 м углубил природную выемку еще на 2 м. Вынутая почва была использована для насыпи вала. Общая глубина рва от вершины вала достигала 9 и более метров. В тех местах, где было необходимо (например, с юго-западной стороны), края городища были выровнены подсыпкой из глины и щебня. Затем весь детинец был защищен стеной из соединенных друг с другом деревянных клетей, заполненных глиной, иногда с примесью щебня. В XIII в., во время монголо-татарского нашествия, эта стена сгорела и ее забутовка, частично обожженная, рассыпалась. Ширина стены, судя по остаткам срубов, составляла около 4 м (Шрамко 1958, л. 18).

Опираясь на материалы раскопок, Б. А. Шрамко еще в 60-е гг. небезосновательно высказал мнение о том, что и после монголо-татарского нашествия жизнь на Донецком городище продолжалась до конца XIII – начала XIV вв. Во всяком случае, об этом свидетельствует находка на городище пражского гроша Венцеслава III (1378–1419 гг.) и безинвентарные погребения, раскопанные ученым в 1960 г. и датированные им XIII – началом XIV вв. (Шрамко 1960, л. 24; Шрамко 1961, л. 46–48).

Более чем через 40 лет Б. А. Шрамко, будучи уже умудренным опытом ученым, вернулся к вопросу о судьбе Донецкого городища после монголо-татарского нашествия и привел ряд веских аргументов, подтверждающих тот факт, что данное поселение продолжало существовать и после начала XIV в. и постепенно превратилось в город Харьков (Шрамко, Скирда 2004, с. 42–49).

Подавляющее большинство материалов, полученных Б. А. Шрамко во время раскопок Донецкого городища, относящихся как к роменскому периоду, так и периоду Киевской Руси, были обобщены им и опубликованы в монографии «Древности Северского Донца» еще в 1962 г. (Шрамко 1962, с. 296–315, 331–360). К тому же, ученым опубликовано две статьи, основой для которых явились материалы с Донецкого городища. Одна из них была связана с рыболовством, а другая посвящалась вопросу ассортимента и технологии изготовления древнерусскими жителями железных изделий. При этом Б. А. Шрамко отмечал довольно высокий уровень как железообработки, так и рыболовства (Шрамко 1963, с. 76–83; Шрамко та ін. 1967). Говоря о Донецком городище периода Киевской Руси, следует также вспомнить о том, что основываясь на многолетних исследованиях, ученый высказал мнение о том, что данный памятник в то время являлся единственным городом в нашем регионе (Шрамко 1991 с. 59).

Отдельно следует отметить, что с Донецким городищем связаны последние полевые исследования выдающегося харьковского археолога, которые он проводил в 2003 г. совместно с автором статьи. Подведение многолетних раскопок этого памятника вылилось в монографию (Шрамко, Скирда 2004).

Кроме Донецкого городища, Б. А. Шрамко исследовал и осматривал уже такие ранее известные городища периода Киевской Руси как Немировское и Ницаха 1 и 2 в Сумской области, а также Гочевское и Картамышевское на территории Курской области России (Шрамко 1959, л. 10–13; Шрамко 1961, л. 13–16). Не считая селищ данного периода, которые располагались возле названных городищ, ученый обнаружил и обследовал неукрепленные поселения, на которых проживало население древнего Киевского государства возле с. Гайдары Змиевского р-на Харьковской области и с. Дальние Пески (к югу от г. Белгорода). При этом первое селище располагалось на правом, а второе – на левом берегу Северского Донца. Возле селища Гайдары были также обнаружены остатки костяка безкурганного погребения. Костяк находился на глубине 0,78 м и был ориентирован черепом на запад, что не отрицает его возможной принадлежности к периоду Киевской Руси (Шрамко 1954, л. 21–22; Шрамко 1955а, л. 4). Более определенно к этому времени можно отнести погребение, обнаруженное Б. А. Шрамко в шурфе, заложенном на краю северо-восточной части Гочевского городища, расположенного на правом берегу р. Псел возле одноименного села (Гочево) Беловского р-на Курской области. Костяк мужчины, лежавший на спине и ориентированный головой на запад, был обнаружен в центре шурфа, имевшего размеры 2 х 3 м на глубине 0,15 м. Следы могильной ямы не прослеживались. К тому же, как отмечал исследователь, покойник был просто поспешно присыпан землей, причем захоронение совершено не сразу после смерти, а спустя некоторое время, когда ткани тела уже сильно разложились. Подтверждением этому выводу являлось отсутствие части мелких костей кистей рук и стопы ног. Погребение было совершено в слое, насыщенном остатками различных древнерусских вещей. Кроме того, в этом же шурфе было расчищено две хозяйственных ямы с материалами периода Киевской Руси. Данное погребение было отнесено Б. А. Шрамко к XIII в. и являлось ярким свидетельством разгрома Гочевского городища монголо-татарами (Шрамко 19596, л. 4, 18).

Значительная часть материалов, полученных во время раскопок Б. А. Шрамко памятников салтовской, роменской культур и культуры Киевской Руси, были использованы для написания кандидатских диссертаций его учениками – В. К. Михеевым и А. Г. Дьяченко (Михеев 1968; Дьяченко 1983).

Проявлял Б. А. Шрамко интерес и к средневековым памятникам кочевников наших степей. В 1960 г. он, совместно с Б. П. Зайцевым, провел исследования Теплинского, Сидоровского и Маяцкого городищ, расположенных на берегах Северского Донца в северной части Донецкой области. Дело в том, что еще Н. В. Сибилев, а вслед за ним и К. В. Кудряшов, высказали предположение о том, что это были половецкие города – Шарукань (Теплинское городище), Сугров (Сидоровское городище) и Балин (Маяцкое городище). Однако, проведенные харьковскими учеными работы на данных памятниках, показали, что они не имеют никакого отношения к половцам, а были построены носителями салтовской культуры (Шрамко 1961, л. 17–19). Однако Б. А. Шрамко, хотя и не специально, уже в 80-х годах довелось исследовать памятники средневековых кочевников. Этими памятниками являются впускные погребения в курганы более раннего времени. Одно из них было раскопано в 1980 г. в одиночном кургане Безымянная могила, расположенном на левом берегу р. Ворскла в 24 км от с. Бельск на поле, в то время принадлежавшему колхозу им. Жданова. Контуры этого погребения были выявлены на глубине 2,3 м в южной части насыпи кургана. Могила имела форму трапеции с закругленными углами. Длина ямы составляла 2 м. Ширина в западной части 0,95 м, а в восточной – 0,8 м. Дно ямы находилось на глубине 2,8 м и было застелено берестой. В могиле в вытянутом положении на спине была положена женщина в возрасте 40–45 лет, ориентированная головой на запад с небольшим отклонением к югу. Костяк сохранился плохо. У головы погребенной был обнаружен развал глиняного горшка без венчика. В области талии лежало большое количество стеклянного бисера и три более крупных бусины, которые, по предположению Б. А. Шрамко, украшали пояс. Над ямой были прослежены остатки плохо сохранившегося деревянного перекрытия (Шрамко, Щегленко 1981, л. 10–12).

Второе погребение было впускным в кургане № 1 (самом большом) из курганной группы, расположенной на плато левого берега р. Волосская Балаклейка (приток Сев. Донца) возле с. Станиславка Шевченковского района Харьковской обл. Оно было выявлено на расстоянии 5 м к северу от центрального репера, на глубине 0,9 м от уровня современной вершины. Над костяком были зафиксированы остатки древесного тлена от перекрытия, а вокруг костяка – древесный тлен от гроба размерами 1,7 х 0,5 м. От погребенного сохранились лишь кости правой руки, левой ноги и большеберцовая кость правой ноги. Судя по их расположению, покойник лежал в вытянутом положении на спине головой на юго-запад. У голени левой ноги был найден фрагментированный железный нож, а у колена – обломки железной пряжки. Возле бедра и левого плеча обнаружены фрагменты бронзовых пластин и кремневый отщеп. Слева от гроба, за его пределами, были расчищены кости двух конечностей лошади (Шрамко, Берестнев, Буйнов 1990, л. 8–9).

Таким образом, приведенные нами материалы довольно явственно свидетельствуют о значительном вкладе заслуженного профессора ХНУ имени В. Н. Каразина Бориса Андреевича Шрамко в развитие средневековой археологии Харьковской области и прилегающих к ней регионов. В особенности это касается памятников VIII–XIII вв., представленных у нас такими культурами как салтовская, роменская и культурой Киевской Руси.

Литература

Брей, У., Трамп, Д. 1990. *Археологический словарь*. Москва: Прогресс, 1990.

Дьяченко, А. Г. 1983. *Славянские памятники в VIII – середине XIII вв. в бассейне Северского Донца*. Автореферат диссертации к.и.н. Москва: МГУ.

Михеев, В. К. 1968. *Основные ремесленные производства болгаро-аланского населения Подонья в XIII–X вв*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. Харьков: ХГУ.

Пассек, В. 1840. Границы Южной Руси до нашествия татар. В: *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Кн. 2, Москва: Типография Н. Степанов, с. 195–216.

Пассек, В. 1841. Замечательные городища в Харьковском и Банковском уездах. *Хáрьковские губéрнские вéдомости*, 37, с. 329–332.

Плетнева, С. А. 1999. *Очерки хазарской археологии*. Москва: Мосты культуры.

Полное собрание русских летописей. 1846, Т. 1, Ч. 1: Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца.

Скирда, В. В. 2002. История исследования Донецкого городища. В: Болгов, Н. Н. (отв. ред.). *Проблемы источниковедения всеобщей истории*. Ч. 1. Белгород: Изд-во БелГУ, с. 103–109.

Слово о полку Игореве. 1986. Москва: Художественная литература.

Сташенков, Д. А., Салугина, Н. П. 2017. О кремационных погребениях хазарской эпохи в Самарском Поволжье (по материалам Жигулевского II грунтового могильника). *Раннеславянский мир.* Вып. 19: Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур: К 60-ти летию А. М. Обломского. Москва: ИА РАН, с. 311–325.

Шрамко, Б. А. 1949. Орудия производства и оружие салтовской культуры. В: Гельфенбейн, Л. Л. (отв. за вып.). *Пятая студенческая научная конференция, посвященная XI съезду ВЛКСМ: тезисы докладов, 3–7 апр. 1949*. Харьков (б. и.), с. 124–126.

Шрамко, Б. А. 1952. *Отчет о работе Северско-Донецкой скифской археологической экспедиции ХГУ в 1951 г.* Харків, Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 4.

Шрамко, Б. А. 1952а. *Отчет об археологических исследованиях ХГУ им. А. М. Горького в 1952 г.* Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 5.

Шрамко, Б. А. 1954. *Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г.* Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 8-а.

Шрамко, Б. А. 1954а. *Краткий отчет об археологических исследованиях Северодонецкой экспедиции ХГУ им. А. М. Горького в 1954 г.* Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 9-с.

Шрамко, Б. А. 1955. *Археологические исследования Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в Харьковской и Полтавской областях в 1954 г.* Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 9.

Шрамко, Б. А. 1955а. *Предварительное сообщение о разведках и раскопках Северодонецкой экспедиции ХГУ в 1955 г.* Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 11-b.

Шрамко, Б. А. 1956. *Разведки и раскопки Северодонецкой археологической экспедиции ХГУ в 1955 г.* Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 11.

Шрамко, Б. А. 1957. *Отчет об археологических разведках и раскопках Северодонецкой экспедиции ХГУ*

в 1956 году. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 14.

Шрамко, Б. А. 1958. *Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1957 году*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 15.

Шрамко, Б. А. 1959. Кераміка салтівської культури. *Учені записки Харківського університету*, 100: труди історичного факультету, том 7, с. 241–267.

Шрамко, Б. А. 1959а. *Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1958 году*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 16.

Шрамко, Б. А. 1959б. *Отчет об археологических разведках экспедиции ХГУ на территории Белгородской и Курской областей в 1958 г*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 16.

Шрамко, Б. А. 1960. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1959 г*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 18.

Шрамко, Б. А. 1960а. Новые детали устройства раннеславянских жилищ. *Советская археология,* 3, с. 319–321.

Шрамко, Б. А. 1961. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1960 году*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 19.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: Изд-во Харківський університет.

Шрамко, Б. А. 1964. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1963 году*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 23-а.

Шрамко, Б. А. 1968. *Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1967 г*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 31.

Шрамко, Б. А. 1969. *Отчет о разведках и раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1968 г*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 33-а.

Шрамко, Б. А. 1969а. *Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1969 г*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 34-а.

Шрамко, Б. А. 1970. *Отчет о раскопках и разведках у села Большое Городище Белгородской области в 1969 г*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1, оп. 1, сп. 20б.

Шрамко, Б. А. 1970а. Раннеславянское поселение VIII–X вв. на Донецком городище. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 176: Древние славяне и их соседи, с. 105–108.

Шрамко, Б. А. 1972. *Отчет о Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета о раскопках и разведках в 1971 году*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 36-а.

Шрамко. Б. А. 1974. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1973 г*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 42-а.

Шрамко, Б. А. 1976. *Отчет об исследовании археологических памятников в зоне строительства канала и водохранилищ на реках Мерла и Мерчик в 1973-1976 гг*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 5, справа 1.

Шрамко, Б. А. 1979. *Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1978 г*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 48-а.

Шрамко, Б. А. 1980. Ранньосередньовічне поселення в Більську. *Археологія*, 35, с. 74–79.

Шрамко, Б. А. 1983. Погребения VIII–X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области. В: Поболь, Л. Д. (ред.). *Древнерусское государство и славяне: Материалы симпозиума, посвященного 1500-летию Киева. 1-3 дек. 1981 г.* Минск: Наука и техника, с. 48–50.

Шрамко, Б. А. 1984. *Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 54-а.

Шрамко, Б. А. 1985. Новые раскопки раннеславянского поселения на Северском Донце и вопрос об алано-болгаро-славянских связях VIII–X вв. В: Карасев, В. Г., Попов, Г. Н. (отв. ред.). *Народно-демократические революции и развитие славянских стран по пути социализма. X Всесоюзная научная конференция историков-славистов. 30 января – 1 февраля 1985 г. Тезисы докладов и сообщений*. Харьков (б. и), с. 157–158.

Шрамко, Б. А. 1988. *Отчет о раскопках Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1987 г*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 59-а.

Шрамко, Б. А. 1991. Хорошевское городище. В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского Юго-Востока*. Воронеж: Издательство Воронежского педагогического института, с. 50–59.

Шрамко, Б. А. 1995. *Отчет об археологических исследованиях в 1994 г. в Полтавской и Харьковской областях*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 65.

Шрамко, Б. А., Берестнев, С. И., Буйнов, Ю. В. 1990. *Отчет о научно-исследовательской работе*

исследования археологических памятников в зонах строительства мелиоративных систем в Шевченковском, Золочевском, Изюмском районах Харьковской области. Харків. Центральна наукова бібліотека ХНУ імені В. Н. Каразина, шифр: 2057-ОТ.

Шрамко, Б. А., Міхеєв, В. К. 1969. До питання про виробництво заліза у болгаро-аланських племен салтівської культури. *Вісник Харківського університету,* 35: історична серія. Вип. 3, с. 74–81.

Шрамко, Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. *Справочник по археологии Украины: Харьковская область*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А., Петриченко, П. М., Солнцев, Л. А., Фомін, Л. Д. 1967. Дослідження давньоруських залізних виробів Донецького городища. *Нариси з історії техніки*, 7, с. 74–87.

Шрамко, Б. А., Скирда, В. В. 2004. *Рождение Харькова*. Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив.

Шрамко, Б. А., Цепкин, Е. А. 1963. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII–XIII вв. *Советская археология,* 2, с. 74–84.

Шрамко, Б. А., Щегленко, А. В. 1981. *Отчет об археологических раскопках в с. Бельск Полтавской обл. в 1980 г.* Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 51.

V. V. Skyrda

MEDIEVAL MONUMENTS IN THE RESEARCHES OF B. A. SHRAMKO

Side by side with the study of the Early Iron Age, Shramko B. A. paid considerable attention to the monuments of the Middle Ages. The earliest monuments of this period, studied by the scientist, refer to the Penkivka culture. The excavations of the Zadonets settlement and of the site on Bilsk settlement territory provided the greatest scientific information on these monuments. The Saltiv culture attracted attention of the future scientist in his student years. During the decades of field researches B. A. Shramko repeatedly resorted to excavations of the monuments of this culture (settlement near the village Bolshoe Horodyshche, cemetery near the village Pyatnytske). His article on the classification of Saltiv's pottery deserves special attention. The famous archaeologist did not miss in his researches the monuments of Romny culture. This period was reflected in the study of such settlements as Vodiane, Khoroshivske and eponymous – Romny. B. A. Shramko noted the absence of Romny culture monuments to the south of Balakliya. He also spoke in favor of the fact that in the VIII – X centuries Slavs-Romny not only lived in the basin of the Siverski Donets' alongside the bearers of the Saltiv culture, but also maintained friendly, economic and cultural ties. The Kharkiv researcher devoyted a significant part of his scientific work to the study of the Rus-Ukraine period, in particular of the Donets settlement, which is associated with the chronicle city of Donets. The study of materials obtained by B. A. Shramko during the excavations of this monument, allowed him to draw interesting conclusions about the development of various crafts, trades, house building and fortification. The culture of the late medieval nomads of Eastern Europe was also reflected in the researches of a prominent scientist. In cooperation with B. P. Zaytsev, he studied the Teplynske, Sydorivske, and Mayatske fortified settlements, which are considered remnants of the Polovetsk cities. B. A. Shramko investigated also two inlet burials of this period (a single mound Bezymyana grave in Poltava region and mound No. 1 near the village Stanislavka in Kharkiv region).

Key words: *Middle Ages, monuments, researches, scientist, excavations.*

І. А. Снітко

ВНЕСОК Б. А. ШРАМКА В АРХІТЕКТУРНУ АРХЕОЛОГІЮ

Стаття присвячена аналізу одного з напрямів діяльності видатного дослідника. Відомо, що Б. А. Шрамко був вченим-практиком, тому результати його наукової діяльності не втрачають своєї актуальності для наступних поколінь. Особливу зацікавленість викликає робота на стику наук. Мова йде про авторські графічні реконструкції об'єктів давньої архітектури, які наводить Б. А. Шрамко у своїх працях, окрім викладення суто археологічної інформації. У них простежується чіткий методичний підхід, знання будівельних матеріалів і конструкцій, врахування різних факторів впливу на структуру споруди, досить обґрунтоване визначення функції та структури об'єкта.

Ключові слова: *Борис Андрійович Шрамко, Дніпровське Лівобережжя, архітектурна археологія, архітектурно-будівельні залишки, будівельна традиція, графічна реконструкція, скіфські городища.*

Борис Андрійович Шрамко, не зважаючи на свою історичну й археологічну спеціалізацію, зробив досить значний вклад і в історію архітектури. Споруди скіфського часу не представлені в літературі з архітектури внаслідок їх низького ступеня збереженості. Тому архітектори не мають про об'єкти доби раннього залізного віку жодного уявлення. Однак, давні будівельні традиції є невід'ємною частиною нашого культурного надбання і, крім того, з часом не втрачають свого практичного значення.

Важливою проблемою в археологічному дослідженні архітектурно-будівельних залишків завжди була їх інтерпретація. Встановлення призначення давньої споруди є кроком до її подальшої графічної реконструкції, що дозволяє представити об'єкт у первісному вигляді. Таким чином, дослідження можна вважати проведеним у повному обсязі. Як відомо, графічна реконструкція дає максимальну кількість даних про архітектурні споруди давнини.

Це досить чітко розумів Борис Андрійович. Досвідчений дослідник не обмежував себе рамками суто археологічної науки. Він завжди прагнув осягнути будь-яку проблему у всіх її аспектах, використовуючи при цьому методи суміжних дисциплін. Стосовно вивчення будівельних традицій можна відзначити декілька робіт вченого, дотичні одночасно до проблематики археології та архітектури.

Б. А. Шрамко розробляв графічні реконструкції об'єктів, які досліджував особисто під час археологічних розкопок. Слід відзначити високий для свого часу рівень фіксації розкритих залишків, що в подальшому давало можливість ретельного вивчення архітектурно-будівельних особливостей давньої споруди, дозволяло розмірковувати про її конструкцію, загальний зовнішній вигляд та деталі. Також, з точки зору архітектурної практики, креслення відновлених об'єктів були виконані дослідником дуже ретельно та в повному обсязі (плани, фасади, розрізи, у деяких випадках – аксонометрія). Це давало змогу отримати максимально детальне уявлення про споруду, використані матеріали, характер конструктивного рішення, застосовані будівельні технології та ін.

Б. А. Шрамком досить детально відтворені різні типи поховальних споруд Більського городища (кургани Скоробору та Перещепинського могильника). Дослідник представив розкриті залишки та реконструкції поховальних

СНІТКО Ірина Анатоліївна, кандидат архітектури, доцент кафедри реконструкції, реставрації архітектурних об'єктів Харківського національного університету будівництва та архітектури, м. Харків.

камер, створені за результатами вивчень (Корост (відп. ред.) 2016, с. 359). Таким чином, можна наочно ознайомитися з аргументацією прийнятих рішень стосовно вірогідного вигляду споруди. На кресленнях показані всі конструктивні елементи та технологічні вузли, що дає можливість зрозуміти особливості зведення будівлі.

Значна увага в розвитку даного напряму належить вивченню систем фортифікацій скіфських городищ. Зокрема, Б. А. Шрамко запропонував варіант реконструкції оборонних споруд Більського городища (Східне укріплення) (Шрамко 1973; 1987; Корост (відп. ред.) 2016, с. 133). Реконструкція представлена у вигляді трьохмірних малюнків, на яких досить детально зображені дерево-земляні фортифікації.

Також Б. А. Шрамко вивчав житла Більського городища. У його доробку, наприклад, представлений варіант каркасного помешкання. Б. А. Шрамко повністю відновив весь конструктив споруди, чітко розділяв наземну та заглиблену в ґрунт частини, визначив матеріали, застосовані для будівництва (Шрамко 1985; 2000, с. 28; 2003).

Таким чином, можна зазначити, що всі реконструкції, підготовлені Б. А. Шрамком, можуть обговорюватись, корегуватись, доповнюватись, але вони не втрачають своєї актуальності, оскільки мають «реальну» основу та досить впевнену аргументацію. Дослідник чітко розумів особливості будівельної технології, загального архітектурного образу споруд, місцеві традиції, обумовлені кліматичними та географічними характеристиками регіону. Малюнки та креслення об'єктів демонструють ретельність опрацювання та гарну обізнаність в питаннях архітектурної археології.

Література

Корост, І. І. (відп. ред.). 2016. *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка. Збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого*. Котельва-Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ Більськ; Майдан.

Шрамко, Б. А. 1973. Восточное укрепление Бельского городища. В: Тереножкин, А. И. (отв. ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 82–112.

Шрамко, Б. А. 1985. Жилище VI в. до н. э. на Бельском городище. *Вестник Харьковского университета*, 268. Серія: історія, с. 74–83.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи: (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 2000. Некоторые вопросы развития строительства в Лесостепной Скифии. В: Крыжитский, С. Д. (ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. Тезисы докладов научно-практической конференции*. Донецк (б. и.), с. 28–30.

Шрамко, Б. А. 2003. К вопросу о так называемых полуземляночных жилищах. В: Баран, В. Д. (відп. ред.). *Старожитності І тисячоліття нашої ери на території України*. Київ: Ін-т археології НАН України, с. 190–195.

I. A. Snitko

B. A. SHRAMKO'S CONTRIBUTION TO ARCHITECTURAL ARCHAEOLOGY

The article is devoted to the analysis of one of the directions of activity of the outstanding scientist. It is known that B. A. Shramko was a scientist-practitioner, so his results of his scientific work do not lose their relevance for future generations. Of particular interest is the work at the intersection of sciences – we are talking about the author's graphic reconstructions of objects of ancient architecture, which leads B. A. Shramko in his works, in addition to presenting purely archaeological material. They show a clear methodological approach, knowledge of building materials and structures, taking into account various factors influencing the structure of the building, a well-founded definition of the function and structure of the object.

Key words: *Borys Andriyovych Shramko, Dnipro Left Bank, architectural archaeology, architectural and construction remains, building tradition, graphic reconstruction, Scythian settlements.*

А. О. Харламова

ДОСЛІДЖЕННЯ Б. А. ШРАМКОМ ДОНЕЦЬКОГО ГОРОДИЩА (ЛІТОПИСНОГО МІСТА ДОНЕЦЬ)

Городище Донець досліджувалося експедицією Харківського університету під керівництвом Б. А. Шрамка в 1950-60-х рр. У ході робіт був повністю розкопаний дитинець, вивчена значна частина посаду. Виявлені житлові, господарські та ремісничі об'єкти, а також результати досліджень оборонних споруд дали змогу охарактеризувати життя та побут населення роменської та давньоруської культур на берегах Сіверського Дінця.

Ключові слова: *городище, дитинець, посад, роменська культура, давньоруська культура.*

Городище Донець – визначна археологічна пам'ятка, що знаходиться в окрузі м. Харків, на окраїні селища Покотилівка. Городище розташоване на високому трикутному мису правого берега р. Уди. Південну частину мису займає укріплений дитинець, до якого прилягає посад.

Донець згаданий у літописах у зв'язку з невдалим походом давньоруських князів на половців у 1185 р. (Ипатьевская летопись 1962, ст. 651). У першій половині XIX ст. В. В. Пассек оглянув пам'ятку, зібрав окремі артефакти й уперше висловив думку щодо тотожності укріпленого поселення на р. Уди та літописного Донця (Пассек 1840, с. 211–216).

Найбільший внесок у вивчення городища Донець зробив видатний археолог Б. А. Шрамко. Вченого цікавила ця пам'ятка, адже давньоруські поселення на Сіверському Дінці на той час були практично недослідженими. Наукові інтереси поєднувалися також із бажанням врятувати ряд об'єктів від руйнування. Місцеві мешканці використовували схил городища як кар'єр для видобування глини, а харківські школярі, які бували там на екскурсіях, періодично проводили любительські розкопки на пам'ятці (Шрамко 1953, л. 25).

Дослідник ґрунтовно підійшов до вивчення городища, зібравши про нього всю наявну на той час інформацію. Під час розвідувальних робіт протягом 1950–54 рр. на пам'ятці зібрано багатий підйомний матеріал: уламки кераміки IX–XIII ст., грузила, шиферні прясла, вироби з кістки та рогу, металеві предмети, уламки скляних браслетів, скляні й пастові намистини та ін. (Шрамко 1954, л. 9). За допомогою геодезичних приладів знято крупномасштабний план дитинця та перший загальний план городища.

Внаслідок природних процесів та антропогенного впливу у схилі городища періодично оголювалися археологічні об'єкти. Б. А. Шрамко не міг залишити це поза увагою. За період 1950–1954 рр. на посаді розчищено шість господарських ям та залишки напівземлянки, на дитинці розкопано зернову яму й досліджено невелику ділянку культурного шару (Шрамко 1952, л. 30; Шрамко 1953, л. 26).

У результаті цих робіт стало зрозуміло, що розкопки й розвідки попередніх дослідників на пам'ятці не є вичерпними й городище потребує планомірного вивчення. У 1955 р. експедиція Харківського державного університету імені О. М. Горького під керівництвом

ХАРЛАМОВА Аліна Олександрівна, науковий співробітник, Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

Б. А. Шрамка розпочала розкопки Донця. Методика досліджень була наступною. Для спостережень за стратиграфією в розкопі через кожні 4 м по повздовжній осі та кожні 6 м по поперечній осі залишали взаємно перпендикулярні бровки товщиною 20 см. На заключній стадії досліджень ці бровки прибирали. Культурний шар городища виявився сильно зруйнованим пізніми перекопами, шурфами та ямами, його верхня частина була перемішана (Шрамко 1955, л. 11).

У ході досліджень пам'ятки виявлені об'єкти різного часу. Найдавнішими є знахідки, що відносяться до зрубної культури бронзової доби (кінець II тис. до н. е). Це – фрагменти кераміки, крем'яні відщепи, кам'яна сокира. Більш чисельний матеріал залишило населення скіфського часу. Окрім фрагментів кераміки, виявлені прясла, ніж, уламок псалія, культові зооморфні та антропоморфні статуетки, глиняні «хлібці», вістря стріл. У VI ст. до н. е. на пам'ятці були споруджені додаткові укріплення, а територія скіфського поселення, крім дитинця, включала й частину посаду (селище А) (Шрамко, Скирда 2004, с. 11–28). Більшість знахідок на городищі залишена слов'янським населенням – носіями роменської та давньоруської культури.

У 1955–1957 рр. Б. А. Шрамко зосередив дослідження на дитинці й розкопав його повністю. Вивчено 742 кв. м (Шрамко 1957, л. 18). Досліджено 5 жител роменського часу, погріб, роменську піч для випалу кераміки, давньоруське житло, кілька десятків господарських ям, окремі стовпові ямки від наземних будівель, а також ділянки оборонних споруд.

Роменські заглиблені житла, розміщені в один ряд, мали розмір приблизно 4 х 4 м. У кутах та уздовж стін виявлено ямки від стовпів, які підтримували склепіння. Судячи з їх розташування, дах був двосхилим (в одному випадку – односхилим). Стінки жител виявились облицьовані дерев'яними дошками. У одному з кутів була облаштована глинобитна піч. У верхній частині стін виявлені віконні отвори з дерев'яними підвіконнями (Шрамко 1956, л. 19). Ширина одного з таких підвіконь – 0,35 м (Шрамко 1957, л. 14). В одному з жител простежено вхід – дві сходинки, підошва яких була обшита деревиною. На підлозі однієї з осель знайдений уламок горщика зі стеблами льону. Дослідник припустив, що в горщику готувався відвар для лікування худоби (Шрамко 1956, л. 21). На деякій відстані від жител виявлено піч для випалу кераміки, заповнену роменським посудом (Шрамко 1957, л. 16).

Дослідження показали, що в роменський час територія дитинця мала дерев'яні укріплення у вигляді огорожі з горизонтально укладених колод та вертикально вкопаних стовпів (Шрамко 1956, л. 22). Серед окремих знахідок цього періоду варто відмітити слабковигнуту шаблю (Шрамко 1956, л. 20), мініатюрну посудинку, яка повторює форму роменських горщиків та арабський дирхем VIII ст. (Шрамко 1957, л. 16). Встановлено, що житла були покинуті їх мешканцями, а потім спалені. Пізніше, у давньоруську епоху, площу дитинця вирівняли, а ями позасипали глиною. Це сприяло збереженню шарів роменського часу.

Об'єкти давньоруської доби на дитинці збереглися гірше. Контур наземного житла розміром 6 х 7,3 м простежувався за неглибокими ямками із залишками дерева – «стільцями», на яких ставився зруб. Піч опущена нижче рівня підлоги. Житло опалювалось по-чорному, тож господині було зручно стояти так, щоб дим проходив над головою. Під підлогою житла облаштовано невеликий погріб. Серед окремих знахідок у культурному шарі варто відмітити кілька фрагментів привізної кераміки з зеленою й жовтою поливою, свинцеву матрицю для відтискання підвісок, уламок кістяного руків'я ножа з вирізаною на ньому літерою «Д» (Шрамко 1957, л. 18–19). У давньоруський період були підсилені оборонні споруди. З напільного боку на місці природної сідловини облаштовано рів. Дитинець був захищений стіною із з'єднаних між собою дерев'яних клітей, заповнених глиною і щебенем (Шрамко 1957, л. 18).

У 1958 р. проводилися лише невеликі розвідувальні роботи на частині посаду (селище А). Важливою знахідкою стала сельджукська монета XII ст. – вперше виявлена в басейні Сіверського Дінця.

Навесні 1959 р. територію посаду розорали. У кількох місцях на поверхню вивернули крупні шматки обпеченої глини й людські кістки. Це спонукало до масштабних досліджень посаду, які проведено в 1959–1960 рр. Перед здійсненням розкопок знято новий план частини посаду (селище А), зібрано підйомний матеріал. Всього за два роки було розкопано 875 кв. м.

Справжньою сенсацією стало виявлення на селищі А залишків кремації – першого роменського поховання, знайденого в басейні

Сіверського Донця (Шрамко 1959, л. 17). Це дозволило зробити висновок, що спочатку роменське поселення охоплювало лише територію дитинця. Пізніше воно розрослося й на частину посаду. Серед об'єктів роменського часу досліджено також кілька господарських ям і невеликий льох. Важливою знахідкою стала підробка арабського дирхема, виявлена в шарі згарища. Це дозволило датувати загибель роменського поселення початком X ст. (Шрамко 1959, л. 24).

Об'єкти давньоруської культури, виявлені на посаді, більш численні. Серед них – наземне житло XII ст. Контур будівлі розміром 12,6 х 7,5 м простежувався завдяки глинобитній долівці. По кутах і вздовж стін досліджені стовпові ямки. Біля стінки виявлені залишки печі. Під підлогою житла був облаштований невеликий погріб, куди вели дві сходинки. Житло мало сіни зі стінами, обмазаними глиною, та земляною підлогою. На підлозі будівлі виявлені уламки кераміки, прясло, ніж, уламок бронзового браслета, точильні бруски, підвіска та натільний хрестик із мармуру (Шрамко 1960, л. 42).

Серед господарських ям давньоруського часу виділяється один із погребів з цікавою конструкцією. У його кутах збереглися ямки від стовпів, які підтримували склепіння, а в одному куті облаштоване заглиблення (Шрамко 1959, л. 19). Також в одній з господарських ям виявлене скупчення черепів диких кабанів (Шрамко 1959, л. 20), в іншій – черепи кабанів, оленів чи лосів, ведмедів та коней (Шрамко 1960, л. 39). Ці залишки, вочевидь, пов'язані з косторізними майстернями, відкритими на посаді.

Одна з майстерень мала вигляд напівземлянки з солом'яним дахом, що не опалювалась. Всередині будівлі та навкруги неї виявлено багато обрізків та заготовок з кістки та рогу. Знайдено також інструменти – ножі, роговий підшипник від токарного станка, залізне долото, точильний брусок. Значна кількість цілих і зламаних кістяних накладок на лук свідчить про те, що власник майстерні спеціалізувався на виробництві луків (Шрамко 1960, л. 40).

Серед окремих знахідок давньоруського часу варто відмітити щелепу домашньої кішки (Шрамко 1959, л. 21), рештки рибальської снасті у вигляді перемета, ливарну формочку для виготовлення підвісок (Шрамко 1960, л. 44–45).

У культурному шарі знайдено також аббасидський дирхем XIII ст. Це дозволило припустити, що городище існувало й після татаро-монгольської навали. На посаді також виявлено 6 поховань. Це були безінвентарні трупопокладення. Небіжчики вкладені на спину, головою на захід. Окремі поховання перерізали ями з матеріалами давньоруської культури. Б. А. Шрамко припускав, що в кінці XIII – на початку XIV ст. кількість населення Донця значно скоротилася, і частина посаду була перетворена на могильник (Шрамко 1960, л. 48).

У 1961–1962 рр. проводилися невеликі роботи розвідувального характеру, покликані

Фото 1. Роботи на дитинці Донецького городища. На передньому плані – А. О. Моруженко. *1955 р.*

Фото 2. Дослідження посаду Донецького городища. *1960 р.*

уточнити межі поселення. Серед цікавих знахідок цього періоду варто відмітити залишки глинобитної каркасної печі давньоруського часу, яка стояла поза приміщеннями, просто неба (Шрамко 1962, л. 38).

Багато виявлених матеріалів Б. А. Шрамко передавав на визначення спеціалістам, що було досить інноваційним на той час. Остеологічний матеріал з Донця (крім кісток риби) досліджував видатний український зоолог І. Г. Підоплічко. Іхтіологічні залишки вивчали професори В. Д. Лебедєв та Є. О. Цепкін. Палеоботанічними матеріалами в різний час займалися видатний харківський ботанік Ю. М. Прокудін та спеціалісти зі Всесоюзного інституту рослинництва. У визначенні монет взяли участь такі блискучі нумізмати як С. О. Яніна, Д. Г. Капанадзе, В. М. Потін, О. А. Биков. Для виробів із заліза Борис Шрамко спільно зі співробітниками кафедри технології металів Харківського автодорожнього інституту провів металографічний аналіз.

Крім того, дослідник власноруч зробив чимало якісних замальовок знахідок, лише частина яких увійшла в публікації. Інформація, отримана завдяки розкопкам, була відображена в численних статтях та монографіях.

Таким чином, Б. А. Шрамко вперше на Харківщині зумів комплексно дослідити визначне слов'янське городище, яке залишило свій слід у літописних пам'ятках. Отримана інформація дозволила прослідкувати розвиток Донця від торговельно-ремісничого центру слов'ян до важливого військово-оборонного пункту на окраїні Давньоруської держави.

Література

Ипатьевская летопись, 1962. В: Шахматов, А. А. (ред.). *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва: Наука.

Пассек, В. В. 1840. Курганы и городища в Харьковском, Васильковском и Полтавском уездах. *Русский исторический сборник*. 1838–1840. Т. 3, с. 207–229.

Шрамко, Б. А. 1952. *Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного университета имени А. М. Горького в 1952 году*. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 5.

Шрамко, Б. А. 1953. *Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г.* Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 8.

Шрамко, Б. А. 1954. *Археологические исследования Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в Харьковской и Полтавской*

областях в 1954 г. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 9.

Шрамко, Б. А. 1955. *Разведки и раскопки Северодонецкой археологической экспедиции ХГУ в 1955 г.* Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 11.

Шрамко, Б. А. 1956. *Отчет об археологических разведках и раскопках Северодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 г.* Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 14.

Шрамко. Б. А. 1957. *Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1957 г.* Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 15.

Шрамко, Б. А. 1959. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1959 г.* Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 18.

Шрамко, Б. А. 1960. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1960 году.* Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 19.

Шрамко, Б. А. *Отчет 1962 г. о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького*. Харків. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 22.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца.* Харьков: Изд-во ХГУ, 1962.

Шрамко, Б. А. 1970. Раннеславянское поселение VIII–X вв. на Донецком городище. *Материалы и исследования по археологии СССР*, Т. 176: Древние славяне и их соседи, с. 105–108.

Шрамко, Б. А., Скирда, В. В. 2004. *Рождение Харькова.* Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив.

A. Kharlamova

RESEARCH OF B. SHRAMKO OF DONETS SETTLEMENT (CHRONICLE CITY OF DONETS)

The Donets settlement was explored by an expedition of Kharkiv University under the leadership of B. Shramko in the 1950's and 1960's. The discovered residential, economic and handicraft objects, as well as fortifications made it possible to characterize the life and way of life of the population of Romny and Old Rus cultures on the banks of the Siversky Donets.

Key words: *settlement, baby, positions, Romny culture, Old Rus culture.*

О. В. Шелехань

СКІФСЬКА ЗБРОЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ Б. А. ШРАМКА

Статтю присвячено вивченню озброєння скіфського типу в наукових роботах Бориса Андрійовича Шрамка. Окреслено три основні напрямки досліджень, де зброя була залучена як археологічне джерело: по-перше, це вивчення металургії доби заліза; по-друге, встановлення витоків скіфської культури; по-третє, дискусія щодо відносин кочовиків та землеробів у Східній Європі.

Ключові слова: *скіфський час, Східна Європа, зброя, історіографія.*

Борис Андрійович Шрамко зробив важливий внесок у вітчизняну скіфологію. Тематика його досліджень мала надзвичайно широке охоплення: від реконструкції етнокультурної мозаїки скіфської доби до упорядкування певних категорій матеріальної культури, таких як ножі чи наконечники стріл; від вивчення давнього господарства до висвітлення окремих культових практик. Особливу роль у його студіях займали зразки озброєння. Насправді, практично неможливо згадати археолога-скіфознавця, хто у тій чи іншій мірі не торкався питань, пов'язаних зі зброєю, воїнським спорядженням чи військовою справою. Втім, роботи Б. А. Шрамка відрізняються надзвичайно високим рівнем заглиблення в матеріал. Він широко використовував методи природничих наук, аналізував не тільки артефакти як такі, а й їх технологію виготовлення, склад сировини тощо. Важливо також те, що археолог не обмежувався дослідженням окремих речей чи музейних колекцій, але на їх основі пропонував власний погляд на історичний розвиток давнього населення Східної Європи. У представленій статті я спробую представити лише один з багатьох напрямів наукової діяльності Б. А. Шрамка – вивчення зброї скіфського типу.

МЕТАЛОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СКІФСЬКОЇ ЗБРОЇ

Одна з візитних карток історіографічного спадку Бориса Андрійовича – це дослідження технології виробництва. На початку 60-х років почалась його співпраця із металознавцями Леонардом Олександровичем Солнцевим та Леонідом Дмитровичем Фоміним (Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кафедра технології металів). Науковцями було опубліковано низку ґрунтовних статей, присвячених вивченню різних аспектів виробництва, обробки та експлуатації металевої зброї скіфського часу. Зокрема, уже перший досвід роботи з мечами показав, що техніка їх виробництва за доби раннього заліза була на високому рівні, хоча кавказькі аналоги й виглядали більш якісно. Простежено навіть використання пакетного металу, де в клинку чергувались шари твердого перліту та в'язкого фериту. Аналогічно було зафіксовано, що й наконечники списів та дротиків могли виготовлятися щонайменше з двох пластин – залізної та сталевої (Шрамко, Фомин, Солнцев 1963).

ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, м. Київ.

Надалі, розширивши джерельну базу, автори запропонували виділити кілька груп зброї, ґрунтуючись на технології їх виробництва. Розглянувши мечі з кинджалами, а також списи і дротики, дослідники простежили, що протягом скіфського часу могли побутувати доволі різноманітні вироби: із залізними, сталевими чи навіть зварними робочими частинами. Єдиною спільною рисою ковальства скіфського часу автори називали відсутність гартування (Шрамко, Фомин, Солнцев 1970).

Цікаво, що на підставі вивчення багатьох зразків, можливо було навіть простежити різний рівень майстерності ковалів, котрі виготовляли той чи інший виріб. Наприклад, найбільш якісні мечі й списи відрізняються вдалим поєднанням заготовок у пакеті, коли на вістрі та лезі розміщувались тверді сталеві полоси, а в середині – м'які залізні. У той же час, на не надто вдалих зразках простежувалось розшарування смуг сталі й заліза, від'єднання погано зварених деталей тощо. Але найцікавіший приклад – це меч з колекції Національного музею історії України (№ Б 28-1837), який має відламаний ще в давнину клинок. Так сталось через те, що всі смуги металу, з якого було сформовано клинок, біля руків'я виявились залізними. Це і призвело до зламу саме в цьому місці. Також заготовка для перехрестя цього меча виявилась закороткою, а її шов було утворено не на ріжучій грані клинка, а на його площині, де й зараз видно роз'єднані краї пластини. Особливо примітна інша риса: тонке, погано приварене навершя було зламане в давнину. Але для його ремонту використано вже не метод ковальської зварки, а бронзова лита втулка, на якій було зображено виразне око, первинно відсутнє на залізній частині (рис. 1). Таким чином, розглянутий дослідниками артефакт є прикладом виконання роботи не дуже вправним майстром, який, хоча й створив виразно оздоблений меч, втім не зміг зробити це на достатньо якісному рівні (Шрамко, Фомин, Солнцев 1970).

Цікаві спостереження були зроблені й щодо виготовлення бойових сокир. Наприклад, простежено, що при їх виготовлені також використовувалось комбінування пластин твердого та м'якого металу. При цьому основна увага приділялась рублячій частині. У той же час обух, на який, очевидно, не передбачалось значного навантаження, зазвичай проковувався не надто ретельно (Шрамко, Фомин, Солнцев 1970).

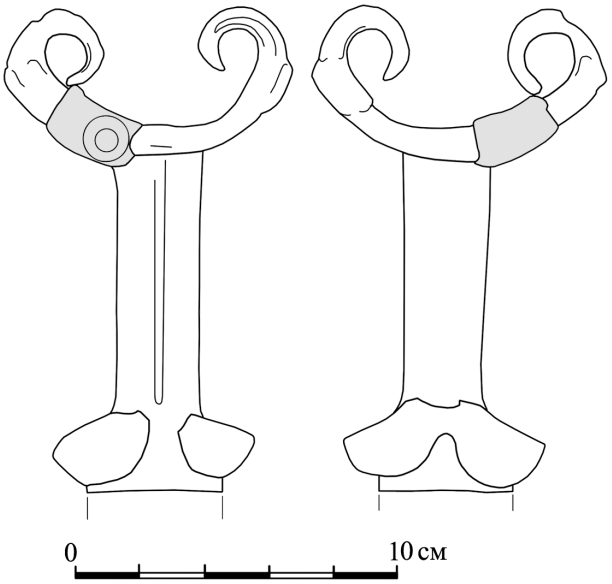

Рис. 1. Меч з фондів Національного музею історії України (№ Б 28-1837).

Вже в наступній роботі дослідники писали, що лише після кількох років досліджень їм вдалось зафіксувати гартування із використанням м'якого охолоджувача (розтопленого жиру?) для зміцнення клинків (Шрамко, Фомин, Солнцев 1971). Згодом, вже учнями Б. А. Шрамка було переконливо показано, що цей прийом дійсно мав деяке поширення за скіфського часу (Шрамко И. 1994; 2006).

Від себе додам, що під час ознайомлення з колекцією клинкової зброї в Національному музеї історії України, з'ясувалося, що багато із оглянутих зразків побували в руках Бориса Андрійовича. Це, зокрема, ті мечі й кинджали, що зберегли металеве ядро й були використані як джерело для вивчення їх конструкції. Багато з них мають чіткі спили та шліфи на головних конструктивних вузлах. Це допомогло мені краще зрозуміти технологію виготовлення скіфської зброї й чіткіше розрізнити зразки архаїчної і класичної скіфської культури. Зокрема, наголосити на тому, що навершя ранніх зразків кріпились прошивкою, а пізні навершя були пластинчастими накладними (Shelekhan 2020).

ЗБРОЯ Й ПИТАННЯ ГЕНЕЗИ СКІФСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Згодом вивчення давньої металургії дозволило Б. А. Шрамку взяти участь у дискусії щодо ґенези скіфської археологічної культури. Нагадаю, у XX сторіччі дослідники обстоювали

три основні гіпотези щодо появи мечів скіфського типу: з Передньої Азії, як похідні від персидських акінаків; з Центральної Азії, де прототипи вбачались у озброєнні карасукської культури; або ж зі Східної Європи, простежуючи безперервну лінію розвитку клинкової зброї від перед- до ранньоскіфського часу. Відповідно до вірогідних векторів походження скіфських мечів, прихильниками різних течій скіфознавства по-різному пояснювалось і походження скіфської культури загалом (див. наприклад: Тереножкин 1975; Черненко 1979; 1980).

У ході цієї дискусії Б. А. Шрамко обстоював східноєвропейське походження мечів скіфського типу. У спеціальній статті він зі співавторами проаналізував зброю Східної Європи передскіфського горизонту. Було показано, що в цей час уже склались основні прийоми виробництва, згодом відомі вже й у скіфській культурі: ковальське зварювання, використання пакетних заготовок тощо. Втім, на його думку, ливарне й ковальське виробництво ще не було диференційоване. Головний висновок цієї статті – відсутність доказів на користь походження східноєвропейської зброї від центральноазійських прототипів карасукської й тагарської культур (Шрамко, Фомин, Солнцев 1977).

Згодом дослідник виділив з широкого кола архаїчних скіфських мечів та кинджалів суто доскіфські риси, що доволі довго продовжували існувати в якості елемента декору. Це, передусім, стосувалось біметалевих виробів, тобто зразків із залізним клинком та литим бронзовим руків'ям. У цьому ж контексті знаходяться залізні мечі із рамочним руків'ям, або інакше – із бічними валиками на рукоятці, які повторювали форму бронзових. Таким чином було простежено не просто подібність форм зброї, а й спадковість технологічних прийомів і, можливо навіть, ковальських шкіл (Шрамко 1984, с. 22).

Сьогодні можна запропонувати ще одну рису, яка могла би свідчити про спадковість у техніці виготовлення ранньоскіфської зброї. Маю на увазі нервюру на клинку, яка первинно була характерна для відлитих із бронзи клинків. Для того, щоб сплав повністю заповнив ливарну форму довгого й плаского виробу, необхідний був широкий проливний канал. На готовому клинку цей канал відбивався в негативі у вигляді осьового ребра жорсткості. Для залізної зброї це, хоч і надавало міцності клинку, втім перешкоджало проникненню при рублячому ударі.

Можна зазначити, що на сьогодні практично всі дослідники підтримують думку про східноєвропейське походження основних форм клинкової зброї. Що стосується уточнення локалізації, то напевно, що прототипами скіфських мечів та кинджалів стали кавказькі зразки. Це цілком узгоджується і з ранньою історією скіфів, зокрема з історією передньоазійських походів (Черненко 1980; Shelekhan 2020). Також ні в кого з колег не викликає заперечення думка про те, що основні ковальські центри розміщувались на крупних осередках проживання осілих племен Кавказу та помірної смуги Східної Європи (Шрамко І. Б. 2006; Махортых, Ролле 2011).

Окрім клинкової зброї, іншою категорією озброєння, на яку звернув увагу Б. А. Шрамко, вивчаючи ґенезу скіфської культури, були наконечники стріл. Точніше, увагу дослідника привернули мідні форми для лиття бронзових вістер, адже, як і в попередньому випадку, він віддавав перевагу вивченню не просто морфології зброї, а технологічним особливостям. Тож, Борис Андрійович довів, що протягом перед- та ранньоскіфського часу відбувається поступове вдосконалення ливарних форм. Це, зокрема, знайшло відображення в поступовому впровадженні більш жорстко фіксованих стрижнів та кращого забезпечення відводу газів при литті. Окрім того, очевидно, що майстри ранньої залізної доби прагнули досягти якомога більш масового виготовлення наконечників, витрачаючи якомога менше зусиль (Шрамко 1984, с. 37; 1999).

МІЖПЛЕМІННІ ВІДНОСИНИ ЗА СКІФСЬКОЇ ДОБИ

Одне з питань, що червоною лінією проходило крізь роботи Б. А Шрамка, – взаємовідносини кочових та землеробських племен, які були носіями скіфської археологічної культури. Природно, що досліджуючи питання влади і протиборства, одним із наріжних каменів у доказовій базі постала зброя. Додатковим, і доволі вагомим, аргументом став попередній досвід вивчення ковальської справи доби раннього заліза.

Наприклад, Борис Андрійович рішуче заперечував можливість розглядати скіфську тріаду (зброя, збруя, звіриний стиль) як етнокультурний маркер. На його думку, такий ви-

бірковий підхід до джерел при встановленні культурної ідентифікації неминуче призводить до викривлення реальної картини, адже типові форми скіфської зброї були поширені далеко за межами розселення власне скіфів. Дослідник наголошував на тому, що основними «законодавцями моди» були не кочовики, а металурги, котрі продукували зброю. Ці майстри, вихідці з фермерського середовища, проживали в крупних землеробських центрах, таких як Більське городище, і спирались на укорінені в місцевих культурах традиції зброярства (Шрамко 1980; протилежна точка зору: Граков, Мелюкова 1954; Тереножкин 1975).

Згодом основні положення цієї гіпотези були розвинуті в роботах учнів Б. А. Шрамка. Зокрема, Ірина Борисівна Шрамко в результаті комплексного опрацювання свідчень про ковальську справу, показала, що асортимент технологічних прийомів у Поворсклі був ширшим, ніж у Степу. Рівень розвитку місцевих майстрів, на її думку, також перевищував уміння сусідів. Наприклад, гартування стало цілком звичною операцією, починаючи принаймні з V ст. до н. е. (Шрамко І. Б 1991; 1992; 1994).

Додатково, Б. А. Шрамко наголошував на тому, що асортимент зброї з лісостепових комплексів був ширшим, ніж у Степу. На його думку, до унікальних місцевих рис належали мечі з сегментоподібним перехрестям, деякі зразки із ажурним чи гравійованим руків'ям тощо (Шрамко 1971; протилежна думка: Ильинская, Тереножкин 1983; Діденко, Шелехань 2016). У руслі окресленої тематики Б. А. Шрамко торкався питання виготовлення церемоніальної зброї. Наприклад, розглядаючи меч з кургану 4 могильника Осняги (околиця Більського городища), він простежив, що золоте плакування не мало слідів використання. Відповідно, на його думку, воно було накладене на меч безпосередньо перед поміщенням у могилу і просто повторило обриси залізного кованого руків'я, а основна робота із декорування цього зразка належала місцевому ковалеві. Таким чином вдалося показати, що майстри, котрі працювали на лісостепових городищах, доклали руку до створення виразних зразків озброєння, котрі були аналогічні для пам'яток і Степу, і Лісостепу (Шрамко 1976).

Особливо дослідник наголошував на тому, що ковальські центри Лісостепу, такі як Більськ, Шарпівка чи Люботин, постали значно раніше, ніж виробничі осередки в Степу (Кам'янське городище). Виходячи з цього, він припускав, що кочовики на ранніх етапах скіфської історії були змушені користуватись тими типами зброї, що продукували лісостепові майстри. Відповідно, саме останні зробили вирішальний внесок у формування скіфської археологічної культури.

Таким чином, досліджуючи стародавню зброю, Б. А. Шрамко послідовно обстоював гіпотезу про незалежність лісостепового населення. Наприклад, одна з його полемічних статей із заздалегідь відомою відповіддю мала назву «Чи був Лісостеп завойований скіфами?» (Шрамко 1990). У ній обставини знахідок зброї суто скіфських форм у землеробському середовищі він пояснював взаємними культурними впливами, поширенням спільних традицій, спільною модою тощо. Таким чином, його погляди розвивались паралельно із тими археологами, котрі, наприклад, заперечували присутність скіфських загонів у Трансильванії (див. наприклад Mihăilescu-Bîrliba, Untaru 1971; Buzdugan 1976; 1980)

Вплив досліджень Б. А. Шрамка в цій галузі відчувається й у роботах його наступників, котрі теж торкались вивчення воїнських поховань та соціальної структури лісостепового населення. На думку археологів, власне виробництво зброї, демографічний потенціал та масштабні фортифікаційні споруди були свідченням щонайменше паритету у стосунках кочовиків та землеробів (Гавриш 2008; Гречко 2008). Втім, сьогодні більшість дослідників у тій чи іншій мірі допускають ймовірність їх сумісного проживання безпосередньо на теренах Лісостепу (Бессонова 1998; Гречко, Шелехань 2012). Хоча наведена гіпотеза жодним чином не заперечує думку Б. А. Шрамка щодо першості місцевих ковалів у виробництві зброї та спорядження. Акцент зміщується лише на те, хто був головним отримувачем вигоди від їх діяльності: "*laboratores*" місцевого походження, чи "*bellatores*" родом зі Степу?

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, можна сказати наступне. Зброєзнавчі пошуки Б. А. Шрамка заклали підвалини до розуміння глибинних соціальних та культурних процесів скіфського часу. Його гострі полемічні статті протягом довгого часу підливали масла у вогонь дискусій, спонукаючи не тільки послідовників, але й опонентів до поглиблення наукового діалогу. Звичайно, що

сьогодні далеко не всі його гіпотези витримали перевірку часом. Поступово втратила гостроту дискусія щодо автономності лісостепових племен. Сьогодні археологи більше схиляються до думки про домінантну роль скіфів у цьому регіоні. Але не виключено, що нові методи природничих наук, які лише впроваджуються у вітчизняній археології, ще змусять переглянути наші уявлення про історію залізної доби Східної Європи. Тому досвід ґрунтовних природничих досліджень Б. А. Шрамка є надзвичайно важливим для дотримання виваженого і критичного підходу до вивчення археологічних джерел.

Література

Бессонова, С. С. 1998. Дружинные курганы в украинской лесостепи скифского времени. В: Вилинбахов, Г. В., Столяр, А. Д. (отв. ред.). *Скифы, хазары, славяне, Древняя Русь*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 57–58.

Гавриш, П. Я. 2008. Могили воїнів у курганній групі «Скоробор» міста Гелона. *Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*, 4, книга 1. Полтава, с. 185–202.

Граков, Б. Н., Мелюкова, А. И. 1954. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время. В: Артамонов, М. И. (ред.). *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва: Издательство Академия наук, с. 39–93.

Гречко, Д. С. 2008. Озброєння та військова справа населення сіверськодонецького Лісостепу у кінці VI–IV ст. до н. е. *Древности*, 7, с. 21–35.

Гречко, Д. С., Шелехань, А. В. 2012. *Гришковский могильник скифов на Харьковщине*. Киев: Институт археологии НАНУ.

Діденко, С. В., Шелехань, О. В. 2016. Кинджали скіфського часу з нетиповим перехрестям (за матеріалами Національного музею історії України). *Археологія*, 2, с. 66–77.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII–IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Махортых, С. В., Ролле, Р. 2011. Воинские погребения на некрополях Бельского городища. В: Молодин, В. И., Хансен, С. (ред.). *Terra Scythica*. Новосибирск: Институт археологии и этнографии, с. 149–154.

Тереножкин, А. И. 1975. Киммерийские мечи и кинжалы. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 3–34.

Черненко, Е. В. 1979. Персидские акинаки и скифские мечи. В: Акопян, А. М. (ред.). *Искусство и археология Ирана и его связь с искусством народов СССР с древнейших времен*. Москва: Советский художник, с. 90–91.

Черненко, Е. В. 1980. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 7–30.

Шрамко, Б. А. 1971. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177: Проблемы скифской археологии, с. 92–102.

Шрамко, Б.А. 1976. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, А. И. (ред.). *Скифо-Сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 194–209.

Шрамко, Б. А. 1980. Дискуссионные вопросы отечественной скифологии (обсуждение). *Народы Азии и Африки*, 6, с. 93–95.

Шрамко, Б. А. 1984. Из истории скифского вооружения. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 22–39.

Шрамко, Б. А. 1990. Была ли лесостепь завоевана скифами. В: Білоус, Г. П. (відп. ред.). *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар. Тези доповідей. Квітень 1990 р.* Полтава (б. в.), 1990, с. 124–126.

Шрамко, Б. А. 1999. К вопросу о бронзолитейном производстве в Скифии. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Башилов, В. А. (отв. ред.). *Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: Архивные материалы, публикации, статьи*. Москва: Институт археологии РАН, с. 318–324.

Шрамко, Б. А., Фомин, Л. Д., Солнцев, Л. А. 1963. Техника обработки железа в Лесостепной Скифии. *Советская археология*, 4, с. 36–56.

Шрамко, Б. А., Фомін, Л. Д., Солнцев, Л. А. 1970. Техніка виготовлення наступальної зброї із заліза й сталі. *Археологія*, 23, с. 40–59.

Шрамко, Б. А., Фомин, Л. Д., Солнцев, Л. А. 1971. Новые исследования техники обработки железа в Скифии. *Советская археология*, 4, с. 140–145.

Шрамко, Б. А., Фомин, Л. Д., Солнцев, Л. А. 1977. Начальный период обработки железа в Восточной Европе. *Советская археология*, 1, с. 57–74.

Шрамко, И. Б. 1991. Исследование двух мечей из коллекции Полтавского краеведческого музея. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *100-річчя Полтавского краєзнавчого музею*. Частина друга. Археологія Полтавщини. Полтава, 1991, с. 70–72.

Шрамко, И. Б. 1992. Об одном типе мечей скифской эпохи. В: Михеев, В. К. (ред.). *История и археология Слободской Украины*. Харьков, 1992, с. 221–223.

Шрамко, И. Б. 1994. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху. В: Кадеев, В. И. (ред.). *Древности 1994*. Харьков: Бизнес Информ, с. 43–57.

Шрамко, И. Б. 2006. К вопросу о кузнечных инструментах ремесленников скифской эпохи. В: Бессуднов, А. Н. (отв. ред.). *Археологическое изучение центральной России. Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В. П. Левенка (13-16 ноября 2006 года)*. Липецк: Липецкий государственный педагогический университет, с. 203–206.

Buzdugan, C. 1976. Pumnale hallstattiene tîrzii pe teritoriul României. *Cercetări Arheologice*, II, s. 239–273.

Buzdugan, C. 1980. Pumnale hallstattiene tîrzii sau pumnale akinakes. *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie,* 31(4), s. 623–629.

Mihăilescu-Bîrliba, V., Untaru, I. 1971. Notă despre un nou „akinakes" găsit la Agapia. *Memoria Antiquitatis*, III, s. 441–454.

Shelekhan, O. V. 2020. *Swords and Daggers of the Scythian Forest-Steppe*. Oxford: BAR Publishing.

O. V. Shelekhan

SCYTHIAN WEAPON IN B. A. SHRAMKO'S RESEARCHES

The article is devoted to the Scythian weapon researches in the papers by Borys Shramko. Three main areas of research are outlined, where weapons were used as an archaeological source: firstly, it is the study of the Scythian time metallurgy; secondly – the examination of the of Scythian culture origins; thirdly – a discussion about relations between nomads and farmers in Eastern Europe.

Key words: Scythian time, Eastern Europe, weapon, historiography.

А. М. Шпорт

БОРИС АНДРЕЕВИЧ ШРАМКО – ВЫДАЮЩИЙСЯ УЧЕНЫЙ-АРХЕОЛОГ

В научном архиве Музея археологии документы, характеризующие археологическую деятельность Б. А. Шрамко, содержатся практически во всех шести фондах учреждения. Если материалы фонда 1, где хранятся непосредственно отчеты об археологических исследованиях, полевая документация, известны практически всем отечественным исследователям, археологам Зарубежья, то материалы фонда 2 «Персоналии» – 28 архивных папок Б. А. Шрамко – становятся доступны большинству только сейчас. На основе проведенной работы по систематизации, рубрикации наличных документов вышеуказанного фонда были выделены следующие разделы: I. Работы Б. А. Шрамко (статьи и иллюстративный материал к ним, доклады, методические рекомендации); II. Отзывы и рецензии Б. А. Шрамко на археологические исследования других авторов; III. Выписки из отечественной и зарубежной научной археологической литературы (на немецком, английском, польском языках); IV. Иллюстративный археологический материал: фотопленки, отдельные фотографии, контрольные отпечатки, фотопластины на стекле; V. Докторская диссертация Б. А. Шрамко «Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху» (отдельные документы); VI. Внекафедральная научная деятельность Б. А. Шрамко; VII. Участие Б. А. Шрамко в работе Археологической секции областного (харьковского) Общества охраны памятников истории и культуры УССР; VIII. Переписка Б. А. Шрамко; IX. Разное.

В разделе I, помимо общих списков работ (печатные или рукописные варианты) за разные годы [1, д. 2, 3, 5, 6; 2, д. 12], представлены публикации по Гело́ну [3, д. 8; 4, д. 15], древнейшим пахотным орудиям [5, д. 12, 13, 14], скифской тематике [6, д. 11, 15; 7, д. 29; 8; 9, д. 11, 13], другим археологическим исследованиям [10, д. 9, 10; 11, д. 30, 31]. В совершенстве владея немецким языком, Борис Андреевич пишет для зарубежных изданий [12, д. 3, 4, 5]. Иллюстративным дополнением к текстовым составным документов – статей, докладов – служат многочисленные фотопленки [13]. По просьбе школьных учителей Б. А. Шрамко разрабатывает методические советы юным краеведам [14, д. 1], а для большего охвата аудитории их печатают в прессе [15].

Следует отметить, что газеты, журналы того времени довольно часто публиковали на

ШПОРТ Ганна Михайлівна, кандидат історичних наук, начальник відділу етнографії Центру краєзнавства ім. академіка П. Т. Тронька, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

Вперше опубліковано: Шпорт, А. М. 2016. Борис Андреевич Шрамко – выдающийся ученый археолог. *Метаморфозы истории*, 7, с. 231–246.

своих страницах материалы по местной исследовательской тематике. Так, к примеру, для «Красного знамени» Борис Андреевич подготовил публикацию по Коробовым Хуторам [16, д. 1]. Завершает подборку материалов раздела I уникальный документ, датируемый 1946-м годом – доклад Б. А. Шрамко «Античная керамика в колониях Северного Причерноморья», прочитанный на кружке древней истории [17, д. 14].

Раздел II содержит отзывы, рецензии Бориса Андреевича на археологические исследования других авторов. Среди наличных документов есть рецензии на докторские диссертации: Э. В. Сымановича «Племена Поднепровья в первой половине I тыс. н. э.» [18, д. 2], В. А. Ильинской «Скифский период на днепровском лесостепном Левобережье» [19, д. 3], П. Д. Либерова «Древняя история населения Подонья» [20, д. 4], плановые работы: В. Г. Петренко «Правобережье среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э.» [21, д. 1], К. Э. Гриневича «Неизданные клейма с именами астинонов и фабрикантов, найденные в Ольвии в 1954-1969 гг.» [22, д. 5].

Архивную папку XXVI составляют выписки Бориса Андреевича из научной иностранной литературы по темам: «Земледелие» [23, д. 1], «Железоделательное производство» [23, д. 2], «Древний плуг» [23, д. 3, 5] и переводы на русский язык с иностранных – английских, польских, немецких – публикаций по плугам [23, д. 4], выписки из источников по меланхленам [23, д. 6], по курганам (из раскопок В. А. Городцова, В. А. Ильинской, П. Д. Либерова ...) [23, д. 9], из монографии С. А. Плетневой «От кочевий к городам» [23, д. 10], по гончарному производству салтово-маяцкой культуры [23, д. 11].

Фотопленки, отдельные фотографии, контрольные отпечатки, фотопластины на стекле являются не только неотъемлемым иллюстративным дополнением к текстовым составным того или иного архивного документа, но и зачастую служат важнейшим источником. В разделе IV хранятся аналогичные материалы по Верхнему Салтову, включая Археологическую карту салтовской местности [24, д. 2], фотопленки по Верхнему Салтову [25, д. 1], Донецкому городищу и селищу [26, д. 1; 27, д. 1; 28, д. 1; 29, д. 3; 30, д. 3; 31, д. 7]. В папке XVI представлены фотоплёнки и фотопластины на стекле планов раскопов Задонецкого, 1969 г. [32, д. 3]. Такие археологические памятники, как городище и селище возле с. Суха Гомольша [33, д. 5] и Большая Гомольша [34; 35; 36], также входили в круг научных археологических интересов Б. А. Шрамко. Продолжают список наличного архивного иллюстративного материала из раскопок Бориса Андреевича отдельные фотографии, фотопленки по Люботинскому городищу и могильнику [37, д. 6; 38, д. 1; 39, д. 1], фотографии, чертежи, фотопленки, фотопластины на стекле за разные годы по Липцах, Травянскому, Проходáх [40, д. 1; 41, д. 4], фотографии по Скоробóру [42, д. 4; 43, д. 2], Большому Городищу [44, д. 1], Посýлью [45; 46, д. 1; 47, д. 4], городищу «Сич» на Сумщине [48, д. 4], Каравану [49, д. 1; 50], Кóробовым Хуторам [51], городищу возле с. Городище [52].

Следует, хотя бы вкратце, сказать о раскопках Шелковой, материалы по которой – контрольные отпечатки, фотопленки, фотопластины на стекле – существенно пополнили раздел IV [53, д. 1; 54, д. 1; 55, д. 5; 56, д. 1; 57].

Бесспорно, в указанном разделе значительное место занимает такой известный памятник, как Бельское городище, где Борис Андреевич руководил раскопками более 30 лет. Уникальный материал, составляя основу фондов МА ХНУ, вносит свой существенный вклад и в научную архивную базу музея [58, д. 8, 10; 59, д. 1, 8; 60, д. 1; 61; 62, д. 4; 63, д. 1; 64, д. 1; 65, д. 2; 66, д. 1, 2; 67, д. 1; 68, д. 1].

В разделе V – папка XXI – хранятся отдельные документы по докторской диссертации Б. А. Шрамко «Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху». Среди них имеются отзывы К. Ф. Смирнова, д. ист. наук, ст. научного сотрудника Института археологии АН СССР [69, д. 1, 2, 3]. Приведен список учреждений и лиц, которым был адресован автореферат диссертации [70, д. 4]. Также изложена в полном объеме сама стенограмма заседания объединенного Ученого совета отделения экономики, истории, философии и права о присуждении ученой степени доктора исторических наук Б. А. Шрамко [71, д. 5].

Большую внекафедральную научную деятельность Бориса Андреевича, как исследователя-археолога, иллюстрируют материалы, хранящиеся в архивных папках XXIII, XXIV, XXV. Ученый принимает активное участие в работе VII-го Международного конгресса доисторических и протоисторических наук в Праге, август 1966 г. [72, д. 2, 5, 6, 18, 21, 22, 23, 32], XIII-го Московского конгресса по истории науки в Москве, 18-24 августа 1971 г. [73, д. 1,

2, 3], симпозиуме в Словении, 25-29 сентября 1970 г. [74, д. 5, 6, 7, 8, 13, 14].

По приглашению польской стороны Б. А. Шрамко посещает Познань, Краков в январе 1970 г. Для исследователя-биографа представляет интерес не только непосредственно отчет о командировке в Польшу [75, д. 13], но и дневниковые записи Бориса Андреевича о поездке в Познань [75, д. 30], беседа с Буковским [75, д. 16], адреса польских коллег-археологов [75, д. 6], польская программа по археологии [75, д. 17] и тематика кафедры археологии в Познани [75, д. 31]. Музееведы смогут ознакомиться с деятельностью Познанского археологического музея [75, д. 12], перечнем фильмов, демонстрируемых в этом учреждении, [75, д. 29], проводимом там конкурсе для младших школьников [75, д. 34].

Работу Археологической секции областного – харьковского – Общества охраны памятников истории и культуры УССР невозможно представить без деятельности Б. А. Шрамко (папка XXII). При его личном участии составлялись планы работы секции [76, д. 1, 2], планировалась издательская деятельность [76, д. 3].

Обширная переписка (папка XXVII) наглядно иллюстрирует и дополняет имеющийся в архиве МА ХНУ материал по научной археологической деятельности Бориса Андреевича. Здесь хранятся письма из ГИМа [77, д. 1], касающиеся выделения для исследования 12-ти железных вещей из раскопок Каменского городища Б. Н. Граковым в 1940, 1949 и 1950 гг. Полтавский краеведческий музей предоставляет Б. А. Шрамко для детального анализа наконечник копья [77, д. 2]. Сотрудничество с московским Институтом археологии также отражено в данной корреспонденции [77, д. 5]. Борис Андреевич интересуется и учебным планом кафедры археологии МГУ им. М. В. Ломоносова, который ему детально излагает в письме М. Н. Кислов [77, д. 3], чтобы основные положения применить на кафедре Харьковского университета. Славянский государственный краеведческий музей обращается к Б. А. Шрамко за содействием «в создании археологического раздела музея» [77, д. 15, 16]. Не остаются без внимания просьбы от школьных коллективов. Так, администрация Мартовской средней школы надеется на помощь «в оформлении археологической экспозиции кабинета истории и обществоведения» [77, д. 14], учителя СШ № 12 г. Славянска ждут «краткого обзора о раскопках и находках на территории Славянского района» [77, д. 11], коллектив исторического кружка СШ № 55 из Горловки, Донецкой области просит «помочь фотоматериалами» [77, д. 7]. Любопытна переписка с А. Гребенюком, учеником 9-го класса СШ № 2 г. Изюма, членом экспедиционного направления «В глубину столетий» [77, д. 10, 13], где речь идет о «керамике и кремниевых изделиях» из Гончаровского поселения в окрестностях Изюма. В наличной частной переписке, по-прежнему, доминирует археологическая направленность содержания: Копытов С. К. (п. Буды) просит Бориса Андреевича помочь фотоматериалами «по древнейшим и средневековым орудиям для обработки дерева, металла...» [77, д. 8], В. П. Андриенко делится своими впечатлениями о специфике работы в Донецке, ходом работы над диссертацией [77, д. 9], а родители благодарят Бориса Андреевича за личное участие в судьбе студентов [77, д. 6].

В папке XXVIII собраны различные по содержанию материалы. На первый взгляд может показаться, что они не совсем вписываются в заявленную тему публикации. Но, оценивая научные заслуги того или иного ученого, нельзя забывать о чисто человеческих качествах исследователя. Мы читаем теплые слова поздравления с днем рождения от дочери Наташи [78, д. 2]. Среди прочих документов Борис Андреевич бережно хранил фотографию маленького сына Андрея [78, д. 1]. Дошел до нас и рукописный текст песни юных археологов, составленной лично Б. А. Шрамко [78, д. 8]. Из собственного архива В. Е. Радзиевская, много лет проработавшая под руководством Бориса Андреевича, передала в музейный архив две фотографии, где Б. А. Шрамко присутствует на открытии Краеведческой конференции (г. Харьков, Дворец пионеров им. П. П. Постышева) 1978 г. [78, д. 9] и является членом жюри на областной Археологической олимпиаде юных археологов (г. Харьков, Дворец пионеров им. П. П. Постышева) в 1978 г. [78, д. 10]. Сохранился в архиве текст выступления Б. А. Шрамко на радио «Юным следопытам истории» [78, д. 3], приглашение на XIII установочную конференцию городского научного общества учащихся школ (Харьков, 1975 г.) и оценки, выставленные Борисом Андреевичем конкурсантам [78, д. 5]. Завершает подборку материалов «Разное» записная книжка (д. 6), хотя записной ее можно назвать услов-

но – наряду с адресами имеются выписки из научной литературы, рисунки находок, предполагаемая тематика публикаций и т. п.

Мы ознакомились лишь с небольшой толикой богатейшего археологического наследия Бориса Андреевича, хранящегося в фонде 2 «Персоналии» научного архива Музея археологии. Тем не менее, даже такая краткая характеристика позволяет говорить о бесценном вкладе Ученого в развитие отечественной и зарубежной археологии.

Источники:

1. Папка I, д. 2. Список научных работ доцента кафедры древней истории и археологии Б. А. Шрамко, д. 3. Список работ Б. А. Шрамко (рукописный вариант), д. 5. Список работ Б. А. Шрамко (печать, 3 с.), д. 6. Список научных работ Б. А. Шрамко (печать, 3 с. и рукописный вариант, 2 с.).

2. Папка II, д. 12. Список научных трудов доц. Шрамко Б. А., 22.06.1965 г. (печать, 5 с.).

3. Папка I, д. 8. Тайны города Гелона (1972 г., 3 с.).

4. Папка II, д. 15. О достоверности сведений Геродота о гелонах (печать, 7 с.) // Полтавский археологический сборник, 1995, № 4.

5. Папка I, д. 12. Древнейшие в Восточной Европе орудия для вспашки почвы (печать, 7 с., 1967 г.), д. 13. К вопросу о назначении деревянного предмета из кургана близ г. Евпатории (печать, 3 с., 1966 г.), д. 14. Найдавніші орні знаряддя на території України (друк, 8 с.).

6. Папка I, д. 11. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии (печать, 25 с.), д. 15. Проблема вивчення господарства племен Скіфії в радянській археологічній літературі (друк, 12 с.).

7. Папка IV, д. 29. Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомин. Техника изготовления скифского наступательного оружия из железа и стали (печать, 27 с.) // сборник «Археология», 1969 г., т. 23.

8. Папка VIII, 2 конверта с фотографиями «Структура скифских изделий, таблица IV–VI» к статье Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцева, Л. Д. Фомина. «К вопросу о технике обработки железа в лесостепной и степной Скифии».

9. Папка II, д. 11. Юго-восточная граница поселений раннего железного века лесостепной группы в бассейне Донца», Х., 1957 г. (33 с. и приложения), д. 13. Очерки по истории хозяйства лесостепных племен Восточной Европы в раннем железном веке (VI–III вв. до н. э.), рук., 4 с.,

10. Папка 1, д. 9. Исследования в Харьковской и Полтавской областях (печать, 3 с., 1972 г.), д. 10. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля» на скифо-сарматской конференции, 1972 г. (печать, 8 с.).

11. Папка IV, д. 30. Основные итоги раскопок на Восточном Бельском городище (печать, 34 с.), д. 31. Исследования Бельского городища в 1966–1968 гг. (печать, 10 с.).

12. Папка II, д. 3. Древности Северского Донца (на немецком языке, печать, 6 с., 19.02.1966 г.), д. 4. Аннотация книги «Древности Северского Донца» (печать, 4 с.), д. 5. Б. А. Шрамко Zur Frage über die Technik und der Zentren der Bearbeitend von Buntmetallen in der Früheisenzeit (печать, 7 с.).

13. Папка XV, 6 конвертов с фотопленками.

14. Папка I, д. 1. Б. А. Шрамко. Методичні поради юним краєзнавцям.

15. Газета «Ленінська зміна», 25.04.1967 р.

16. Папка II, д. 1. Кому принадлежат древние памятники в окрестностях Коробовых Хуторов (печать, 3 с., 03.04.1967).

17. Папка II, д. 14. Шрамко Б. А. Доклад на кружке древней истории (осень, 1946 г.) «Античная керамика в колониях Северного Причерноморья» (рукопись, тетрадь).

18. Папка III, д. 2. Б. А. Шрамко. Рецензия на докторскую диссертацию Сымановича Э. В. «Племена Поднепровья в первой пол. I тыс. н. э.», 24.12.1972 г. (печать, 6 с.).

19. Папка III, д. 3. Б. А. Шрамко. Предварительный отзыв на докторскую диссертацию В. А. Ильинской «Скифский период на днепровском лесостепном Левобережье», 08.12.1970 г. (печать, 3 с.).

20. Папка III, д. 4. Б. А. Шрамко. Отзыв на докторскую диссертацию П. Д. Либерова «Древняя история населения Подонья», 15.12.1971 г. (печать, 12 с.).

21. Папка III, д. 1. Рецензия Б. А. Шрамко на работу В. Г. Петренко «Правобережье среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э.» // САИ, выпуск, ДИ – 4, М., 1967 г. (печать, 6 с., 02.12.1967 г.).

22. Папка III, д. 5. Рецензия Б. А. Шрамко на плановую работу проф. К. Э. Гриневича на

тему: «Неизданные клейма с именами астиномов и фабрикантов, найденные в Ольвии в 1954-1969 гг.» (печать, 2 с., без даты).

23. Папка XXVI, д. 1. Б. А. Шрамко. Выписки (тетрадь) из научной иностранной литературы по теме «Земледелие», на немецком языке (H. Kothe, K. Y. Nazz), английском, польском, д. 2. Б. А. Шрамко. Выписки (тетрадь) из научной литературы по теме «Железоделательное производство», д. 3. Б. А. Шрамко. Выписки (тетрадь) из научной литературы по теме «Древний плуг», д. 5. Пересылка из немецкой АН Б. А. Шрамко публикации (копия) по орудиям труда (на немецком языке), д. 4. Б. А. Шрамко. Переводы (тетрадь) с иностранной научной литературы по плугам, на англ., польском, немецком языке, д. 6. Б. А. Шрамко. Выписки из источников по меланхленам (рукописный вариант, 4 с.), д. 9. Б. А. Шрамко. Выписки по курганам – раскопки Городцова В. А., Замятнина, Либерова – (рукописный вариант, 5 с.).

24. Папка VII, д. 2. Археологическая карта салтовской местности – могильников, городищ, селищ – фотопластины на стекле; папка VI, д. 2. Фотопластины на стекле: Верхний Салтов.

25. Папка VII, д. 1. Верхний Салтов – фотопленки (1946-1948 гг.) и фотопластины на стекле.

26. Папка XX. Контрольные отпечатки, д. 1. Донецкое городище, 1955, 1957, 1958, 1959 гг.

27. Папка XIX, д. 1. Фотопластины на стекле: Донецкое городище (1957, 1959 гг.), негативы: Донецкое городище, 1955, 1957, 1958, 1959 гг.

28. Папка X, д. 1. Фотопленки: Донецкое городище, 1960 г.

29. Папка XII, д. 3, фотопленки: Донецкое городище, 1961, 1962 гг.

30. Папка XVIII, д. 3: разведки: Донецкое городище, 1966 г.

31. Папка VII, д. 7. фотографии: Донецкое городище и селище, 1969 г.

32. Папка XVI. Фотоплёнки и фотопластины на стекле (раскопки Б. А. Шрамко). Планы раскопов: д. 3. Задонецкое, 1969 г.

33. Папка VII, д. 5. Негативы: городище и селище у с. Суха Гомольша.

34. Папка XIII, Фотопленки по Большой Гомольше, 1964 г.

35. Папка XIV. Фотопленки по Большой Гомольше, 1964 г.

36. Папка XVI. Фотоплёнки и фотопластины на стекле, планы раскопов: Большая Гомольша, 1968, 1969 гг.

37. Папка IX, д. 6. Фотографии находок: Люботин, 1964 г.

38. Папка X, д. 1. Фотопленки: Люботин, 1961 г.

39. Папка XII, фотопленки: д. 1. Люботин, 1962, 1963, 1964 гг.

40. Папка V. Фотографии, негативы, фотопластины на стекле: Липцы, 1971 г.

Травянское, 1971 г.; Травянское водохранилище (разведки), 1972 г.; Проходы (селище Проходянское), 1972 г., чертежи (фотопластины на стекле).

41. Папка VII, д. 4. Травянское водохранилище, пос. Липцы, Малые Проходы – фотопленки, фотопластины на стекле.

42. Папка IX, д. 4. Фотографии: Скоробор, 1965 г.

43. Папка XII, д. 2. Фотопленки: Скоробор, 1965 г.

44. Папка XVI. Фотоплёнки и фотопластины на стекле. Планы раскопов: д. 1. Большое Городище, 1969 г.

45. Папка XIII. Фотопленки Б. А. Шрамко: Посулье (разведки, 1967 г.).

46. Папка XIV. Фотопленки Б. А. Шрамко: Посулье (разведки, 1967 г.).

47. Папка XVIII, д. 4. Фотографии: Посулье.

48. Папка XVIII. Фотографии, д. 4. Городище «Сич» (Сумская область, 1967 г.).

49. Папка XIX. негативы, д. 1. Караван, 1958 г.

50. Папка XX. Контрольные отпечатки, Караван, 1955 г.

51. Папка XVII. Контрольные фото для отчётного альбома Б. А. Шрамко за 1970 г.: Коробовы Хутора.

52. Папка XII. Фотопленки Б. А. Шрамко: с. Городище, 1952 г. – планы городища и чертежи.

53. Папка XIII. Фотопленки Б. А. Шрамко, д. 1. Шелковая, 1967 г.

54. Папка XIV. Фотопленки Б. А. Шрамко, д. 1. Шелковая, 1967 г.

55. Папка XVIII, д. 5. Большая Гомольша и Шелковая, 1967 г.

56. Папка XIX., д. 1. Фотопластины на стекле и фотопленки: Шелковая, 1957 г.

57. Папка XX. Контрольные отпечатки: Шелковая, 1957 г.

58. Папка VII, д. 8. Фотопленки: Западный Бельск, городище, 1958 г., д. 10. Фотоматериал по Восточному Бельскому городищу.

59. Папка IX: фотографии: д. 1. Восточный Бельск, 1965 г., д. 8. Фотографии: Разведки по Правобережью и Бельску, 1964 г.

60. Папка X, д. 1. Фотопленки: Восточный Бельск, 1959-1960 гг.

61. Папка XI. Фотографии: Восточный Бельск, 1971 г. (контрольные снимки – 6 конвертов и 1 конверт с фотопластинами на стекле: таблицы керамики и чертежи Восточного Бельского городища).

62. Папка XII, д. 4. Фотопленки: Восточный Бельск, 1965 г.

63. Папка XIII, д. 1. Фотопленки Б. А. Шрамко по Восточному Бельску (1965, 1966, 1967 гг.) и Западному, 1967 г.

64. Папка XIV. 1. Фотопленки Б. А. Шрамко по Восточному Бельску (1965, 1966, 1967 гг.) и Западному, 1967 г.

65. Папка XVI. Фотоплёнки и фотопластины на стекле: планы раскопов: д. 2. Западный и Восточный Бельск, 1968, 1969 гг.

66. Папка XVII. Контрольные отпечатки (фотопленки), фотографии: д. 1. Бельск, 1970 г., д. 2. Восточный Бельск, 1970 г.

67. Папка XVIII**.** Фотоматериалы: д. 1. Восточный Бельск, 1966, 1967 гг.

68. Папка XX. Контрольные отпечатки: д. 1. Западный Бельск, 1958 г.

69. Папка XXI, д. 1. Предварительный отзыв Смирнова К. Ф. на докторскую дис. Б. А. Шрамко «Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху», 09.09.1965 г. (печать, 3 с.), д. 2. Отзыв Смирнова К. Ф. о докторской дис. Б. А. Шрамко «Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху» (печать, 10 с.), д. 3. Смирнов К. Ф. Отзыв об автореферате докторской дис. Б. А. Шрамко «Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху» (печать, 3 с.).

70. Папка XXI, д. 4. Список учреждений и лиц, которым направлен автореферат док. дис. Б. А. Шрамко «Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху», 25.11.1965 г. (печать, 8 с.).

71. Папка XXI, д. 5. Стенограмма заседания объединенного Ученого совета отделения экономики, истории, философии и права (о присуждении ученой степени доктора ист. наук Б. А. Шрамко), 26.01.1966 г. (печать, 37 с.).

72. Папка XXV, д. 2. Тетрадь Б. А. Шрамко с записями по Пражскому конгрессу, д. 5, 6. доклад Б. А. Шрамко «Добыча и обработка железа у племён Скифии в VII–IV вв. до н. э.» на VII конгрессе, д. 18. Письмо Б. А. Шрамко в Секретариат VII Международного конгресса о разрешении использовать в докладе не указанные в анкете диапозитивы, 15.06.1966 г., д. 21. Программа VII конгресса доисторических и протоисторических наук в Праге (21-27 августа 1966 г.), печать, чешский язык, д. 22. Заметки Б. А. Шрамко о VII Международном конгрессе (рукопись, 3 с.), д. 23. Отдельные заметки Б. А. Шрамко о VII Международном конгрессе, д. 32. тезисы Б. А. Шрамко «Новые данные о хозяйстве племён Скифии VII-IV вв. до н. э. в раннем железном веке» (рукопись, 1 с.).

73. Папка XXIII, д. 1. XIII Московский конгресс по истории науки СССР, Москва, 18-24 августа, 1971 г., д. 2. Анкетирование участков XIII Московского конгресса по истории науки (5 с.), д. 3. Статья Шрамко Б. А. на XIII Московском конгрессе по истории науки (на немецком языке, 6 с., 2 эк.).

74. Папка XXIII, д. 5. Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit, Словения, 25–29 сентября 1970 г., программа, 5 с. (на немецком языке), д. 6. Шрамко Б. А. Доклад «Zur Frage über die Technik und der Zentren der Bearbeitung von Buntmetallen in der Früheisenriet», Nitra, 1970 г., 12 с., 1 экз. и ещё 2 экз. не полностью, д. 7. Б. А. Шрамко (делегат от СССР). Перечень участников от СССР на Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit, Nitra, Hrad, 5 с., д. 8. Шрамко Б. А. Симпозиум 1970 г. по гальштатской культуре (заметки в тетради), рукописный вариант, д. 13. Отчет Б. А. Шрамко о поездке в Чехословакию на Археологический симпозиум, 25-30 сентября 1970 г. (печать, 5 с., 17.10.1970 г), д. 14. Фотоматериалы к отчету о поездке в Чехословакию на Археологический симпозиум.

75. Папка XXIV, д. 13. Отчет проф. Б. А. Шрамко о командировке в Польшу в январе 1970 г. (рукописный вариант, 5 с.), д. 30. Дневниковые записи Б. А. Шрамко (по числам) о поездке в Познань, 1970 г., д. 16. Беседа Б. А. Шрамко с Буковским (рукописный вариант, 2 с.), д. 6. Визитки и адреса польских ученых-археологов, д. 17. Польская программа по археологии (погодично, на 5 лет, с указанием количества часов), д. 31. Тематика кафедры археологии (по Польше), рукопись, 1 с., д. 12. План работы Музея археологии в Познани на ноябрь 1969 г. – апрель 1970 г., д. 29. Перечень фильмов, демонстрируемых в Музее археологии, сентябрь 1969 г. – апрель 1970 г., д. 34 Конкурс для младших школьников в Музее археологии.

76. Папка XXII, д. 1. Шрамко Б. А. План работы Археологической секции областного Общества охраны памятников истории

и культуры на 1969 г. (печать, 1 с.), д. 2. Шрамко Б. А. План работы Археологической секции областного Общества охраны памятников истории и культуры УССР на 1970 г. (печать, 2 с.), 17.02.1970 г., д. 3. Шрамко Б. А. Издательский план Археологической секции областного Общества охраны памятников истории и культуры на 1970-1971 гг. (печать, 2 с.), 23.02.1970 г.

77. Папка XXVII, д. 1. Письма из ГИМа Шрамко Б. А., 08.05.1961 г. и 26.06.1961 г., д. 2. Письмо Шрамко Б. А. из Полтавского краеведческого музея, д. 5. Письмо Б. А. Шрамко из Москвы, Институт археологии, 02.01.1965 г., д. 3. Письмо Б. А. Шрамко от М. Н. Кислова (кафедра археологии МГУ им. М. В. Ломоносова), 06.02.1963 г., д. 15. Письмо Б. А. Шрамко из Славянского краеведческого музея, 18 декабря 1970 г., д. 16. Письма Б. А. Шрамко Директору Славянского краеведческого музея В. Маликовой, д. 14. Письмо Б. А. Шрамко от администрации Мартовской средней школы, 13.05.1975 г., д. 11. Письмо Б. А. Шрамко от учителей истории СШ № 12 г. Славянска Донецкой обл., 30.12.1970 г., д. 7. Письмо Б. А. Шрамко из Горловки, Донецкой области (исторический кружок, СШ № 55), 01.02.1967 г., д. 10. Письмо из Изюма от А. Гребенюка, ученика 9-го класса и ответ ему Б. А. Шрамко, 04.09.1973 г., д. 13. Письмо Б. А. Шрамко от А. Гребенюка из Изюма Харьковской области и ответ ему Б. А. Шрамко, д. 8. Письмо из Буд, 04.01.1966 г., д. 9. Письмо от В. П. Андриенко, 08.11.1973 г., д. 6. Письмо из Светлогорска.

И. Б. Шрамко

Б. А. ШРАМКО – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

В статье показан вклад известного ученого, доктора исторических наук Бориса Андреевича Шрамко в изучение Бельского городища скифского времени, раскопки на котором были начаты им в 1958 г. и продолжались почти четыре десятилетия. Комплексное исследование городища и его могильников предусматривало также проведение разведочных работ в пределах огромного поселенческого комплекса, изучение оборонительных сооружений, раскопки курганных могильников, составление инструментальных планов памятника, всестороннее изучение полученного материала. За период многолетних исследований комплекса Б. А. Шрамко были открыты разноплановые археологические объекты, собрана выразительная коллекция предметов материальной культуры, среди которых имеются уникальные артефакты, а также подготовлены десятки научных статей и монография. Его научные разработки остаются актуальными и сегодня, спустя многие годы.

Ключевые слова: *Днепровское лесостепное Левобережье, Бельское городище, вторая половина VIII – конец IV вв. до н.э., Борис Андреевич Шрамко, археологические разведки, раскопки, наиболее важные открытия.*

В 2016 году исполняется 95 лет со дня рождения известного археолога Бориса Андреевича Шрамко. Пятьдесят восемь лет своей жизни он посвятил изучению Бельского городища. Это поселение начала раннего железного века (вторая половина VIII – конец IV вв. до н.э.) занимало особое место в жизни ученого, хотя он хорошо известен и как исследователь других ключевых памятников, а также как специалист, который занимался широким спектром научных проблем, связанных с древней историей Восточной Европы.

Б. А. Шрамко посвятил Бельскому городищу около 80 научных статей и, ставшую уже редкостью, монографию, вышедшую в свет в 1987 г. (Шрамко 1987). Ее написанию предшествовали почти тридцать лет интенсивных масштабных археологических раскопок поселения и связанных с ним могильников, а также археологические разведки в округе древней крепости.

Полученные материалы и тщательное их изучение позволили Б. А. Шрамко дать объективную оценку Бельскому археологическому комплексу, с которой нельзя не согласиться: «Бельское городище стало своеобразным эталонным памятником, без учета материалов которого невозможно с достаточной полнотой понять не только жизнь древнего населения в бассейне Ворсклы, но и решать многие вопросы, относящиеся к хозяйству, быту, социальным отношениям, религиозным верованиям и культуре населения всего юга Восточной Европы» (Шрамко 1987, с. 3).

Впервые Борис Андреевич обратил внимание на это необычное поселение как объект археологических исследований в середине 50–х годов прошлого столетия, будучи уже кандидатом исторических наук, открывшим не один десяток древних памятников от энеолита до средневековья, а также известную бондарихинскую культуру.

Исследование Бельского городища Борис Андреевич начал с проведения археологической разведки в 1954 г. (Шрамко 1955, с. 9–10). Уже тогда он понимал, что для изучения такого огромного городища нужны значительные усилия и время, соответствующая подготовка.

Только через четыре года после проведения разведок на памятнике, второго августа 1958 г., совместными усилиями экспедиций Харьковского и Московского университетов, которыми соответственно руководили

ШРАМКО Ірина Борисівна, кандидат історичних наук, директор Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

Вперше опубліковано: Шрамко, И. Б. 2016. Б. А. Шрамко – исследователь Бельского городища. В: Корост, І. І. (ред.). *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка. Збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого*. Котельва, Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, с. 14–26.

доц. Б. А. Шрамко и проф. Б. Н. Граков, было начато комплексное изучение Бельского городища (фото 1). Исследования велись на паритетных началах, по единому плану, с использованием уточненных в 1954 г. схем памятника. Экспедиционные отряды самостоятельно проводили раскопки на различных объектах[1].

Первые годы исследований на Бельском городище были сопряжены с рядом объективных трудностей. Мешало бездорожье, работа осложнялась значительными расстояниями между отдельными частями памятника, много усилий требовалось для ведения фиксации археологических объектов и предметов в условиях большой насыщенности культурного слоя вещественными остатками на Западном укреплении. Естественно, были ограничены и финансовые возможности. Однако разведочные работы и раскопки на городище стали прекрасной школой для будущих ученых, тогда еще студентов и аспирантов: В. П. Андриенко, В. И. Гуляева, А. М. Хазанова, А. И. Шкурко, Е. Н. Черепановой, В. К. Михеева, В. И. Кадеева и многих других (Граков, Елагина 1959, с. 1; Шрамко 1959, с. 1).

Отчетная документация и дневниковые записи позволяют сделать вывод, что первые три года исследования велись в нескольких направлениях, включавших визуальный осмотр оборонительных сооружений и майданов, инструментальную съемку плана городища, проведение разведок в ближайшей округе городища, археологические раскопки на разных укреплениях. В результате работ:

1. Были открыты новые жилищно-хозяйственные и культовые комплексы на Западном укреплении;

2. Начата разработка внутренней хронологии городища;

3. Получена первая информация о характере материальной культуры и мощности культурных отложений Восточного укрепления;

4. Осмотрено Куземинское укрепление, определена его принадлежность городищу, установлена мощность и насыщенность на нем культурного слоя. Снят план укрепления;

5. Открыто городище Замок периода раннего средневековья (Сумская область);

6. Сделаны первые наблюдения о сооружении системы укреплений городища.

Стоит заметить, что еще в первые годы исследований памятника, при археологических раскопках на Западном и Восточном укреплениях, была выработана методика фиксации материала, ведения полевой документации. Комплексы и отдельные находки стали фиксировать в более мелкой сетке квадратов, размером 1 х 1 м, а единая система нумерации комплексов облегчала дальнейшее обобщение полученной информации.

Таким образом, уже первые годы исследований, проведенные в Бельске, позволили получить общее представление о памятнике, его основных составляющих, мощности культурного слоя. Был выяснен характер археологических комплексов, особенности вещественного материала, а также намечена стратегия дальнейшего изучения поселения. Исследования последующих лет только подтвердили первые мнения и предположения ученого об уникальности и особой информативности археологического комплекса.

Когда Б. А. Шрамко начал изучать Бельское городище, о **Восточном укреплении** имелись лишь общие сведения (Шрамко 1987, с. 7–9; Супруненко 2007, с. 15–18, 38–39). Не были ясны характер его материальной культуры и хронологическая позиция в системе памятника. В связи с этим основные усилия Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета, которой несколько десятилетий руководил Б. А. Шрамко, были направлены на изучение этого поселения.

Поскольку в этой части городища отсутствовали зольные насыпи, культурный слой здесь имел небольшую мощность и насыщенность предметами материальной культуры, что позволяло вести раскопки большими площадями (фото 2).

Уже первые годы исследований показали перспективность изучения Восточного Бельска. Укрепление дало новый, интересный материал для характеристики, прежде всего, различных производств, а также уникальные предметы глиняной пластики, редкие импортные изделия, яркие археологические комплексы. Наиболее важные из них стали предметом детального изучения и охарактеризованы Борисом Андреевичем в многочисленных научных статьях. Наблюдения ученого отражены также в тезисах его докладов на научных конференциях, международных симпозиумах.

[1] Найденные при раскопках предметы и полевая документация передавались для хранения и обработки соответственно в Московский и Харьковский университеты (Шрамко 1959, с. 20).

Фото 1. Б. А. Шрамко и Б. Н. Граков с участниками совместной археологической экспедиции. Бельское городище. *1967 г.*

Фото 2. Раскоп I на Восточном укреплении Бельского городища. *1959 г.*

Какие же наиболее важные открытия удалось сделать при раскопках Восточного укрепления? Конечно же, это – интересные жилые и хозяйственные комплексы, мастерские ремесленников, культовые объекты, погребения.

Еще в 1959 г. был снят инструментальный план Восточного укрепления, установлена занимаемая им площадь. В северной части поселения были заложены два раскопа общей площадью 355,5 кв.м. (Шрамко 1960, с. 25–44). Обнаруженные помещения имели глинобитные печки, вырезанные в материке. Было замечено, что предметы материальной культуры отличаются от Западного городища, столовая посуда не имела хорошего лощения. Среди особых находок уже в первый год раскопок были найдены редкое бронзовое долото и античная пантикапейская монета IV в. до н.э. (Шрамко 1960, с. 30).

В 1960 г. на укреплении впервые были обнаружены остатки глиняной решетки, предназначавшейся, по мнению исследователя, для сушки фруктов (Шрамко 1961, с. 31). Были получены первые результаты металлографических анализов железных изделий (Шрамко 1961, с. 33).

Сразу четыре раскопа в разных частях укрепления были заложены в 1965 г. Из них наиболее информативным оказался участок в пределах раскопов 4–5, где были найдены остатки нескольких печей и жертвенник. Особый интерес вызвали два объекта: бронзолитейная мастерская и печь для обжига керамики (Шрамко 1966, с. 9, 11). В одной из хозяйственных ям раскопа 6 был найден целый восточногреческий кувшин VI в. до н.э. (Шрамко 1966, с. 18), а в самом раскопе на глубине 0,4 м был обнаружен редкий для скифского времени инструмент – железный напильник (Шрамко 1966, с. 19).

Начиная с 1965 г., Б. А. Шрамко проводил исследования оборонительных укреплений, снимая профили валов и рвов, делая многочисленные промеры, подчистки обнажений и разрезы, закладывая небольшие раскопы (фото 3).

Это позволило сделать ряд интересных предположений, в первую очередь, о времени их сооружения, а также последовательности возникновения укреплений (Шрамко, 1966; 1967; 1968; 1969, с. 18), проследить конструкцию южного входа на Восточное городище (Шрамко 1971, с. 7; 1972, с. 2–4).

Стоит заметить, что в 1967 г. Б. А. Шрамко был составлен полный инструментальный план Бельского городища (Шрамко 1968, с. 20).

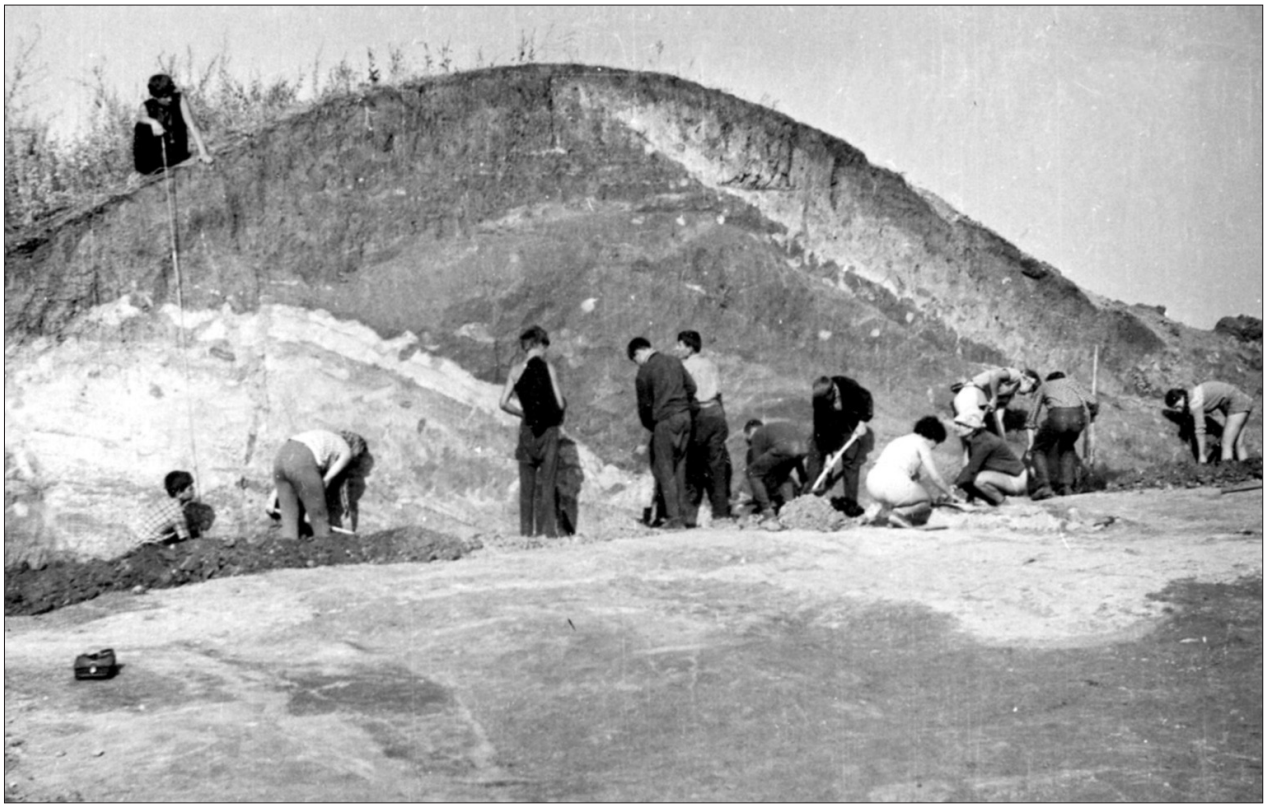

Фото 3. Зачистка разреза вала Восточного укрепления. *1970 г.*

Интересные результаты дали раскопки 1968 г. Впервые на городище, в раскопе 16 Восточного укрепления, были зафиксированы остатки ткацкого станка с глиняными грузилами, которые были расположены в ряд межу двумя ямками от деревянных опор конструкции (Шрамко 1969, с. 21–22). К редким находкам этого года, несомненно, относится также бронзовая матрица для штамповки золотых бляшек (Шрамко 1969, с. 21–22).

Необычным оказался и участок раскопа 23, на котором были открыты остатки древнего святилища VI–V вв. до н.э. Впервые в лесостепной Скифии были найдены не только культовые глиняные лепешки, миниатюрные сосуды, но и большое количество необычных крупных, выразительных зооморфных и антропоморфных статуэток. Они, по мнению Б. А. Шрамко, свидетельствовали о развитости земледельческих культов у местного населения, а также о празднествах в городе Гелоне, упоминаемых Геродотом (Шрамко 1973, с. 5–6). В этом раскопе было встречено самое большое в Лесостепной Скифии количество культовых статуэток – 163 (Шрамко 1974, с. 6–7).

Несколько важных производственных комплексов удалось обнаружить в раскопе 26, заложенном у восточного вала укрепления. В 1975–1976 гг. здесь были открыты остатки двух помещений – кузницы с кузнечным горном и мастерской косторeза с печью и следами косторезного производства (Шрамко 1976, с. 8–10; 1977, с. 6–7).

Впервые при работах 1978 г. на Восточном укреплении встретились объекты раннеславянской, пеньковской культуры V–VII вв. н.э. В жилище этого времени была обнаружена уникальная бронзовая фибула с греческой надписью (Шрамко 1979, с. 16). В дальнейшем отдельные комплексы с материалами эпохи раннего средневековья неоднократно встречались при раскопках Восточного укрепления.

Большой интерес у специалистов вызвала найденная в 1979 г. лицевая часть черепа человека со следами трепанации (Шрамко 1980, с. 8).

В 1981 г. в раскопе 29 было сделано еще одно важное открытие – обнаружен необычный комплекс, включающий набор разноплановых предметов культовой пластики, образующих многофигурную композицию, посвященную, по мнению ученого, весеннему празднику первой борозды (Шрамко 1982, с. 18). Среди найденных предметов оказались глиняная модель повозки с дышлом и ярмом для бычьей упряжки, а также рало, глиняная ложечка и антропоморфные статуэтки (мужская и женская фигурки), статуэтки животных (Шрамко 1982, с. 19–20). Этот уникальный комплекс до сих пор остается единственным подобным объектом, найденным на территории Скифии.

Не менее удачным для археологов оказался и полевой сезон 1984 г. В этом году, при зачистке дна раскопа, обнаружено большое количество ям диаметром от 0,3 до 0,7 м, в которых были установлены опорные столбы для большого наземного сооружения, по внешнему виду напоминавшего древний храм с выступающими колонами. Внутри культового объекта также имелись небольшие помещения (Шрамко 1985, с. 9–15). По материалам раскопок была сделана первая, авторская реконструкция внешнего вида постройки. Открытый комплекс, по мнению Б. А. Шрамко, являлся подтверждением данных Геродота о существовании в Гелоне деревянных храмов с колонами (Шрамко 1985, с. 15). Со временем, одним из исследователей Бельского городища Ю. Н. Бойко была подготовлена публикация комплекса, предложена его интерпретация, дана реконструкция внешнего вида сооружения, показано его место в идеологических представлениях местного населения (Бойко 1990).

Безусловно важное научное значение имели обнаруженные на Восточном укреплении следы местного металлургического производства, которые «позволили воссоздать конструкцию древнейших горнов скифской эпохи для добычи железа» (Шрамко Б. 2003, с. 87).

Так, в 1993 г. (в раскопе 34) в отложениях VI в. были зафиксированы остатки горна и куски шлака с отпечатками сопла (Шрамко 1994, с. 9; 2003, с. 87, рис. 2), а в 1994 г. в заполнении одной из ям раскопа 33 был встречен необычный кусок шлака с глиняными стенками горна, повторявшими его форму и размеры нижней части (Шрамко 1995, с. 6–7).

Крупные части горна и куски металлургического шлака с четкими отпечатками позволили сделать его реконструкцию и доказать, что сыродутные горны в скифскую эпоху были довольно простыми, ямного типа (Шрамко Б., Шрамко И. 1994, с. 110–114; 1995, с. 58–59).

В результате масштабных исследований, проведенных на Восточном укреплении, Б. А. Шрамко удалось выделить участок

поселения, связанный с различными производствами. «Накопившиеся за много лет раскопок материалы показывают, что в этой части городища находился своеобразный ремесленный центр, так как здесь, вытянувшись в одну линию, располагались: гончарная мастерская с печью для обжига керамики, бронзолитейная мастерская с плавильной печью, косторезная мастерская и, наконец, упомянутые выше остатки железоплавильного горна» (Шрамко Б. 2003, с. 87).

В целом, за десятилетия работ Скифо-славянской археологической экспедицией на Восточном укреплении была вскрыта площадь более 50 тысяч квадратных метров, открыто около тысячи комплексов, найдено несколько тысяч археологических предметов, среди которых есть уникальные вещи.

С первых лет проведения археологических исследований на Бельском городище Б. А. Шрамко также обращал внимание на **Западное укрепление**. Ученый фиксировал в полевых дневниках места разрушений на этом поселении, старался предотвратить их, проводя в местах планируемых земляных работ археологические раскопки (Шрамко 1954; 1965; 1968; 1969).

В 1967 г., в связи с установкой буровой вышки для добычи газа, на зольнике 19 Западного укрепления были начаты охранные археологические исследования (фото 4). Работы были продолжены и в следующем, 1968 г. На этом участке впервые были получены интересные материалы, относящиеся к раннему периоду существования поселения, открыты жилые и хозяйственные помещения, обнаружены предметы материальной культуры VII–VI вв. до н.э. (Шрамко 1968, с. 21–27; 1969, с. 2–18; 1971а).

В задачи комплексного изучения Бельского городища и его ближайшей округи входило также **исследование курганных могильников**, наиболее крупные из которых были расположены в урочищах Осняги, Перещепино и Скоробор (фото 5).

Предварительно проведенная аэрофотосъемка окрестностей Бельского городища подтвердила данные археологических разведок, показав, что за несколько столетий к западу от памятника сформировался огромный курганный некрополь. Его изучение должно было помочь ученым в решении многих проблем, связанных с жизнью лесостепного населения Днепровского Левобережья. В 1965, 1972, 1975, 1979 и 1980 гг. Скифо-славянской археологической экспедицией Харьковского университета было раскопано 31[2] курган в урочищах Скоробор и Перещепино. В 1981 году был также исследован курган группы «А» в пределах Большого укрепления (Шрамко 1982).

В результате проведенных раскопок изучены курганные насыпи, описано устройство погребальных сооружений, детали погребального обряда различных групп местного населения, охарактеризован погребальный инвентарь, предложены датировки открытых комплексов.

В захоронениях удалось обнаружить уникальные предметы материальной культуры, редкие для лесостепной Скифии. Среди них – биметаллическое зеркало местного производства, прекрасные образцы античной столовой посуды (Шрамко 1966), железный меч з золотой плакировкой на рукояти, редкие предметы греческой работы (Шрамко 1981).

Говоря о работе Скифо-славянской археологической экспедиции, работавшей многие годы под руководством Б. А. Шрамко, необходимо отметить также, что параллельно с раскопками систематически проводились **археологические разведки**. Ежегодные осмотры памятника и его окрестностей позволили не только обнаружить новые поселения, но и предотвратить разрушение некоторых объектов, своевременно провести охранные раскопки.

В результате разведок первых лет работы на памятнике было открыты новые археологические объекты не только в пределах Большого укрепления, но и в ближайшей округе Бельского городища. Так, в 1964 г. участники экспедиции провели разведку по маршруту Бельск – Скоробор – хут. Веселый – Осняги – Лазьки – Опошня (Шрамко 1965, с. 34–35). При этом была получена ценная информация о состоянии курганов, обнаружено несколько не известных ранее поселений скифского времени, исследовано погребение бронзового века. Большая группа неукрепленных поселений эпохи бронзы, скифского периода и позднеримского времени, а также курганный могильник времен раннего железного века, были обнаружены в ходе разведок, проведенных в 1969 г. отдельным отрядом под руководством В. П. Андриенко (Шрамко 1970, с. 29).

---

[2] У першій публікації помилково вказана кількість 20 (Корост 2016, с. 22).

Фото 4. Охранные раскопки зольника 19. Западный Бельск. *1968 г.*

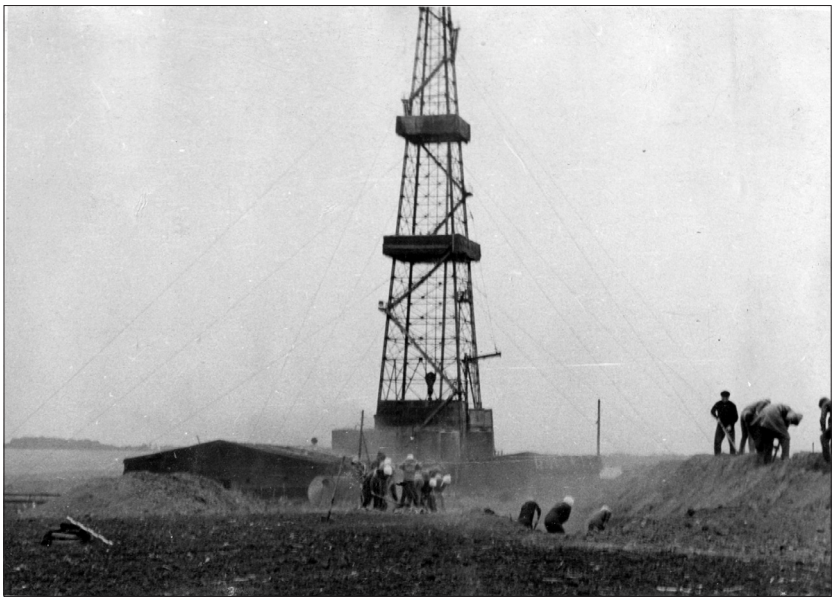

Фото 5. Исследование могильника в ур. Перещепино. *1980 г.*

Осмотр памятника, сбор подъемного материала на ежегодно распахиваемой территории городища, встречи с местными жителями часто позволяли пополнить археологическую коллекцию интересными находками. Например, в 1984 г. на зольнике № 34 Западного Бельского городища колхозником Н. Тремтитным был найден бронзовый котел (Шрамко 1985, с. 31), а в 1986 г. в результате осмотра Восточного укрепления на его поверхности Т. Н. Пономаренко обнаружены два уникальных бронзовых перстня (Шрамко 1987а, с. 26–27), значительно расширивших круг важных вещественных источников.

Таким образом, за десятилетия исследований Бельского городища Борису Андреевичу Шрамко удалось не только собрать огромную коллекцию археологических материалов, но и сделать ряд важнейших научных открытий. Ученому удалось обнаружить интересные археологические комплексы, выделить и проанализировать целую серию уникальных изделий, давших ценную информацию о разных сторонах жизни местного населения (фото 6). Он смог поднять проблему возникновения городища, этнического состава его жителей. Б. А. Шрамко смог доказать, что памятник был не рядовым укрепленным поселением, а крупнейшим экономическим, политическим и религиозным центром племен лесостепной Скифии с развитыми культурными и торговыми традициями. Масштабные раскопки

и глубокий анализ полученных данных позволили археологу получить факты, доказывающие, что Бельское городище вполне может быть отождествлено с древним городом Гелон, упоминаемым в рассказе Геродота.

Характерно, что в работах Б. А. Шрамко перед нами предстает не безликий археологический памятник с присущей ему материальной культурой конкретной эпохи, а живой организм, сформировавшийся и развивавшийся на протяжении четырех с половиной столетий. Далеко не полностью опубликованы материалы многолетних раскопок, не полностью вскрыта площадь городища, но масштабы проведенных разноплановых археологических исследований, организованных одним человеком, точность его научных наблюдений, смелость высказанных гипотез и глобальность поднятых проблем свидетельствуют о значительном вкладе Б. А. Шрамко в изучение крупнейшего в Восточной Европе городища раннего железного века. Ученым освещены многие стороны жизни местного населения, охарактеризованы наиболее яркие объекты, открытые при раскопках, проанализированы уникальные предметы материальной культуры, даны интересные научные объяснения, предложена концепция развития Бельского городища. Б. А. Шрамко показал ключевое место данного памятника среди других поселений Лесостепной Скифии его значение в решении многих проблем скифской археологии (фото 7).

Основные выводы Б. А. Шрамка построены на убедительной доказательной базе, тщательном изучении конкретных предметов материальной культуры, результатах металлографических, химических, спектральных, палеоботанических и других анализов, всестороннем исследовании открытых археологических объектов. Его смелые интерпретации и рассуждения всегда имели живой отклик в научном мире.

Бельское городище постоянно находилось и находится в центре внимания скифологов, однако многие проблемы, связанные с ним, до сих пор остаются дискуссионными. Работать здесь сегодня считается престижно, прикоснуться к этой «Мекке» желают многие. Но далеко не всем хватает упорства, терпения, системности и последовательности в исследовании столь сложного и непростого памятника.

Несмотря на то, что новые археологические раскопки внесли ряд уточнений в предположения Б. А. Шрамко, высказанные им в ряде научных работ, основные его выводы и наблюдения остаются важными и актуальными сегодня, помогают определить новые направления исследований памятника. «Мы далеки

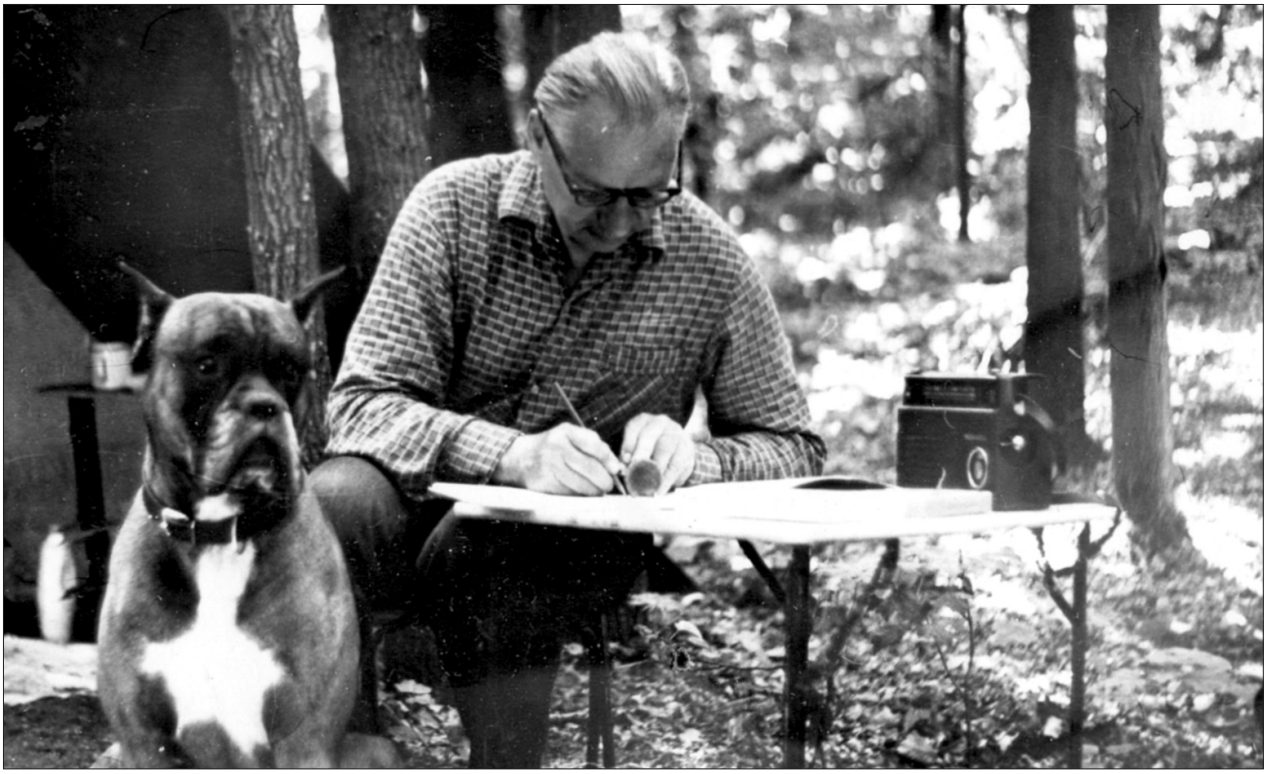

Фото 6. Б. А. Шрамко в лагере экспедиции. Восточный Бельск. *1978 г.*

Фото 7. Б. А. Шрамко и Ю. Н. Бойко с участниками Украинско–Немецкой археологической экспедиции (Р. Ролле, В. Херц, В. Мурзин). Восточное Бельское городище. *1992 г.*

от того, чтобы считать, будто все вопросы, связанные с изучением Бельского городища, уже решены» – писал Борис Андреевич. Эти слова можем повторить и мы сегодня, спустя более четверти века после выхода его монографии. Но благодаря многолетним исследованиям известного харьковского ученого, основная (базовая) информация о памятнике уже получена. Следующему поколению археологов уже намного легче ориентироваться в материале, обсуждать новые интересные находки, ставить и решать новые вопросы, разрабатывать новые проблемы, ключ к разгадке которых даст, в конце концов, само Бельское городище. Мы уже привыкли к периодически задаваемому вопросу «Считаете ли Вы, что Бельское городище является древним городом Гелон?...». Для нас ответ очевиден, но поиски истины продолжаются...

Литература

Бойко, Ю. Н. 1990. Храм города Гелона. *Советская этнография,* 3, с. 52–65.

Граков, Б. Н., Елагина, Н. Г. 1959. *Отчет о раскопках Скифской экспедиции Исторического ф–та МГУ на Бельськом городище в 1958 г.* Москва. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1958/30.

Шрамко, Б. А. 1955 *Археологические исследования Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в Харьковской и Полтавской областях в 1954 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1954/14; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 9; фонд 1, опис 1, справа 9–а.

Шрамко, Б. А. 1959. *Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского госуниверситета 1958 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1958/31; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 16; фонд 1, опис 1, справа 16–а.

Шрамко, Б. А. 1960. *Отчет о роботе Скифо–славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1959 г.* Харьков, Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1959/29; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 18; фонд 1, опис 1, справа 18–а; фонд 1, опис 1, справа 18–b.

Шрамко, Б. А. 1961. *Отчет о работе Скифо–славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1960 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, спра-

ва 1960/27; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 19; фонд 1, опис 1, справа 19–a; фонд 1, опис 1, справа 19–b.

Шрамко, Б. А. 1965. *Отчет о работе Скифо–славянской археологической экспедиции ХГУ в 1964 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1964/32; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 25; фонд 1, опис 1, справа 25–a.

Шрамко, Б. А. 1966. *Отчет о работе Скифо–славянской экспедиции Харьковского государственного университета в 1965 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1965/7; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 27; фонд 1, опис 1, справа 27–a.

Шрамко, Б. А. 1967. *Отчет о раскопках и разведках Скифо–словянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 году*. Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1966/66; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 29; фонд 1, опис 1, справа 29–a; фонд 1, опис 1, справа 29–b.

Шрамко, Б. А. 1968. *Отчет о раскопках и разведках Скифо–славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1967 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1967/80; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 31; фонд 1, опис 1, справа 31–a; фонд 1, опис 1, справа 31–b.

Шрамко, Б. А. 1969. *Отчет о разведках и раскопках Скифо–славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета им. А. М. Горького в 1968 году*. Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1968/43; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 33; фонд 1, опис 1, справа 33–a.

Шрамко, Б. А. 1971. *Отчет о работе Скифо–славянской археологической экспедиции ХГУ в 1970 г.* Харьков Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1970/70; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 35; фонд 1, опис 1, справа 35–a; фонд 1, опис 1, справа 35–b.

Шрамко, Б. А. 1972. *Отчет Скифо–славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета о раскопках и разведках в 1971 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1971/46; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 36; фонд 1, опис 1, справа 36–a; фонд 1, опис 1, справа 36–b.

Шрамко, Б. А. 1973. *Отчет о работе Скифо–славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1972 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1972/61; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 40; фонд 1, опис 1, справа 40–a.

Шрамко, Б. А. 1974. *Отчет о работе Скифо–славянской экспедиции ХГУ в 1973 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1973/69; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 42; фонд 1, опис 1, справа 42–a.

Шрамко, Б. А. 1976. *Отчет о работе Скифо–славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1975 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1975/96 Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 44; фонд 1, опис 1, справа 44–a.

Шрамко, Б. А. 1977. *Отчет о разведках и раскопках в 1977 году*. Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1977/95; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 47; фонд 1, опис 1, справа 47–a.

Шрамко, Б. А. 1979. *Отчет о работе Скифо–славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1978 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1978/70; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 48; фонд 1, опис 1, справа 48–a.

Шрамко, Б. А. 1980. *Отчет о работе Скифо–славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1979 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1979/107; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 49; фонд 1, опис 1, справа 49–a.

Шрамко, Б. А. 1982. *Отчет о работе Скифо–славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1981 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1981/114; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 52; фонд 1, опис 1, справа 52–a.

Шрамко, Б. А. 1985. *Отчет об археологических исследованиях Скифо–славянской археологической экспедиции ХГУ в 1984 году.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1984/110; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 55; фонд 1, опис 1, справа 55–a.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи: (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1987a. *Отчет о раскопках Скифо–славянской экспедиции ХГУ в 1986 году*. Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1986/111; Ар-

хів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 57; фонд 1, опис 1, справа 57–а.

Шрамко, Б. А. 1994. *Отчет о раскопках Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1993 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1993/118; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 64.

Шрамко, Б. А. 1995. *Отчет об археологических исследованиях в 1994 г. в Полтавской и Харьковской областях.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, справа 1994/58; Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Фонд 1, опис 1, справа 65, с. 2–17, рис. 1–17.

Шрамко, Б. А., Шрамко, И. Б. 1994. Ямные сыродутные горны в Скифии. В: Михеев, В. К. (ред.). *Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения), 1–2 ноября 1994 г.* Харьков (б. и.), с. 110–112.

Шрамко, Б. А., Шрамко И. Б. 1995. Ямные сыродутные горны в Скифии. В: Кадеєв, В. І. (відп. ред.). *Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов 1–3 марта 1995 г.* Харьков (б. и.), с. 58–59.

Шрамко, Б. А. 2003. Добыча железа в Гелоне. *Археологічній літопис Лівобережної України,* 2/2002 – 1/2003, Полтава, с. 84–90.

Шрамко, И. Б. 2016. Б. А. Шрамко – исследователь Бельского городища. В: Корост, І. І. (ред.). *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка. Збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого*. Котельва, Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, с. 14–26.

I. B. Shramko

B. A. SHRAMKO – RESEARCHER OF THE BILSK HILLFORT

The article shows the contribution of the famous scientist, Doctor of Historical Sciences Borys Andriyovych Shramko to the study of the Bilsk settlement of the Scythian time. First excavations he began in 1958 and lasted for almost four decades. A comprehensive study of the settlement and its burial grounds also provided for exploration work within a huge settlement complex, the study of defensive structures, the study of burial mounds, the preparation of instrumental plans of the monument, a comprehensive study of the material obtained. During the period of many years of research of the monument to B. A. Shramko, various archaeological sites were discovered, an expressive collection of objects of material culture was collected, among which there are unique artifacts, and dozens of scientific articles and a monograph were prepared. His scientific developments remain relevant today, many years later.

Key words: *Dnieper Forest-Steppe Left Bank, Bilsk fortified settlement, second half of the 8th – end of the 4th BC, Borys Andriyovych Shramko, archaeological exploration, excavations, the most important discoveries.*

СПОГАДИ ПРО ВЧЕНОГО

В. С. Аксёнов

«БОИШЬСЯ – НЕ ДЕЛАЙ, ДЕЛАЕШЬ – НЕ БОЙСЯ...»

Каждый археолог, как мне кажется, помнит до мельчайших подробностей свой первый самостоятельный полевой сезон и все, что с ним связано. Это и хлопоты по закупке продуктов на экспедицию, и метания в поисках необходимого оборудования, и согласования в различных инстанциях, и многое другое. И во всей этой кутерьме, где-то глубоко в подсознании, нет да и возникают сомнения... А смогу ли я все правильно сделать? А справлюсь ли я? А что, если все пойдет не так, как запланировано и т.п. И гонишь от себя эти назойливые мысли, заполняя свой день рутинной работой по организации экспедиции. Именно в процессе подготовки к первой самостоятельной экспедиции мне и пришлось встретиться с Борисом Андреевичем Шрамко, которого, будучи студентом истфака, специализирующимся на кафедре источниковедения, историографии и археологии (тогда еще Харьковского государственного университета), я хорошо знал и помнил и по его общим лекциям, и по его спецкурсам.

Нашей встрече предшествовало неприятное и трагическое событие, которое было связано с одним из университетских археологов, а именно Андреем Васильевичем Крыгановым. Андрей Васильевич, будучи на научной конференции в Анапе, был зверски избит неизвестными, после чего оказался в критическом состоянии в больнице. На тот момент он уже получил Открытый лист на право проведения археологических раскопок на Нетайловском грунтовом могильнике салтово-маяцкой культуры, который им был вторично открыт в 1990 г. и уже исследовался на протяжении трех полевых сезонов (1990, 1991, 1992 гг.). Данная ситуация не была обойдена вниманием непосредственным научным руководителем Андрея Васильевича, зав. кафедрой историографии, источниковедения и археологии, профессором Владимиром Кузьмичем Михеевым, который тогда возглавлял еще и Координационный совет по древней истории и археологии Харьковской области. Не знаю, какими мотивами руководствовался В. К. Михеев, но он посчитал, что в сложившейся обстановке я, как его аспирант-заочник, должен провести охранные работы на Нетайловском могильнике вместо временно выбывшего из строя Крыганова. Однако, здесь возникли определенные трудности. С одной стороны, Открытый лист на право проведения работ на Нетайловском могильнике был уже выписан и получен

АКСЬОНОВ Віктор Степанович, кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, м. Харків.

А. В. Крыгановым. С другой, я тоже уже получил свой первый квалификационный документ на право раскопок одного кургана бронзового века у с. Сподобовка Шевченковского района Харьковской области. И тогда Владимир Кузьмич, как председатель Координационного совета по древней истории и археологии Харьковской области, договорившись предварительно с Полевым комитетом Института археологии НАН Украины, обратился к своему учителю Борису Андреевичу Шрамко, чтобы тот взял на свое имя Открытый лист на охранные раскопки Нетайловского могильника, которые будут вестись силами сотрудников Харьковского исторического музея под моим руководством. Вот так я и возглавил отдельный отряд Скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета. Однако, перед принятием окончательного решения Борис Андреевич пригласил меня на встречу, которая надолго осталась у меня в памяти.

Встреча происходила на кафедре, и по прошествии почти тридцати лет (дело было весной 1993 г.), она представляется мне в виде короткого эпизода из фильма про войну, когда решение уже давно принято и обжалованию не подлежит: сидит бывалый, умудренный опытом, уставший от фронтовой суеты «полковник» (Б. А. Шрамко) и слушает не менее опытного, заслуженного «майора» (В. К. Михеева), который ставит задачу молодому, еще необстрелянному, только что закончившему училище «лейтенанту» (т.е. мне). Во время монолога «майора» «полковник» смотрит на меня, сурово, с выражением явного неудовольствия и сверлит пронзительным взглядом, который помнят все те, кто сдавал Борису Андреевичу экзамен по «первобытке» на первой зимней сессии. Потом произносит фразу: «Молодой человек, раз взялись за дело, то и делайте его хорошо. Меня не подведете, надеюсь. Отчет напишите сами и сдадите его мне в срок. Ваш отчет смотреть не буду, он все равно пойдет отдельной частью к моему». Вот и вся встреча. А дальше начались рабочие будни.

Июль 1993 г. выдался дождливым. Наш отряд, состоящий из сотрудников отдела археологии Харьковского исторического музея и трех нанятых землекопов (всего – пяти человек), справился с задачей – определил южную границу могильника и исследовал десять захоронений салтовской культуры. Весь август мы еще меньшим составом провозились с курганом бронзового века. А осенью я засел за написание отчетов. В библиотеке ХГУ просмотрел отчеты по НИЧу и Бориса Андреевича, и его ученика Сергея Илларионовича Берестнева, вспоминая время от времени восточную мудрость: «Боишься – не делай, делаешь – не бойся, а сделал – не сожалей». Отчет я сдал в назначенный срок, и видел как результат моего труда (всего 11 страниц текста и 30 страниц иллюстраций) ложится в одну папку с огромным томом Отчета Б. А. Шрамко по исследованию Бельского городища, составляя с ним единое целое. Вот так Борис Андреевич помог мне сделать очередной шаг в приобщении к нелегкой профессии археолога-полевика.

В. П. Андрієнко

ЗГАДУЮЧИ ВЧИТЕЛЯ

Ім'я видатного вітчизняного скіфолога, професора Харківського університету Бориса Андрійовича Шрамка широко відоме як в Україні, так і далеко за її межами. Про цього знаного дослідника написано чимало доброго його колегами та учнями. Звичайно, у спогадах може бути багато спільного, але кожен, хто зустрічався, а тим більше працював разом з ним, може пригадати щось своє, особисте.

Мені пощастило співпрацювати з Борисом Андрійовичем в Харківському університеті протягом 15 років. Спочатку як студент слухав його цікаві лекції з археології, історії первісного суспільства, етнографії, а на старших курсах – спецкурс «Ранній залізний вік». Ще з перших років навчання я приймав участь у роботі Скіфо-слов'янської археологічної експедиції, якою керував Б. А. Шрамко. Надалі як лаборант, а пізніше як завідувач Археологічного музею кафедри, допомагав в організації експедицій і проведенні археологічної практики студентів. З часом, коли набув досвіду, Борис Андрійович, до речі, дуже вимогливий археолог-польовик, почав довіряти мені ведення розкопів (Люботинське городище, Західне і Східне укріплення в Більську, кургани Скоробору 1965 р.). Він же запропонував мені дуже цікаву й на той час досить своєрідну тему кандидатської дисертації («Землеробські культи племен Лісостепової Скіфії») і, звичайно, був моїм науковим (і знову ж таки вимогливим) керівником, за що я йому дуже вдячний. Пізніше, коли я став працювати в Донецькому державному (нині – Національному) університеті, ми продовжували підтримувати зв'язок. Часом зустрічалися на конференціях, передусім у Харкові, обмінювались інформацією про нові знахідки на Більському городищі чи на Пожарній Балці, ділилися своїми поглядами на той чи інший аспект скіфської проблеми. Незважаючи на погане самопочуття, Борис Андрійович працював до останнього і з ентузіазмом розповідав про свої нові теоретичні здобутки.

Хоча пройшло вже багато десятиліть, але в пам'яті закарбувалось чимало моментів, пов'язаних з роботою Скіфо-слов'янської археологічної експедиції під керівництвом професора Б. А. Шрамка. Треба відзначити, що польові роботи кафедри під його керівництвом були дуже насиченими. Це були й розвідки, і розкопки поселень, курганів епохи бронзи та раннього залізного віку. Бориса Андрійовича

АНДРІЄНКО Владислав Петрович, кандидат історичних наук, доцент, науковий консультант Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського на громадських засадах, м. Полтава.

Вперше опубліковано: Андрієнко, В. П. 2012. Згадуючи Вчителя. *Древности 2012*, 11, с. 376-378.

Рис. 1. Фото напам'ять. Археологічна розвідка 1958 року. *Зліва направо:* І. Купрій, 2 курс; Е. Кривень, 4 курс; В. Міхеєв, 4 курс; Б. А. Шрамко, керівник експедиції; Л. Терещенко, 4 курс; Б. П. Зайцев, зав. Археологічним музеєм; З. Трегубова, 4 курс; В. Андрієнко, 2 курс *(фото з архіву В. П. Андрієнка).*

цікавили не тільки проблеми господарства племен Лісостепу скіфської доби, у дослідженні яких він був, можна сказати, поза конкуренцією, але й інші актуальні питання археології раннього залізного віку. Серед них – походження лісостепових племен скіфського часу, їх матеріальна й духовна культура (особливо вірування), побут, військова справа, рівень розвитку й особливості фортифікації та ін. Для цього треба було мати не тільки, так би мовити, книжкове уявлення, а і своє особисте бачення як про різноманітні категорії речей, так і про пам'ятки в цілому. Тому, буваючи у відрядженнях, Борис Андрійович регулярно працював у фондах різних археологічних зібрань, мав про них свою думку й міг розповісти багато нового про вже відомі за публікаціями речі.

Як археолог-польовик Б. А. Шрамко широко відомий своїми розкопками багатьох пам'яток скіфського часу, передусім, городищ – Більського (Східне і Західне укріплення), Люботинського, Караван та ін., селищ, курганів. Набагато менше відомо про його археологічні розвідки, хоча останні займали значне місце в польовій діяльності Бориса Андрійовича та заслуговують спеціального дослідження. Тут я коротко згадаю лише про деякі з них, у яких приймав особисту участь. У першу чергу пригадуються найбільш значні й цікаві. Це, передусім, поїздка на університетській «напівживій» полуторці (яку члени експедиції частенько «возили» на собі) по деяких районах Курської, Білгородської й Харківської областей (1958 р.). Бориса Андрійовича цікавили пам'ятки різного часу – від неоліту до раннього середньовіччя. Для молодих учасників розвідки це була велика школа. Досить пам'ятним було обстеження низки городищ скіфського часу на Правобережжі, передусім, на території Київської, Черкаської та Вінницької областей. Нами оглядалися такі відомі городища як Пастирське, Макіївське, Буда Макіївське, Немирівське, а також різноманітні майдани.

На той час (1966 р.) ми, учасники розвідки, вже були добре знайомі з величними пам'ятками Більська, але Немирівське городище нас вразило. І зараз перед очима постають могутній вал, глибокий рів, виходи граніту недалеко від входу на територію городища і навіть річечка зі своєрідною назвою – Мірка, що розрізала стародавнє поселення на дві нерівних частини. Борис Андрійович з кількома членами експедиції (В. К. Міхеєв, О. В. Сухобоков) пішли на вершину городища (на т. зв. Замчисько), щоб оглянути його, зібрати підйомний матеріал, а нам з В. З. Фрадкіним керівник доручив копати шурф недалеко від входу на городище. Уявіть наше здивування й захоплення, коли ми знайшли залишки стародавнього поховання!

У зв'язку з полемікою навколо т. зв. «змієвих валів» на Переяславщині була здійснена спеціальна розвідка (учасники: Б. А. Шрамко, А. О. Моруженко, В. П. Андрієнко). На великій

Рис. 2. Східне Більське городище. *1959 р.*
Сидять, зліва направо: студент МДУ з експедиції Б. М. Гракова; водій автобуса; Л. Сало, 2 курс ХДУ; В. Дородний, 3 курс ХДУ; Е. Циколіна, 3 курс ХДУ; студент МДУ.
Стоять, зліва направо: Олексій, студент ХДУ; водій; В. Андрієнко, 3 курс ХДУ; Б. А. Шрамко, керівник експедиції; Б. П. Зайцев, заст. керівника экспедиції; Б. М. Граков, проф., керівник археологічної практики студентів МДУ; О. Котов, 2 курс ХДУ; студент МДУ; О. Макієв, студент ХДУ; Л. І. Шрамко; студент МДУ *(фото з архіву В. П. Андрієнка).*

Рис. 3. Східне Більське городище. Початок розкопок. Розкоп 1. *1959 р. (фото з архіву В. П. Андрієнка).*

площі уважно оглянуті укріплення, знято план Великого Каратульського городища. Підйомний матеріал на зольнику Малого Каратульського городища переконливо свідчив про скіфське датування пам'ятки.

Не менш пам'ятні й інші поїздки. Завдяки Б. А. Шрамку вдалося познайомитися з цілою низкою археологічних пам'яток Посулля. Члени експедиції відкрили кілька нових, ще никому невідомих поселень скіфського часу, обстежили відоме Басівське городище того ж часу і знаменитий могильник біля села Аксютинці. Звичайно, ми не могли пройти повз відомих курганів, таких як Старша Могила, Шумейко.

Серед найбільш цікавих розвідок експедиції Б. А. Шрамка – поїздка на Чернігівщину. Як відомого фахівця з доісторії сільськогосподарської техніки Бориса Андрійовича не могла не

зацікавить інформація, що в цьому регіоні знайдено стародавній плуг. І ось ми, невелика група співробітників кафедри, вивчаємо й фотографуємо в Чернігівському музеї цей рідкісний артефакт. Але про час його функціонування можна було тільки здогадуватися. Тому Борис Андрійович вирішив оглянути місце знахідки біля села з оригінальною назвою Жабчичі (нині – село Полісся). Місцева колгоспниця показала торф'яник і конкретне місце, глибину, де вона «видовбувала» таке важливе для історії рідкісне речове джерело. Знайдене нами неподалік поселення й радіокарбонний аналіз торфу з місця знахідки дали можливість Б. А. Шрамку датувати рало з села Жабчичі часом середньої бронзи. Пізніше Борис Андрійович у низці своїх публікацій як у вітчизняних, так і в зарубіжних виданнях, познайомив фахівців з унікальною знахідкою. До речі, під час цієї поїздки, ми побували й на малій Батьківщині Б. А. Шрамка – у місті Гомель, тоді це була Білоруська РСР, відвідали місцевий музей. Це, мабуть, були останні відвідини Борисом Андрійовичем міста свого дитинства.

Насамкінець, ще одна пам'ятна згадка, пов'язана з вибором місця розкопок.

1959 рік. Експедиція Б. А. Шрамка приїхала в Більськ (історія цього стародавнього села заслуговує окремої розповіді). Завдання експедиції – отримати речові матеріали зі Східного Більського городища. Західне укріплення частково розкопував В. О. Городцов ще в 1906 р., а в 1958 р. тут проводила дослідження двох зольників об'єднана експедиція Харківського (керівник і ініціатор розкопок – Б. А. Шрамко) та Московського університетів (керівник – знаний професор Б. М. Граков). Так, якщо про Західне Більське городище на той час було відомо відносно немало, то про Східне укріплення практично не було ніякої інформації... Місце, яке вибрав Борис Андрійович для розкопу, мало вигляд квітучої цілини шириною в кілька десятків метрів. Складалося враження, що тут завжди так і було. А саме в той час, почувши про приїзд експедиції, сюди завітав місцевий гість – білобородий дідусь з виглядом патріарха. Запитує: «А шо ви тут шукаєте, хлопці?». «Діду, тут колись було стародавнє поселення, яке ми збираємось розкопувати». «Я тут живу уже 80 років і нікого тут не було». Через деякий час, коли на цій квітучій ділянці й частині поля вже була розкопана значна площа (розкоп 1) та було знайдено багато речей і комплексів скіфського часу, здивуванню старожила Більська не було меж...

Закінчуючи цю коротку розповідь-перелік про деякі найбільш пам'ятні для автора епізоди з польової роботи Б. А. Шрамка, передусім, археологічних розвідок, хочу підкреслити, що Борис Андрійович був невтомним польовим дослідником, безмежно закоханим у стародавні пам'ятки. Тема «Б. А. Шрамко і дослідження проблем скіфської археології» заслуговує окремої історіографічної розробки. Її вагомою складовою могла б бути тема з орієнтовною назвою «Б. А. Шрамко і Більське городище» чи «Більське городище в дослідженнях Б. А. Шрамка».

Л. І. Бабенко

БОРИС АНДРІЙОВИЧ ШРАМКО – КРОК ДО БЕЗСМЕРТЯ У НАУЦІ

Початок навчання в університеті супроводжувався певним культурним шоком, адже атмосфера в закладі разюче відрізнялася у кращий бік від середньої школи (вже не кажучи про Збройні сили, з лав яких прийшла частина студентів), цілком відповідаючи статусу «храму науки». Перше враження, як правило, найбільш яскраве, і саме викладачі, яким згідно учбового плану припадало читати лекції першокурсникам у першому семестрі, закладали перші цеглини в фундамент нев'янучої любові неофітів до своєї alma mater. І можна без перебільшення сказати, що в цій кладці «цеглина» Бориса Андрійовича Шрамка, лекції якого з «Історії первісного суспільства» були *Ab ovo...* у довгому ланцюжку всіляких «історій» протягом п'ятирічного навчання, мала найвищий ґатунок.

Лекції проходили в аудиторії 4-65, що вщент заповнювалася студентами трьох груп – відсутніми були лише «історики КПРС», яким «Історія первісного суспільства» не викладалася, мабуть через побоювання, що знання якихось нюансів «первісного комунізму» підірвуть підвалини комунізму «наукового». Пара була першою, і за мить після дзвінка до аудиторії заходив Борис Андрійович, повагом підходив до кафедри, зачиняв ціпком кватирку й неквапливо, голосом, тембр якого був дуже схожий на голос актора МХАТу Михайла Яншина (див. його роль професора-археолога Волосюка у фільмі «Велика перерва»), встановлював у приміщенні тишу, що ледь порушувалася скрипінням авторучок у зошитах конспектів. Мабуть немає жодного студента, якому б не запам'яталася критика відомої серії картин із зображенням полювання на мамонта, де тварину, що провалилася у звіроловну яму, добиває гуртом все плем'я. На противагу цій образотворчій нісенітниці Б. А. Шрамко розповідав про сучасне полювання пігмеїв на слонів, як однієї із можливих реконструкцій первісного полювання на мамонтів. Згадую саме цей епізод з лекцій Бориса Андрійовича, бо сам переказував його сотні разів на початку екскурсії по археологічній експозиції музею, поряд з однією саме із таких картин, чим пробуджував інтерес навіть у знудьгованих відвідувачів.

За першим семестром слідувала перша сесія. Її ми очікували з хвилюванням, як певний тест на профпридатність до вищої освіти. Першим іспитом була «Історія Стародавнього Сходу». Екзамен наша група (також перша –

БАБЕНКО Леонід Іванович, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, м. Харків.

ІС-11) складала В. Ф. Мещерякову. Викладач був у доброму гуморі, всіх нас добре знав, бо вів у нас практичні заняття, і на іспиті майже половина групи отримала відмінні оцінки. Але старшокурсники застерігали – на екзамені Б. А. Шрамка подібної щедрості не чекайте. І дійсно, Борис Андрійович був суворим, але справедливим – і кількість претендентів на стипендію відмінника у розмірі 72 карбованці 60 копійок (на руки) значно зменшилася. Відмінні оцінки отримали лише троє. Одним з них був Володя Кундис з Дрогобича. Сівши відповідати, промовив пару речень українською мовою. Борис Андрійович радісно стрепенувся: «Будете відповідати українською? Як гарно, слухаю Вас!» Хоча, звичайно, свою п'ятірку Володя отримав не за мову, а за добрі знання.

З плином часу приходило розуміння місця Б. А. Шрамка в науці, і вже старшокурсниками, на спецкурсах «Історії раннього залізного віку» та «Історіографії археології», ми цілком усвідомлювали масштаб вченого, отож авторучки скрипіли не менш завзято. Це розуміння здобувалося поступово, через ознайомлення з наукову літературою й побачену там кількість цитувань робіт професора іншими вченими. У ті часи ще не існувало якихось наукометричних показників на кшталт індексу Гірша (до речі, зараз на сайті scholar.google у Б. А. Шрамка один з найкращих показників серед викладачів історичного факультету – зареєстровано 1938 посилань, h-індекс – 21), але висока ступінь наукового авторитету вченого була добре помітна неозброєним оком і без спеціальних формул. Зокрема, влітку 1989 р. у спеціалізованих книгарнях з'явився черговий, «скіфський», том 20-томної Археології СРСР «Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время». Там прізвище Б. А. Шрамка згадувалося на 19 сторінках, а у списку літератури репрезентовано 25 його робіт. Прізвище вченого ми побачили й у «Археологічному словнику» англійських археологів У. Брейа та Д. Трампа, що вийшов у перекладі в 1990 р., у статті, присвяченій Більському городищу. Щоправда, ця стаття, як і декілька інших, була підготовлена спеціально для цього видання викладачем МДУ Іриною Яценко. Однак у Археологічному словнику була згадана лічена кількість архео-

Фото 1. Слухачі спецкурсу з історіографії археології. Грудень 1991 р. Зліва направо. Сидять – Н. Аксьонова (Лисенко), Т. Смага, Б. А. Шрамко, Н. Ковальчук, Л. Бабенко. Стоять – В. Романюк, М. Вєлієв, М. Дьяков, В. Аксьонов, С. Ковальов.

логів з СРСР, отже це аж ніяк не впливало на почуття гордості за нашого професора. І саме на наших очах, на одному із спецкурсів, Борис Андрійович відкрив бандероль, передану щойно поштарем, з авторським екземпляром «Чортомлика», де він був одним із авторів додатків.

Без перебільшення можна сказати, що за науковим рівнем Б. А. Шрамко цілком відповідав академічному вченому найвищого щабля. Досягти цього викладачеві з вишу, якого постійно відволікав учбовий процес, можна лише за умови високої працездатності та безмежної відданості науці. Варто нагадати, що левова частка наукової діяльності Б. А. Шрамка прийшлася на часи, коли були відсутні такі звичні сьогодні електронні фотографії, графічні та текстові редактори тощо. Ніхто не мав уяви про «чарівну» комбінацію клавіш *CtrlC+CtrlV*, і навіть уже анахронічний ксерокс був неосяжною мрією з далекого майбуття. Пам'ятаю, як уже по закінченні університету мені знадобилася робота О. О. Потапова «Inkrustierte Keramik von Belsk», надрукована у фінському часописі «Eurasia Septentrionalis Antiqua» за 1929 р. Б. А. Шрамко посилався на неї у своїх роботах, отже я звернувся до нього за допомогою. Борис Андрійович приніс статтю – перефотографовану та склеєну в маленьку книжечку форматом А6. Вчений поцікавився, у який спосіб буду її копіювати і як довго це буду робити. Я відповів, що можу повернути книжечку вже завтра, адже в нашому музеї є ксерокс, тож копіювання займе пару хвилин. «Як, у Вас є ксерокс і Ви маєте до нього доступ?!!» – зраділо здивувався професор. – І продовжив: «А Ви можете для мене зробити кілька сторінок з «Советской археологии», у мене їх просив колега із-за кордону?». – «Звичайно, Борисе Андрійовичу, я зроблю Вам усю статтю», – відповів я. – «Ні-ні, лише ілюстрації, цього буде достатньо».

Мова йшла про статтю Є. І. Беспалого «Курган сарматского времени у г. Азова» й надруковані там малюнки предметів парадного озброєння та прикрас кінського спорядження, знайдених у тайнику. Ксерокс вийшов гарним, контрастним, на білому папері, значно кращим за оригінал жовтувато-сірих сторінок останнього номера «Советской археологии» (№ 1 за 1992 р.), що дуже потішило Бориса Андрійовича.

Глибоко переконаний, що наукова спадщина Б. А. Шрамка була б ще більш вагомою, якби вченому судилося активно працювати в наш час миттєвих комунікацій та перманентних технологічних інновацій. Але й зараз Борис Андрійович на наукових теренах залишається активним «гравцем», доробок якого постійно поповнюється. Кілька років тому побачив світ фундаментальний збірник «Більське городище у наукових працях Б. А. Шрамка», у якому були репрезентовані всі роботи професора, присвячені багаторічним дослідженням пам'ятки. Нещодавно зусиллями І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова вийшла монографія вченого «Західне укріплення: зольник № 11 (1958 рік)». У ній повністю опубліковані матеріали досліджень цього комплексу. А вже цього року очікується ще одна монографія Б. А. Шрамка, присвячена матеріалам розкопу № 1 на Східному Більському городищі. І вона не остання...

Мабуть, саме таким і має виглядати безсмертя дослідника в науці...

С. И. Берестнев

ОДИН ДЕНЬ С Б. А. ШРАМКО

Сентябрьское утро 1972 г. Мы, свежеиспеченные первокурсники исторического факультета Харьковского госуниверситета им. А. М. Горького, еще не успевшие втянуться в монотонный учебный процесс и поэтому настроенные особенно радостно и нетерпеливо, заняли места в лекционной аудитории 4-65. В соответствии с расписанием ожидалась лекция по «Истории первобытного общества». Лектор – профессор Борис Андреевич Шрамко. Подавляющему большинству из нас, особенно приехавшим из провинции, это имя ничего не говорило.

Точно по звонку дверь отворилась и в аудиторию, слегка прихрамывая, неторопливо вошел средних лет преподаватель, худощавый и подтянутый. Он прошел вдоль большой доски, встал за кафедру и внимательным взглядом окинул нашу разношерстную компанию. Легкий шум мгновенно стих. Меня сразу поразило, что в руках у него не было ни книги, ни папки, ни единой бумажки, словом – никакого справочного материала, без которого в то время трудно было представить себе лектора. Облокотившись на кафедру, он начал говорить неповторимым тенорком и то, что он говорил, легко и свободно, как-бы размышляя вслух, сразу захватило аудиторию. Это напряженное внимание не прерывалось до заключительного звонка. Перед самым концом занятия Б. А. Шрамко предложил желающим в воскресенье (а это было на следующий день) съездить вместе с ним на раскопки экспедиции исторического факультета, чтобы на практике ознакомиться с работой археологов.

После сбора в условленном месте и часовой тряски в душном и пыльном пригородном автобусе наша небольшая компания высадилась на окраине с. Малые Проходы и по полевым дорогам отправилась к месту раскопок. Б. А. Шрамко в яркой клетчатой рубахе, с офицерской полевой сумкой через плечо, весь неблизкий путь отвечал на наши (часто нелепые) вопросы о древних обитателях края, о скифах и сарматах. В его ответах не было ни тени профессорского превосходства. Он говорил не торопясь, без всякой назидательности, словно беседуя с равными себе и приглашая к дискуссии. Помню, на мой вопрос, правда ли, что сарматы победили скифов благодаря более длинным мечам, он искоса посмотрел на меня поверх очков, усмехнулся и спросил: «А что помешало скифам сделать и себе длинные мечи? Разве дело только в оружии. Подумайте

БЕРЕСТНЄВ Сергій Іларіонович, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук, Харківська державна академія фізичної культури, м. Харків.

Вперше опубліковано: Берестнев, С. И. 2012. Один день с Б. А. Шрамко. *Древности 2012*, 11, с. 381.

над этим». Вроде прямого ответа я не получил, но проблема была поставлена и я в дальнейшем потратил немало усилий и времени чтобы ответить на свой вопрос.

Не прерывая беседы, Б. А. Шрамко все время внимательно осматривался по сторонам, будто пытаясь что-то вспомнить, а когда мы по диагонали пересекли скошенное поле, преодолели неглубокую сухую балку и поднялись на холм, он остановился, огляделся и удовлетворенно кивнул – Да, здесь. – В ответ на недоуменное молчание он показал рукой на соседнюю небольшую высоту и пояснил – Вон там стояла моя батарея, когда шли бои за освобождение Харькова. – Много позднее я узнал, что хромота Б. А. Шрамко была следствием тяжелого ранения, полученного офицером-артиллеристом при авианалете на позиции гаубичной батареи. Потом был прямоугольник раскопа в чистом поле, загорелые, немного снисходительные к новичкам студенты-старшекурсники, получение первых навыков в специфической работе с лопатой и первые находки. Вернулись в Харьков только вечером.

Потом были четыре полевых сезона работ на Бельском городище (городе Гелоне) в составе экспедиции Б. А. Шрамко, которого за глаза не называли иначе, как Шеф, он об этом прекрасно знал, и больше двух десятилетий самостоятельных исследований. Один день и почти половина жизни – несопоставимые величины. Но тот яркий сентябрьский день и лукавое выражение лица Учителя я помню так отчетливо, словно это было только вчера. День, который во многом определил мою судьбу.

Ю. Н. Бойко

БОРИС АНДРЕЕВИЧ ШРАМКО

Пишу о нем и вспоминаю о себе, друзьях и хороших знакомых. А как иначе? Ведь столько лет мы провели вместе, правда, не всегда рядом. Если бы не Борис Андреевич, то и мы бы вряд ли когда познакомились и подружились.

Первые лекции по «Истории первобытной культуры». Первый семестр на первом курсе. Год 1975. Аудитория Покровского, парты длинные, школьные с дырками для чернильниц и откидными крышками. Сижу в конце, под окном. Любуюсь зданием Академии им. Говорова. Заходит человек не очень высокий, седоватый, прихрамывая, поднимается на подиум. И голосом не громким, немного скрипучим, начинает рассказывать. Именно рассказывать, а не начитывать лекцию. Мне, уже не вчерашнему школьнику, а парню, который успел побывать в разных экспедициях, поработать с разными известными в то время археологами, сделалось интересно. Первым настоящим профессором из многих крупных ученых, кого мне повезло слушать в стенах Харьковского университета, стал Борис Андреевич Шрамко.

Археологию он нам не преподавал. Во втором семестре была уже этнография. Получил от Б. А. Шрамко «тройку», как и по истории КПСС. За великую и направляющую мне не было стыдно, она и так большая. Но этнография! Как можно ее учить прекрасной харьковской весной?

Ладно. Переходим к археологической практике. Прекрасным летним утром собрали нас перед главным корпусом и сказали ждать. Через пару часов оказалось, что все ждали высокого слишком кудрявого молодого человека в настоящих джинсах и джинсовой куртке (а год то 1976!). Он пригнал из Котельвы автобус и грузовик для экспедиционного имущества, веселый и довольный собой, свободно общался с Борисом Андреевичем и другими солидными людьми, ходил с гордой осанкой студента старших курсов. Этот зазнайка мне не понравился с первого взгляда.

Посадили нас, первачков, в автобус и повезли, неизвестно куда. Ездил я в экспедиции и раньше – трипольские поселения, Каменная Могила с надувными матрасами, курганы шахты им. Бажанова в Макеевке, но такого еще не встречал: лесок, узкая речка, серпантин – и вдруг грандиозные валы Бельского городища. Сначала было удивление, любовь и понимание пришли потом.

БОЙКО Юрій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії факультету менеджменту та права, Вінницький національний аграрний університет, м. Вінниця.

Вперше опубліковано: Бойко, Ю. Н. 2012. Борис Андреевич Шрамко. *Древности 2012*, 11, с. 382–384.

Раскоп 26. Возле входа. Рядом деревянная геодезическая вышка. Косторезная мастерская, много земли и пыли. Впервые увидел методику раскопок параллельными траншеями и фиксацию находок по квадратам 1 х 1 метр. Руководил практикой Александр Григорьевич Дьяченко.

Борис Андреевич всегда был рядом, особенно остро замечал комплексы, говорил, где и что специально подчистить, выделить, не ударить инструментом. Часто сам брал лопату и работал, насвистывая. Меня удивляло, как можно, опираясь на палку, успевать везде. Он успевал и называл меня «трипольцем». И читал в перерывах нам, мальчишкам и девчонкам, «Приключения Тома Сойера» – удивительно читал. Слушали все. Борису Андреевичу тогда было всего-навсего 55 лет.

Теперь о менеджменте. В те годы, конечно, мало кто знал это слово. Экономические проблемы экспедиционной работы важны, бесспорно. Но Борис Андреевич, кроме них, всегда заботился о хорошем психологическом настрое в коллективе, о преемственности неизбежно текущих поколений студентов. Старшие учат младших, среди старших нет отчуждения или пренебрежения к молодым. Таким «старшим» для меня как-то быстро стал «кудрявый молодой человек в настоящих джинсах и джинсовой куртке» – Сергей Илларионович Берестнев. Старшие, проверенные добровольным опытом, становились «экспедицией». Это было престижно. Но не просто. Ушли многие, кто-то остался.

У экспедиции были небольшие привилегии. Основная – это «поляна». Если кто бывал на Восточном Бельском городище и помнит странный «аппендикс» со стороны восхода солнца, так это там, чуть ниже. Костер, дикие курицы в глине и прочее, до утра. Потом на работу. Борис Андреевич не был «против», но конечно, и не был «за». Он умел улыбаться. Сам позднее рассказывал, как Владимир Кузьмич Михеев охотился с мелкашкой на колхозных пернатых у Западного Бельска. Время их послевоенной молодости было не очень сытое, а кормить товарищей по работе нужно всегда. От этого улучшается настроение и растет взаимопонимание.

Для меня, практиканта, первый поход с экспедицией на поляну закончился памятно. Не скажу, что был хулиганом, но подольская вольница начала 70-х сказывается до сих пор. При подведении итогов в остатке получилось: пакет «нарядов вне очереди» на костровую кухню для укрепления дисциплины от А. Г. Дьяченко (которого завсегда крепко уважаю), персональная выволочка от Б. А. Шрамко для ускорения умственного развития, местная больничка для укрепления здоровья. Как говорится – «три в одном». И хорошо. Тогда впервые увидел Западное Бельское городище, ближе познакомился со своей будущей женой Таней и с чудесной Анной Константиновной Гриневич, которая с Серегой Берестневым меня оттуда забрала. Очень просто, через окно, синими спортивными штанами. Мои хранились в кладовке под замком.

Борис Андреевич, не знаю чьими советами, оставил меня в экспедиции. Не только меня, но и Володю (Владимира Васильевича) Колоду с гитарой и будущей супругой, будущее семейство Капецких-Куропатовых (Лина Анатольевна и Геннадий Владимирович), других из нашей практики. Борис Андреевич как-то по-доброму и ненавязчиво увлекал молодых любимым делом. Тогда вместе с ребятами из «старой» экспедиции, собираясь копать Скоробор, мы и сочинили «Как ныне сбирается вещий наш Граф отомстить Скороборским курганам...» Граф – это А. А. Бобринский. Надеюсь, он не обиделся. Даже стенгазету нарисовали.

Потом, кроме Бельска, были и другие экспедиции. Как-то запомнилось Веселое в одном из районов Харьковской области. Летали на вертолете К-26 с А. Г. Дьяченко, Юрием Владимировичем Буйновым, Евгением Петровичем Петренко, конечно же Сергеем Илларионовичем, изображая аэрофотосъемку. Тогда был с нами и Дмитрий Михайлович Дудко, неизменный участник всех экспедиций моих студенческих лет, человек феноменальной памяти, любитель классического пения и великолепный эрудит. Он стал писателем-фантастом. Другие до сих пор считают себя археологами.

В одном из курганов нашли каменную стелу, которую теперь можно увидеть у входа в Музей природы Харьковского национального университета. Стали грузить на машину. Без крана. Веревка лопнула и здоровенная каменюка краем опустилась на палец ноги Бориса Андреевича. Мы внимательно послушали добрые советы бывшего фронтовика.

Не скажу, что после окончания университета мои отношения с Борисом Андреевичем сложились как-то сразу. Нет, для этого были разные причины. Прошло несколько лет.

Начало наших новых отношений (это я позволяю себе так думать сейчас) можно отсчитывать с того дня, когда я попросил у Бориса Андреевича полевые отчеты с Восточного Бельского городища для раскладки находок по квадратам и комплексам. Он дал мне небольшие раскопы 17 и 18. Появился первый переулок. Дальше – больше. Поняли, что изученное пространство дискретно в первичной своей основе. Его можно формализовать. Борису Андреевичу стало интересно со мной, а мне с ним еще больше. Потом были многие годы совместной работы и долгие беседы летними вечерами у костра под высоким деревом у вала Бельского городища. Не могу передать, как рассказывал Борис Андреевич!

Борис Андреевич, человек острого ума и колоссальной эрудиции, широко известный в научных кругах, никогда не подчеркивал своего превосходства в отношениях с молодыми искателями научной истины. Не скажу, ссылаясь на личный опыт, что он слишком опекал своих учеников, но он умел их вести в нужном направлении. Мягко, требовательно и настойчиво, не подменяя находки молодых своими постулатами. Он не был догматиком, никогда ничего не навязывал. При этом постоянно делился своими знаниями, советовал, подсказывал, скрупулезно правил рукописи, всегда видел дальше и глубже. Он был настоящим Учителем.

Борис Андреевич всегда много работал, возился с молодежью, готовил к печати новые труды. Его последнее письмо с интересными замечаниями и рассуждениями пришло ко мне в апреле 2012 года...

Борис Андреевич ушел. Но он с нами. Всеми, кто его знал близко или только по научным публикациям. Всеми, кому не безразлична судьба отечественной археологии, для кого важно быть настоящим историком.

Рис. 1. Раскопки у поселка Веселое Харьковской области. *1976 г.*
На переднем плане: Ю. Бойко, Ю. Буйнов, С. Берестнев; на заднем плане: Б. А. Шрамко, В. Колода, А. Г. Дьяченко (*фото из архива С. И. Берестнева*).

Ю. В. Буйнов

СЛОВО ОБ УЧИТЕЛЕ

Студенческие годы – это самое чудесное время в жизни каждого человека, которому пришлось учиться в университетах и институтах. Проходят годы, и мы всегда вспоминаем своих Учителей, друзей-однокурсников и самые различные события тех ушедших лет. Особенно ярко в нашей памяти всплывают многие моменты, связанные с именами своих Учителей, отмечающих славные юбилейные даты личного жизненного пути. Вот и моему Учителю – профессору Борису Андреевичу Шрамко исполнилось 90 лет! Уверен, что о нем, как о прекрасном человеке, ученом и педагоге, его учениками и членами экспедиций, которым посчастливилось общаться с ним в разные годы, написано и будет еще написано много различных воспоминаний. В одних из них будут какие-то особые случаи из совместной биографии, в других – что-то покажется похожим, отличающимся только некоторыми нюансами. В своих анналах я расскажу лишь о своем общении с Борисом Андреевичем за период с 1970 по 1975 г., когда мне довелось быть студентом исторического факультета Харьковского госуниверситета.

О Борисе Андреевиче я узнал еще в школьные годы, когда посещал археологический кружок Запорожской Областной детской экскурсионно-туристической станции. С нами занимался Вячеслав Мурзин (ныне профессор, доктор исторических наук, известный скифолог), который раньше нас поступил в ХГУ. Вот он, когда наведывался в гости к нашему руководителю И. И. Берцеву, впервые рассказал о Б. А. Шрамко и Бельском городище.

В 1969 г. он и И. И. Берцев повезли наших кружковцев в экспедицию Института археологии АН УССР, которая проводила раскопки Гайманова курганного поля и самой Гаймановой могилы. Иногда к нам приходили на беседу А. И. Тереножкин и В. А. Ильинская. Однажды во время такой встречи на наш вопрос, куда идти учиться, чтобы стать археологом-скифологом, они ответили: «Только в Харьковский университет, к профессору Шрамко». Тогда мы еще не знали, что эти знаменитые ученые были не только коллегами Бориса Андреевича, но и его ярыми оппонентами в изучении истории и культуры скифов. Однако данный ими совет говорит сам за себя.

В 1970 г. мне повезло – я стал студентом ХГУ. Кроме решения обычных организационных вопросов, возникавших у бывших абитуриентов перед началом занятий, мы

БУЙНОВ Юрій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент-консультант історичного факультету, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

Вперше опубліковано: Буйнов, Ю. В. 2011. Слово об Учителе. В: Посохов, С. И. (отв. ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90–летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, с. 14–16.

с нетерпением ждали встречи с заведующими кафедр факультета. Мне же хотелось как можно быстрее в реальности увидеть Бориса Андреевича. Это случилось 31 августа. Я очень хорошо помню содержание его обращения к нам – первокурсникам. Уважаемый профессор убеждал нас в том, чтобы мы не поддавались иллюзии наличия «свободного» времени у студентов-историков, что нужно много читать, ежедневно сверять конспект лекций с текстом учебника, с первых дней учебы начинать работу над курсовыми работами, посещать студенческие научные кружки и т.п. Наиболее ответственные и старательные студенты восприняли эти призывы как руководство к действию и успешно окончили университет. В последующие годы, когда я стал преподавать на факультете, данные тезисы Бориса Андреевича всегда эстафетным путем доносил первокурсникам перед началом их учебы.

В 1970–1971 гг. Б. А. Шрамко читал нам лекции по «Истории первобытного общества», «Основам этнографии». Глубина знаний им этих предметов и его педагогическое мастерство всех нас восхищало и удивляло. Несмотря на академический стиль изложения, он приводил очень яркие и хорошо запоминающиеся примеры, часто приводил цитаты из художественной литературы, что помогало нам лучше усвоить и запомнить учебный материал. Следуя его примеру, я и сейчас при чтении курса лекций по этнологии требую от студентов прочтения соответствующих первоисточников, содержащих описание этнического облика различных народов мира. Называю этот методический прием факультативным чтением.

В 1971 г. я очень хотел поехать на летнюю археологическую практику на Бельское городище под руководством Б. А. Шрамко, но в соответствии с учебным планом оказался в Херсоне Таврическом. Эта практика мне очень понравилась, многому научила. Однако хотелось уйти от городских условий экспедиционной жизни на окраине Севастополя и вернуться в палаточный лагерь. Мои мечты сбылись только в 1972-1973 гг.

Обычно, кроме студентов-практикантов в Бельск ехали члены экспедиции (студенты II-IV курсов) и члены археологическиго кружка Областного Дворца пионеров и школьников под руководством В. Е. Радзиевской. Это был слаженный и дружный коллектив, живущий в соответствии со сложившимися традициями в Скифо-славянской экспедиции, на страже которых стоял наш Учитель. Обязательными были праздники – День открытия сезона, День именинника, День посвящения в археологи. Почти ежедневно выпускалась стенгазета «Бельские новости» или «Вестник Гелона». После работы на раскопе, отдыха и ужина всегда были «посиделки» у костра, в которых очень часто принимал участие и Борис Андреевич. Темы бесед были самые разнообразные. В ходе одной из них он предложил мне заняться бондарихинской культурой. По приезду в Харьков, как обычно, Борис Андреевич снабжал нас соответствующим списком литературы и источников для выполнения научных докладов по линии СНО.

Хорошие отношения с местной властью позволяли значительно улучшить наши бытовые условия. Особенно мы были рады тому, что в лагере была лошадь с телегой, за право ездить на которой за продуктами устраивались настоящие соревнования. Обычно эти поездки завершались без происшествий, но были и курьезные случаи. Однажды ранним утром сонные студенты отправились в с. Бельск и задремали. Лошадь опустилась в заросший высокой травой овраг и стала есть. Телега же осталась на верху. Ездоки проснулись – а лошади нет! Вот был испуг и крик!

На раскопе работали по 45–50 мин. с перерывом на 10–15 мин. Борис Андреевич всегда собирал нас в тени деревьев на вершине вала. В это время он комментировал ход раскопок или читал нам вслух художественную литературу. Если кто-то находил редкую и значительную вещь, он же подходил к счастливчику, подымал его руку вверх и говорил: «Молодец! Хвалю! Так держать!». Вечером лично осматривал находки и посвистывая, за рабочим столом, делал зарисовки.

Об экспедиции в Бельске можно писать много. У каждого найдутся свои интересные эпизоды. Далее я хотел бы вспомнить об охранных раскопках на некоторых новостройках в Харьковской обл., которые проводились ежегодно в сентябре.

Одна из таких экспедиций была в 1972 г. в с. Малые Проходы, вблизи которого строилась Травянская оросительная система. Борис Андреевич организовал нам питание в колхозной столовой и разместил у местных жителей для проживания. В один из вечеров он вспомнил о войне. Дело в том, что возле соседнего села Большие Проходы во время одного из

боев он был тяжело ранен. Его рассказ был таким: «Если бы жители Малых Проходов знали, как мои гаубицы разбивали в августе 1943 г. их дома, то, наверное, не пустили нас к себе на постой. Фашисты замаскировали свои танки на территории нескольких усадеб или спрятали их в сараях. Вот мы их вместе с танками и громили. Была одна дуэль с таким фашистким танком. Я его высмотрел в бинокль и дал своему орудию команду открыть огонь. Выстрелы оказались полностью одновременными. Оглянулся, а мое орудие разбито. Чувствую, что-то печет в правой ноге. Попробовал рукой рану – кровь. Только тогда потерял сознание. А до этого случая, на Курской Дуге, был другой эпизод, тоже связанный с дилеммой – кто первый. Фашистские танки израсходовали свои боеприпасы и в ожидании подвоза новых снарядов маневрировали на расстоянии одного выстрела. У нас была аналогичная ситуация. К счастью, нам боеприпасы доставили первым».

Вспоминал Борис Андреевич еще один эпизод, но уже о лечении в госпитале на Урале. Когда он и другие вновь прибывшие раненные впервые вошли в столовую, то увидели, как вяло «старожилы» ели рисовую кашу. «У нас же на фронте почти всегда давали только перловку, поэтому с огромным аппетитом принялись поглощать новое блюдо. Однако через несколько дней мы тоже ели рисовую кашу неохотно, т.к. рис был ежедневно на завтрак, обед и на ужин».

Под руководством Бориса Андреевича Шрамко я принимал участие в раскопках еще пяти объектов – селищ, курганов, грунтовых могильников. В полевых исследованиях и преподавательской работе всегда использую его знания, умения, советы и сохраняю заложенные им традиции.

С. Б. Венгеровський

СПОГАДИ ПРО Б. А. ШРАМКА

Історична наука цікавила автора цих рядків давно. У далекому 1986 р., після звільнення з лав Радянської армії, я став студентом Історичного факультету Харківського університету імені О. М. Горького. Під час розподілу студентів першого курсу для написання курсових робіт я обрав кафедру історіографії, джерелознавства та археології. Моїм науковим керівником став Борис Андрійович Шрамко. Ця зустріч визначила все моє подальше життя. Хоча мені й не судилося стати професійним археологом, інтерес до археологічної науки я мав завжди.

Під час розподілу студентів по темах для написання курсової роботи я обрав наступну – «Захисні споруди городищ півдня Східної Європи в ранньому залізному віці», оскільки ще з шкільних років цікавився скіфами. Слід зазначити, що студенти старших курсів характеризували Бориса Андрійовича як надзвичайно вимогливого викладача. Про нього говорили: «Підеш до Шрамка – будеш по десять разів курсову переписувати». Проте я вирішив ризикнути – про розкопки скіфів читав багато ще в школі, зокрема «Скіфський степ» Б. Мозолевського.

У середині вересня відбулась моя перша зустріч з Борисом Андрійовичем. Ми, першокурсники, чекали на керівників курсових робіт поблизу кафедри, хвилювалися, розпитували старшокурсників. Коли настала моя черга, я зайшов до кафедри і вперше зустрів свого керівника. Борис Андрійович виявився привітною людиною. Розпитавши мене про службу в армії, він згадав свою військову службу. Охарактеризувавши тему курсової та окресливши завдання, Борис Андрійович поцікавився чи планую я і далі працювати на кафедрі археології. Почувши мою ствердну відповідь, він сказав: «Ну тоді давай розробляти теми курсових на всі роки навчання, щоб цей матеріал ти використав на п'ятому курсі для написання диплому». З цього моменту й почалось моє навчання на кафедрі археології. Борис Андрійович виявився цікавим оповідачем, завжди був готовий допомогти, підказати. І зараз я зберігаю в своєму архіві чернетки своїх курсових і диплому. Гортаючи їх, перечитую зауваження, написані в кінці роботи, згадую перші свої кроки в університеті, як ми хвилювалися перед захистом першої курсової, як Борис Андрійович терпляче раз у раз пояснював нам як треба писати вступ, розкривати актуальність, визначати причини та наслідки

ВЕНГЕРОВСЬКИЙ Сергій Борисович, викладач Лебединського педагогічного фахового коледжу імені А. С. Макаренка, м. Лебедин Сумської обл.

явищ і процесів. Книги, які він рекомендував, читались легко, першою з них була «Древности Северского Донца». Тому з курсовою особливих проблем у мене не було. Захистив я її на «відмінно».

Проте по-справжньому знайомство з Борисом Андрійовичем відбулося під час археологічної практики. 5 липня 1987 р. моя група приїхала з ним до с. Більськ на місце нашого табору. Нових вражень було багато – польовий табір у лісі, мальовничі пейзажі, річка, залишки старовинних укріплень, і, звісно, – розкопки.

Того року велись вони на Східному Більському городищі. Дисципліна на розкопі була сувора – годину працюємо, тоді перерва. Борис Андрійович забороняв брати воду на розкоп, говорив: «Будете пити воду – буде гірше». Працювати доводилось багато. Важко було до першої знахідки, далі цікавість брала своє. Звісно, більшість знахідок були рядовими – фрагменти кераміки та кістки. Усі ми, практиканти, з цим мотлохом бігали до Бориса Андрійовича. Він завжди уважно оглядав виявлені предмети і говорив: «хорошая находка». Гордий знахідкою практикант біг копати далі, а знахідка відправлялась під стіл. Настрій на розкопі завжди був веселий. Борис Андрійович любив пожартувати, підбадьорити. Працювали без металошукачів, ретельно видивлялись знахідки, копали потихеньку, щоб нічого не пропустити. Борис Андрійович любив непомітно кинути кілька монеток у розкоп, цим самим перевіряючи наскільки уважно студенти працюють. Якщо монетки не знаходили, змушував передивлятися відвал ще раз.

Надзвичайно цікавим був і відпочинок. Ми ходили до річки, збирали підйомний матеріал на полях, ввечері сиділи біля багаття, співали пісні, які складали самі. Так виникла ціла серія пісень про Більське городище. Оскільки Борис Андрійович вимагав, щоб всі лягали спати об одинадцятій, ми тихенько ввечері йшли з табору на наші улюблені місця в лісі або на галявину на краю городища. Там палили багаття, співали пісні, розповідали різні легенди та історії. У студентському фольклорі з'явилося багато легенд і казкових персонажів – поляна жахів, привиди біла Настя та чорний Румун тощо.

Перша в моєму житті археологічна практика справила на мене настільки сильне враження, що я вже не усвідомлював свого життя без Більська. Так я і став членом Скіфослов'янської експедиції на весь період навчання. Власне, я був не один такий. Більська експедиція тих часів була надзвичайно дружньою. Ми часто зустрічалися протягом року й жили, як кажуть, «від Більська до Більська». Навесні, як тільки розтавав сніг ми з кількома друзями обов'язково у вихідні їхали до цього села, ходили по полях, оглядали територію, після чого збирались у Бориса Андрійовича. Саме після цієї наради він і планував наступний сезон. Збори експедиції розпочинались задовго до початку розкопок. Ми допомагали новій практиці зібратися, підказували, що треба мати з собою, який взяти одяг, медикаменти тощо.

Слід зазначити, що професор завжди був душею нашого колективу. Він завжди брав активну участь у наших заходах. По завершенню практики обов'язково проходила посвята практикантів в археологи. І приймав їх у славетне археологічне товариство сам верховний жрець міста Гелон – Борис Андрійович, у білому вбранні та вінку з дубового листя на голові.

Не зважаючи на щирі, товариські стосунки, дисципліна в експедиції була сувора. Підйом о шостій, вихід на роботу, обов'язкове шикування, відбій об одинадцятій. Ми до цього ставились з розумінням, усвідомлюючи, що це необхідно. Велику увагу Борис Андрійович приділяв побуту експедиції. Завжди прагнув організувати нормальне харчування студентів, вимагав ідеальної чистоти та порядку в таборі.

Після завершення навчання я за розподілом поїхав учителювати до школи у Валківському районі. Однак протягом наступних трьох років неодноразово відвідував Бориса Андрійовича. За його порадою у школі я створив археологічний гурток, проводив екскурсії по найближчих пам'ятках. Знання з археології неодноразово допомагали мені в роботі.

А далі життя закрутило... Відпрацювавши три роки, я повернувся до Лебедина. Тільки через десять років знову відвідав Бориса Андрійовича. У Лебединському педагогічному училищі, де я працював, відкривалась нова спеціальність – початкова освіта з поглибленим вивченням історії. Постало питання про викладання нових предметів, зокрема й «Археології України». Наш тодішній директор Анатолій Васильович Удод, випускник історичного факультету Харківського університету 1981 р., порадив звернутися до Бориса Андрійовича: «Поїдь до Бориса Андрійовича,

він хороша людина, допоможе». І ось я знову в його квартирі, у його кабінеті. Борис Андрійович зустрів мене так, ніби й не було довгих десяти років. Ми довго говорили, згадували експедицію, розкопки, давніх друзів і колег. Борис Андрійович допоміг мені з програмою, дав багато порад і методичних матеріалів з «Археології». На жаль, це була наша остання зустріч...

Ось таким був Борис Андрійович Шрамко, видатний вчений, педагог, людина великої життєвої мудрості. Проте пам'ять про нього житиме завжди. Щороку кілька учасників Скіфо-слов'янської археологічної експедиції 80-90-х років збираються в Більську. Ми обходимо територію старого табору експедиції, згадуємо минуле, оглядаємо місця, де стояли наші намети й обов'язково зупиняємося там, де раніше стояв намет Бориса Андрійовича, нашого шановного керівника, який залишив після себе, крім видатних наукових досягнень, теплі людські спогади в серцях своїх студентів.

О. Б. Головко

З НИМ МИ ПОДОРОЖУВАЛИ У ПРОСТОРІ І ЧАСІ

З Борисом Андрійовичем Шрамком я познайомився трохи більше п'ятдесяти років тому. Я тоді був молодим «зеленим» першокурсником історичного факультету Харківського державного університету імені О. М. Горького. Однозначно, що кожен день навчання, кожен мій прихід восени 1970 р. в унікальну будівлю за тодішнім адресом: Харків, площа Дзержинського, 4 – це було якимсь відкриттям, якимсь невеликим чудом. Здійснилася моя давня мрія стати студентом-істориком, і величезною частиною здійснення цієї мрії було спілкування з викладачами головної для мене на першому курсі кафедри давньої історії і археології Валентиною Семенівною Шиловцевою, Володимиром Кузьмичем Міхеєвим, Валерією Олександрівною Латишевою (Устиновою), дещо пізніше (під час другого семестру) – Володимиром Івановичем Кадєєвим. Саме на цій кафедрі я писав під керівництвом В. С. Шиловцевої свою курсову роботу з історії громадянської війни між прихильниками Гая Марія і їх суперниками на чолі із Корнелієм Суллою в Римі I ст. до н.е., а влітку з одногрупниками вирушив на археологічну практику до Севастополя, де вперше побачив Чорне море й унікальну пам'ятку старовини – Херсонес. Там ми під керівництвом В. І. Кадєєва проводили розкопки портової частини міста.

Лідером цієї команди спеціалістів із давньої історії був професор, доктор історичних наук Борис Андрійович Шрамко. Він викладав у першому семестрі порівняно невеликий за обсягом курс історії первісного суспільства. Але до попереднього речення треба зразу зробити певні правки й уточнення. Курс цей відрізнявся від більшості інших історичних курсів, по-перше, величезними хронологічними рамками в сотні тисяч років, по-друге, постійною увагою при його вивченні до природничих дисциплін, без яких не можна орієнтуватися в далекій неписьмовій старовині (наприклад, дендрохронологія, антропологія, металургія, геологія тощо). Другим цікавим моментом були сама процедура здійснення лекції. Виглядала вона приблизно так: дзвенить дзвоник, відкриваються двері, до аудиторії (тоді це була аудиторія IV–65 ім. М. М. Покровського), дещо прикульгуючи, заходить відносно невисока людина, займає кафедру й починає не дуже голосно з певною хрипотою розповідь. Аудиторія завмирає й починається дійство – суперцікава подорож у просторі й часі. Слід сказати, що сам предмет часом не був дуже простим

ГОЛОВКО Олександр Борисович, доктор історичних наук, академік АН Вищої школи України, випускник Харківського університету 1975 р.

для сприйняття, особливо враховуючи те, що його слухали першокурсники, колишні школярі, але професор вмів подати свій матеріал так, що його не тільки сприймали, а встигали зафіксувати в конспектах.

Попри те, що підручники з предмету в нас були, вони серйозно відрізнялися від чіткого авторського курсу Бориса Андрійовича. Тільки пізніше, у 1972 р., університетське видавництво видало підручник з історії первісного суспільства, але й він міг лише стати лише додатком посібником до того комплексу інформації, що нам давав під час лекцій професор Шрамко.

Слід зазначити, що тоді нам не читали якийсь особливий курс вступу до спеціальності, а тому у значній мірі це робили в ході своїх лекцій з конкретних предметів Борис Андрійович, Володимир Кузьмич Міхеєв, інші викладачі. Саме вони з колишніх школярів «робили» студентів. Час тоді був дещо специфічним у плані вимог до належного вивчення праць класиків марксизму-ленінізму. Борис Андрійович вимагав від нас доброго знання трактату Ф. Енгельса «Виникнення родини, приватної власності і держави», а на лекціях часом був вимушений займатися невдячною справою – пояснювати, чому деякі позиції праці класика не відповідають сучасним знанням про життя первісної людини.

Знання про нашого професора досить швидко розширилися під час лекцій з археології Володимира Кузьмича Міхеєва, який нам багато розповідав про відомих вчених, у тому числі про свого вчителя Б. А. Шрамка, рекомендував прочитати його працю «Древности Северского Донца» – захоплюючий без перебільшення бестселер з історії та археології Східної України з найдавніших часів до середньовіччя. Саме тоді я дізнався, що Борис Андрійович був учасником війни – командиром артилерійської батареї, зазнав важкого поранення, звільняв мій рідний Харків, а після війни протягом більше тридцяти років археологічних робіт зробив величезні відкриття в вивченні скіфських, сарматських, слов'янських та інших пам'яток, здійснив фактично докладне синтетичне дослідження минулого населення басейну Сіверського Дінця. Влітку 1971 р. мені вдалося купити чудову книгу Б. М. Гракова «Скифы», де я знайшов величезну кількість посилань на дослідження Шрамка. Набагато пізніше я довідався, що Борис Андрійович вважав своїми вчителями не тільки харківського професора С. А. Семенова-Зусера, а й відомих московських вчених Б. М. Гракова і Б. О. Рибакова.

Окрасою приміщення на п'ятому поверсі університету, де розміщувався історичний факультет, були археологічний музей і камеральна лабораторія, які значною мірою були створені зусиллями Б. А. Шрамка. Колись на практиці я склеїв з уламків горщик, що належав давнім слов'янам, і був страшенно задоволеним цим фактом. На жаль, наприкінці мого навчання спочатку музей, а потім лабораторія, які були «фірмовими ознаками» факультету, були перенесені у будинок на вул. Трінклера, 8, що, однозначно, скоротило коло їх відвідувачів.

У січні 1971 р., саме в ті дні, коли Борис Андрійович святкував свій п'ятдесятилітній ювілей, ми здавали іспит з історії первісного суспільства. За формою екзамен носив форму бесіди. Професор ставив студенту запитання, на які той мав давати відповіді. Сам іспит в Бориса Андрійовича став для мене серйозним повчальним уроком. Хоча й не дуже приємним. Через певне хвилювання (таке враження, що це було вчора) я не зумів зосередитись і заплутався у викладі хронології стародавньої історії. Оцінка «добре» на останньому іспиті на тій першій у моєму житті сесії після двох «п'ятірок» дещо зіпсувала настрій. А головне, мені було дуже незручно перед професором.

У другому семестрі першого й першому семестрі другого курсу Борис Андрійович читав близькі до попереднього курсу лекції «Основи етнографії». Головну увагу при викладанні цього предмету професор приділяв розповідям про життя екзотичних з позиції сучасної цивілізації народів: аборигенів Австралії, Нової Зеландії, тихоокеанських архіпелагів, індіанців Америки тощо. Цей курс, як і попередній, показав величезну ерудицію й захопленість вченого пізнанням всесвіту, різних країн і народів. Не випадково, що серед рекомендованих нам тоді книг були мемуари про подорожі видатного мандрівника й вченого Тура Хеєрдала, про його мандрівки на плоту «Кон-Тікі», папірусових човнах «Ра» і «Тигріс». У значній мірі під впливом лекцій професора я почав збирати книжки про різні країни й народи. Тоді ж я дав Борису Андрійовичу прочитати щойно придбану дуже цікаву книгу В. Я. Голанда «Планету открывали сообща». У ній, зокрема, розглядаються різні версії про появу людей на островах Полінезії, Меланезії і Мікронезії. Цю книгу я й досі зберігаю у своїй бібліотеці.

Борис Андрійович був чудовий і дуже ерудований співрозмовник. До нього завжди можна було підійти з проханням відповісти на якесь складне запитання або прокоментувати вихід тієї чи іншої книги. Зокрема, пам'ятаю як ми розпитували професора про його ставлення до виходу в 1972 р. нового перекладу твору давньогрецького історика Геродота, який зробив Г. А. Стратановський, або книги Б. О. Рибакова «Геродотова Скифия». Цікавою рисою Б. А. Шрамка було його бажання допомогти, якщо це стосувалося серйозної справи. Наприкінці 70-х років я мав можливість покористуватися друкарською машинкою з латинським шрифтом Бориса Андрійовича, яку він надав для роботи над збірником з історії Хотинської війни 1621 р. історику Ною Самойловичу Рашбі (тоді мені треба було вдрукувати посилання на іноземній мові до моєї статті для «Українського історичного журналу»).

У 1976-1980 рр. мені пощастило працювати викладачем з погодинною оплатою на кафедрі історіографії та середніх віків, яка після реорганізації стала називатися кафедрою історіографії, джерелознавства та археології. Тоді я отримав можливість більше, ніж раніше, спілкуватися зі своїми недавніми вчителями та наставниками: Борисом Андрійовичем Шрамком, Юрієм Йосиповичем Журавським, Борисом Петровичем Зайцевим, моїм другом Сергієм Михайловичем Куделком. Особливо плідною виявилася моя взаємодія з чудовим знавцем археології і ранньосередньовічної історії Східної Європи, прекрасною людиною В. К. Міхеєвим. Від нього я багато дізнався про давніх гунів, аварів, булгар, аланів, угрів, Хазарський каганат. Я часто бував вдома у Володимира Кузьмича, який мав чудову бібліотеку й охоче давав свої книги для ознайомлення. Влітку 1979 р. я взяв участь в експедиції В. К. Міхеєва до селища Суха Гомільша на р. Сіверський Донець, де досліджувалися цікаві артефакти давніх аланів і протобулгар (носіїв салтівської археологічної культури) – мідні котли, списи, стріли, шаблі тощо. Під час зустрічей з Кузьмичем (як його називали близькі друзі) мій старший колега часто розповідав про свого вчителя Бориса Андрійовича, наводив цікаві факти з численних експедицій професора.

Останній епізод мого спілкування з професором Б. А. Шрамком прийшовся на початок 80-х років. Тоді в часописі «История СССР» академік Б. О. Рибаков надрукував (у зв'язку з підготовкою до 1500-річчя Києва) тези майбутньої книги з минулого Східної Європи – «Концепція передісторії Київської Русі», а редакція «Українського історичного журналу» вирішила на своїх сторінках провести «круглий стіл»-обговорення зазначених тез авторитетного вченого. Я, тоді вже аспірант київського Інституту історії, запропонував згаданій редакції залучити до обговорення тез Рибакова знаного харківського вченого, а вже після отримання згоди домовився з Борисом Андрійовичем про підготовку його тексту. Слід відзначити, що професор підготував свою візію в чітко зазначені терміни й дуже професійно. Після виходу матеріалів «круглого столу» у розмові зі мною Борис Андрійович не приховував свого задоволення стосовно своєї участі в обговоренні.

У своєму житті мені пощастило зустрітися з багатьма відомими науковцями, навіть вдалося бути присутнім на зустрічі з людиною-легендою Туром Хеєрдалом, коли на початку 90-х років він приїздив до Києва. Але, безумовно, такою ж легендою був харківський професор Борис Андрійович Шрамко – Учитель із великої літери, про якого, вочевидь, треба писати не невеликі нариси, а книги...

М. Н. Григорьянц,
Г. В. Бейдин

ОН БЫЛ И НАВСЕГДА ОСТАНЕТСЯ ДЛЯ НАС САМЫМ ПЕРВЫМ И ГЛАВНЫМ НАСТАВНИКОМ В АРХЕОЛОГИИ

Мы познакомились с Б. А. Шрамко в 1966 г. Тогда ученики 8-го класса 45 школы г. Харькова мы просто бредили археологией, которая представлялась нам самой интересной, захватывающей и романтичной из всех наук. Археологических кружков тогда еще не было и нас по протекции близкой родственницы одного из авторов данных воспоминаний, которая работала в ХГУ им. А. М. Горького (так тогда назывался наш университет им. В. Н. Каразина), устроили в качестве добровольных помощников для обработки археологического материала в камеральную лабораторию Археологического музея университета при кафедре древней истории и археологии. Руководил кафедрой Б. А. Шрамко, ранее известный нам по многочисленным научным трудам, и прежде всего по его известной монографии «Древности Северского Донца». Естественно поэтому мы ожидали увидеть важного и степенного ученого, к которому как-то неловко было бы и обращаться и который на нас, детей, не обращал бы никакого внимания. Приятной неожиданностью было уже первое знакомство с Борисом Андреевичем, моложавым и очень подвижным человеком, не обладающим и тенью спеси. От него исходила, как сейчас модно называть, определенная «аура» доброты и понимания, смешанная с тонким юмором. Работали мы тогда с помощниками и аспирантами Бориса Андреевича, которые учили нас подбирать, клеить и гипсовать сосуды, отмывать от земли черепки, шифровать находки и многому, многому другому, что впоследствии нам очень пригодилось. Пользуясь случаем, хотелось бы вспомнить добрым словом наших первых наставников археологии, тогда просто преподавателей В. П. Андриенко, В. К. Михеева, лаборанта Виктора Куринько, которые работали под руководством Б. А. Шрамко. Нередко, засидевшись до самого вечера в камералке, мы специально не спешили уходить домой, дожидаясь прихода туда Бориса Андреевича, который частенько перед концом рабочего дня нас посещал и смотрел на «плоды наших трудов». Наша работа ему нравилась, он умел похвалить так, что сразу поднималось настроение, иногда рассказывал различные «археологические истории» из своей богатой практики. Слушая его, мы просто млели от удовольствия и гордости – сам профессор Шрамко сидит с нами и беседует. Для нас эти вечерние беседы с Борисом Андреевичем были настоящим праздником.

БЕЙДИН Георгій Володимирович, краєзнавець, нумізмат, начальник сектора НПО «Хартрон, м. Харків.

ГРИГОРЬЯНЦ Михайло Миколайович, краєзнавець, м. Харків.

Вперше опубліковано: Григорьянц, М. Н., Бейдин, Г. В. 2011. Он был и навсегда останется для нас самым первым и главным наставником в археологии. В: Посохов, С. И. (отв. ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90–летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, с. 12–13.

На всю жизнь запомнилась нам археологическая экспедиция в Бельск в июле 1967 г. под руководством Б. А. Шрамко. Это была наша первая экспедиция, и среди всех её участников мы были самые молодые и, наверное, поэтому отношение к нам Бориса Андреевича было соответствующим. Объем работ на раскопе у нас был такой же, как и у практикантов, такой же по площади участок, те же три штыка в день, но он нас оберегал от бытовых трудностей – всегда следил, чтобы не перегревались на солнце, чтобы на нас были головные уборы, категорически запрещал брать на раскопки в термосах крепкий чай и т.д. И если замечал, что кто-то начинал выдыхаться, то ненавязчиво направлял на другую, более легкую работу, например на геодезическую съемку Западного городища. Занимался даже нашим «нравственным» воспитанием, запрещая при нас студентам-практикантам употреблять некоторые «вольные» выражения и рассказывать соответствующие анекдоты. Чувствовалась прямо-таки «отцовская» забота. До сих пор вспоминаются чудесные экспедиционные вечера после ужина у костра. Рассказы Бориса Андреевича, его воспоминания о встречах и работе с людьми, которые уже тогда для нас были легендой, его военные воспоминания – все это буквально завораживало. Вспоминается вечер на Ивана Купала, когда в полночь Борис Андреевич повел студентов-практикантов на старицу Ворсклы, туда, где когда-то была водяная мельница и прослеживались её остатки. Его рассказ об этом народном празднике, о цветущем папоротнике, о русалках и водяных, был «проиллюстрирован» студентами старшекурсниками, которые играли роль русалок и водяных, «резвясь» в водах бывшего омута, пугая студенток–первокурсниц. А песни под гитару, которые звучали у костра... Автором слов к некоторым был Борис Андреевич. Все это врезалось в память на всю жизнь. А в экспедиционных буднях это быт взыскательный и требовательный руководитель, поражающий своими энциклопедическими знаниями, делящийся своим опытом со своими учениками. Вспоминаются почти комические эпизоды, когда Борис Андреевич показывал нам, как скифы пользовались в бою пращей и стреляли из лука. Для этой цели были сделаны специальные модели, и сам Шрамко выступал в роли скифа.

В дальнейшем наша жизнь сложилась так, что мы так и не стали профессиональными археологами, избрав себе технические специальности, но на всю жизнь археология как была, так и осталась с нами, и не уйдет из нашего сердца никогда, и в этом огромная заслуга нашего первого наставника Б. А. Шрамко.

С. Л. Дударев

НА СТРЕЖНЕ НАУЧНЫХ СВЯЗЕЙ

Выдающийся советский и украинский ученый-археолог второй половины XX – начала XXI в. Борис Андреевич Шрамко был заочно знаком мне со слов моего учителя В. Б. Виноградова еще в студенческие годы. С В. Б. Виноградовым Б. А. Шрамко связывали многолетние добрые научные связи. Как и многие другие контакты Учителя, они достались мне по «наследству». И оно оказалось весьма благотворным.

Мое личное знакомство с Б. А. Шрамко произошло в 1983 г., когда он был назначен 1-м оппонентом по моей кандидатской диссертации «Ранний этап освоения железа на Центральном Предкавказье и бассейне р. Терек (IX–VII вв. до н.э.), защищенной 30.03.1983 г. в Институте археологии АН УССР. Мое появление здесь было неслучайным. Оно явилось результатом длительного творческого взаимодействия В. Б. Виноградова и создаваемой им Школы с другим корифеем украинской и советской археологии – А. И. Тереножкиным. Мой руководитель не раз выступал в ИА АН УССР оппонентом на защитах молодых тогда украинских коллег (В. Ю. Мурзин, Е. П. Бунятян, С. В. Полин, С. А. Скорый и др.) – учеников Алексея Ивановича и его супруги, крупного скифолога В. А. Ильинской. Вполне вероятно, что именно Тереножкин мог бы стать моим научным «крестным»? Мы переписывались, обменивались научной информацией и литературой, но 14.05.81 г. Алексея Ивановича не стало.

Очевидно, что завершение оформления моей научной квалификации зависело от этих двух очень сильных внешних полюсов, притягивавших нас, тогдашних грозненцев, к себе. Само по себе это неслучайно. Ведь в Украине существовали (и существуют!) две сильные научные школы, в Киеве и Харькове, которые оказались очень близки по научным воззрениям моему руководителю и мне. Конкретно, одной из причин взаимного научного тяготения было то, что мы с Учителем, отдавая должное увлеченным исследованиям «фаната» киммерийцев А. И. Тереножкина, также полагали, что этот древний народ Северного Причерноморья оказал большое влияние на население Северного Кавказа. Между тем, ряд московских, а также северокавказских коллег (В. И. Козенкова, В. И. Марковин, В. Г. Котович, Н. В. Анфимов и др.), занимавшихся предскифской тематикой, были по своим убеждениям, «автохтонистами». Это было причиной полемик, порой

ДУДАРЄВ Сергій Леонідович, доктор історичних наук, професор кафедри загальної та вітчизняної історії, Армавірський державний педагогічний університет, заслужений діяч науки Кубані, Почесний працівник освіти РФ, дійсний член (академік) Міжнародної академії інформатизації й Суспільної академії наук, культури й освіти Кавказу, м. Армавір, Росія.

весьма жестких, ареной которых выступали авторитетные «Крупновские чтения».

Впрочем, и между признанными лидерами украинских научных школ не было единства во взглядах по поводу тех или иных проблем науки. И однажды я стал невольным свидетелем этого. В 1978 г., во время XVII сессии Института археологии АН УССР в Ужгороде (где состоялось мое личное знакомство с А. И. Тереножкиным и В. А. Ильинской), во время одного из перерывов я в компании с Варварой Андреевной и Е. П. Бунятян дышал свежим апрельским воздухом на лавочке. И тут Ильинская, среди прочего, вспомнила о своей недавней жесткой критике Бориса Андреевича за его «гелонскую» гипотезу[1]...

Как бы то ни было, но наши украинские коллеги были нам дороги, независимо от своих научных баталий, которые никак не могли повлиять на наше позитивное восприятие научных разработок Киева, Харькова и др.

Возвращаясь же к Б. А. Шрамко, нужно сказать, что уникальный опыт исследователя, которым он обладал, был связан не только с его многолетними раскопками незаурядного, масштабного памятника европейского (и не только) значения – Бельского городища. Я хорошо помню, что еще в конце 1960-х – 1970-е гг. Борис Андреевич вместе с Л. Д. Фоминым и Л. А. Солнцевым[2] опубликовали ряд работ, в которых присутствовали ценные результаты металлографического анализа древнего черного металла периода раннего железа из памятников Восточной Европы и их интерпретация. Исследования харьковских специалистов были прорывными в области изучения древних технологий населения Юго-Восточной Европы, новым словом в науке, и находились, говоря сегодняшним языком, в тренде, наряду с изысканиями московских и киевских ученых. Сочетание естественно-научных методов с традиционными было отличительной чертой работ Б. А. Шрамко в области археологии раннежелезного века в тот период, когда использование этих методов являлось достоянием только наиболее продвинутых археологов СССР.

Мне в то время были важны разработки Бориса Андреевича по предскифскому и раннескифскому времени. В частности, ценным подспорьем для исследований стала известная статья Б. А. Шрамко «Из истории скифского вооружения»[3]. Причем, мы с В. Б. Виноградовым оказали помощь Борису Андреевичу при работе над ней, отправив ему несколько железных и биметаллических предметов из памятников раннежелезного века Северного Кавказа, например, рукоять бронзово-железного кинжала из окрестностей г. Кисловодска[4]. Анализ металла этой рукояти, сделанный Л. П. Грубник-Буйновой, позволил установить его принадлежность к Волго-Камской химической группе. Это, в свою очередь, помогло зафиксировать влияние Среднего Поволжья на Северный Кавказ[5], которое подтвердилось совсем недавно фактами, говорящими о прямом перемещении населения из Поволжья на Кавказ в эпоху раннего железа[6]. Б. А. Шрамко и Л. А. Солнцев по моей просьбе обследовали и некоторые другие предскифские железные изделия из Предкавказья[7]. Эти и иные исследования Бориса Андреевича и его соавторов были действенно востребованы нами при написании докторской диссертации, защищенной в конце 1990-х гг.[8] – времени переосмысления ранее достигнутого. Становилось ясно, что картина киммерийско-кавказских связей была сложней, чем представлялось ранее. Те или иные формы материальной культуры «киммерийского» облика, на самом деле, имели не

---

[1] Ильинская, В. А. 1977. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном. В: Тереножкин, А. И. (отв. ред.). *Скифы и сарматы*. Киев: Наукова думка, с. 73–95.

[2] Изыскания Б. А. Шрамко в данной сфере происходили также с помощью Л. П. Грубник-Буйновой (см. ниже).

[3] Шрамко, Б. А. 1984. Из истории скифского вооружения. В: Черненко, Е. В. (отв. ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 22–39.

[4] Ее любезно передала автору на исследование зав. фондами Кисловодского краеведческого музея Е. М. Джанаева.

[5] Дударев, С. Л., Фоменко, В. А. 1996. *Новые данные о связях Центрального Предкавказья с Поволжьем в эпоху раннего железа*. Научное издание. Армавир.

[6] Дударев, С. Л. 2020. Еще раз о связях Северного Кавказа с Волго-Камьем в эпоху раннего железа. В: Гаджиев, М. С. (отв. ред.). *Археологическое наследие Кавказа: актуальные проблемы изучения и сохранения. XXXI Крупновские чтения. Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию Крупновских чтений и 50-летию Дербентской археологической экспедиции*. Махачкала, 20-25 апреля 2020 г. Махачкала: Мавраевъ, с. 215–217.

[7] Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. А. 1997. О результатах исследования железных изделий из находок на Северном Кавказе. В: Дударев, С. Л. (отв. ред.). *Некоторые вопросы культурных и этнических связей Северного Кавказа в эпоху поздней бронзы – раннего железа*. Армавир (б. и.), с. 71–76.

[8] См. монографию по ней: Дударев, С. Л. 1999. *Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху*. Армавир.

только степной, но в большей степени местный, а порой и волго-камский (см. выше) генезис. Однако своим распространением на Северном Кавказе, прежде всего, в его западной и центральной частях, эти формы, на наш взгляд, были обязаны мощному политическому давлению именно степняков – киммерийцев и древнейших скифов, заставлявших местное население – племена протомеотов и ранних меотов, носителей кобанской культуры, востребовать весь свой потенциал и перевооружаться.

После защиты в Киеве мы постоянно переписывались с Б. А. Шрамко. В 1987 г. он прислал мне свою известную монографию о Бельском городище: широкий кругозор, глубокое знание обильного и выразительного материала, чутье незаурядного ученого, наконец, верность и последовательность своим научным взглядам, торжествовали[9]. Параллельно со связями с Харьковом, олицетворяемым Борисом Андреевичем, завязывались контакты и с другими вузовскими центрами Украины, например, с Днепропетровским университетом, откуда приходили ко мне и интересные сборники, в том числе с работами коллег и учеников Шрамко, где я, в частности, черпал для себя интересные факты о находках предскифских изделий из кавказского металла в левобережной Лесостепи[10] и т.д.

В 1992 г. мне, моим товарищам и коллегам пришлось покинуть малую родину, г. Грозный, и уехать на Кубань, в г. Армавир. И все же научные и человеческие связи удалось сохранить.

Годы, однако, шли. Так получилось, что во второй половине 2000-х гг. я все больше отходил от археологии. Учитель старел, силы его уходили, необходимо было все чаще подставлять плечо, а то и заменять ученого на том направлении, которое стало приоритетным для В. Б. Виноградова еще с конца 1970-х – истории русско-северокавказских отношений. Требовал осмысления и собственный жизненный и научный опыт, связанный с краем, в котором были прожиты долгие годы. В 2008 г. из печати вышла моя книга «Это было недавно, это было давно...», посвященная истории моей семьи в контексте прошлого г. Грозного. Одним из первых научных партнеров, получивших от меня это издание, был Борис Андреевич. Он давно вызывал у меня не только уважение, как ученый, но и как человек, чем-то напоминая мне моего отца, неожиданно ушедшего из жизни в 1984 г. Профессор Шрамко поблагодарил меня за книгу, полученную им накануне майских праздников...

Чрезвычайно приятным было приглашение в сборник научных трудов, посвященный 90-летию Бориса Андреевича, где мною были опубликованы новые артефакты эпохи раннего железа с территории Северного Кавказа[11]. Как было сказано в одном давнем фильме: «старая любовь не ржавеет». Археология, хотя и потесненная реалиями последних 15 лет, жива в моем сердце.

Завершая свое небольшое эссе, не могу не отметить того, что мне очень дорого то, как многочисленные ученики и последователи чтут память своего Учителя. Большим их достижением было недавнее прекрасное капитальное издание сборника трудов Бориса Андреевича Шрамко, которые читают нынешние студенты и аспиранты ХНУ, специалисты на всем евразийском пространстве и, возможно, не только. Эстафета поколений продолжается. А это залог того, что важные научные свершения замечательного харьковского мэтра получат дальнейшее продолжение в делах его последователей и единомышленников.

---

[9] Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

[10] Буйнов, Ю. В., Грубник-Буйнова, Л. П. 1985. Бронзовые изделия предскифского периода из Днепровского Лесостепного Левобережья. *Проблемы археологии Поднепровья. Межвузовский сборник научных трудов*. Вип. 2, Днепропетровск, с. 108–119.

[11] Дударев, С. Л. 2011. О комплексах и находках эпохи раннего железа с территории Северного Кавказа. В: Посохов, С. И. (отв. ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, с. 125–137.

В. П. Заблоцький

ПІДНЯТИСЯ ДО ОППІДУМУ

Навчання несе насолоду. Виснаження над книжками, що межує з якимось просвітленням чи катарсисом. Вивчення джерел – як занурення. Але для студента конче важливим є не тільки знання суто книжкове. Багато значить можливість живого, безпосереднього спілкування із особистостями, які творять і уособлюють науку, виступають своєрідним еталоном науковця, наочним прикладом академічної й людської прискіпливості, допитливості, сумлінності та інших дослідницьких чеснот.

Таких особистісних еталонів завжди небагато. То ціннішим є досвід спілкування з ними. Просто побачити їх на власні очі. Отримати уявлення про справжній масштаб наукового пошуку, про дійсно проблемне мислення, про те, що воно означає – проголошувати й обстоювати свою позицію.

Часи мого навчання на історичному факультеті Донецького державного університету (1978-1983 рр.) були насичені спілкуванням зі справжніми істориками. Чимало наших місцевих викладачів були саме такими. Але до нас приїздили із своїми лекціями й спецкурсами знані фахівці з великих академічних центрів. Слухали цих вчених студенти відповідної спеціалізації, але заохочували до занять із ними і студентів молодших курсів. Лектор протягом тижня читав три пари на день, такий інтенсив завжди справляв враження. Ми мали можливість почути, зокрема, московського медієвіста, славетного культуролога Арона Гуревича, ленінградського фахівця з історії середньовічної Італії та Ренесансу Віктора Рутенбурга (який, до слова, колись іще до війни вчителював у Донецьку), блискучого знавця російської історії XIX століття Миколу Троїцького (Саратов) та інших.

Уже наприкінці першого семестру на першому курсі ми прослухали цикл лекцій з методології археологічної науки, що з ним до нас приїхав визначний український археолог і теоретик науки Юрій Захарук, який на той час працював в Інституті археології АН СРСР у Москві. Ми отримали немовби щеплення, яке вкорінило в нас певний інтерес до наукознавства, тонкощів термінології, визначення базових понять, які тільки з першого погляду здаються очевидними. Варто зазначити, що тоді, наприкінці 70-х, археологія була не настільки догматизованою та ідеологізованою, як інші галузі суспільствознавства та, зокрема, історичної науки. І це породжувало до неї особливий інтерес.

ЗАБЛОЦЬКИЙ Віталій Петрович, доктор філософських наук, професор, м. Київ.

Досі пам'ятаю оте святкове піднесення, коли ми почули, що на факультеті читатиме свій спецкурс Борис Андрійович Шрамко. Його ім'я було вже нам добре відомим. Адже на факультеті викладали його учні – наш декан, професор Алла Олексіївна Моруженко й доцент Владислав Петрович Андрієнко. Обидва були скіфологами. Алла Олексіївна досліджувала оборонні споруди епохи раннього заліза, а Владислав Петрович вивчав землеробські культи населення Лісостепової Скіфії. Власне, саме А. О. Моруженко й запрошувала свого вчителя на наш факультет.

Протягом тижня аудиторія 38 на нашому третьому поверсі була заповнена слухачами з усіх курсів. Спецкурс Бориса Андрійовича присвячувався ранньому залізному віку Європи, але зміст його виходив за оголошені межі й торкався різноманітних проблем і археології України, і Центральної Азії, і Китаю тощо.

Зізнаюся, що Борис Андрійович одразу здався мені високим на зріст – як і годиться постаті легендарній. Він ввійшов до аудиторії, помітно кульгаючи і спираючись на ціпок. Згодом нам стало відомо, що в роки війни Шрамко був офіцером-артилеристом, отримав кілька нагород, був важко пораненим у бою (після одужання повернувся до лав діючої армії). Але професор майже не сідав на стілець, – він переважно ходив між рядами, і його думки, коментарі, питання й відповіді немовби народжувалися прямо на наших очах. Він постійно спілкувався з нами – безперервно ставив запитання й так само відповідав на запитання, які виникали в аудиторії.

У центрі уваги були переважно кельти. Вони вперше постали перед нами (кажу про першокурсників, якими ми були взимку на початку 1979-го) не тільки як варвари і хрестоматійні вороги Риму, а й перш за все – як носії високорозвиненої культури, винахідники, поети, воїни тощо. Борис Андрійович відкривав нам цю кельтську terra incognita, кельтську Атлантиду – і відчувалося його шанобливе ставлення до усього, у чому могли знайти свій прояв кмітливість і заповзятливість великого народу.

На екрані з'являлися численні зображення різноманітних артефактів, про кожний з яких Б. А. Шрамко міг розповідати довго й навіть закохано. Це був такий собі жанр історичного екфрасісу (що, вочевидь, властиве археологам, і це не дивно), коли ви починаєте опановувати поетику речового світу, красу форм і технологій, коли навіть якісь дрібні предмети знаходять своє неповторне місце у світі. Окремі моменти з історії боротьби кельтів із Римом Шрамко відтворював із справжньою художньою майстерністю. Чого варті, наприклад, сторінки облоги і штурму Алезії...

Цікаво, що отой спецкурс про залізний вік безпосередньо вплинув на мене. Ні, я не став археологом, хоча згодом провів на розкопках чимало місяців. Якось Борис Андрійович відійшов від безпосередньої теми лекції і звернувся до спогадів. Він розповів про те, що від кельтського світу до сьогодні збереглися десятки рефугіумів та оппідумів. Рефугіуми – то такі особливі місця, де переховувалися під час небезпеки люди та худоба. Оппідуми – то вже щось на кшталт фортеці із гарнізонами, стінами, баштами та іншими ознаками фортифікаційного мистецтва. Звичайно, оті споруди розташовувалися у важкодоступних місцях.

Так от, одного разу Борис Андрійович брав участь у міжнародній конференції за кордоном (чомусь запам'яталося, що це було в Югославії, хоча це могла бути й Франція). Напередодні вихідного учасникам повідомили, що для бажаючих буде організовано сходження в гори – з довгими крутими підйомами, зі стежками над урвищами. А наприкінці підйому – він, кельтський оппідум. Зрозуміло, Шрамку з огляду на його травмовану ногу шанобливо запропонували спокійну програму без навантажень. Борис Андрійович посміхнувся, згадуючи про ті пропозиції: «Ні, я відразу дав зрозуміти, що мене дуже й дуже цікавить отой оппідум. Я його ще не бачив, але то була немовби мрія археолога! Запевнив, що жодних проблем зі мною не виникне й усе сходження – під мою відповідальність. Допитливість – вона ще й не до таких гір покличе! Коротше кажучи, вдерлися ми справді високо, навіть крізь якісь тумани довелося йти. Особливої небезпеки, як на мене, не було. Дещо втомилися – але усі однаково. Зате коли ми дісталися оппідуму, я облазив там геть усе: і стіни, і башти, і підвали, і рів, і всі підходи. Коли б мені ще трапилася така нагода?!»

Ця розповідь запала мені в душу. Згодом в усіх подорожах для мене ніколи не виникало питання: чи підніматися під отой купол? Чи дертися крутими сходами нагору, до верхівки башти? Чи злазити по хиткій драбині дивитися на гончарну піч? Я завжди згадував постать Археолога Шрамка, його усміхнене обличчя й риторичне запитання: «Коли б мені ще трапилася така нагода?!»

Скільки їх буде отих оппідумів – треба до них йти, поки ноги носять. Є з кого брати приклад.

* * *

Наступними роками були ще зустрічі із Борисом Андрійовичем. Як можна забути літо 1983-го р., коли довелося побачити його в полі на Більському городищі. Вицвілий на сонці тент, напнутий на жердинах – під ним у затінку, просто над розкопом сидить Шрамко. Його постать нагадувала отих величних полководців-самураїв з епічних фільмів Куросави.

Мені довелося згодом спілкуватися із тими, кому пощастило слухати інші курси Бориса Андрійовича – історію Стародавнього світу, нумізматику, основи польових досліджень тощо. Із таким самим знанням справи – як про ту ж Алезію – Шрамко розповідав про правильні способи полювання на мамонта – немовби узагальнюючи власний багатий досвід.

Один з моїх друзів згадував, яке глибоке враження на нього справили дбайливо збережені Борисом Андрійовичем офіцерські блокноти із таблицями стрільб, обрахунками, кресленнями та малюнками траєкторій. Ґрунтовність вченого – вона була дуже корисною й доречною, коли офіцер Шрамко керував нищівним вогнем гармат.

До речі, про блокноти Шрамка існує відомий апокриф, що переповідали нам його учні. Вже після війни, коли фронтовик-орденоносець повернувся до університетської аудиторії, довелося йому складати іспит з німецької мови. Знав її Борис Андрійович непогано – ще до війни давав приватні уроки, та й, очевидно, отримав неабиякий досвід практики на фронті. Але природня ґрунтовність не дозволила просто так з'явитися на іспит. Борис Андрійович занотував в акуратному записнику усе, що вважав найважливішим у німецькій граматиці – каліграфічно, тушшю, найтоншим археологічним пером. Але ж скористатися своїм рукотворним посібничком на екзамені не вдалося. Записник впав на підлогу. Суворий екзаменатор попросив передати йому записник, а Бориса Андрійовича запросив на перескладання. Не встиг Шрамко дійти й до середини коридору, як його покликали повернутися до аудиторії. Викладач гортав вилучений записник і не міг утриматися від захоплення: «Це ж треба! Яке проникнення до структури мови! Як лаконічно й вишукано! Давайте залікову книжку! Відмінно!!!».

Так, уже змолоду Борис Андрійович був серйозним, відповідальним, сумлінним – інакше він не зміг би зробити за одне життя – нехай і доволі довге – стільки, що під силу хіба що цілим великим колективам. Втім, натура справжнього археолога ледь не закономірно передбачає схильність до жартів, усіляких витівок і розіграшів. Працюючи у повоєнні часи в експедиції свого наукового керівника – знаного археолога Семенова-Зусера – Борис Андрійович разом із експедиційним художником Іващенком майстерно виготовляли з підходящих матеріалів різноманітні «артефакти» й залишали їх у катакомбах. Фантазія молодих жартівників примушувала надовго замислюватися знаного корифея.

* * *

Він відійшов у Вічність. Якось я почув, що наша душа в потойбічному світі отримує – може, на певний час – можливість дізнатися відповіді на всі питання, які мучили її за життя. Тобі можуть відкритися таємниці, що закриті назавжди для живих. А скільки таких таємниць в одній тільки археології!

Ні, не шукав спокою Великий Вчений і Велика Людина – Борис Андрійович Шрамко. Там, у небесному оппідумі, – чи Небесному Гелоні? – він міркує над нескінченними таємницями. Він – покровитель племені польовиків і теоретиків. Він оберігає усіх нас. А ми пам'ятаємо й любимо його.

О. Є. Кислий

ВОРОТА ГЕЛОНУ

Моє, ще учня середньої школи, перше знайомство з відомим вченим, професором, завідувачем кафедри стародавньої історії та археології Борисом Андрійович Шрамко спочатку було заочним, проте знаковим.

Археологом я себе бачив з шести років, коли мати і батько після сімейного перегляду якогось фільму про болгарських археологів пояснили, що ті люди, які щось знаходять в землі, саме археологами й називаються. До того я себе ніяк і ніким не бачив, бо більше дивився під ноги, у землю, намагаючись щось цікаве знайти. А цікавого в моїй рідній землі у передгір'ї Карпат так було багато – давні монети німецькі, румунські, угорські, уламки старовинного посуду, мінерали та ін. Десь після восьмого класу вже в селі Ямному на Сумщині, коли хлопцям-однокласникам не віддавали документи для вступу до міських навчальних закладів, – бо агітували їх поповнити армію працівників сільського господарства, – я зметикував завчасно потурбуватися про майбутнє й написав листа до «Комсомольської правди» з проханням роз'яснити, як після сільської школи стати археологом. Невдовзі прийшов жаданий лист за підписом Котенко (запам'яталось прізвище), у якому повідомлялось, що стати астрономом (саме так!) можна після навчання в Московському чи Ленінградському університеті.

На той час я вже знав, що розвідки приносять результат тільки в разі наполегливості, мав на своєму рахунку обстеження городище Вольне Білгородської засічної смуги, відкрив поселення дніпро-донецької культури на південь від села Стрілецьке Великописарівського району Сумської області на мису, що видавався в бік р. Ворскли. Поряд, на північ, знайшов поселення ранніх слов'ян, а також сторожовий пункт козаків під селом Вольним на високому березі Ворскли. Самовільні розкопки останнього дали глиняну чорну козацьку люльку з квіточками, залишки парчевої тканини, рештки кружального посуду. Отож, Котенко просто не знав з ким має справу. З другого разу «Комсомольська правда» відповіла майже правду: щоб стати археологом треба навчатися там самісінько – у Московському або Ленінградському університеті.

І тут доля на велосипеді у вигляді студента-математика Харківського університету (ХДУ), схожого на Шуріка з відомого фільму «Кавказька полонянка», приїхала прямо до нашої сільської школи. Той студент гостював

КИСЛИЙ Олександр Євгенійович, доктор історичних наук, м. Сімферополь.

Вперше опубліковано: Кислий, О. Є. 2011. Ворота Гелону: Посохов, С. И. (отв. ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90–летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, с. 20–23.

у батьків у сусідньому російськомовному селі Вольному, мав комсомольське завдання розповідати в найближчих сільських школах про математичний факультет ХДУ. Він приїхав до Ямного, поставив «вєлік» біля шкільного паркану й пішов до директора школи зі своєю комсомольською агітацією. Коли він вийшов на вулицю, то велосипеда вже не було. З криками: «Увелі вєлік, увелі вєлік!» він бігав вулицею, але на нього ніхто уваги не звертав і допомагати не збирався, адже традиції Дикого поля, розкинутого на південь від Вольного, ще подекуди свято шанувались. Я наважився підійти до студента й запитав без особливої надії під враженням Котівських листів, чи є археолог в Харківському університеті, у якого можна навчатись. Оскільки я був секретарем комсомольської організації школи, то мені вчителі вже розповіли про ту його агітацію ставати математиками. Отже, у ситуації майже бойовій, з виряченими очима й захлинаючись від гніву, студент-математик, не вагаючись ні секунди, виголосив вердикт: «Есть такой археолог, этот археолог – професор Шрамко!».

...І я опинився біля чудесних, незабутніх Воріт Гелону.

Вже студентом історичного факультету університету я показав Борису Андрійовичу свої археологічні знахідки з дальніх околиць села Вольного, продемонстрував кресленики стратиграфічних розрізів своїх розкопок, отримав похвалу. І на заняттях в університеті, і в експедиції, і під час бесід вдома в Бориса Андрійовича я завжди відчував турботу значно більшу, аніж за офіційного спілкування студента з професором, котрий побачив у студента здібності до наукової праці.

Приведу лише один приклад. На п'ятому курсі ми мали виробничу шкільну практику, я її проходив у десятому класі середньої школи, читав історію та суспільствознавство, ходив зі школярами на екскурсії з ночівлями в наметах на Сіверський Донець, робив з ними макети для шкільного кабінету історії та ін. Мені сказали, що маю педагогічний талант і однозначно хотіли направити в середню школу на роботу вчителем. Усі ми, студенти, добре знали, яке воно невідворотне направлення на роботу в школу за державним планом. Щоб його позбутися треба було або завагітніти чи сильно занедужати, або піти в армію, якісь органи і т.п. Треба відверто сказати, що мене одного разу через знайомого агітували працювати в органах. Я відбувся жартами: археологія понад усе. До п'ятого курсу я вже мав майже річну практику роботи в постійно діючій археологічній експедиції Інституту археології АН України в Криму, мене чекали на роботу на посаду завідуючого відділом у Керченському історико-археологічному музеї. Те, як я розпорядився своїм студентським часом, виправдало себе уповні, я знав не лише теорію, але й почував себе повноцінним спеціалістом, археологом-практиком. Проте усі мої намагання отримати саме таке «распределение» на роботу або взяти «відкріплення» з причин хвороби, рекомендацій кафедри бути спеціалістом-археологом та ін. не особливо допомогли, аналогічно як і звернення Керченського історико-археологічного музею до Міністерства освіти.

Борис Андрійович не просто рекомендував мене на роботу в Керч, усі листи до різних інстанцій були його ініціативою, ті звернення відстоювались перед керівництвом університету, я подібно до багатьох його учнів відчував таку потрібну підтримку з боку досвідченого старшого товариша. Остаточну доленосну крапку могла поставити розподільча комісія ХДУ. Я вже не очікував на перемогу над всесильним Держпланом, тому вирішив не йти на розподіл, де мав підписати відповідні папери про згоду їхати до села Гути вчителем із наданням службової квартири. Мене виволокли з гуртожитку криками однокурсники. Заходжу до Малої актової зали університету, де засідала комісія, і бачу поряд зі студентами біля проходу сидить Борис Андрійович, чекаючи на мене. Йшов я, опустивши голову: і соромно, і образливо, і тоскно. А Борис Андрійович лише сказав: «Не треба запізнюватись...». Коли я тепер в університеті сварю своїх студентів за надмірну гоноровість, запізнення чи подібне щось, то зупиняюсь у своєму гніві й думаю про ту науку від свого учителя, вченого, педагога з великої літери.

Тоді він мій шлях відстояв... Я пішов далі. Чудесні Ворота Гелону у своїй красі перевершили ворота богині Іштар і ворота Раю, бо вони не мали властивості-функції зачинятися. Молодими ще ми не розуміємо як то важливо.

Я отримав розподіл в один із найвідоміших, найстаріших археологічних музеїв країни. Вже працюючи в музеї, будучи в аспірантурі Інституту археології та Інституту економіки, я приїздив до Харкова і приходив до Бориса Андрійовича додому поділитися думками та розповідями про успіхи.

Перед захистом кандидатської влітку поїхав до нього у Більськ, на розкопки. Йшов дорогою, через ліс, мимо столітніх дерев, пригадував його історії про Другу Світову, молодість, про те, як він отримав досвід управління конем на фронті. Останнє розповідав на розкопках з такого приводу. Якогось року Борис Андрійович домовився, щоб нам дали з колгоспу коня для підвезення води з криниці до табору експедиції. Вночі коня заїздили охочі до верхової їзди, він відірвався з прив'язі та втік до колгоспної стайні. Так склалося, що я ніс певну відповідальність за той гужовий транспорт, – мабуть через моє сільське походження та розповідь, що у дворі в нас у селі було аж двоє коней.

Вранці, ще в наметі, чую, як Борис Андрійович гукає: «Кислий, йди сюди, де кінь?». Не з'являючись на очі начальника, я манівцями побіг до колгоспу. Було це не близько. У колгоспі насварили, але коня віддали. Поїхав я зворотно лісом. Пішов дощ, трішки заблукав, бо кінь весь час прядав і відскакував у бік, почуваючи диких кабанів у яру. Коли ж добрався до табору, то захворів на застуду. Борис Андрійович на диво все відчув відразу, зрозумів мій стан, навіть не подивившись на мене, – скоро я мав ліки у традиційному «граньоному» стакані, а наступного дня був здоровий. Розкопки під його керівництвом, розвідки, які він доручав, вчили далеко не тільки археології, але й, наприклад, культурі уважного ставлення до підлеглих, до співробітників експедиції. Якось пішов вночі дощ, дорога на розкоп вранці розмита, проте ми йдемо-повземо навпростець під керівництвом його безпосереднього заступника й бачимо свою безпорадність. Борис Андрійович нас повертає й веде сухою низиною (так-так, бо там шар листя, крони дерев) – ровом Більського городища, який від табору нас виводить до розкопу.

Отже, в 1989 р., влітку я йшов в Більськ на зустріч з вчителем. Мені дуже важливо було розповісти Борису Андрійовичу, що мене вже рекомендували до захисту дисертації, побути в Більську, посидіти ввечері біля багаття, пригадати студентські роки... Того разу чудесні Ворота Гелону розкрились для мене ще ширше. І згадався вірш, що його написав був до 60-ти річчя вчителя:

Врата Гелона
распахнулись,
И не было стольких веков,
Ум, руки, труд – всего коснулись,
И снова жизнь в «...святилищах... богов,
...со статуями, алтарями, ...из дерева...
По образцу...»
– У Геродота прочитали?
– Столкнулися лицом к лицу!
Огромна вера, плодотворна,
На многие еще года
Такой же верности и щедрости душевной,
Желаем Вам, Борис Андреевич,
Сегодня и всегда!

Ворота Гелону кожному з нас, учнів Бориса Андрійовича, відкривались в результаті наполегливої праці, але надзвичайно приємної, творчої, якій не можна зрадити.

В. В. Колода

МОЇ СТУДЕНТСЬКІ РОКИ ІЗ «ШЕФОМ»

Вже майже півстоліття віддаляють мене від студентських часів на історичному факультеті мого рідного університету... Він тоді був єдиним у місті та носив ім'я пролетарського письменника Олексія Максимовича Горького (хто його зараз із школярів знає?..). Нині лишилися лише спогади та старі фото, які я наведу як ілюстрації... Отакі ж ювілейні події допомагають повернути думки в ті часи...

Я мріяв стати археологом з п'ятого класу, двічі вступав до Харківського університету (до й після армійської служби). Із задоволенням вчився та сповна випив свою чашу студентського життя: бурхливого, безсонного та різнобарвного. Але основним мотивом тих часів була археологія, яку для мене уособлював Борис Андрійович Шрамко (фото 1). Він не читав нам цей предмет теоретично (це робив його учень – Володимир Кузьмич Міхеєв). Борис Андрійович викладав нам «Історію первісного суспільства» та «Етнографію». А ще була його книга «Древности Северского Донца», що стала майже Біблією для тих, хто мріяв займатися археологією Харківщини. А ще була експедиція: омріяна, жадана, яка з часом стала суттєвою частиною мого життя... Та про це згодом.

Лектором Борис Андрійович був надто цікавим, захопливим (у цьому йому могли скласти конкуренцію лише Валерій Мещеряков (читав «Історію стародавнього Сходу»), Микола Підлісний (викладав нам уже давно скасований предмет «Міжнародний комуністичний, робітничий та національно-визвольний рух») та Юрій Литвиненко (спеціалізувався на одному з курсів Історії Азії та Африки) – кожен з них у той чи інший спосіб вплинув на мене як лектора та викладача. Але тут мова про ювіляра..!

Б. А. Шрамко читав спокійним голосом, дещо академічно, але цікаво, хотілося записати до конспекту кожне його слово. Лекції були добре структуровані, доповнені яскравими прикладами, наводячи які він сам інколи сміявся. Борис Андрійович сповна вичитав свої курси (що було характерно далеко не всім викладачам).

Екзамени в нього були справжніми «іспитами»... Він запрошував до свого кабінету (а тоді Борис Андрійович був завідувачем кафедри давньої історії та археології, яка ще за часи мого студентства, на жаль, «розвалилася»). У кабінеті було лише двоє – ти й він. Далі тягнеш білет, отримуєш 5 хвилин на обдумування, а потім відповідаєш. Твій монолог дуже швидко

КОЛОДА Володимир Васильович, кандидат історичних наук, завідувач лабораторією, доцент, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, м. Харків.

Фото 1. На розкопках бондарихинського городища поблизу с. Веселе Великобурлуцького району Харківської області (радгосп «Червона Хвиля»). *1977 р.*

переходив у співбесіду по твоїх запитаннях: так Борис Андрійович вимірював «глибину» та «ширину» твоїх знань. Я й досі пишаюсь, що в нього отримав дві «відмінні» оцінки.

Потім були курсові, студентські наукові доповіді та дипломна робота під його керівництвом. Це була прекрасна школа наукової роботи! Кілька уроків Бориса Андрійовича я запам'ятав на все життя й користуюсь ними дотепер. Якось, проглядаючи мої чернетки (чи-то курсовика, чи-то студентської наукової роботи), він сказав: «Треба перевіряти посилання, якщо не хочеш повторювати чужі помилки». Я був здивований, вважаючи, що в наукових працях все відповідає критеріям об'єктивної доказовості, але життя неодноразово доводило мені, що трапляються випадки, коли помилка одного вченого призводить до її тиражування внаслідок посилання кількома поколіннями дослідників... Також одного разу в курсовій роботі я у висновках зазначив про рішення чергового з'їзду КПРС (мовляв ми ще не про все дізналися, але завдяки турботі партії про науку, ми здолаємо всі труднощі й вирішимо та розглянемо всі проблеми). Тоді це було майже обов'язково для студентів істфаку – посилатися на класиків марксизму-ленінізму та партійні рішення. І ось, вичитуючи мої висновки по роботі, Борис Андрійович, натискаючи нігтем відповідний рядок, підкреслив цю мою «партійну» цитату й акцентовано, не заглиблюючись у коментарі, сказав: «Це НЕ обов'язково...». Це для мене було важливо, з огляду на час, на те, що тогочасний істфак – це «кузня ідеологічних кадрів», що й сам Борис Андрійович також був «партійним»... А ще й тому, що мій остаточний вибір археології як майбутнього фаху певним чином пояснювався, окрім іншого, також тим, що ані К. Маркс, ані В. Ульянов, ані документи КПРС не «чіпали» археології, тож і не треба було на них посилатися (як моїм колегам-студентам, що спеціалізувалися на інших історичних дисциплінах). Борис Андрійович наполягав на тому, що ілюстрації не менш важливі за текст роботи, особливо в археології. Я й досі перед створенням чистового варіанту статті спочатку роблю рисунки...

Але головне, що пов'язувало мене-студента та професора Б. А. Шрамка, – експедиція. Саме там від старшокурсників я дізнався, що заочі учні його називають «шефом» – коротко, лаконічно, по суті. Він уособлював в експедиції всю владу, усім опікувався, усе намагався контролювати заради головної мети – якісних наукових досліджень. Це стало в подальшому правилом і для мене як самостійного керівника експедиції.

Моя практика проходила на Більському городищі: збори, хвилювання, поїздка в заповненому речами автобусі... До речі, ще в дорозі ми познайомилися з улюбленцем Бориса Андрійовича – собакою породи боксер на прізвисько Дар-Бой. Пса всі поважали за силу та розум і називали просто «Бой». Шикарний був собака!...

І ось ми на місці. Після перенесення експедиційного майна треба було розміщувати табір. Ми отримали спальники («жлобчики») та наматрасники. Борис Андрійович сказав нам, щоб ми тишком-нишком наскубли колгоспної соломи з ближніх копиць і набили ними наматрасники. Це зараз каремати, надувні матраси, тапчани-розкладушки, а тоді ми жили в 10-місних наметах, спали в спальниках на сіні, а під нами через тиждень вже шурхотіли миші. Та молодості все байдуже. На кожному наметі була позначка – символ нашої експедиції –

Фото 2. На розкопі в Більську. *1978 р.* (на фото, схилившись, зліва направо: О. Г. Дяченко, В. В. Колода, Б. А. Шрамко).

Фото 3. На розкопках бондарихинського городища поблизу с. Веселе Великобурлуцького району Харківської області (радгосп «Червона Хвиля»). *1977 р.* (на задньому плані – В. В. Колода).

коло, а в ньому латинська літера V. Це, на думку Шефа, означало наступне: птах удачі в безкінечному світі науки. Такий, як і в нас, студентів, був намет й в Бориса Андрійовича, але на ньому було зображено морду загального улюбленця Боя. Десь у 1977 чи 1978 р. в Шефа з'явився іноземний двошаровий намет із тамбуром, і він відокремився в особистий табір.

Не забуду перший вихід на розкоп і перший уламок стіночки ліпного горщика скіфського часу, який я, як талісман, довго носив у кишені. Шеф нас навчав працювати з лопатою: копати й зачищати ділянку, визначати по плямах кольору наявність комплексу, під вірним кутом фотографувати його, обережно розчищати знахідки (фото 2), вести польову документацію (фото 3), користуватися кіпрегелем та бусоллю. Основний принцип: роби як я. Іноді після зачистки Борис Андрійович збирав студентів і питав про те, хто і що тут бачить. Вислуховував, а потім спускався в розкоп зі своєю палицею для ходіння (професор трохи накульгував – давалося взнаки поранення під час війни) і малював як бачить саме він. І це нас теж вчило. Незабутнім і на майбутнє корисним виявилося й те, що Борис Андрійович чітко дотримувався режиму роботи: 45 хвилин в розкопі, 15 хвилин – перепочинок у затінку. Здивував той факт, що під час перерви він нам читав оповідання О. Генрі. Слухали – хто хотів, інші – дрімали, палили осторонь цигарки; усі відпочивали... Згодом ми, студенти, перейняли звичку читання вголос; робили це компанією вночі на млину, який у той час ще стовбичив на ближньому до табору полі. Борис Андрійович інколи жартував: ліпив з глини якусь зооморфну фігурку, підкидав практикантам і з'являвся на їх радісні вигуки; брав «знахідку» до рук, уважно роздивлявся, дивувався, щось коментував, хвалив студента за уважність... А потім із усмішкою розминав або ламав і під здивовані погляди першокурсників викидав подалі від розкопу. Смуток «власника винаходу», веселий сміх всіх інших практикантів і цинічна посмішка вже досвідчених студентів, які теж свого часу були «спіймані» на цю ж витівку Шефа. На старших курсах ми й самі так жартували над «першачками», але не дай Боже, щоб ця «знахідка» потрапила в польовий опис! Могли вигнати з експедиції... (і таке траплялось!), так само як і за приховування археологічних предметів.

У вільний від розкопок час усі відпочивали: спання після обіду давало шанс на майбутню «бурхливу ніченьку», похід на Ворсклу через ферму, де завжди можна пригоститися

молоком. Шеф у цей час теж відпочивав або щось читав, писав, креслив, думав..., а Бой лежав біля нього нашорошуючи вуха. Якось, мабуть на третьому курсі, Борис Андрійович звернувся до старшокурсників з пропозицією створити скіфську глинобитну піч (їх рештки неодноразово траплялися в розкопі). За 3 дні я її зробив, згодом обпалив... Цей досвід з часом мені знадобився: разом з онуком вдалося реконструювати слов'янську побутову піч на городищі Мохнач, на якій надалі ми неодноразово готували собі їжу.

Археологічна практика завершувалася посвятою в археологи. Цей день був особливим: змагання на смузі перешкод, випуск дотепних стіннівок; після обіду відбувалася театралізована посвята, у якій брали участь усі, хто жив у таборі. Сам Шеф грав роль головного жерця, його «охороною» були старшокурсники. Завершувалося все святковою вечерею, яка після трьох тижнів щоденних макаронів радувала нас вінегретом чи олів'є, тушкованою картоплею або капустою чи-то рагу, можна було дозволити й чарочку... Часто до складу експедиції входили дитячі групи «юних археологів». Не зважаючи на їх незначну користь у розкопі, вони, здолавши всі труднощі табірного дослідницького життя і пройшовши смугу перешкод, теж брали участь у посвяті (фото 4).

Надалі доля зводила мене з Борисом Андрійовичем під час підготовки курсових, наукових робіт, а також у експедиціях, метою яких були господарські договірні дослідження. Я пропустив усі наступні літні практики, працюючи в охоронно-рятівних загонах – це були й щастя, і школа на майбутнє. Там вже працювали цілий робочий день. Сам Шеф неодноразово брався за лопату чи-то керував технікою на курганах. Там стосунки були більш близькими, ближче до товариських. Там все робилося разом: працювали, відпочивали, жили у школах та хатах. На дозвіллі Борис Андрійович не цурався пограти з нами навіть в карти «на бажання». Якщо в когось свято або кінець експедиції, Шеф давав гроші на дві пляшки оковитої – «білої» та «жовтої» (сам віддавав перевагу «Зубрівці»). Закуповувалося в колгоспах м'ясо (півтуші або пара задніх частин), робилися шашлики, усе смажилося, запікалося (інколи ще й у Харкові ми це їли пару днів у гуртожитку після повернення). Інколи він офіційно оформляв нас, студентів, на півставки по госп. договору. І ці гроші, які дорівнювали розміру стипендії або навіть перевищували його, були вагомим внеском до бюджету нашої молодої студентської сім'ї.

Славна була пора, у якій Борис Андрійович назавжди лишився Шефом: вчителем, наставником, старшим товаришем. У подальшому наші життєві й наукові шляхи розійшлися, скіфологом я так і не став... Але це інша історія. Борис Андрійович Шрамко – непересічна людина в харківській археології – навчив мене «відчувати» розкоп, працювати з лопатою, читати землю, організовувати експедицію, працювати з джерелами та літературою. За ті роки, за ту науку я й дякую йому.

Фото 4. Посвята в археологи. *Більськ. 1978 р.* (поруч з Б. А. Шрамком – студент Ю. М. Бойко).

С. М. Куделко

ПРОФЕССОР Б. А. ШРАМКО КАК ПРЕПОДАВАТЕЛЬ

Исторический факультет Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина во все времена славился своим профессорско-преподавательским составом. Но среди многих имен достойных педагогов свое особое место занимает имя заслуженного профессора*, почетного гражданина г. Харькова, доктора исторических наук Бориса Андреевича Шрамко.

В 1969–1970 учебном году мне довелось слушать два его курса: этнографии и истории первобытного общества. Эти курсы оставили незабываемое впечатление. Специалисты считают, что когда человек говорит на английском языке – у него работает одно полушарие головного мозга, а когда на китайском – оба. Мне кажется, что на лекциях Бориса Андреевича у его студентов работали оба полушария. Он обязательно приносил наглядный материал, писал и рисовал на доске, мастерски чередовал запись нами, студентами, под диктовку (что весьма важно для студентов младших курсов) и увлекательные рассказы-отступления, которые будили воображение. Конечно, такой преподаватель сразу становился кумиром у студентов и многие мечтали выполнять свои курсовые работы под его руководством. Впрочем, сам Борис Андреевич был весьма строг к отбору своих учеников. Темы он всегда давал оригинальные, списать их было неоткуда и в них обязательно должны были присутствовать новизна и самостоятельность.

После первого курса я попал на археологическую практику и провел ее под руководством Бориса Андреевича на раскопках крупнейшего в Восточной Европе Бельского городища в Котелевском районе Полтавской области, чьи многолетние исследования подтвердили предположение В. Щербаковского о том, что это город Гелон. Вскоре Борис Андреевич отстранил меня от работы с лопатой и поручил заняться крайне интересным и ответственным делом: реконструировать скифскую печь. Из глины, по рисункам Бориса Андреевича, я лепил эту печь и каждый день после раскопок и ужина участники практики и экспедиции собирались около этой печи, а я пытался ее разжечь. У меня ничего не получалось. Мои переживания по этому поводу заметил Борис Андреевич и успокоил, сказав, что действующую модель этой печи еще никому не удавалось создать. Спустя много десятилетий, когда я вместе с деканом нашего факультета

КУДЕЛКО Сергій Михайлович, кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

Вперше опубліковано: Куделко, С. М. 2008. Профессор Б. А. Шрамко как преподаватель. В: Посохов, С. И. (отв. ред.). *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85–летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков, с. 105.

проф. С. И. Посоховым был включен в комиссию Министерства образования и науки по выработке нового стандарта исторического образования, то настоял, вопреки мнению большинства членов комиссии, на включении метода моделирования в число тех, которыми должны овладеть будущие историки в курсе методов исторического исследования.

С 1977 г. Борис Андреевич работал на нашей кафедре, которая с тех пор получила наименование «историографии, источниковедения и археологии». Я множество раз слышал отдельные лекции его курсов и спецкурсов, наблюдал за его работой со студентами и аспирантами. Возникшее у меня еще на первом курсе восхищение Б. А. Шрамко как преподавателем-методистом сохранилось и сегодня. Думается, что весьма редко встречается подобное гармоничное сочетание качеств выдающегося ученого и талантливого преподавателя в одном лице. В народе бытует шутка: в здоровом теле – здоровый дух, но в жизни бывает одно из двух. Наш пример – другой. Полагаю, что тема «Б. А. Шрамко как преподаватель» заслуживает самого пристального внимания педагогов, методистов, психологов, а его опыт достоин обобщения и популяризации.

А. М. Лесков

УНИКАЛЬНАЯ СКИФСКАЯ БЛЯШКА ИЗ МУЗЕЯ ПЕНСИЛЬВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

…В сентябре 1950 г. первокурсников на истфаке встретили многочисленные объявления с приглашением записываться в научные кружки, которые работали при соответствующих кафедрах. Мой выбор был очевиден – тут же записался в археологический кружок, которым руководил аспирант кафедры древнего мира и археологии Борис Андреевич Шрамко. Через пару дней кружковцы получили приглашение в ближайшее воскресение выехать на археологическую разведку на Донецкое раннеславянское городище. Это был мой первый выезд в поле. Вместе с Борисом Андреевичем нас было 6 человек и только я один первокурсник. Остальные были студенты старших курсов, в моих глазах уже опытные археологи, участвовавшие не только в разведках, но и в раскопках на Салтовском городище и могильнике под руководством заведующего кафедрой профессора С. А. Семенова-Зусера. Как губка впитывал я все сказанное старшими. Тогда я впервые услышал, что важнейшей частью практической археологии является наука «лопатирование», как называл владение лопатой Борис Андреевич. Очень интересно проходили занятия археологического кружка. До наших рефератов, тем более докладов, было еще далеко, а вот первичная обработка найденных материалов (мойка, шифровка, первые попытки подбора фрагментов одного сосуда, зарисовка керамики) и, главное, рассказы Бориса Андреевича об археологических памятниках, о прошедших научных конференциях, об известных ученых-археологах, о спорных проблемах отечественной археологии, формировали взгляды и интересы каждого кружковца, кто готовился стать археологом. Как известно, в 1952 г. в Москве состоялась первая скифо-сарматская конференция археологов СССР. Рассказ Борис Андреевича, участвовавшего в ее работе, произвел на меня глубокое впечатление, именно тогда я решил, что буду заниматься археологией раннего железного века Юга СССР. Вместе с тем я не мог отказаться и от детского увлечения древней Грецией и думал о том как соединить древности античные, древнегреческие с местными, причерноморскими. Именно Борис Андреевич подсказал путь решения этого вопроса, направив меня в Крым, где античные города Боспорского царства и Херсонес в течении веков сосуществовали с местными

ЛЄСКОВ Олександр Михайлович (1933–2017), доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Німецького археологічного інституту.

Фрагмент статті. Вперше опубліковано: Лесков, А. М. 2011. Уникальная скифская бляшка из Музея Пенсинвальнского университета. В: Посохов, С. И. (отв. ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90–летию Б. А. Шрамко*. Харьков, ХНУ имени В. Н. Каразина, с. 192–197.

племенами – скифами и таврами. Обратил мое внимание Борис Андреевич и на важность изучения скифского звериного стиля, неразрывно связанного с искусством древней Греции и Ирана. Как-то, Борис Андреевич, размышляя вслух о наиболее типичных образах скифского звериного стиля, отметил, что в отличии от скифской степи, образ волка в основном встречается в памятниках украинской Лесостепи, а также в сарматской и ананьинской культурах. Дальнейшее накопление материала и его обобщение разными специалистами подтвердило эту догадку моего учителя.

Р. О. Литвиненко

БОРИС АНДРІЙОВИЧ ШРАМКО: СТУДЕНТСЬКІ СПОГАДИ З 1980-х

З Борисом Андрійовичем Шрамком мені довелося зустрічатися лічену кількість разів: здається, тричі за часи свого студентства, а надалі досить рідко – на різних наукових конференціях. Однак, студентські епізоди відкарбувалися в пам'яті яскравіше й конкретніше. Два з них припадають на археологічну практику після закінчення І курсу (червень 1982 р.). Спочатку професор Шрамко приїздив до нас у Лихачівку, де ми під керівництвом А. О. Моруженко вивчали селище скіфського часу. Пригадую, як Алла Олексіївна показала Борису Андрійовичу археологічні знахідки, а потім дослідник прочитав нам лекцію про Більське городище. Посеред галявини нашого табору професор сидів на стільці, поряд лежав його пес-боксер Бой, а аудиторія розмістилася навколо (фото 1)[1]. Пригадую, що під кінець лекції я, під враженням нещодавно захищеної курсової роботи з античної нумізматики, запитав у Бориса Андрійовича, чи відомі знахідки монет з Більського городища. Здається, професорові моє питання навіть сподобалось. Він відповів, що з пам'ятки походить декілька екземплярів античних монет, назвавши їх.

Друга зустріч відбулася невдовзі, за кілька днів, коли представники донецької експедиції приїхали в гості до колег з Харківського університету, які теж проходили археологічну практику під керівництвом професора Шрамка на Більському городищі. Найвиразніше запам'яталися польовий табір харків'ян, який оговтувався після зливи напередодні, а також товариський футбольний матч, протягом якого керівники обох експедицій, подібно тренерам, сиділи поруч на стільцях біля краю поля і вболівали за свої команди. І хоча донецькі футболісти програли з хокейним рахунком 5 : 1, про що свідчать їхні сумні обличчя на фото (фото 2), загальні позитивні емоції від тієї поїздки до Більська переважали.

Третя зустріч відбулася майже за три роки, навесні 1985-го, коли я вже навчався на 4 курсі. Професор Шрамко приїхав до Донецька читати спецкурс «Ранній залізний вік Європи» для студентів кафедри археології Донецького університету. Багато років потому, коли я вже працював доцентом цієї кафедри, до мене

[1] На жаль, мені не вдалося знайти фотографію 1982 р. Натомість світлина аналогічного епізоду 1983 р., яка тут публікується, цілком передає описувану подію. Фотографії, використанні в цій публікації, люб'язно надали І. Б. Шрамко зі С. А. Задніковим, а також В. К. Гриб, за що автор глибоко їм вдячний.

ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса, м. Вінниця.

Фото 1. Лекція професора Б. А. Шрамка студентам 1 курсу історичного факультету Донецького університету (*Більськ. 1983 р.*)

Фото 2. Команда і «тренер» Донецького університету після футбольного матчу з колегами Харківського університету (*Більськ. 1982 р.*)

потрапив лист Бориса Андрійовича, адресований А. О. Моруженко та датований початком 1985 р.[2] У ньому автор дякував Аллі Олексіївні за запрошення прочитати курс лекцій, а також, посилаючись на свою зайнятість і плани, узгоджував дату свого майбутнього приїзду та деякі деталі, пов'язані з цим.

Сам спецкурс, що тривав протягом тижня й завершився заліком, виявився напрочуд цікавим і змістовним. Його відвідували не лише студенти-археологи, а іноді й деякі викладачі та співробітники університету. Нам імпонувало, що лекції читав видатний науковець, без перебільшення – класик, ім'я та праці якого відкарбувались у пам'яті ще з часів нашого першого курсу. У всьому відчувались ґрунтовність, солідність і вагомість. Ефекту додавали й деякі оціночні судження лектора, які міг собі дозволити лише науковець відповідного рангу. Наприклад, говорячи про книгу Б. О. Рибакова «Язычество древних славян», Борис Андрійович ошелешив привчену до сакрального імені московського академіка студентську аудиторію фразою: «У Рибакова в книзі чимало фантазії такої, незагнузданої». Іншими словами, спецкурс сприймався «НАСЛАВУ».

Якось після занять мені довелося супроводжувати Бориса Андрійовича до готелю «Україна», в якому він зупинився під час свого відрядження. Доро́гою він у мене запитав, чим я займаюсь в сенсі наукової роботи. На той момент мої дослідницькі «блукання» вже завершились, з античною нумізматикою було покінчено, а я прискореними темпами працював над новою темою по поховальних пам'ятках зрубної культури Донбасу, надолужуючи втрачений час. Саме про це й повідомив професорові, який доволі жваво відреагував, сказавши що тема заслуговує на увагу й серед його курганних розкопок є цікаві зрубні поховання, зокрема у кам'яній скрині. Я тоді подумав, що це якісь матеріали з Харківщини, а відтак не надав їм належної уваги. І лише чверть століття потому, коли вже залишилися позаду кандидатська (по могильниках зрубної культури) і докторська дисертації, я дістався-таки до матеріалів тих розкопок, які провела влітку 1961 р. біля залізничної станції Квашине в Амвросіївському р-ні Сталінської (невдовзі – Донецької) обл. експедиція Харківського університету під керівництвом Б. А. Шрамка разом зі Сталінським історико-краєзнавчим музеєм (Шрамко 1961). Матеріали цих досліджень (мова йде про курган зрубної культури) з часом було видано (Литвиненко, Усачук 2011). Публікацію від розкопок відокремило півсторіччя, а ту пам'ятну розмову з Борисом Андрійовичем від цих мемуарів – 36 років.

Література

Литвиненко, Р. О., Усачук, А. М. 2011. Кургани поблизу залізничної станції Квашине в Донбасі (з розкопок Б. А. Шрамка). В: Посохов, С. И. (відп. ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, с. 198–206.

Шрамко, Б. А. 1961. *Отчет о работе скифской археологической экспедиции Харьковского государственного университета в 1961 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 1961/24.

[2] Цей лист зберігається в моєму особистому науковому архіві (у м. Донецьк), через війну наразі недоступному. Тому, на жаль, не можу вказати його точної дати й деталі змісту, які наводжу по пам'яті.

В. Ю. Мурзін

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ТА МІСТО ГЕЛОН

Спочатку трохи спогадів. Мені виповнилося 14 років, коли я вперше опинився в археологічній експедиції на «високій» посаді землекопа. Експедиція досліджувала скіфські кургани поблизу с. Біленьке Запорізької області. Керували роботами видатні дослідники доби раннього заліза О. І. Тереножкін і В. А. Іллінська. Знайомство з ними визначило мій подальший життєвий шлях, пов'язаний з вивченням історії й культури скіфів.

Після закінчення середньої школи, коли постало питання про моє подальше навчання, О. І. Тереножкін і В. А. Іллінська одностайно рекомендували мені вступати до Харківського державного університету, мотивуючи це тим, що саме там кафедру археології очолює не тільки визначний скіфознавець, а й талановитий педагог професор Б. А. Шрамко. Це свідчить про глибоку повагу до нього з їхнього боку. Так у моєму житті з'явився третій вчитель, про якого я завжди згадую з відчуттям глибокої вдячності за все те добре, що він зробив для мене під час навчання в університеті й потім – наприклад, був одним з опонентів на захисті моєї докторської дисертації.

Треба зазначити, що всі три мої наставники були крупними й визнаними вченими. Як усім справжнім дослідникам їм була притаманна яскрава індивідуальність – а втім, без наявності такої риси не можна досягнути вершин науки. Зрозуміло, що поміж ними виникали дискусії щодо основних проблем історії скіфів. Особливо палкий спір розгорівся поміж Б. А. Шрамком та В. А. Іллінською щодо локалізації міста Гелон. Борис Андрійович послідовно ототожнював його з величезним Більським городищем, а Варвара Андрійовна не менш послідовно відкидала цю точку зору. Оскільки я постійно спілкувався з ними обома, то знав про цю дискусію не тільки зі шпальт наукових видань, а й, так би мовити, «з перших вуст». Тому що доводи кожної зі сторін були досить переконливими, я тривалий час не міг визначитися з даним питанням.

Тільки багато років по тому, коли мені довелося очолювати спільну експедицію Інституту археології НАН України і Німецького науково-дослідного товариства, що досліджувала Більське городище і кургани скіфського часу у його околицях, я був змушений більш глибоко замислитися над цією проблемою і прийти до певних висновків...

МУРЗІН В'ячеслав Юрійович (1951–2019), доктор історичних наук, професор.

Вперше опубліковано: Мурзін, В. Ю. 2011. Більське городище та місто Гелон. В: Посохов, С. И. (отв. ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90–летию Б. А. Шрамко*. Харьков, ХНУ имени В. Н. Каразина, с. 220–221.

С. І. Посохов,
Ю. В. Буйнов

ЙОМУ ПІДВЛАДНІ РОКИ ТА СТОЛІТТЯ

Початок 2006 р. приніс нам 85-річний ювілей відомого українського археолога, доктора історичних наук, заслуженого професора ХНУ імені В. Н. Каразіна Бориса Андрійовича Шрамка. Його доля – яскравий приклад відданості обраній меті, наполегливості, постійної роботи над собою, невпинного творчого пошуку. І ювілей свій учений зустрічає сповнений нових творчих задумів і планів.

Патріарх лівобережної української археології, вихованець історичного факультету Харківського державного університету, ветеран Другої світової війни, нагороджений двома орденами Червоної зірки та медаллю «За бойові заслуги», який пройшов бойовими дорогами, визволяючи рідний Харків, де він був тяжко поранений, Україну, Європу від німецько-фашистських загарбників... Доля не балувала його, але ж і скільки радощів і перемог подарувала! Як радів, коли повернувся після Перемоги на рідний історичний факультет, який блискуче закінчив у 1949 р. З яким запалом відроджував знищений воєнним лихоліттям університетський Археологічний музей, як відшукував експонати на згарищах, як розпочав у ті далекі 50-ті самостійні археологічні розвідки та розкопки. Відтоді його наукове життя неподільно й остаточно пов'язане з археологією, із Харківським університетом. Як наслідок перших досліджень – кандидатська дисертація – «Пам'ятки скіфського часу в басейні Сіверського Дінця», успішно захищена в Москві 1953 р. Серед своїх учителів Б. А. Шрамко називав видатного російського археолога, академіка Б. О. Рибакова. Докторську дисертацію «Господарство лісостепових племен Скіфської Європи скіфської доби» харківський дослідник захищав у 1966 р.

Коло наукових інтересів нашого ювіляра настільки широке, що всі їх важко перелічити. Але звернемо увагу на те, що Б. А. Шрамко є провідним фахівцем у справі дослідження стародавньої металургії з використанням археометричних методів (металографічного, спектрального, хімічного, рентгеноструктурного та інших). Саме він виявив перші у Східній Європі вироби з метеоритного та металургійного заліза, чавунні й залізоплавильні горни. Великий внесок зробив професор у вивчення питань ідеологічних уявлень лісостепових землеробських племен доби раннього заліза та їх соціальної історії. Позитивна реакція науковців на ці непересічні теми є найліпшим підтвердженням їхньої актуальності.

ПОСОХОВ Сергій Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, ХНУ імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

БУЙНОВ Юрій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент-консультант історичного факультету, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

Вперше опубліковано: Посохов, С. І., Буйнов, Ю. В. 2008. Йому підвладні роки та століття. В: Посохов, С. И. (отв. ред). *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85–летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков: Курсор, с. 5–6.

З початку своєї наукової діяльності Б. А. Шрамко зарекомендував себе як талановитий археолог-польовик. Вчений протягом трьох десятиріч керував Сіверсько-Донецькою та Скіфо-слов'янською експедиціями університету. Широкомасштабні дослідження Б. А. Шрамка проводилися на пам'ятках бронзового віку, передскіфського та скіфського часу, раннього середньовіччя та Київської Русі. Ще в 1953 р. він відкрив залишки культурного шару на теперішній Університетській Гірці, де в 1654 р. за письмовими джерелами оселилися засновники нашого міста. Особливо великі розкопки Б. А. Шрамко провів на Донецькому городищі (літописне місто Донець біля с. Карачівка) та на Люботинському городищі скіфської доби. Вінцем його польових досліджень стали багаторічні розкопки найбільшого в Європі городища раннього залізного віку – Більського, яке розташоване на березі Ворскли в Полтавській області. В результаті досліджено до 50 тисяч кв. м. культурного шару на території Східного і Західного укріплень Більського городища, розкопано велику кількість курганів у складі його некрополів, проведено масштабні розвідки в окрузі пам'ятки тощо. Серед розмаїття археологічних матеріалів Б. А. Шрамко над усе цікавлять поселення, які дозволяють найоб'єктивніше відтворити плин життя в Лісостеповій Скіфії, еволюцію господарства та культури, реконструювати автохтонну лінію розвитку історичного процесу. Останні археологічні розкопки, якими безпосередньо керував вчений, відбулися в 2003 р. Вони проводилися на Донецькому городищі й в історичному центрі Харкова й були пов'язані з підготовкою до святкування 350-річчя міста. Б. А. Шрамко, послідовний у обстоюванні своїх наукових ідей, позицій та концепцій, постійно запрошуючи наукових опонентів до дискусій, й особисто підтримує полеміку. Загалом же його науковий доробок налічує шість монографій та понад 150 інших друкованих праць. Наукова діяльність ювіляра продовжується. У минулому 2005 р. вийшла його нова монографія «Рождение Харькова». Сьогодні він здійснює наукове керівництво програмою досліджень Більського городища за участю археологів Гамбурга, Києва, Полтави та Харкова.

Проф. Б. А. Шрамко – талановитий педагог: багато десятиліть він читав лекції з історії первісного суспільства, археології, історії археології, історіографії та з інших дисциплін, 50 років керував археологічною практикою студентів факультету. Всі роки роботи в університеті він плідно керував студентськими курсовими та дипломними науковими роботами. Серед його учнів – сотні та тисячі не лише фахівців-археологів, істориків, але й викладачів середньої школи, керівників адміністративних та господарських органів й установ, краєзнавців. 11 років Б. А. Шрамко очолював кафедру історії стародавнього світу та археології. Активну діяльність професор Б. А. Шрамко брав і в суспільному житті, виступаючи лектором від товариства «Знання» та друкуючи статті в засобах масової інформації.

За видатні досягнення в науковій і педагогічній діяльності Б. А. Шрамку в січні 1996 р. було присвоєно звання Почесного професора Харківського університету, у 2001 р. – звання Заслуженого діяча науки й техніки України, а в липні 2005 р. – Почесного громадянина м. Харків.

Якби ми спробували перерахувати тут усі посади й здобутки Бориса Андрійовича, то вийшов би значний перелік. Заслужений фундатор і керівник солідної наукової школи дослідників раннього залізного віку Східної Європи, до якої належить чимало відомих у країні та поза її межами фахівців, проф. Б. А. Шрамко гідно представляв Україну в ЮНЕСКО, виступав членом міжнародних комітетів із вивчення стародавньої металургії заліза, активно співпрацює в Міжнародному комітеті з історії землеробства та землеробських знарядь (Данія) тощо... Ім'я Б. А. Шрамка є у багатьох енциклопедичних виданнях і навіть шкільних підручниках з історії. Про визнання досягнень харківського археолога у світі свідчать поздоровлення, які надходили до його ювілеїв від наукових та державних установ таких країн як Німеччина, Англія, Швеція, Іран... Ще за життя він став класиком.

Наукова та громадська діяльність Б. А. Шрамка продовжується. Ми щиро вітаємо ювіляра, зичимо йому міцного здоров'я, творчого неспокою, довгих років життя й нових здобутків на терені минулого нашої Батьківщини.

С. Г. Пушик

ҐІПОТЕЗА ГЕЛОНА

1.

Наприкінці шістдесятих років до редакції івано-франківської обласної газети «Прикарпатська правда» часто заходив високий, кремезний, бородатий дідуган з великим костуром у правій руці. У лівій тримав потертий, ще «польський» чи «австрійський» портфель-течку. Чоловік широко прочиняв двері, гучним голосом вітався й відрекомендовувався: «Професор Думка», – хоч у місті майже всі його знали. Він сідав у крісло, затискав між коліньми свій костур, який одночасно гальмував його портфель, щоб той не сповзав на підлогу, і діставав рукопис статті. Писав він про легендарну Бондарівну і лихого пана Каньовського (ним був Микола Потоцький, староста Канева), писав про князя Данила Галицького, про медицину скіфів. Але далеко не все могла надрукувати обласна газета, і професор інколи ображався...

Часто його можна було побачити на вулиці Шевченка або в міському парку. Усі знали, що Думка досконало володіє старогрецькою, латиною, а в медичному інституті, де професор читав лекції, ходили про нього легенди. У місті чемно віталися з Думкою. Та й як було не привітатися, коли навіть зовнішній вигляд цієї людини повертав нас, здається, на цілих сто років назад – такими на давніх портретах і фотокартках виглядають професори гімназій чи університетів. Коли Микита Савич починав оповідати, як він прокрадався у сад свого вчителя – відомого поета, літературознавця, перекладача, а згодом і академіка АН УРСР Василя Григоровича Щурата, як майбутній академік ловив майбутнього професора, це викликало сміх.

Сам він був немов жива історія. Коли почалася Перша світова війна, галицький юнак опинився в окопах на Балканах, потім на італійському фронті. З війни додому прийшов пішки. Перебував у матеріальній скруті, проте закінчив гімназію, відтак університет. Та буржуазно-польський режим не давав роботи галичанинові, і Думка знайшов її аж у Білорусії. В радянський час Микита Савич став професором і дуже пишався цим. Що не кажіть, а таки звучать поруч одне з одним ці слова: «професор», та ще й «Думка».

Наприкінці шістдесятих років на шпальтах «Молоді України» з'явилася його стаття про дніпрові пороги, а згодом про Київ. Професор Микита Савич Думка доводив, що Києву 2500 років і що про нього писав у своїй

ПУШИК Степан Григорович (1944–2018), український письменник, літературознавець, фольклорист, журналіст, громадсько-культурний і політичний діяч, кандидат філологічних наук.

Вперше опубліковано: Пушик, С. Г. 1987. Гіпотеза Гелону. *Вітчизна* [Журнал]. 4(квітень), Київ, с. 172–178.

«Історії» грецький письменник Геродот, називаючи Київ Гелоном.

Йому одразу ж заперечив молодий ще тоді археолог Петро Толочко. Але М. С. Думка не здавався. Він знову й знову посилався на Геродота та авторитет свого вчителя В. Г. Щурата, однак історики одностайно і рішуче заперечували такий погляд. Одним словом, як говорили в Івано-Франківську, професор був побитий опонентами.

Не знаю, чи відіграла якусь роль дискусія, розпочата професором Микитою Савичем Думкою на сторінках республіканської газети «Молодь України», але через десятиріччя вже на повен голос звучало: наближається 1500-річний ювілей Києва. Як то кажуть, немає диму без вогню...

Зрозуміло, нині ніхто не говорить, що Київ – це Гелон, відомо, що на території теперішньої столиці Радянської України жили люди і двадцять п'ять століть тому, але містом Київ тоді ще не був.

Професор Думка не дожив до святкування ювілею Києва. Але він ще чувся міцним і здоровим, коли у столичному видавництві «Наукова думка» друком вийшла книжка «Скіфський світ», а в ній надруковано невелику розвідку харківського археолога доктора історичних наук Бориса Андрійовича Шрамка «Укріплення скіфської епохи біля с. Більськ – місто Гелон».

Багато, дуже багато вчених дискутувало довкола міста Гелона. Шрамко був практик – він розкопував і розкопує його ось уже чверть віку!

Коли я прочитав цю статтю у збірнику, вирішив за будь-яку ціну хоч би побачити цей таємничий Більськ – Гелон, хоч би словом і перекинутися з його дослідником. І ось гарячий, зелений, солов'їний травень.

Не без труднощів дістаю квиток на літак Як-40, що курсує між Івано-Франківськом і Харковом. Майже вісімсот кілометрів він долає за дві години. Лечу над землею, яку греки називали в давнину Скіфією...

2.

На нашій землі мав би стояти пам'ятник цьому грекові, який, пишучи свою «Історію», у першому ж рядку назвав себе Геродотом з Галікарнаса. Був він мандрівником і письменником. Згодом Ціцерон назве його батьком історії, бо в той час під словом «історія» розуміли дослідження. А таки так: був він і дослідником. І не тільки фіксував історичні події, а й фольклор, звичаї різних племен та народів, повір'я, обряди... Отже, з повним правом можемо назвати його також батьком і фольклористики та етнографії. Так, Геродот – батько нашої, української історії, фольклористики, етнографії, бо, перш ніж писати свою безсмертну книгу, побував і на наших предковічних землях.

Вважають, що він народився 484 року до нашої ери у малоазіатському містечку Галікарнасі. Тут жили карійці вперемішу з греками, і Геродотові родичі (батько та дядько) мали карійські імена. Цікавий хлопчина щодня бачив, як з далеких земель припливали кораблі. Уже юнаком він виступав на боці своїх родичів у боротьбі проти тирана міста. Дядька тоді вбили, і Геродот утік на острів Самос, а звідти вирушив у десятилітні мандри морями і сухопутями: Єгипет, Мала Азія, Балкани, Північне Причорномор'я...

Можемо тільки уявити, як цей високочолий, з рідкими вусами, з кучерявою бородою мандрівник стоїть над Південним Бугом, а великі очі п'ють степові далі... Він засинав в Ольвії, наслухавшись розповідей про країну скіфів (скитів), а снився йому рідний Галікарнас. Коли до Геродота прийде слава історика, стане він одним із засновників грецької Фурії, повернеться до Афін, де помре, не сягнувши й шістдесяти.

Та пам'ять про нього живе майже дві з половиною тисячі літ. Ім'я його на устах всіх освічених людей планети. Розділи Геродотової «Історії» александрійські вчені назвали іменами муз. Про Скіфію книга четверта – «Мельпомена». То повість про похід перського царя Дарія І Гістаспа, який 514 року до нашої ери, зібравши 700-тисячне військо, 600 кораблів, вирушив завойовувати Скіфію та інші племена. Він начебто йшов помститися кочовикам, які довго воювали в Азії, примусили єгипетського фараона відкупитися, та коли повернулися додому, то зустріли «домашніх» ворогів: покинуті ними дружини народили дітей від сліпих рабів, і молоді незаконні сини укріпилися в Криму, перекопавши ровом Керченський півострів. Довго старі воїни не могли здолати молоде військо, аж нарешті досвід виявився сильнішим за юну відвагу. А згодом перський цар Дарій наказав побудувати мости через чорноморську протоку Босфор і річку Дунай. Він розраховував за 60 днів підкорити войовничі племена, але довелося ганебно втікати,

полишивши вбитих, хворих. Справжніх скіфів, тобто кочовиків, писав Геродот, зосталося мало. Греки, до речі, називали скіфами й сколотів, які розводили худобу, сіяли хліб, садили сади і знали міф про своє походження. Вони походили начебто від бога Сонця і дочки Дніпра: першочоловік їхній називався Таргітай, а його синами були Липоксаїс, Арпоксаїс і Колаксаїс. Нібито батькові й синам з неба впали золоте рало, ярмо, сокира і чаша. Греки, що жили в Причорномор'ї, називали цих трьох синів Агафірсом, Гелоном і Скіфом.

По-різному тлумачать ці легенди вчені. Цілком можливо, що через півтора тисячоліття саме цю легенду вже по-інакшому тлумачив Нестор-літописець: дуже вже схожі імена Колака-царя і Кия, Липо-царя і Либеді, Арпо-царя і Арпада, а в регіоні Карпат жили хорвати, то хіба не можна припустити, що Хорева треба розуміти як їхнього міфічного князя? Щек – елемент кочовика, як і Мелтей у вірменській хроніці про заснування Києва, бо ж Мелтей – змій. Це, звичайно, тільки моя авторська гіпотеза. Бо ж цікаво: Дніпро до IV століття нашої ери греки називали Бористеном, а потім чомусь Данапером. А коли Данапер, то, може, це Дана Перуна? А тоді, якщо слушне припущення, нам залишається хіба що Зевса наректи іменем головного слов'янського бога Перуна? А про Білу Дану й тепер співають веснянок, і десятки гір у Карпатах над водою названі Данчицями, Данчерами, Неданчичами; у рефренах пісенних чуємо «дана-шіді-річка-дана». І ще цікавий здогад: скіфам з неба впав топір і чаша, а от гуцули навіть у XX столітті носили ще топірці і так само, як і скіфи, різьблені баклаги на поясах. Можливо, так і треба перекласти зі старогрецької: «баклага», а не «чаша». Але то різні часи, інші люди...

Геродот згадує скіфських сусідів: таврів, агафірсів, неврів, андрофагів, меланхленів, які вдягалися в чорне; а ще будинів, гелонів... Отже, за Геродотом, назва племені «гелони» пішла від першоцаря Гелона. Виходить, що й місто назване його іменем. Та послухаймо «батька історії». Він пише, що «будини – велике і багатолюдне плем'я; у них ясно-голубі очі й русяве (руде) волосся. На їхній землі є дерев'яне місто під назвою Гелон. Кожен бік міської стіни має завдовжки 30 стадій. Висока міська стіна збудована з дерева. З нього ж зведено також будинки й святилища. Серед них є святилища еллінських богів зі статуями, вівтарями, збудованими за еллінським зразком. Раз на три роки будини відзначають свято на честь Діоніса (...).

Жителі Гелона здавна були еллінами. Після того, як їх прогнали з торговельних поселень, вони осіли серед будинів. Розмовляють частково скіфською мовою, частково еллінською. Проте у будинів інакша мова, ніж у гелонів, спосіб життя теж інакший. Будини – корінні жителі країни. Вони єдина народність, яка харчується сосновими шишками. Гелони ж, навпаки, займаються хліборобством, садівництвом і їдять хліб. За зовнішнім виглядом і кольором шкіри зовсім не подібні один до одного. Зрештою, елліни і будинів називають гелонами, хоч і неправильно...».

Треба пам'ятати, що Геродот, як і всі греки, за скіфську мову міг сприймати і сколотську. У нього, до речі, й важко відділити вигадку від дійсності. Непросто встановити також, які річки за Дніпром мав він на оці, коли розповідав про давні й недавні події. Знаємо одне: земля, на якій живемо, і в давнину була густо заселена. До скіфів тут мешкали кіммерійці, і над Дністром в часи Геродота начебто була висока могила їхніх царів, що загинули як один, не бажаючи завойовникам, що прийшли з-за Араксу, без бою віддати рідну землю. Завдяки Геродотові ми знаємо, що скіфський цар Аріант хотів знати, скільки людей населяє його державу, а для цього наказав кожному дорослому жителю принести вістря стріли. Бронзові наконечники стріл були переплавлені в казан місткістю 600 амфор (6 тисяч літрів), посудина-пам'ятник була завтовшки в шість пальців, ширша за долоню. Цей бронзовий казан царя Аріанта стояв між Південним Бугом і Дніпром, але ніхто нині не знає, яку місцевість греки називали Ексампеєю. Звичайно, вірити всьому, що писав Геродот про скіфів, ризиковано. Але й гріх зовсім не довіряти йому; він знав значно більше, ніж знаємо ми, бо жив у далеку добу, ретельно досліджуючи її, а якщо в чомусь сумнівався, то чесно признавався в цьому. Тільки завдяки йому ми здогадуємось, яким талановитим полководцем скіфів був цар Іданфірс (розуміють ім'я як «цар води»), а також його соратники Скопасіс і Токсасіс: вони відправили на північ своєї країни, в ліси, обози з майном, жінками, дітьми, старими, а самі водили величезне військо безмежними степами, знищуючи траву, засипаючи криниці, одне слово, ведучи партизанську боротьбу. Коли цар Дарій назвав себе володарем Скіфії, то одержав

у дарунок птаху, мишу, жабу та п'ять стріл. Дарiїв мудрець витлумачив дарунок так: «Коли ви, перси, не злетите в небо, як птахи, або не зариєтесь у землю, як миші, або не поплигаєте в болото, як жаби, то не повернутися вам назад, ураженими цими стрілами». Цар Дарій наказав вертати до Дунаю, де ще стояв не зовсім зруйнований міст. І перси з ганьбою повернулися назад. Те, про що не розповів Геродот, доповнюють нам скіфські могили та городища. Ось чому книжка археолога і поета Бориса Мозолевського «Скіфський степ» не може не захоплювати, – в ній знаходимо те, чого немає в Геродота, що розпорошено по багатьох наукових звітах, працях, газетах, журналах. Дізнаємося, що 1763 року в степу під теперішнім Кіровоградом за наказом генерал-губернатора була зруйнована Мельгуновська могила, скарби якої повезли до імператриці Катерини II. Це зафіксовано. Але були сотні й тисячі грабіжників могил, про яких ми нічого не знаємо. Та навіть пограбовані могили багато розповідають ученим. Заговорили курган Куль-Оба, Чортомлицька могила, Солоха – в теперішній Запорізькій області, могила в Мелітополі, Страшна могила поблизу Орджонікідзе, Гайманова могила, Хомина і, нарешті, Товста могила з її всесвітньовідомою пектораллю. Коли версталася й друкувалася книжка Бориса Мозолевського «Скіфський степ», начальник Запорізької археологічної експедиції В. Отрощенко опублікував у газетах розвідки про таємниці Сахнової могили біля села Велика Білозерка. Сьогодні з могили добуто не тільки золоті, срібні, бронзові та залізні речі, а й залишки тканини, шкіри, вишивки, навіть колісницю. З кургану Куль-Оба було видобуто меч з написом «Порнахо». На мечі, знайденому недавно біля Запоріжжя, знову виявлено напис «Пор». Гадають, що майстер, який виготовляв зброю, видряпував на мечах своє ім'я. Але чи так це? А може, це ім'я власника меча? Або ж заклинання-оберега? Поки що не з'ясовано, чи мали писемність племена, які до нашої ери заселяли територію сучасної України. Невже всі, окрім Анахарсіса, були такими «невігласами», що не хотіли вчитися писати й читати, коли поруч жили освічені елліни? Зустрічне запитання: як же вони зв'язувалися з батьківщиною, коли завойовували далекі краї, де були письмена, книги, астрономи, письменники? Писемні джерела доносять імена скіфів, що служили у грецькому й римському війську. Що там говорити, коли навіть князя Святослава називали візантійці скіфом. Отож невідомо, що було в нас до Кирила й Мефодія... Та у Початковому літописі значиться, що існувала якась писемність у слов'ян. Цілком ймовірно, могла вона бути й у праслов'ян, які жили на території Скіфії. Могли ж загадкові трипільці п'ять тисячоліть тому будувати міста, двоповерхові будинки, робити чудовий посуд. Та що з ними сталося? Хто їх пригнобив, що пригасило полум'я їхньої культури?

А тим часом «вчена дружина» полемізує: як можна за черепком судити про етнічну спорідненість, коли й нині, скажімо, косівська кераміка не та, що снятинська чи войнилівська, хоч віддаль між населеними пунктами лиш десятки кілометрів. Та навіть в одному селі може бути неоднаковий глиняний посуд. А ще чуєш інколи легенду або побрехеньку, як один археолог розкопував скіфський курган і його помічники (студенти чи учні) знайшли навсковану табличку і писальце-стиль. Віск зліпився з глиною, і помічники археолога знищили напис, що був на табличці. Легенда, мабуть...

Та коли перечитуєш праці скіфологів, розглядаєш пектораль, знайдену Мозолевським, читаєш «Історію» Геродота і все це порівнюєш із звичаями населення Карпат, то виникають думки, якими хочеться поділитися з іншими. Поет Мирослав Аронець звернув мою увагу на те, що в його селі Видинові над Прутом зберігся скіфський звичай – на Новий рік «носити жребці (бички)». Він є аналогічним ворожбі на прутах з лози, про який писав ще Геродот. Або таке: зберігся в народі також звичай справляти поминки на третій, дев'ятий, сороковий день і через рік після смерті людини.

Геродот дає нам відповідь, звідки це взялося. Скіфи стільки часу возили по друзях своїх воїнів, а по племенах своїх царів. Зберігається й «помста Ольги» древлянам за звичаями скіфів. Очевидно, княгиня Ольга мстилася Малові й іншим тому, що цього вимагали похоронні народні звичаї. Скіфи через рік на могилі свого царя вбивали 50 воїнів і коней, а вона наказала вбити під час поминального обіду 5000 древлян. Де ж узялося в Іскоростені стільки дружинників? Чи не зробили літописці з 50 осіб 5000, щоб затерти язичеський звичай? Чи випадково княгиня Ольга охрестилася? Виходить, вона поглумилася з прадавнього похоронного звичаю? Навіть трьох голубів і трьох горобців у жертву від кожного двору вимагала. Голуби – для Білого бога, а горобці – для Чорнобога. Скіфи заживо ховали слуг свого царя,

і княгиня Ольга Малове посольство знищила в такий же спосіб. Інших слуг спалила в лазні – так само, як палили тіло знатного руса з дівчиною, що вирішила вмерти разом зі своїм паном (так писав арабський мандрівник Ібн-Фадлан). То чи не перетворився в літописну легенду звичай, який жив за тисячу літ до першокнязів Київської Русі?.. Територія нашої республіки всіяна високими могилами скіфського часу. Вони чимось нагадують єгипетські піраміди. Дарма, що не з каменю. Могили були священні. Вороги не могли розрити високі кургани: багато днів пішло б на цю роботу. А злодії примудрялися прокопувати лази до поховальних камер, виносити з могил золоті та бронзові речі. Такі думки роїлися в моїй голові, коли бачив перед собою давні кургани.

3.

На Слобожанщині відцвітали сади, їхні запахи п'янили соловейків у Шевченковому саду, де я очікував професора Бориса Андрійовича Шрамка. Домовилися, що про скіфів говоритимемо на природі. Перед тим я вже відвідав музей природи Харківського університету, пильно оглянув там зо два десятки кам'яних ідолів, яких тюрки називали «балбалами», а слов'яни – бабами. Одне крило цього будинку орендує археологічний музей, яким завідує чорнявий степовик із Бердянська Анатолій Костянтинович Дігтяр. У тісних кімнатках – на полицях, на столі, а то й просто на підлозі – лежить посуд, якому тисячоліття. Про те, що до 1902 року Слобожанщина археологами досліджувалася від випадку до випадку, можна почути і від А. К. Дігтяря. Та вже після Харківського з'їзду археологів, а особливо після революції, книгу рідної землі систематично читали О. С. Федоровський, С. А. Семенов-Зусер, К. Е. Гриневич і Б. А. Шрамко... Коли розглядаєш їхні портрети, мимоволі замислюєшся: як професійне зацікавлення робить людей одержимими, як життєві дороги й долі різних, здавалось би, людей не тільки перехрещуються, а й продовжують одна одну. Ось наконечники тригранних стріл з курганного могильника скіфського часу, які знайдені поблизу села Велика Гомільша Зміївського району Харківської області. Вони виготовлені ще в VI–IV столітті до нашої ери. Такі знахідки виявляють і на Кубані, на Дніпрі, на Дністрі, на Віслі й на Одері... Могильник розкопував С. А. Семенов-Зусер. К. Е. Гриневича цікавила Ольвія, і він шукав грецький посуд, прикраси, світильники у районі Заячої балки поблизу Очакова, де збереглися оборонні вали старовинного міста і в якому побував Геродот. У Змієві та в Липовому Гаї шукав скарбів для науки О. С. Федоровський.

Борис Андрійович Шрамко розкопував городище Караван поблизу міста Люботина. У п'ятому-третьому столітті до нашої ери тут теж жили люди, вони користувалися залізними речами. Шрамко знаходив шила та інший «матеріал» майстрів...

Аж ось і він, археолог... Середнього зросту, в окулярах, синьому костюмі й при краватці, спирається на палицю. Порідшав чорний чуб, але таки впізнаєш його по широких м'ясистих устах... Тисну міцну руку археолога, і ми швидко опиняємося серед скіфів і таємниць Більського городища... Звичайно ж, головна тема розмови – Гелон... У другому виданні УРЕ дуже обережно сказано, ніби він лежав на Ворсклі...

Уже після виходу цього тому з'явилися наукові праці москвича Б. О. Рибакова «Геродотова Скифия», а за нею і «Язычество древних славян». У «Язычестве» відомий академік доводить, що у VIII ст. до н. е. чорноліські праслов'янські племена Правобережжя перейшли через Дніпро і заселили чорноземи лісистих берегів Ворскли. Праслов'яни, мабуть, вклинилися в пралитовські володіння, якими могли бути Геродотові будини. У VII столітті «в центрі праслов'янського «острова» на Ворсклі було споруджене велетенське, найбільше в тодішній Європі Більське городище. Історію його виникнення можна уявити так: в VII ст. до н. е. праслов'яни-сколоти, які зайняли лісисті й родючі береги Ворскли, побудували в середині своєї землі твердицю, яка перевершила грецький Херсонес і навіть Ольвію, – Західне Більське городище. Братні скіфи, гелони, розселяючись по Лівобережжі й частково відтісняючи будинів на північ, оточили праслов'янський «острів» по Ворсклі з півночі та зі сходу. Десь за 4 кілометри на схід від їхньої твердині гелони побудували свою фортецю – Східне Більське городище, яке цілком мирно сусідило із Західним. Та далі, роздумує академік Рибаков, коли скіфи повернулися зі своїх далеких походів, від них виникла загроза з боку моря: «Тоді спільними зусиллями жителів Західного і Східного городищ і, можливо, всього населення басейну річки Ворскли було створене не бачене досі укріплення, яке охоплювало площу 40 квадратних кілометрів. Периметр його стін, за свідченням очевидців,

становив майже 30 кілометрів. А щоб конкретніше окреслити розміри цього городища, уявімо собі площу Москви кінця XIX ст. (в радіусі Окружної залізниці) – оце і буде дерев'яне місто, відоме Геродоту під назвою Гелона»...

У розмові з Борисом Андрійовичем я не торкався імен тих скіфологів, які у своїх наукових працях намагалися заперечити версію вченого: на місці теперішнього села Більська не менше 300–400 літ стояв Гелон. Я раніше читав праці В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна про скіфів, – з них неважко було збагнути, що названі скіфологи по-своєму тлумачили твори Геродота, Стефана Візантійського, Птоломея, Гая Юлія Соліна. Іллінська хотіла бачити це місто десь за Доном, хоч досі ніхто не знаходив там такого великого городища, як на Ворсклі.

Зрозуміло, в статтях Шрамка було немало вразливих місць, але вони були зумовлені браком археологічного матеріалу, особливо напочатку. Але кожного року у руки археологів потрапляли дедалі нові й нові знахідки: мечі, долота, шпильки, підвіски, деталі кінської вуздечки з кістки, намистини вістря бронзових стріл, кераміка, ножі, накладки для лука... отож доводилося вченому і себе поправляти, й іншим доводити. Значних зусиль треба було докласти, щоб зробити розріз височезного валу: відділити верхній шар дерну-цілини, жовту глину, буру, обпалену золу, вугілля з золою, чорнозем з глиною, розкопати ями, добратися до мертвиці, – бо основне знаряддя археолога лишилося старим: лопата, щітка, ніж. Та ще важче було гелонцям збудувати такі великі й міцні укріплення – фортеця Більська добудовувалася щонайменше двічі. На Ворсклі, поблизу села Куземин, діяв тоді, як ми б сьогодні сказали, міжнародного значення порт. Його треба було захищати. Ось чому виникає нове укріплення площею 15,4 гектара, яке входило в загальний оборонний комплекс міжплемінного центру – міста Гелона. Тепер загальна довжина валів та ровів сягнула за 30 кілометрів, а площа всередині укріплень становила 4020,6 гектара. Європа такого укріплення в VII–IV ст. до н.е. не знала.

У шостому столітті до нашої ери на місто, очевидно, напали вороги, але Гелон вистояв! Археологічні знахідки показують, що на озброєнні захисників були стріли, мечі, списи, каміння і навіть булави. Але війни не вічні, в мирні дні тут сіяли ячмінь, пшеницю, жито, овес, просо, бобові культури, – знайдено відбитки цих зерен на глині, як і зерен яблук. На надворсклянських луках паслися корови, коні, кози та вівці. У лісах полювали диких кабанів, ведмедів, оленів, лосів, дикіх кіз, зайців, бобрів. Величезний політичний, культурний і торговельний центр міжплемінного союзу жив своїм енергійним життям. Будинки зводили здебільшого з дерева, у них були печі, була й вода в самому городищі. Уявляю настрій археолога, коли він викопував золу, яку залишили тут люди, що зовсім недавно, років 250–300 тому, – робили тут селітру. На Західному городищі місцевий колгосп повибудовував силосні ями, шукачі нафти ще зовсім недавно зводили тут допоміжні приміщення для бурових, рили котловани для води та відходів. І як же постраждало від того віковічне укріплення...

У працях Б. О. Рибакова про Геродотову Скіфію і Гелон (згадувався і Гелоній) є багато цікавих сторінок. Про Гелон заговорили республіканські та всесоюзні газети, назва цього міста з'явилася і в путівниках. Але інформація в них скупа, про Більське городище, окрім археолога Шрамка, який підготував до друку цілу монографію, ніхто, по суті, нічого не знає.

Ми сидимо у затишному куточку Шевченківського саду.

– Батько мій приїхав до Гомеля з Полтавщини. У громадянську був комісаром полку, громив Колчака... А потім його призначили комісаром телеграфу. Тут і познайомився з матір'ю, Ганною Францівною, – вона в Гомелі працювала телеграфісткою. У січні 1921 року у них знайшовсь я... Через два роки молода сім'я переїхала до Москви: батько вчився. Після закінчення його направили у Хабаровськ, на залізницю. Син Борис пішов до школи. Хлопцеві виповнилося десять років, коли батька відрядили на курси командирського складу при інституті, а звідти до Саратова. Пізніше знову Москва: батька призначили начальником Окружної залізниці. Та через два роки він загинув. Зосталася мати, молода сестра і він, Борис, ще школяр. Мріяв стати архітектором, хотілося будувати міста, а довелося відкопувати ті, що давним-давно загинули... У грудні сорок першого студент історичного факультету Харківського університету стояв перед військовим комісаром.

– Хто батьки?

– Зв'язківці.

– А конкретно?

– Телеграфісти. Три місяці вивчав допотопну станцію, яку розтрощило в першому ж

бою під Єльнею... Смоленське артилерійське училище, куди він потрапив, евакуювалося на північ Свердловської області, в Ірбіт. Училися півроку, і він, відмінник навчання, вже з погонами лейтенанта, міг сам вибрати собі місце служби.

– Куди? – запитали при розподілі.

– Як куди? Визволяти Харків! Це було за два тижні до битви на Курській дузі. Командир вогневого взводу лейтенант Борис Андрійович Шрамко опинився під Воронежем. А далі важкі бої, міна на міні, озера, болота, втрати... Під Калініном переформувались у повітряно-десантну дивізію. З перебитою ногою під Харковом Шрамко стрибав з парашутом. Він продовжував служити в армії аж до червня 1946 року. Потім знову Харківський університет... 1949 року вже мав диплом історика і залишився в аспірантурі. А потім кандидатська дисертація: «Пам'ятки скіфського часу басейну Сіверського Дінця». Розмовляючи зі Шрамком, я зрозумів, що професор закоханий у праці «батька історії» Геродота, довіряє кожному його слову, вірить, що археологія підтвердить Геродотові слова. А тим часом розкопував стародавні городища: на археологічній карті Харківщини лишалося менше й менше білих плям. Після розкопок на харківській землі молодий учений прицілювався до великих городищ скіфського часу по всій Україні. Треба змусити заговорити степ і камінь, річки і гори... Он за Карпатами, поблизу Іршави, величезне городище Арданове. Тараса Шевченка захоплював Трахтемирів, він цікавився археологією, проте, мабуть, і не підозрював, що тут, на дніпровому перевозі, близько 500 гектарів займає городище скіфського часу. Цікаві назви: Немирів, Трахтемирів... Близько двадцяти городищ скіфського часу тільки на Харківщині. А ще є Пастирське городище в басейні Тясмину (літописний Тисмань), а ще Кам'янське – площею близько 1200 гектарів. На Україні більше ста великих городищ скіфського періоду! Геродот про ці городища не писав, і ніхто про них не залишив письмового свідчення. Археолога почали манити Переяслав, Немирів, Арданове, Трахтемирів, Люботин, Кам'янка, а особливо Більське городище, яке має явити древній Гелон. Борис Андрійович Шрамко пише вже докторську, але не про розкопки на берегах Ворскли, ні, – сюди його покликали просто цікавість і одержимість. Слухаю захоплену розповідь про Більськ і думаю: треба завтра-позавтра обов'язково їхати на Ворсклу.

Суботнього дня сісти в Харкові на автобус до Охтирки майже неможливо, але таки вдалося, і я їду з Охтирки, дістатися до Котельви також нелегко: всі автобуси возять школярів і міських жителів на буряки й картоплю. Пенсіонерка Ганна Іванівна Пономаренко їде з лікарні та й міркує вголос:

– Село було... А це, завдяки Ковпакові, район. Ворсклу перекопали, пустили ближче до Котельви, а річка всю красу втратила, зміліла. Спасибі, зробили залізний місток. А то човном перевозили. Як розіллється Ворскла, то увесь луг затоплює... Мої вуха ловлять слова старої жінки, а очі – луг. Старе русло, що зазвичай називається старицею, розпалося на багато озерець. За ними піднімається кучерява гора, а на горі село Більськ, до якого я так лину, оточене високими зеленими валами, що поросли лісом. До оповіді літньої жінки долучає своє слово й вусатий дядько:

– Тут ми коноплі мочили ще до першого травня. На Ворсклі були чотирнадцять млинів, човни плавали. А колись, кажуть, плив корабель із золотом і пішов на дно. Ніхто не знає, в якому місці потонув... Дорога, з деревами обабіч, веде вгору. Діти її назвали сопигорою, бо ж, мовляв, поки вийдеш, – засапаєшся, спітнієш. А тепер гора має нову назву – Яремче. Місцеві краєзнавці вирішили у такий спосіб увінчати пам'ять про Карпатський рейд партизанського з'єднання Сидора Артемовича Ковпака – частини місцевості в дендропарку прибрали тепер назви тих лісів, полів, через які з боями проходили партизани. Зліва, поросла густим лісом, гора найвища, – от і назвали її іменем карпатської Яремчі. Ніколи не думав, що стріну в Гелоні своє Яремче: карпатському містечкові нема й ста років, а Більському городищу майже три тисячоліття... До валів старовинного міста зійшлися межі трьох областей: Харківської, Сумської й Полавської. Поруч маленьке джерельце, з якого, мабуть, пили воду й гелонці тисячі літ тому. Вода тече з-під Східного городища. Археологи тут шукають мечі, стріли, рештки посуду і хат, а я хочу записати легенду. Гм, затонув коло Більська корабель із золотом... Отже, Ворскла була тоді повноводна?

– Якийсь цар плив на кораблі, дивився через скло на місто і впустив, зачарований красою, те скло – потонуло. «Вор скла» – заволав цар і наказав покарати річку-злодія. І звідтоді так називають цю тиху, прекрасну річку, що несе свої води до Дніпра. А коли весняна

повінь, то з Дніпра підходить аж сюди велика риба.

– Ще якусь легенду розкажіть...

– Та кажуть, ніби тут місто Гелон було... Не знаю... Я розумію, що це поголос археологів, бо раніше такого чужого слова тут і не чули.

Правда, ще Василь Микитович Татищев, відомий історик XVIII століття, писав, що Гелон повинен бути десь на Ворсклі. Уже ладен думати, що й Котельва могла прибрати назву від того котла, який цар наказав вилити із стріл, але жену підступну думку, бо літописи свідчать, що котел-пам'ятник був встановлений десь між Дніпром і Бугом.

– І ще розповідають, що у Більську десь закопаний золотий кінь і золота колісниця... Та цю легенду я вже чув у Керчі, правда, вона була про царя Мітрідата і його золотого коня. Де тільки з'являються археологи, за ними приходить ця легенда! Можливо, вона живе сотні років, бо вже тоді, коли земля була під п'ятою польських магнатів, вони безпощадно грабували могильник скіфського часу в урочищі Скоробір. Та навіть після злодіїв археологи знаходять безцінні речі, як, скажімо, срібнозолотий ритон. Десь із кілометр тягнеться дорога на гору, і як здолав її – ти на високому валу, звідки відкривається широченний краєвид на Ворсклу, на Котельву полтавську, на Пархомівку харківську; а десь там, між лісами й полями, Яблучне, Глинське в часи Київської Русі було сторожовою твердинею; а ще далі славнозвісна Опішня... Минаєш Східне городище і в'їжджаєш у Більськ, що налічує кількасот будинків, школу, контору колгоспу «Зоря комунізму», будинок культури, магазин... Головує в місцевому колгоспі Микола Григорович Гончар, який відверто пишається, що слава про його село шириться по світі. Він головує тринадцятий рік і знає, здається, навпомацки кожну дільницю, кожний лісок, кожне поле. Ось їхні назви: Зайців яр, Холодівка, Парнівка, Шпилівка, Дубина, Селівка, Скоробір, Висока Левада, Купцеве, Осередок, Царина, Гатайщина, Широке, Лука, Кочетове, Валок, криниця «Безодня», ліс Ріг... Я записував їх, бо гадав, що хоч одна назва урочища, поля чи дільниці Більська щось та розповість, відкриє таїну, та тільки назва дороги «Прогоня» могла народитися в давноминулі часи. Прогонею ця дорога називається вже в Опішні і звідти спішить до Більська. З головою місцевого колгоспу М. Г. Гончарем та учасником Параду Перемоги в Москві Михайлом Івановичем Походуном ми піднялися на вал Західного городища. Тут дві тисячі років тому стояли будови, метушився люд, працювали майстерні, приносили жертви до великого святилища, а тепер на цьому полі працює трактор, а дівчата з Прикарпаття проривають цукрові буряки. Смарагдово стелиться пшеничний лан, і тільки на валах ростуть степові трави – тут ніхто ніколи не орав. Вал оббігає та й оббігає довкола Більська. Борис Андрійович Шрамко казав, що довжина всього комплексу укріплень – тридцять три кілометри 800 метрів. У моєму блокноті він намалював форму валу: висота 7–8 метрів, глибина рову 6–7 метрів. В основі завширшки 20–22 метри, зверху 4–5 метрів. Колись була ще дубова стіна, а нагорі бійниці. Тут скрізь можна натрапити на знахідку.

Виорюється череп'я, кремені, прясла... Один селянин випадково знайшов бронзовий казан – він тепер експонується в Полтавському краєзнавчому музеї разом з черпаком, тигликами, бруском, долітцем, серпами, прикрасами, грецькими амфорами, свердлами, добутими археологами. Більські знахідки є в Москві, Ленінграді: лопата археолога торкалася тут землі ще до революції. Глибокий слід в пам'яті залишив по собі московський археолог Василь Олексійович Городцов: городище він назвав «пам'яткою раннього залізного віку VIII–VII ст. до н. е.». Він приїздив до Більська в червні і для розкопок наймав селян. Запам'ятався 1906 рік, але не через знахідки – того року копачі застрайкували, домагаючись більшої плати. Городцов більше платити не міг і припинив розкопки. Згодом на Більське городище прийшов Борис Миколайович Граков, також професор Московського університету. 1954 року разом із студентами їхав до Більська на археологічну розвідку Борис Андрійович Шрамко. З райцентру за Ворсклу рушили пішки. Нічого не видно було тої темної літньої ночі. Йшли на світло. Та в крайній хаті їх злякалися і двері не відчинили. Те саме було і в другій хаті, де мешкали дід з бабою. Лише мельник змилостивився:

– Ніхто серед ночі не пустить вас таких до хати: лиця не видно – сама грязюка. Йдіть до млина... Ранок привітав сонцем, і всі пішли подивитися на Західне городище, де збирали на полі черепки, які по-науковому називаються «підйомним матеріалом». А там стали вражені побаченим: звідси видно на десять кілометрів ліворуч й на десять праворуч. Молоді історики на мить уявили, як варта пильнувала з цих

валів ворожу кінноту... Думка напливала на думку: «Ризикнути! Копати тут». – «А докторська?» – «Тема докторської далека від цих розкопок – «Господарство лісостепових племен Східної Європи в скіфську епоху». – «А що тобі дасть ця важка праця на якомусь городищі?» – «Мені нічого. А науці може дати». Шрамко вирішив порадитися з відомим скіфологом Б. М. Граковим, ученим, який уже розкопував Кам'янське городище на Дніпрі. Той зрозумів, що скооперуватися з молодим археологом варто, можна охопити великі площі. Так і сталося; щосезону працював на Західному городищі, а Шрамко перейшов на Східне. А далі сталося непоправне: важко захворів і вже не встав з ліжка московський професор, якого в Більську знало старе й мале. Розкопки продовжив другий Борис – Шрамко з Харкова. Більську він присвятив чверть століття життя, зате нагородою йому було відкриття. Відкрито бронзоливарну майстерню, майстерню по обробці кісток, кузню, робітню золотаря. Доведено, що Гелон вів міжнародну торгівлю: Ворсклою і Дніпром сплавлялися до Чорного моря хліб, а звідти в амфорах везли вино, тканини, коштовності, метал. А потім чекало чи не найголовніше відкриття у Східному городищі: величезне святилище з вівтарями-жертовниками. Язичницький храм уздовж валу займав площу 150 метрів завдовжки і 20–25 метрів завширшки. Жертовників-вівтарів було стільки, скільки днів у тижні. Невідомо, як виглядав цей дерев'яний храм, бо споруда була зруйнована або згоріла. Знайдено статуетки, глиняні галушки, фігурки людей, фігурки тварин: є зображення бика, баранів, коней, рисі. Ці глиняні мініатюри обпалені, – напевно, призначалися для разового ритуалу. На городищі знайдено також культові зерна рослин, черпачки, хлібці й чоловічу фігурку на престолі з піднятими до неба руками. Влітку 1981 року закінчували розкопки святилища. І раптом відкрилося те, що переконало Шрамка в абсолютній об'єктивності «Історії» Геродота: знайдено фігурки жінок-богинь, дишло до візка, ярмо, рало, сокиру (тож скіфам це впало з неба), варенички – і все це мініатюрне, все з глини, все в ямі, все на місці святилища. Ну вже ці талановиті й працьовиті скіфи-орачі! Шрамко сумнівається, що цар Дарій спалив Гелон, хоч не сумнівається в правоті Геродота. Але ж Геродот пише ясно: «123. Поки шлях персів ішов через Скіфію і Савроматію, вони не могли спустошити місцевість, тому що вона була безплідна. Коли проникли в землю будинів, перси знайшли там місто, оточене дерев'яною стіною. Будини втекли, місто опустіло, і перси спалили його. Після цього перси продовжували йти далі за противником, що відступав» (Геродот. Історія. – Ленінград, Наука, 1972, с. 217). А може, то був не Гелон? Де ж тоді взялося нове місто, коли Геродот згадує тільки Гелон?

– Дарій сюди не заходив, – каже Шрамко. Можливо. Відкривач пекторалі поет Б. М. Мозолевський, у якого професор був опонентом при захисті дисертації, дотримується думки, що перський цар думав повернутися додому через Кавказ, тому й наказав охороняти міст на Дунаї тільки два місяці. Але скіфи змусили його вертатися тим самим шляхом, що прийшов. Та й логіка підказує, що сімсоттисячне військо могло розсіятися по всій Скіфії, а 600 кораблів теж пливли морем для якихось дій. Зрозуміло, що через дніпрові пороги: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець, Вовніговський, Будинський, Струвун (Лишній), Вільний (Гадючий) – вони, мабуть, не пробралися. Борис Андрійович вважає, що загинув Гелон у III ст. до н.е., коли сарматська кіннота посунула на ці землі. Гелон пережив нелегку історію. Нині важко сказати, скільки разів він вмирав і воскресав. Розкопки, гадається, відкриють ще багато таємниць. А поки що в Більську знайдено пантикапійську монету IV–III ст. до н.е., багато кераміки, господарських речей, зброї. Сармати поголовно винищили населення, попалили міста, перебили чи полонили ремісників; було підірвано економіку, уярмлено місцеве населення, занепала міжнародна торгівля. Жаль, що в часи Київської Русі не було збирачів усної народної творчості. Тоді, либонь, ще жили міфи про Гелон. Ми не знаємо, як загинув Гелон. Та послухаймо академіка Б. О. Рибакова: «Можливо, що ім'я Гелона збереглося в назві Глинська, міста середньовіччя, що тулилося до південного боку Більського городища. Коли Західне городище Більського комплексу належало правобережним праслов'янам, то Східне несправедливіше було б зв'язувати з гелонами. Весь комплекс правильно розглядають як укріплення, побудоване для союзу племен, що селилися по Ворсклі. На випадок небезпеки тут справді могли сховатися десятки тисяч людей із своїми пожитками і стадами». Я повертався додому з Більського городища. Та перед очима

й досі були обгорілі зерна пшениці з музею, з могили біля Скоробора, на яких нині росте озимина, почуті легенди про золотих коней, колісниці, затонулий корабель, а ще вали під Глинським, Лазьковом, Саранчівкою, Куземинном і Будами... І смак води з кринички, над якою був напис «Більське джерело». І спів соловейків в дендропарку, де гора називається Яремче, і дівчата з Калуського району, які проривали буряки на стародавньому городищі. Я думав і про те, що білий камінь у Карпатах називають «галуном», а яйце-крашанку «галункою», а обвід на капелюсі-крисані «галон (гальон)», а сіль по-чужому «гальс», а сонце «гельс». Інтуїтивно відчуваю, що не могла «Історія» Геродота обійтися без помилок, все ж таки писана греком. І ще думав, що за Більським городищем село Шилівка, а там народилися два брати-письменники Григорій і Григір Тютюнники. А Іван Котляревський писав про Трою у Полтаві і, зрозуміло, не міг знати про Гелон, який у дві тисячі разів більший за Трою. Я не зміг обійти всього Більського городища, багато цікавого не побачив, але повертався з Більська внутрішньо гордий за своїх далеких пращурів, що жили й трудилися на цій землі.

Минуть літа. Розкопки триватимуть. Вірю, що на території Більського городища буде колись музей-заповідник. Буде туристична база над Ворсклою, а отже, й туристичний маршрут. Слава Гелона, сподіваюсь, зможе захистити себе і від завзятих господарників, що саме давні укріплення облюбували для силосних ям; так само й від буровиків, що «на відмінно» склали іспит з опору матеріалів й експлуатації нафтових та газових свердловин, але ніколи не тримали в руках «Історії» Геродота... Гелон спроможний окупити всі затрати на свій захист.

В. Є. Радзієвська

З ІСТОРІЇ ГУРТКІВ ЮНИХ АРХЕОЛОГІВ ХАРКІВЩИНИ

Борис Андрійович Шрамко, знаний археолог і вчений, був також видатним педагогом та популяризатором науки. Він приділяв особливу увагу вихованню майбутньої наукової зміни, зокрема, поглибленню історичної освіти учнів, розвитку їх науково-дослідницьких здібностей, самовизначенню в майбутній професії. Можливість реалізації таких непростих завдань надавала система позашкільної освіти та виховання, центром якої на Харківщині завжди був обласний Палац дитячої та юнацької творчості. Саме у стінах цього закладу ще в 30–40-х рр. XX ст. вперше були успішно апробовані нові форми навчання старшокласників у дослідницьких природничих гуртках та секціях наукового товариства учнів імені М. В. Ломоносова. Такі інновації визначили перспективи подальшого розвитку системи пошуку, підтримки та залучення обдарованої учнівської молоді до науково-експериментальної роботи в різних галузях науки.

У подальшому форми та методика позашкільної роботи з юними дослідниками удосконалювались, мережа гуртків наукового спрямування постійно розширювалась. Безумовно, цьому сприяв потужній науковий та освітянський потенціал Харкова, прогресивні ідеї його інтелектуальної еліти, представники якої вважали своїм громадянським обов'язком виховання учнівської молоді. Найвідоміші харківські вчені, культурні та громадські діячі, вчителі завжди активно співпрацювали з педагогічним колективом Палацу. Їх традиції наслідував професор, доктор історичних наук Б. А. Шрамко. Саме за його підтримки в 1968 р. був відкритий перший у Палаці гурток юних археологів (керівник – Є. М. Коломійцева), у 1970 р. створена секція археології в міському Науковому товаристві учнів (НТУ). Борис Андрійович був беззмінним науковим куратором юних дослідників НТУ більше 25-ти років поспіль. До цієї громадської роботи він ставився дуже відповідально. Не зважаючи на свою постійну зайнятість у Харківському державному університеті імені О. М. Горького, він знаходив час для участі у щорічних установчих та підсумкових конференціях НТУ (фото 1). З 1971 р. Борис Андрійович очолював журі конкурсів на кращу учнівську науково-дослідницьку роботу, з 1974 р. – журі обласних археологічних олімпіад. На всі заявлені роботи вчений писав відгуки, які зараз знаходяться в архіві університетського Музею археології. Метою

РАДЗІЄВСЬКА Віра Євгеніївна, старший лаборант, Музей археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

Фото 1. На відкритті обласної краєзнавчої конференції учнів. *Харківський обласний Палац піонерів та школярів. 1978 р.* Засідання веде Є. М. Коломійцева, ліворуч від неї Б. А. Шрамко.

Фото 2. Посвята в археологи. *Східне Більське городище. 1972 р.* У центрі – Б. А. Шрамко, ліворуч від нього – О. Григор'єв, праворуч – М. Бездверний, юні археологи. На передньому плані – Є. М. Петренко.

рецензента була підтримка підростаючої зміни та поради щодо подальшого вивчення обраної теми дослідження. З відгуками обов'язково ознайомлювались не тільки юні автори, а також їх наукові керівники, що було корисно для всіх.

За ініціативи Б. А. Шрамка в 1972 р. у Палаці був організований унікальний лекторій для юних археологів й учнів шкіл міста. Спеціально підготовлені для учнівської аудиторії лекції, крім Бориса Андрійовича, читали також його талановиті колеги з кафедри історії стародавнього світу та археології історичного факультету ХДУ: В. К. Міхеєв, В. О. Латишева, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, В. Ф. Мещеряков та ін. Слухачами були не тільки школярі, а й педагоги Палацу, учителі шкіл, студенти.

У 70-ті рр. були також популярними міські Тижні археології, організовані за активної участі Б. А. Шрамка. У програмі тижнів були екскурсії до місцевих музеїв, вищих навчальних закладів, зустрічі зі вченими, виходи на археологічні пам'ятки і т. п. Після повернення з експедицій харківських дослідників гуртківці з великою цікавістю слухали їх розповіді про нові відкриття та знахідки. Тим самим учні не тільки долучались до вивчення археології, а й до охорони археологічних пам'яток Харків-

щини, що особливо актуально в наші дні. За дорученням обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, членом правління якого був Борис Андрійович, юні дослідники систематично моніторили стан збережності стародавніх городищ: Люботинського, Донецького, Хорошівського, Коломацького, Циркунівського та оточуючих їх пам'яток. За результатами охоронних розвідок, здійснених молодими помічниками, Б. А. Шрамко пізніше ініціював проведення охоронних розкопок за їх участю на Хорошівському городищі (під його керівництвом) і Коломацькому (начальник експедиції – В. Є. Радзієвська) (фото 3).

Справжньою школою польової археології для гуртківців були багаторічні розкопки на Східному Більському городищі, які проводив Борис Андрійович. Юні науковці брали в них участь з 1970-го р. під керівництвом Є. М. Коломійцевої, В. Є. Радзієвської, О. К. Садовнікова, Є. М. Петренка, І. Б. Шрамко та ін. У більських експедиціях навчались основам польових досліджень не тільки учні та студенти, а й молоді вчені, у майбутньому відомі харківські археологи: О. Г. Дяченко, С. І. Берестнєв, Ю. М. Бойко, Ю. В. Буйнов, І. А. Сніжко, В. В. Колода та ін. Навідували Бориса Андрійовича на Більському городищі його учні – археологи старшого покоління: А. О. Моруженко, В. П. Андрієнко, Є. В. Черненко, О. В. Сухобоков, В. Ю. Мурзін, В. Д. Гопак та ін., яких цікавили результати розкопок Метра. Під час цих зустрічей вчені обмінювалися археологічними новинами, консультувались у Наставника з наукових проблем власних досліджень, планували подальші сумісні напрямки діяльності.

Розпорядок роботи експедиції був насиченим та чітким. Кожного робочого для о 8.00 (у спеку раніше) Борис Андрійович обов'язково виходив у поле разом з усіма учасниками розкопок. Запізнення були неприпустимі. Зібраний, уважний, зосереджений на роботі, начальник експедиції бачив на розкопі в комплексі те, на що ми часто не звертали уваги: особливості стратиграфії, склад знахідок та їх хронологію, розташування та призначення комплексів і багато іншого. Найбільш важливі спостереження заносив у польовий щоденник. Обов'язковими були також камеральні роботи, заняття з топографії, археологічні розвідки, виконання доручень з господарських питань. Юні археологи брали участь у всіх «розділах програми» експедиції й з нетерпінням очікували

Фото 3. Б. А. Шрамко та Є. М. Петренко з юними археологами на розкопках Коломацького городища. *1983 р.*

свята – Дня археолога. Сценарій розробляли заздалегідь й обговорювали з Борисом Андрійовичем всі деталі. Йому завжди відводилась головна роль володаря Гелону, яку він виконував з великим задоволенням (фото 2). Було весело, яскраво, незабутньо. Разом з Борисом Андрійовичем ми відчували себе єдиною археологічною родиною. Так поступово відтворювалась історія стародавнього Гелону.

У рамках коротких спогадів неможливо розповісти про всю багатогранну діяльність Бориса Андрійовича, як вихователя і наставника майбутніх археологів, краєзнавців, працівників музеїв та науково-дослідницьких установ, викладачів вищих навчальних закладів, учителів. Лише архівні матеріали, пов'язані з цією його діяльністю, налічують у Музеї археології ХНУ імені В. Н. Каразіна близько 2-х тисяч одиниць збереження. Це відкриває великі можливості подальшого всебічного вивчення наукової та громадської діяльності професора, доктора історичних наук, Почесного громадянина м. Харків Б. А. Шрамка.

Для всіх нас, кому пощастило пройти хоча б частину життя поруч з Борисом Андрійовичем, він залишився другом, взірцем вченого, наставником, високопорядною людиною, справжнім інтелігентом та інтелектуалом.

С. А. Скорий

ВІН БУВ ВИДАТНИМ ВЧЕНИМ ДО ОСТАННЬОГО: ДЕЯКІ МОМЕНТИ СПІЛКУВАННЯ З ПРОФЕСОРОМ ШРАМКОМ

(до 100-річчя від дня народження)

Добре пам'ятаю момент знайомства з Борисом Андрійовичем Шрамком, майже 40 років тому, у далекому вже 1983-му. Трапилось це на захисті моєї кандидатської дисертації про зброю скіфського типу в Середній Європі.

Захід цей відбувався в Інституті археології АН УССР, у Видубицькому монастирі, котрий орендувала тоді дана наукова установа... У ті роки я був очним аспірантом Інституту при відділі археології раннього залізного віку.

...Захист наближався до закономірного фіналу. Директор Інституту член-кореспондент І. І. Артеменко поцікавився в аудиторії, чи не хоче хтось виступити в якості неофіційного опонента. Приблизно з центру залу піднявся невисокий чоловік, у сірому костюмі, із зачесаним назад волоссям, добре поставленим голосом, спокійно, але неголосно, сказавши щось типу «*работа производит впечатление, она интересная, новаторская*» тощо.

Я не знав цю людину, але мій науковий керівник Є. В. Черненко, що сидів поруч, повідомив, що це – Борис Андрійович Шрамко, професор Харківського університету, відомий скіфознавець.

Звісно, ім'я цього авторитетного вченого було мені знайоме, але зустрічатися з ним раніше не доводилося.

У перерві я підійшов до Бориса Андрійовича подякувати за приємний відгук про мою роботу. Він посміхнувся, поплескав мене по плечу: «*Работайте, молодой человек*!».

...Після захисту дисертації я отримав призначення у відділ археології раннього залізного віку ІА АН УССР на посаду молодшого наукового співробітника. У тому ж 1983 р. в ньому була сформована невелика спеціальна група співробітників для вивчення лісостепових старожитностей України, оскільки диспропорція в дослідженні скіфських степових пам'яток і старожитностей Лісостепу стала значною.

До складу групи увійшли: Г. Т. Ковпаненко (керівник; відомий фахівець в галузі археології Лісостепу, чудовий польовий дослідник), С. С. Бессонова і я. Була створена Лісостепова Правобережна експедиція. Її очолила Г. Т. Ковпаненко. Остання провела комплекс археологічних досліджень (розкопки та розвідки) на низці пам'яток Правобережного Лісостепу. Результати цих робіт були включені до узагальнюючої монографії Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонової та С. А. Скорого «*Памятники скифской*

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, м. Київ.

эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья" (Київ, 1989).

...Із Борисом Андрійовичем у ці роки я зустрічався епізодично, перш за все – у Києві, в Інституті археології. Під час однієї з таких зустрічей він подарував мені свою невеличку, але дуже важливу працю «*Археология раннего железного века Восточной Европы*» (Харків, 1983). У неї – досить скромний підзаголовок «*Учебное пособие*», однак саме в цій роботі вперше надається чудова систематизація основних джерел із археології раннього залізного віку степової та лісостепової зон Східної Європи передскіфського та скіфського часів, чітка типологія артефактів тощо. До речі, цією невеличкою книжечкою я нерідко користуюся й зараз.

Не маю сумнівів, що в ці роки Борис Андрійович пильно слідкував за нашими дослідженнями у Правобережному Лісостепу, польовими роботами та науковими публікаціями.

...У «польових умовах» ми зустрілися з ним на Більському городищі в 1993 р. Роком раніше на цій пам'ятці розпочала роботу спільна Українсько-Німецька експедиція Інституту археології НАН України та Німецького дослідницького товариства (DFG) під керівництвом д.і.н. В. Ю. Мурзіна і професора Ренати Ролле. Незабаром я був запрошений на розкопки цього феноменального городища раннього залізного віку.

...Одного вечора, а саме 11 серпня, я здійснив візит до Бориса Андрійовича, у табір археологічної експедиції Харківського університету, що розташовувався в лісі, біля валу Східного укріплення, поблизу від бази Українсько-Німецької експедиції.

Пам'ятаю, сівши поряд на пеньках, ми з насолодою пили коньяк із маленьких склянок, закушували його звичайними для всіх польовиків-дослідників харчами, вели неспішну розмову на скіфські теми, про лісостепову археологію, її теперішній стан та перспективи. Борис Андрійович жваво цікавився результатами розкопок на Мотронинському городищі в бассейні р. Тясмин, яке на той час вже 5 років вивчала Лісостепова Правобережна експедиція під керівництвом С. С. Бессонової. Я був її заступником та брав активну участь у дослідженнях цього поселення.

Поруч із господарем сиділа Ронка – велика собака породи «боксер», дивилася на нас розумними очима, прислуховувалась до нашої бесіди. На завершення зустрічі Борис Андрійович подарував мені свою узагальнюючу монографію «*Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*» (Київ 1987) з дуже приємним для мене підписом «*Дорогому Сергею Анатольевичу Скорому на добрую память о совместном изучении археологии лесостепных земледельцев*».

Надалі ми неодноразово бачилися на Більському городищі у 1994–1995 рр. Запам'яталась також зустріч із Борисом Андрійовичем у Харкові, у 1995 р., на науковій конференції Харківського університету.

З 1995 р. у нас розпочалося доволі стабільне листування, яке тривало протягом 17 років, майже до смерті Б. А. Шрамка (08.07.2012 р.). Маю епістолярну спадщину відомого вченого. Вона незначна за кількістю (близько 40 листів та поштових листівок), але дорожу я нею безмежно.

Перший лист, отриманий мною від Бориса Андрійовича, датується 10.05.1995 р., останній – 23.03.2012 р., за 2,5 місяці до смерті. Поштові листівки – перш за все, вітальні, з Новим роком або Святом Перемоги, яке Борис Андрійович поважав особливо. Між іншим, деякі листівки – це, загалом, листи, написані дрібним почерком.

Дозволю собі навести лише деякі цитати з епістолярії Бориса Андрійовича, оскільки вони мають до мене досить пряме відношення.

У листі від 27.12.1996 р. знаний археолог, отримавши автореферат моєї докторської дисертації, жалкує, що може не встигнути написати на нього відгук, але зазначає «*...я думаю, что и без моего поддерживающего отзыва Ваша защита пройдёт блестяще, т.к. Вы и Ваша работа этого заслуживают*».

Вихід моєї невеликої монографії «*Стеблёв: скифский могильник в Поросье*» (Київ, 1997) професор Шрамко зустрів вітаннями, підкресливши при цьому: «*Хотя мы и расходимся во взглядах на некоторые вопросы, в конце концов, давно известно, что лишь в спорах должна родиться истина!*».

Ми дійсно «розходилися» із Борисом Андрійовичем у деяких питаннях реконструкції історії Східноєвропейського Лісостепу за скіфської доби, але це аж ніяк не заважало нам ставитися один до одного із повагою та увагою. Так, у листі від 06.05.1999 р. професор писав: «*Я очень ценю тщательность Ваших разработок, даже если мы расходимся в некоторых выводах*».

У 1998 р., протягом двох тижнів, я був на розкопках античного некрополя в Румунії, у Добруджі (експедиція під керівництвом д-ра Василіки Лунгу), відвідав відомий могильник скіфського типу Чилик-Дере, про що писав Б. А. Шрамку. Відповідаючи мені, він підкреслював: «*Думаю, что памятники Добруджи оказались для Вас интересными и позволили взглянуть на проявление скифской культуры в этой стране*».

На початку 1999 р. Борис Андрійович подарував мені свою чудову монографію «Люботинское городище» із теплим дружнім підписом.

Отримавши від мене поштою щойно видану книжку «Киммерийцы», професор писав (12.04.1999 р.): «*Поздравляю... с радостным событием – появлением Ваших «Киммерийцев», за которые Вас очень благодарю!*».

Зрозуміло, що я дарував Б. А. Шрамку всі мої друковані видання, оскільки не тільки надзвичайно поважав його, як вченого й особистість, але й зважав на його думки та зауваження.

У 2001 р. С. С. Бессоновою і мною була видана книжка «*Мотронинское городище*». У виданні підводилися підсумки вивчення найбільшого укріпленого поселення скіфської доби в басейні р. Тясмин, у тому числі Лісостеповою Правобережною експедицією в 1988-1997 рр. Це була перша монографія, повністю присвячена городищу скіфського часу в Дніпровському Правобережному Лісостепу. Б. А. Шрамко в листі від 30.12.2001 р. високо оцінив цю працю, підкресливши, що вона «*очень интересна и важна*».

У деяких його листах є добрі побажання або поради щодо інтерпретації тих чи інших відкритих нами зі С. С. Бессоновою об'єктів на Правобережній Наддніпрянщині, виходячи із надійних аналогій на Лісостеповому Лівобережжі, особливо – на Більському городищі.

Із особливим теплом я згадую вітання Бориса Андрійовича (кінець 2002 р.) у зв'язку з народженням в моїй родині онуків-близнюків (при цьому він відмітив, що ця радість йому добре знайома, у самого діти-близнюки!) і призначенням мене на посаду завідувача відділу скіфо-сарматської археології («*Это справедливо и необходимо*!»).

Були випадки, коли Бориса Андрійовича надзвичайно цікавили деякі знахідки з Мотронинського городища. На розкопі VI (садиба майже із 40 об'єктами), який я вів протягом 4 років, був знайдений залізний предмет, котрий ми із С. С. Бессоновою видали в статті й монографії, інтерпретуючи як мотижку. Б. А. Шрамко звернувся з проханням (лист від 01.03.2004 р.) виконати якісні прорисовки цього предмета й надіслати йому, що ми й зробили. Борис Андрійович знайшов гарні аналогії цьому артефакту, у тому числі в Середній Європі, та переконливо інтерпретував його як наральник – частину малого рала (лист від 10.06.2004 р.), присвятивши пізніше цій знахідці спеціальну публікацію.

Іноді Борис Андрійович ділився думками про те, що саме планує видати найближчим часом. Так, у листі від 08.01.2007 р. він писав: «*Я сейчас заинтересовался железными наконечиками стрел скифской эпохи. Долго думал над техникой их изготовления, которая оказалась очень хорошо разработанной. Думаю, что можно будет доказать производство их на Бельском городище*». Стаття з цією проблематикою була видана Б. А. Шрамком у збірці «*Эпоха раннего железа*», що була присвячена моєму 60-річчю (Київ, 2009).

Зрідка харківський дослідник ділився життєвими проблемами, скаржився на погіршення здоров'я. Згадую, як на моє запрошення приїхати до Чигирина на Міжнародну наукову конференцію, присвячену 60-річчю відділу скіфо-сарматської археології (2004 р.), професор із сумом написав: «*...очень сильно болит нога, ранненая в 1943 г. во время боёв за Харьков*» (лист від 01.03.2004 р.).

Мабуть, треба ще згадати тут про ставлення Бориса Андрійовича до моєї поетичної творчості. Свого часу я подарував йому дві збірки віршів «*Ностальгия*» (Полтава, 2008) та «*Предвечернее*» (Сімферополь, 2010). До речі, у першій з них був невеличкий вірш, присвячений професору Шрамку. Але на цьому фактові він зовсім не загострив увагу, написавши, що його надзвичайно схвилювала моя поема «*Этюды Букового леса*» – про Бухенвальд: «*Ваши стихи о Буковом лесе без волнения читать невозможно*!». Зазначу, невеличка поетична книжка «*Предвечернее*» чомусь дуже подобалась Борису Андрійовичу: «*Дорогой и глубокоуважаемый Сергей Анатольевич! С огромным удовольствием прочитал Ваш сборник «Предвечернее». Я был Вашим читателем, а стал почитателем...*» (лист від 17.08.2010 р.). Моїми успіхами на поетичному поприщі він цікавився й пізніше, у тому числі – в останній рік свого життя: «*Сможете ли Вы собрать ещё один сборник*

типа «Предвечернее»?» (лист від 05.02.2012 р.). Я повідомив, що якраз працюю над новою поетичною книжкою. У листі від 10 березня 2012 р. Борис Андрійович писав: «*Думаю, что Вы кончаете Ваш поэтический сборник типа «Предвечернее». Жду Ваш поэтический сборник с нетерпением!*». На превеликий жаль, моя книжка віршів «*Но ... лампадой горит*» була видана в 2013 р., вже після смерті професора Б. А. Шрамка...

Якось Борис Андрійович надіслав мені надрукованого на машинці вірша «*Археологи – следопыты истории (гимн археологов)*». Зверху стояв підпис «*Б. А. Шрамко*», знизу, під текстом, – «*1958–1959 на Бельском городище*». У мене немає жодних сумнівів, що автор цього вірша сам Борис Андрійович. Як тут не згадати чудові слова із щоденника Олександра Блока: «Археолог – это влюблённый или поэт!».

В останньому отриманному мною від професора Б. А. Шрамка листі немає ані слова про його тяжкий фізичний стан, хоча він вже був таким, про що, до речі, свідчив надто змінений почерк. Деякі слова було складно прочитати. На початку листа була фраза: «*Рад возможности ещё поздравить Вас с праздником Пасхи и от всей души пожелать Вам здоровья и бодрости!*». А далі були рядки про те, що він написав ще дві статті, «*очевидно, последних*» і коротка інформація про їх зміст. І це при тому, що йому йшов 92-ий рік! Дивовижна людина, багатогранна Особистість, видатний вчений, який думав про науку, по суті, до останньої миті свого земного життя!

Я вдячний долі за те, що вона подарувала мені знайомство та багаторічне спілкування з професором Борисом Андрійовичем Шрамком!

С. А. Скорый,
А. Ю. Алексеев,
Л. Т. Яблонский

К ЮБИЛЕЮ БОРИСА АНДРЕЕВИЧА ШРАМКО

В 2011 г. одному из выдающихся археологов Восточной Европы, патриарху украинской левобережной школы археологии, крупнейшему скифологу современности профессору Борису Андреевичу Шрамко исполнилось 90 лет!

Этот юбилей – знаменательное событие не только для украинских археологов: полевые работы Б. А. Шрамко, осуществленные на ряде эталонных археологических памятников, его многочисленные и разносторонние научные труды, касающиеся широкого культурного и хронологического диапазона древностей, приобрели заслуженную известность и популярность в кругу ученых Восточной Европы и многих стран мира, сделав его, по нашему глубокому убеждению, классиком археологической науки.

О Борисе Андреевиче Шрамко и его научных трудах написано немало, но все же позволим себе кратко остановиться на биографии ученого, основных научных достижениях, сосредоточившись на главном направлении его исследовательской работы, к каковому, на наш взгляд, относятся исследования в области археологии эпохи раннего железа.

Родился Б. А. Шрамко в Белоруссии (Гомель) 17 января 1921 г. Через несколько лет его семья переехала в Харьков, где Борис Шрамко окончил среднюю школу и в 1939 г. стал студентом исторического факультета Харьковского государственного университета (ХГУ). Уже на первом году обучения в вузе, в 18-летнем возрасте, он определился с выбором будущей профессии – археология. Немалую роль в этом сыграл первый научный наставник молодого человека, харьковский исследователь и музеевед И. М. Луцкевич. Именно он привил юноше интерес к изучению археологических древностей Харьковщины (Тітков (укл.) 1995, с. 6; Тітков (укл.) 2001, с. 3).

Начавшаяся Вторая мировая война если не разрушила, то отодвинула исполнение планов Б. А. Шрамко. В 1941 г. он эвакуировался в Саратов, где обучался в Саратовском университете; с третьего курса (1942 г.) Б. А. Шрамко ушел на фронт. Был рядовым, телефонистом в составе 58-го гвардейского стрелкового полка, принимал участие в боях на Западном фронте. После окончания Смоленского артиллерийского училища лейтенант Шрамко был назначен командиром гаубичной батареи 830-го артиллерийского полка 305-й стрелковой дивизии. Он

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач Відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, м. Київ.

АЛЕКСЄЄВ Андрій Юрійович, доктор історичних наук, завідувач Відділу археології Східної Європи та Сибіру Державного Ермітажу, м. Санкт-Петербург, Російська Федерація.

ЯБЛОНСЬКИЙ Леонід Теодорович (1950–2016), доктор історичних наук, професор.

Вперше опубліковано: Скорый, С. А., Алексеев, А. Ю., Яблонский, Л. Т. 2011. К юбилею Бориса Андреевича Шрамко. *Российская археология*, 3, с. 185–187.

Подається з доповненнями С. А. Скорого.

участвовал в кровопролитных сражениях Воронежского и Степного фронтов в период Курско-Белгородской битвы. В ожесточенных боях за освобождение родного Харькова, 9 августа 1943 г., Б. А. Шрамко получил тяжелое ранение, оставшееся горькой памятью о минувшей войне. Выписавшись из госпиталя, где лечился более года, Б. А. Шрамко с сентября 1944 г. в составе 2- и 3-го Украинских фронтов освобождал от фашизма Румынию, Венгрию, Австрию, Чехословакию. Службу в рядах Советской армии окончил в 1946 г. в звании старшего лейтенанта. За проявленные на фронтах Второй мировой войны мужество и героизм Б. А. Шрамко награжден двумя орденами "Красной Звезды" и медалью "За боевые заслуги".

В 1946 г. бывший боевой офицер вернулся в Харьков на родной исторический факультет. Несмотря на пятилетний перерыв в учебе (четыре года пришлись на военное лихолетье), Борис Андреевич настойчиво овладевал знаниями и в 1949 г. с отличием окончил университет.

С этого времени начинается становление Б. А. Шрамко как крупного ученого и преподавателя университета. В 1949 г. он поступил в аспирантуру при кафедре древней истории и археологии ХГУ, утвердив в качестве темы кандидатской диссертации "Древности скифского времени в бассейне Северского Донца". Руководителем его был назначен видный харьковский ученый профессор С. А. Семенов-Зусер. После его смерти (1951 г.) научным консультантом Б. А. Шрамко стал известный археолог, основатель московской школы скифо- и сарматоведения профессор Б. Н. Граков, с которым Б. А. Шрамко поддерживал теплые дружеские отношения и в дальнейшем. С конца 1940-х годов основным объектом археологических исследований Б. А. Шрамко становятся древности скифской эпохи.

В аспирантские годы Борис Андреевич принимал активное участие в восстановлении разрушенного войной археологического музея университета, проводил первые самостоятельные разведки и раскопки, прежде всего памятников эпохи бронзы и скифской поры на Харьковщине. Некоторые из полученных материалов вошли в кандидатскую диссертацию, которую Б. А. Шрамко успешно защитил в Институте истории материальной культуры (Москва) (в последующем – Институт археологии АН СССР) (Шрамко 1953).

Остановимся на одном знаковом событии из жизни Б. А. Шрамко, случившемся в 1952 г. (до защиты кандидатской диссертации) на конференции ИИМК АН СССР, где он четко сформулировал свое концептуальное видение истории и культуры населения лесостепного региона Восточной Европы в скифскую эпоху. Наряду с такими учеными, как А. А. Иессен, И. И. Ляпушкин, Б. А. Шрамко поддержал основные положения доклада Б. Н. Гракова и А. И. Мелюковой, в котором разграничивались культуры Степи и Лесостепи Северного Причерноморья скифского времени. (В отличие от исследователей, отмечавших схожие детали вооружения, конского снаряжения, звериного стиля, а соответственно и наличие единой скифской культуры в указанных регионах). При этом Б. А. Шрамко подчеркивал, что для "выделения культуры нужно брать за основание не отдельные формы инвентаря, а целый комплекс особенностей культуры: обряд погребения, керамику, устройство поселений и жилищ, хозяйственный уклад, особенности культа и т.п. С этой точки зрения единство культуры на территории Степи и Лесостепи установить нельзя" (Погребова 1954, с. 79).

Вывод о своеобразии культуры населения Лесостепи Б. А. Шрамко развивал впоследствии во многих своих работах, подкрепляя его новыми аргументами. К числу наиболее известных относится его основополагающая статья "К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей Степной и Лесостепной Скифии" (Шрамко 1971), в основу которой лег доклад, прочитанный на 2-й Всесоюзной конференции по вопросам скифо-сарматской археологии в Москве в 1967 г.

Будучи хорошим организатором и великолепным полевым исследователем, Б. А. Шрамко на протяжении трех десятилетий (с 1950-х годов) руководил Северско-Донецкой и Скифо-славянской экспедициями ХГУ. Территориальный охват и хронологический диапазон исследований огромен. Полевыми работами, помимо Харьковской, были охвачены Винницкая, Киевская, Черкасская, Черниговская, Сумская, Полтавская обл. Украины, Белгородская и Курская обл. России. Широкомасштабные работы осуществлялись на памятниках эпохи бронзы, предскифского и скифского времени, раннего средневековья и эпохи Киевской Руси.

Продолжившиеся и после защиты кандидатской диссертации исследования в бассейне Северского Донца в конечном итоге

нашли отражение в монографии "Древности Северского Донца" (Шрамко 1962), обобщившей и проанализировавшей сведения обо всех памятниках этого региона – от палеолита до позднего средневековья включительно.

Бесспорно, особое место в полевых изысканиях Б. А. Шрамко занимали поселенческие и погребальные древности скифского времени. Чего стоят раскопки только двух городищ (и близлежащих могильников) – Люботинского (Харьковская обл., площадь более 40 га; работы начаты в 1951–1952 гг., стационарные раскопки – в 1960–1964 гг.) и крупнейшего укрепленного поселения раннего железного века не только в пределах украинской Лесостепи, но и всей Европы – Бельского в бассейне Ворсклы (Полтавская и Сумская обл., площадь более 5 тыс. га!). Люботинское городище стало первым лесостепным укрепленным поселением, раскопанным широкими площадями (Шрамко 1998). Что же касается Бельского комплекса памятников, изучение которого осуществляется уже более 100 лет (Супруненко 1996; Черненко 2006), то здесь экспедицией Б. А. Шрамко почти за четыре десятилетия исследований (1958–1995 гг.) открыта площадь до 50 тыс. м². Практически целиком исследовано Восточное укрепление, существенные работы проведены на Западном и Куземинском укреплениях, раскопан ряд курганов, входящих в могильники вблизи Бельского городища, осуществлены разведки в окрестностях городища. В процессе работ Б. А. Шрамко на Бельском комплексе памятников получена колоссальная информация об устройстве оборонительных сооружений городищ, планировке укреплений, жилых, хозяйственных, культовых сооружениях, а также обширнейшая коллекция вещевого материала, дающая представления о различных сторонах жизни обитателей Бельского городища и его округи. Масштабы памятника, выделение различных по ряду признаков существенных элементов материальной культуры позволили Б. А. Шрамко поддержать и развить идею о соотнесении Бельского городища с городом Гелоном (о нем сообщает Геродот), в котором исследователь видел политический, экономический и культовый центр двух племенных объединений – будинов и гелонов, расположенный на пересечении важных торговых путей. Бельское городище, благодаря исследованиям Бориса Андреевича, приобрело широкую известность в археологии раннего железного века Европы. Основные итоги работ Б. А. Шрамко были подведены в фундаментальной монографии, посвященной этому памятнику (Шрамко 1987). Но Бельск важен и другим. Под руководством Б. А. Шрамко здесь, во время студенческой практики (на протяжении почти 40 лет!) получали навыки археологической работы студенты исторического факультета ХГУ, многие из которых впоследствии стали профессиональными археологами, кандидатами и докторами исторических наук, заложившими основу левобережной археологической школы Б. А. Шрамко (В. П. Андриенко, С. И. Берестнев, Ю. Н. Бойко, Ю. В. Буйнов, А. Г. Дьяченко, В. К. Михеев, А. А. Моруженко, И. Б. Шрамко). Ученики Б. А. Шрамко, работающие ныне в других центрах, пользуются большим авторитетом у своих коллег-археологов (среди них – доктора исторических наук В. Ю. Мурзин, А. Е. Кислый и др.).

Широкомасштабные многолетние работы, осуществленные на памятниках Лесостепи скифской поры, обширные знания в области археологии позволили Б. А. Шрамко подготовить и блестяще защитить фундаментальное докторское исследование "Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы скифской эпохи" (Шрамко 1965), которое и по прошествии трех десятилетий не имеет себе равных по широте охвата материала и сделанным выводам. В работе, в частности, основательно рассмотрены такие важнейшие отрасли хозяйства, как земледелие, животноводство, ремесла, домашние промыслы, торгово-экономические связи населения Юга Восточной Европы в скифскую эпоху.

В контексте этой темы Б. А. Шрамко одним из первых в отечественной археологии приступил к исследованию древней металлургии (в частности, металлургии железа и кузнечного дела Скифии) с использованием возможностей естественных наук – металлографического, спектрального, химического и рентгеноструктурного анализов. Ему удалось выявить первые в Восточной Европе изделия из метеоритного железа, чугуна, железоплавильные горны. Им изучаются вопросы технологии бронзолитейного и ювелирного производств с привлечением данных химического состава изделий из цветных металлов Лесостепной Скифии.

Наряду с этим Б. А. Шрамко в своих трудах рассматривает такие фундаментальные проблемы, как происхождение скифской культуры,

этногеография Скифии, идеологические представления лесостепных племен скифского времени, процесс постепенного перерастания значительных межплеменных центров эпохи раннего железа в города-государства с широкой сельскохозяйственной округой, вопросы ранней государственности в скифскую эпоху и др.

Если к сказанному добавить исследование техники древнейшего земледелия в Восточной Европе, погребального обряда и керамического комплекса салтовской культуры, памятников пеньковской культуры и летописного города Донца (а это далеко не весь круг научных интересов ученого), то можно представить масштабы сделанного Борисом Андреевичем в археологической науке. Следует также заметить, что под его руководством подготовлено и защищено семь кандидатских диссертаций по тематике от эпохи бронзы до славянского периода.

Отдельного разговора заслуживает преподавательская деятельность Б. А. Шрамко. В родном университете он прошел славный педагогический путь: преподаватель, старший преподаватель, доцент, профессор. Его лекции и семинары охватывают широкий спектр исторических дисциплин: история первобытного общества, археология, история археологии, историография и др. На протяжении одиннадцати лет профессор Б. А. Шрамко возглавлял кафедру истории древнего мира и археологии, затем был профессором данной кафедры. Он – автор ряда учебных пособий по истории первобытного общества, археологии раннего железного века, методических рекомендаций для студентов ХНУ.

За выдающиеся заслуги в научной и педагогической деятельности Б. А. Шрамко в январе 1996 г. было присвоено звание почетного профессора Харьковского государственного университета.

Ученый широчайшей эрудиции, археолог профессор Б. А. Шрамко пользуется заслуженным авторитетом и в Украине, и за ее пределами. Более двух десятилетий он был членом Полевого комитета, Специализированного ученого Совета по присуждению докторских степеней Института археологии НАН Украины, входил в состав редколлегии журнала "Археология" и других научных изданий, стоял у истоков создания Украинского общества охраны памятников истории и культуры (Б. А. Шрамко входит в Главный совет этой организации). В 1971 г. он стал членом Советского национального объединения истории, философии, естествознания и техники при АН СССР, членом секции естествознания и техники Украинского национального объединения истории техники. В 1995 г. был избран сопредседателем Украинского центра иранистики. Многие годы профессор Б. А. Шрамко достойно представлял Украину в ЮНЕСКО, состоял членом международных комитетов по изучению древней металлургии железа. Ныне он активно сотрудничает с Международным комитетом по истории земледелия и земледельческих орудий труда (Дания).

В 2005 г. профессору Б. А. Шрамко было присвоено звание почетного гражданина Харькова. К 85-летию ученого был издан сборник научных трудов "Проблемы археологии Восточной Европы" (Харьков, 2008).

Автор более 200 научных работ, среди которых ряд монографий, участник более 150 научных конференций, в том числе международных, профессор Б. А. Шрамко и ныне ведет активную научную работу. Свидетельства того – вышедшие в последние годы в Украине и России новые статьи ученого, посвященные актуальным вопросам археологии раннего железного века (Шрамко 2005; 2006; 2007; 2008; 2009).

Искренне поздравляя выдающегося ученого, археолога, одного из наиболее ярких скифологов современности профессора Бориса Андреевича Шрамко, мы желаем ему доброго здоровья и осуществления всех научных планов!

Литература

Погребова, Н. Н. 1954. Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г. В: Артамонов, М. И. (отв. ред.). *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва: АН СССР, с. 3–38.

Супруненко, О. Б. (відп. ред.) 1996. *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, 1996.

Тітков, О. В. (укл.) 1995. *Борис Андрійович Шрамко. Бібліографічний покажчик (до 40-річчя досліджень ученого на Полтавщині)*. Полтава.

Тітков, О. В. (укл.) 2001. *Борис Андрійович Шрамко – професор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Бібліографічний покажчик. До 80-річчя з дня народження*. Харків.

Шрамко, Б. А. 1953. *Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца:* Автореферат дис-

сертации к.и.н. Москва: Институт истории материальной культуры АН СССР. Москва.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Изд-во Ордена Трудового Красного Знамени государственного университета им. А. М. Горького.

Шрамко, Б. А. 1965. *Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху*: Автореферат дисертації д.і.н. Київ: Академія наук УРСР, відділення економіки, історії і права.

Шрамко, Б. А. 1971. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177: Проблемы скифской археологии, Москва: Наука, с. 92–102.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Регион-информ, с. 9–131.

Шрамко, Б. А. 2005. Особенности развития техники обработки земли в Восточной Европе в раннем железном веке. *Древности 2005*. Харьков, с. 151–155.

Шрамко, Б. А. 2006. Деякі підсумки досліджень Більського городища. В: Черненко, Є. В. (відп. ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень*). Київ: Шлях, с. 5–18.

Шрамко, Б. А. 2007. Основні підсумки досліджень Більського городища. *Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка,* 253. Львів, с. 323–334.

Шрамко, Б. А. 2008. Бельское городище. В: Кузык, Б. Н., Яковец, Ю. В. *Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации*. Том IV. Москва: Институт экономических стратегий, с. 74–84.

Шрамко, Б. А. 2009. Железные наконечники стрел. В: Бессонова, С. С. (отв. ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава, 2009, с. 383–393.

Черненко, Є. В. (відп. ред.). 2006. *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень*). Київ: Шлях.

О. Є. Ткач

КІЛЬКА СЛІВ ПРО АРХЕОЛОГІЧНУ ЕКСПЕДИЦІЮ 1975 РОКУ

Липень 1975 р. Після першого курсу пройшов розподіл груп на археологічну практику. Наша (3-я) отримала направлення на Більське городище на Полтавщину. Очолював експедицію Борис Андрійович Шрамко. Студенти дісталися професорові без найменшого практичного досвіду участі в розкопках та уявляли своє майбутнє заняття дещо ідеалістично. Фантастика! Ми будемо лопатками й щіточками звільняти з-під землі столицю Скіфії – місто Гелон!

Не буду писати про побутові умови. Керівник практики організував і наметовий табір, і доставку деяких продуктів із сусіднього села. Було затверджено режим харчування, роботи, дозвілля та відпочинку. Правда, у першу ж ніч розпорядок студенти порушили. Був переддень свята Івана Купала, всі забажали вирушити на Ворсклу поганяти русалок. Вгадайте, хто очолював ходу? Не пам'ятаю, звідки взялися свічки, а може це просто запалили палки, але похід був красивим і містичним.

Атмосфера в таборі завжди панувала доброзичлива, нам все подобалося, приводів скаржитися на що-небудь у нас не було. Ну, хіба що зграї ос, які хотіли «прийняти участь» в нашому святі життя.

Інша справа з погодними умовами... Було дуже спекотно, про дощі можна було лише мріяти. Прийшовши до місця розкопу, ми зрозуміли, що про щіточки та совочки доведеться забути. У хід пішли штикові лопати, а іноді навіть лом. Земля була мов камінь. Але, тим не менш, траплялися й знахідки – глиняні черепки, невеличкі посудини і т.д. Борис Андрійович на око визначав приблизне датування знахідки, місце її походження. Тут же висував гіпотези про зв'язки скіфів з ближніми й далекими сусідами. Але нам траплялися не тільки кераміка, кістки тварин, глиняні вироби та прикраси. Учасникам експедиції пощастило знайти невеликий металевий кинджал з пограбованого кургану.

А ще в нас був помічник. Справжній пес-археолог Бой. Борис Андрійович взяв із собою цю добру собаку, мабуть, для підтримки порядку в таборі. З цими обов'язками боксер справлявся з певним небажанням. Але якщо на розкопі хтось хотів розвеселити втомлених студентів, то говорив: «Бой, шукай!». І чотирилапий «археолог» починав з ентузіазмом шкребти землю, іноді навіть підготовлену для фотографування.

ТКАЧ Олена Євгенівна, старший викладач, Харківський національний університет радіоелектроніки, м. Харків.

Місяць роботи в експедиції пролетів непомітно, але слід в пам'яті про всі події залишив дуже глибокий. Ось що написала учасниця тієї експедиції Надія Челомбітько (Грохова):

«Золотий був час. Трудилися, втомлювалися, пізнавали, цікавилися, дружили, раділи, любили, розважалися. Усе це завдяки прекрасному, розумному, різносторонньому керівнику – Борису Андрійовичу Шрамкові, який на перший погляд завжди був суворим, але завжди вмів дати нам свободу, навчив працювати, цінити дрібниці й відносився до нас як до дорослих людей».

О. М. Федорова

ЗГАДУЮЧИ БОРИСА АНДРІЙОВИЧА ШРАМКА

Перші наші «зустрічі» відбулися на його лекціях у студентській аудиторії на «зламі епох», у 1989-1990 рр., коли я почала навчатися на історичному факультеті Харківського державного університету. З вдячністю можу сказати, що в ці роки в мене була можливість слухати багатьох чудових лекторів, зокрема, професорів І. Рибалка, Б. Мигаля, В. Міхеєва, В. Кадєєва, С. Куделка, але найбільш яскраво запам'ятався Борис Андрійович Шрамко. У першу чергу – як викладач та як керівник археологічної практики й експедиції.

Борис Андрійович читав у нас лекційний курс «Історія первісного суспільства». Він був прекрасним спеціалістом: вчений міг донести до кожного студента інформацію про декілька мільйонів років, у які відбулося становлення людини сучасного фізичного типу (Homo Sapiens), соціальних і шлюбно-сімейних структур, склалися основні расові й антропологічні типи, народи й мови. Борису Андрійовичу так вдавалося захопити розповідями про дослідження стародавніх предметів і комплексів, які відкриваються завдяки археологічним розкопкам, що ми мріяли поїхати швидше й почати копати, щоб віднайти невисвітлену сторінку минулого людства. Лекції Б. А. Шрамка входять, безумовно, в «золотий фонд» істфаку.

Перший курс летить дуже швидко... Перша сесія, друга... І ось вже літо, готуємось до археологічної практики – вивчення видатної пам'ятки скіфської епохи на Котелевщині й Охтирщині, дослідження зараз широко відомого комплексу – грандіозного Більського городища. Ось тут я побачила Бориса Андрійовича як керівника археологічної практики та експедиції.

Розкопки та дослідження Більського городища велися Б. А. Шрамком на той час уже близько 30 років. У підсумку було розкопано близько 50 тис. м^2 культурних нашарувань на території Східного і Західного укріплень. Вченим досліджено понад два десятки курганів у складі некрополів городища, проведено масштабні розвідки в окрузі грандіозної пам'ятки. Більську фортецю було обнесено валом. На валу розміщувалися дерев'яні стіни з вежами та іншими фортифікаційними укріпленнями. Будівлі на городищі різноманітні: наземні зруби, землянки, напівземлянки, господарські будівлі, кузні для обробки заліза і бронзи, косторізна майстерня.

Таким нам городище презентував професор, таким його домальовувала наша уява,

ФЕДОРОВА Олена Миколаївна, адміністратор учбової частини, Харківська спеціалізована школа І–ІІІ ступенів № 75, студентка ХДУ 1989–1994 рр.

коли ми приїхали на місце нашої «стоянки та практики» й коли побачили величезний земляний вал та картопляне поле...

Жили ми в наметах і щодня ходили на розкопки городища, починаючи з викопування картоплі, яку наші чергові по кухні та табору готували нам на перше, друге та третє... Професор, як і всі члени експедиції та практики, вів такий же «польовий» спосіб життя... На розкопі завжди з'являвся першим, рано вранці, коли сонце ще не пече. Він зустрічав членів експедиції, проводив інструктаж, давав вказівки, а з настанням духоти йшов працювати в свій польовий кабінет, наглядаючи, щоб ми не втратили жодну знахідку, вчасно з'являвся, щоб доручити «старшим» (досвідченим археологам) зачистку та діставання артефактів із землі. На розкопі Борис Андрійович виконував вимоги техніки безпеки: завжди мав головний убір, був у сандалях, брюках і легкій сорочці, вимагав того ж від нас, «жовторотиків», а ми вважали себе амбітними дослідниками та «пеклися на сонці як раки»... І все ж було зроблено чимало: розкопано декілька десятків квадратних метрів, вивчено залишки скіфського житла (землянки) з піччю та господарські будівлі... Знахідки представлені керамікою, знаряддями праці, елементами кінської збруї, виробами з кістки й рогу, крем'яними й металевими виробами. Нами також було виявлено велику кількість імпортної грецької кераміки, зокрема уламки амфор, з яких вдалося зібрати майже «цілу»... У ході розкопок ми впевнилися, що основу господарства жителів Більського городища становили землеробство, скотарство, різноманітні ремесла. Розвиненою була торгівля. Мені випала честь бути помічницею Бориса Андрійовича по господарству та вести щоденник розкопок.

У якості відпочинку професор вважав за краще, незважаючи на хвору ногу (був поранений у Другій світовій війні), піші прогулянки, у яких йому складала компанію його улюблена собака Рона. З нею багато з нас намагалися не зустрітися вночі або на світанку, коли ми намагалися повернутися непоміченими до табору практики з «Поляни»...

Професор любив археологію й міг говорити про Гелон годинами, а ще цінував літературу, майстерно читав сторінки романів, що додавало нам наснаги вчитися, а пісні «під гітару», вірші та сміх лунали біля вогнища до пізньої ночі кожного дня.

Хтось із нас пішов по його стопах – став археологом, хтось, отримавши диплом, більше не згадував ані про археологію, ані про історію, хтось просто став викладачем історії для підростаючих поколінь... Але кожен із нас транслює світу частку ентузіазму Бориса Андрійовича, коли ми згадуємо чи австралопітеків, чи скіфів з їх священним акінаком, чи Більськ, Котельву та Ворсклу!

Г. Цецхладзе

ПРИОБЩЕНИЕ К СКИФСКОЙ АРХЕОЛОГИИ

К тому времени, когда я окончил среднюю школу в 1980 г., у меня уже был трехлетний опыт археологических раскопок: участие в исследованиях греческого и колхидского кладбищ в Пичвнари, расположенном на окраине моего родного города Кобулети (Грузия). Таким образом, решил заниматься классической археологией. Я пытался поступить на исторический факультет Тбилисского государственного университета, но из-за коррумпированной системы в Грузии мне это неоднократно не удавалось. Чтобы продолжить свое высшее образование, мне пришлось расширить географические рамки и заглянуть за пределы родной страны. Я знал о высокой репутации Харьковского университета в области классической археологии благодаря раскопкам, которые вели ученые этого вуза в Херсонесе и его хоре, и именно на Харьков я направил свои усилия. Мне посчастливилось сдать экзамен на подготовительное отделение. Я ничего не знал об археологии, кроме классической, и я впервые познакомился с археологией другого типа, пройдя курс истории первобытного общества, предложенный в первом семестре профессором Б. А. Шрамко. В качестве основного текста нам дали его книгу по этой теме. На первый взгляд тема выглядела очень сложной, и я ожидал, что лекции профессора Шрамко будут ограничены его собственным учебником. К моему приятному удивлению, он этого не сделал, а использовал в лекциях самую свежую информацию. Это был мой первый археологический «шок». В следующем семестре он предложил курс общей археологии. И снова я многому научился, и преподавание сильно отличалось от учебника, который нам дали.

Признаюсь, я также ничего не знал о скифской археологии. Наша группа первокурсников должна была во время обязательной археологической практики участвовать в раскопках Бельского городища под руководством профессора Б. А. Шрамко. Я хотел поехать в Херсонес, но был счастлив, что выбрал Бельск. Это расширило мои познания, а также дало мне много поводов для размышлений о скифах. Рассказы и лекции, прочитанные профессором Шрамко, были очень информативными. К сожалению, из-за проблем со здоровьем пришлось рано уехать из Бельска. Но это короткое знакомство с неклассической археологией было самым запоминающимся и полезным. Никогда не забуду большую палатку Бориса Андреевича, кото-

ЦЕЦХЛАДЗЕ Гоча, професор, доктор класичної археології (Оксфорд). Велика Британія.

рую охраняла огромная собака, и все боялись приближаться к ней.

В следующем году у нас был специальный предмет профессора Б. А. Шрамко по скифской археологии. Это было незабываемым и открывшим глаза на многое событием. Опять же, хотя нам рекомендовали его методичку по этому предмету, лекции Бориса Андреевича не сводились к материалам учебника, а были гораздо шире и глубже изложенного в учебном пособии. Их чтение было чрезвычайно интересным, он «поразил» меня манерой рассказа, подбором убедительных фактов, глубиной рассуждений, яркостью описаний и простотой изложения сложных тем. С тех пор скифская археология была и остается моим вторым научным интересом. Мне посчастливилось заслужить доверие Бориса Андреевича, и он позволил провести несколько занятий по скифской археологии. Никогда не забуду, как он смотрел на меня, когда я делал это. Позже ученый рассказывал мне, какие ошибки я допустил, но никогда не делал этого во время занятий, отложив беседу на внеурочное время.

Нашей группе из 25 студентов посчастливилось, что профессор Б. А. Шрамко был назначен нашим куратором. Возможность частых встреч и свободного общения с ним очень ясно показали, каким замечательным человеком он был, всегда воодушевляющим нас, всегда готовым дать совет по личным вопросам (и мы знали, что наши проблемы будут решены).

С момента окончания Харьковского университета в 1988 г. я стал специалистом по классической археологии, мне посчастливилось поступить в аспирантуру в Москве, а затем работать в этом направлении в Англии и Австралии. Однако, благодаря знаниям и опыту, полученному на лекциях, практических занятиях и во время встреч с профессором Шрамко, а также благодаря его поддержке, в своей работе я часто обращался к проблемам скифской археологии. По данной тематике мной даже опубликовано несколько статей по скифским древностям, древней Грузии и Анатолии. Я до сих пор сверяюсь с книгой Бориса Андреевича, экземпляр которой получил от ученого в студенческие годы.

Бельское городище произвело на меня такое сильное впечатление, что интерес к нему сохранялся на протяжении всей моей академической карьеры, особенно с учетом того, что с тех пор здесь было обнаружено так много греческой керамики. Я очень рад, что это место и раскопки с 1988 г. находятся в надежных руках Ирины Шрамко, дочери Бориса Андреевича, и Станислава Задникова. Для меня было откровением снова увидеть это место. Вместе с Ириной и Станиславом я осмотрел памятник в 2020 г. Я так рад, что Харьковский университет, моя alma mater, признает важность раскопок в Бельске, что создан новый выставочный зал Музея археологии Каразинского университета, в одной из витрин которого представлены и материалы раскопок Бельского городища.

А. Л. Щербань

HISTORIA EST VITA MEMORIAE

Пам'ять – цікава штука. Про багатьох з відомих і навіть знаменитих людей, з якими прийшлося спілкуватися, спогадів фактично не лишилося. А от про Бориса Андрійовича Шрамка згадки будуть зберігатися вічно. І в поодиноких спільних фотографіях, і в кількох листах з більським глиняним бичком у лівому верхньому кутку аркуша, і, звичайно, у шлейфі думок, котрі виникають у голові, коли чую його ім'я. Поділюся окремими з них. Мені складно зараз позиціонувати себе як науковця. Хто я? Культуролог, етнограф, історик, краєзнавець, археолог? Саме в цих площинах розгорнулася моя діяльність як ученого... Але точно можу сказати, ким хотів стати і став на початку наукової кар'єри! Звичайно, археологом! І не просто – а представником елітної групи дослідників пам'яток початку доби заліза.

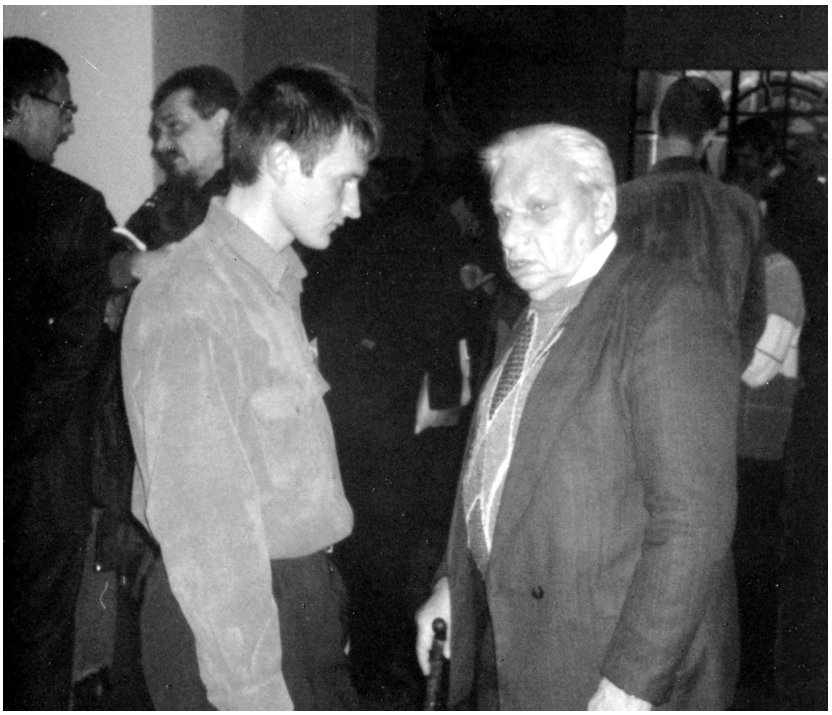
Готуючись до майбутньої професії, як то кажуть, «до дірок» зачитував наукові праці Метра. Зацікавлення підігрівав мій Учитель, представник наукової школи Бориса Шрамка – Петро Якимович Гавриш! Тоді сформувався яскравий образ ученого – дещо суворий педантичний дослідник, котрий з паличкою в руці та вірним чотирилапим товаришем Боєм ретельно контролює складні процеси на розкопі та під час життя в археологічному таборі. У науці – відданий своїм ідеям, скрупульозний у методиці та сміливий у судженнях.

Тому зі своєрідною боязню підійшов до Бориса Андрійовича під час своєї першої наукової конференції поза межами Полтави (це був авторитетний науковий форум «Проблеми історії та археології України», що відбувся в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна 2001 р.). І, диво! Людина з легенди, на перший погляд сувора та неприступна, виявилася такою ж як і більшість археологів, з якими мені доводилося спілкуватися до того. Тобто, я відчув, що переді мною – не просто висококласний Спеціаліст, а Особистість, яка, вболіваючи за справу всього життя, готова і прагне ділитися з науковцями знаннями та напрацьованими матеріалами, готова вислухати й погодитися з їхніми думками, якщо ті достатньо аргументовані. А ще запам'яталася якась юнацька іскорка в мудрих очах, які, здавалося до цього, багато бачили, пережили. І це було так неочікувано...

Писати можна багато... І про випадок, який стався на наступній конференції «Проблеми

ЩЕРБАНЬ Анатолій Леонідович, доктор культурології, кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства, Харківська державна академія культури, м. Харків.

Харків, конференція ХІАТ
(*24 жовтня 2002 р.*)

історії та археології України» (до 100-річчя XII Археологічного з'їзду), що проводилася у м. Харків 25-26 жовтня 2002 р., секцією якої керував Борис Андрійович. Цей випадок я іноді переповідаю своїм студентам і учням, коли потрібно пояснити як інтелігентно та з гумором можна вийти зі складної ситуації. І про те, як приємно було працювати з матеріалами його розкопок у фондах музею!

Насамкінець хочу заочно подякувати Борису Андрійовичу за довіру та благословення щодо вивчення прядіння і ткацтва початку доби заліза та дозвіл використовувати здобуті ним матеріали... Адже без них я, очевидно, не став би тим, ким є сьогодні.

ДОДАТКИ

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ Б. А. ШРАМКА

1949

1. **Шрамко, Б. А. 1949.** Орудия производства и оружие салтовской культуры. В: Гельфенбейн, Л. Л. (отв. за вып.). *Пятая студенческая научная конференция, посвященная XI съезду ВЛКСМ: тезисы докладов, 3–7 апр. 1949*. Харьков (б. и.), с. 124–126.

1951

2. **Шрамко, Б. А. 1951.** Кафедра древней истории и археологии Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. *Вестник древней истории*, 4, с. 236–237.

1952

3. **Шрамко, Б. А. 1952**. Памяти профессора С. А. Семенова-Зусера [1887–1951]. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 1, с. 108–109.

1953

4. **Шрамко, Б. А. 1953.** *Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца:* Автореферат диссертации к.и.н. Москва: Институт истории материальной культуры АН СССР. 14 с.

1954

5. **Шрамко, Б. А. 1954.** Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северского Донца. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 54, с. 105–115.

1955

6. **Шрамко, Б. А. 1955.** Памятники скифского времени у с. Островерховка Харьковской области. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 101–103.

1956

7. **Шрамко, Б. А. 1956.** Курган и городище у с. Циркуны. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 63, с. 101–106.
8. **Шрамко, Б. А. 1956**. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островерхівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 6, с. 56–65.

1957

9. **Шрамко, Б. А**. (отв. за вып.) **1957.** *План курса «Основы археологии» для студентов заочного отделения исторического факультета ХГУ им. А. М. Горького*. Харьков: Изд-во ХГУ. 8 с.
10. **Шрамко, Б. А. 1957.** Археологічні дослідження курганів раннього залізного віку в околицях Люботина. *Учені записки Харківського державного університету,* 78: труди історичного факультету. Т. 5, с. 193–203.
11. **Шрамко, Б. А. 1957.** Городище скифского времени у с. Караван на Харьковщине *Краткие*

сообщения Института археологии АН УССР, 7, с. 60–61.

12. **Шрамко, Б. А. 1957.** Досягнення радянських археологів у вивченні племен Скіфії. *Учені записки Харківського державного університету,* 89: труди історичного факультету. Т. 6, с. 433–444.
13. **Шрамко, Б. А. 1957.** Новые памятники предскифского времени на Северском Донце. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры,* 67, с. 17–27.
14. **Шрамко, Б. А. 1957.** Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. *Советская археология*, 1, с. 178–198.
15. **Шрамко, Б. А. 1957.** [Рец.]: Москаленко, А. Н. Памятники древнейшего прошлого Верхнего и Среднего Дона. Воронеж: Воронежское книжное издательство, 1955. 78 с. *Советская археология*, 2, с. 277–278.

1958

16. **Шрамко, Б. А. 1958.** *Методичні вказівки до виконання курсових робіт для студентів I–IV курсів*. Харків, Вид-во Харківського університету. 16 с.

1959

17. **Schramko, B. A. 1959.** Eine Siedlung und Graberfeed aus der fruhen Eisenzeit bei der Dorf Ostrowerchowka. *Bibliotheca Classica Orientalis,* 6, S. 352–355.
18. **Шрамко, Б. А. 1959.** Кераміка салтівської культури. *Учені записки Харківського університету*, 100: труди історичного факультету. Т. 7, с. 241–267.

1960

19. **Schramko, B. A. 1960.** Spuren des Askerbauerkulte bei den Stammen der Waldsteppe das nordlichen Schwarzmeergebietes in der fruhen Eisenzeit. *Bibliotheca Classica Orientalis*, 2, S. 117–119.
20. **Шрамко, Б. А. 1960.** Новые детали устройства раннеславянских жилищ. *Советская археология,* 3, с. 319–321.

1961

21. **Шрамко, Б. А., Петриченко, О. М., Солнцев, Л. О., Фомін, Л. Д. 1961.** Дослідження староруських залізних виробів Донецького городища. *Нариси з історії техніки*, 7, с. 74–87.
22. **Шрамко, Б. А. 1961.** К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе. *Советская археология,* 1, с. 73–90.

1962

23. **Шрамко, Б. А. 1962.** *Древности Северского Донца*. Харьков: Изд-во Ордена Трудового Красного Знамени государственного университета им. А. М. Горького. 402 с.
Рец. Либеров, П. Д., Плетнева, С. А. *Советская археология,* 3, 1964, с. 340–344.
Рец. Kalinova, O. *Archeologicke rozgledy*, 3, s. 439.
24. **Шрамко, Б. А. 1962.** Новые данные о добычи железа в Скифии. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР,* 91, с. 72–77.
25. **Шрамко, Б. А. 1962.** Поселення скіфського часу в басейні Дінця. *Археологія,* 14, с. 135–155.

1963

26. **Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. А., Фомин, Л. Д. 1963.** Метал скифов – железо и сталь. В: (без редактора). *Методы естественных и технических наук в археологии. Тезисы докладов на всесоюзном совещании по применению в археологии методов естественных и технических наук. Москва 25 февраля – 1 марта 1963 г*. Москва: (б. и.), с. 34–36.
27. **Schramko, B. A. 1963.** Zur Frage der Askerboutehnik bei den Stammen der Skythenzeit in Osteuropa. *Bibliotheca Classica Orientalis,* 5, S. 309–310.
28. **Шрамко, Б. А., Цепкин, Е. А. 1963.** Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII–XIII вв. *Советская археология,* 2, с. 74–84.
29. **Шрамко, Б. А., Солнцев, Л.А., Фомин, Л. Д. 1963.** Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии. *Советская археология,* 4, с. 36–57.

1964

30. **Шрамко, Б. А. 1964.** Поселення скіфського часу біля станції Шовкова (на Харківщині). *Археологія,* 16, с. 181–190.
31. **Шрамко, Б. А. 1964.** Древнейший деревянный плуг из Сергеевского торфяника (В связи с проблемой возникновения пашенного земледелия в Восточной Европе). *Советская археология,* 4, с. 84–100.

1965

32. **Шрамко, Б. А. 1965.** *Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху*: Автореферат диссертации д.и.н. Киев: Академия наук УССР, отделение экономики, истории и права. 32 с.
33. **Шрамко, Б. А. 1965.** Металеві знаряддя виробництва лісостепової Скіфії (ножі). *Питання історії народів СРСР*, 1, с. 137–152.
34. **Шрамко, Б. А. 1965.** Появление и освоение железа в Восточной Европе. *Ученые записки Харьковского университета*, 4: Из истории борьбы КПСС за построение социализма и создание коммунистического общества в СССР, с. 219–227.
35. **Schramko, B. A. 1965.** Siedlungen der Skytenzeit im Donezbecken. *Bibliotheca Classica Orientalis,* 10, S. 38–40.

36. Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. А., Фомин, Л. Д. 1965. Первая находка изделия из метеоритного железа в Восточной Европе. *Советская археология,* 4, с. 199–204.

1966

37. Schramko, B. A. 1966. Altertumer vom Sewersky Donez. *Bibliotheca Classica Orientalis,* 5, S. 295–297.

38. Шрамко, Б. А. 1966. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностях степной и лесостепной Скифии. В: (без редактора). *Тезисы докладов и сообщений на конференции по вопросам скифо-сарматской археологии. Москва, 1966.* Москва (б. и.), с. 31–34.

39. Шрамко, Б. А. 1966. Нові дані про господарство скіфської епохи. *Вісник Харківського університету*, 17: історична серія. Вип. 1, с. 73–82.

40. Шрамко, Б. А. 1966. Основные итоги раскопок 1965 г. на Восточном Бельском городище. В: (без редактора). *Пленум Института археологии 1966 г.: Тезисы докладов. [4-1]: Секция «Ранний железный век»*. Москва (б. и.), с. 15–17.

1967

41. Шрамко, Б. А. 1967. Исследования лесостепной полосы УССР. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1966 года.* Москва: Наука, с. 199–201.

42. Шрамко, Б. А. 1967. Історики вузів України – славному 50-річчю. *Український історичний журнал*, 12 (81), с. 142–143.

1968

43. Шрамко, Б. А. 1968. Исследования памятников скифского времени в басейнах Ворсклы, Сулы и Северского Донца. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1967 года*. Москва: Наука, 1968, с. 209–210.

44. Петриченко, А. Н., Шрамко, Б. А. 1968. Литье в Скифии. *Литейное производство,* 11, с. 41–46.

1969

45. Шрамко, Б. А., Міхеєв, В. К. 1969. До питання про виробництва заліза у болгаро-аланських племен салтівської культури. *Вісник Харківського університету,* 35: історична серія. Вип. 3, с. 74–81.

46. Шрамко, Б. А. 1969. Исследования Западного и Восточного Бельского городищ. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1968 года.* Москва: Наука, с. 273–275.

47. Шрамко, Б. А. 1969. Найдавніші орні знаряддя на території України. *Питання історії народів СРСР*, 6, с. 142–146.

48. Солнцев, Л. А., Степанская, Р. Б., Фомин, Л. Д., Шрамко, Б. А. 1969. О появлении изделий из чугуна в Восточной Европе. *Советская археология*, 1, с. 40–47.

49. Шрамко, Б. А. 1969. Орудия скифской эпохи для обработки железа. *Советская археология,* 3, с. 53–70.

1970

50. Шрамко, Б. А. 1970. Добыча и обработка железа у племен Скифии в VII-IV вв. до н.э. In: Filip, J. (ed.). *Actes du VII Congrés International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Praue, 21–27 août 1966.* Prague: Editions de L'Académie Tchécoslovaque des Science, T. 1, S. 108–111.

51. Петриченко, О. М., Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. О., Фомін, Л. Д. 1970. Походження і техніка лиття бронзових казанів раннього залізного віку. *Нариси з історії природознавства і техніки*, 12, с. 67–78.

52. Шрамко, Б. А. 1970. Раннеславянское поселение VIII–X вв. на Донецком городище. *Материалы и исследования по археологии СССР*, Т. 176: Древние славяне и их соседи, с. 105–108.

53. Шрамко, Б. А. 1970. Раскопки в бассейнах Северского Донца и Ворсклы. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия* 1969 года. Москва: Наука, с. 243–244.

54. Шрамко, Б. А., Фомін, Л. Д., Солнцев, Л. О. 1970. Техніка виготовлення скіфської наступальної зброї із заліза й сталі. *Археологія,* 23, с. 40–59.

55. Шрамко, Б. А. 1970. Об изготовлении золотих украшений ремесленниками Скифии. *Советская археология,* 2, с. 217–221.

1971

56. Шрамко, Б. А. 1971. Исследование Бельского городища. В: Толочко, П. П. (отв. ред.). *Археологические исследования на Украине 1968 г*. Вып. 3. Киев: Наукова думка, с. 49–58.

57. Шрамко, Б. А. 1971. Археологические разведки Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета. В: Толочко, П. П. (отв. ред.). *Археологические исследования на Украине 1968 г*. Вып. 3. Киев: Наукова думка, с. 152–153.

58. Shramko, B. A. 1971. Der Hakenpflug der Bronzezeit in der Ukraine (A Bronze Age Ard in the Ukraine). *Tools and Tillage*, 1, 4, p. 223–224.
Відгук: Balassa, I. *Acta Ethnographica Hungarica*, 21, 1972, S. 438.

59. Шрамко, Б. А. 1971. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177: Проблемы скифской археологии, с. 92–102.

60. Шрамко, Б. А. 1971. Работы Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.).

Археологические открытия 1970 года. Москва: Наука, с. 276–277.

61. Шрамко, Б. А. 1971. Развитие ремесел у населения Скифии VII–III в. до н.э. В: (без редактора). *XIII Международный конгресс по истории науки. Секция № 3: История античной науки и техники*. Москва: Наука, с. 22.

62. Шрамко, Б. А. 1971. Господарство лісостепових племен на території України (VIII–III ст. до н.е.). *Український історичний журнал*, 1 (118), с. 53–61.

63. Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. А., Фомин, Л. Д. 1971. Новые исследования техники обработки железа в Скифии. *Советская археология*, 4, с. 140–153.

64. Шрамко, Б. А. 1971. [Рец.]: Черненко, Е. В. Скифский доспех. Киев: Наукова думка, 1968, 168 с. *Советская археология*, 1, с. 292–294.

1972

65. Шрамко, Б. А. 1972. *История первобытного общества. Учебное пособие для студентов исторического факультета ХГУ*. Харьков: Издательство Харьковского университета. 200 с.

66. Шрамко, Б. А. 1972. Бельское городище – важнейший политический и экономический центр скифской эпохи в Восточной Европе. В: Баран, В. Д. (відп. ред.). *XV наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970–1971 років на території України)*. Одеса: (б. и.), с. 22–25.

67. Шрамко, Б. А. 1972. Про час появи орного землеробства на півдні Східної Європи. *Археологія*, 7, с. 25–35.

68. Шрамко, Б. А. 1972. Дослідження пам'яток в басейнах Сіверського Дінця і Ворскли. В: Максимов, Є. В. (відп. ред.). *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.* Вип. 4. Київ: Наукова думка, с. 125–129.

69. Шрамко, Б. А. 1972. Основные результаты раскопок 1970–1971 гг. на Бельском городище (г. Гелон). В: (без редактора). *Тезисы докладов на секциях (пленумах), посвященных итогам полевых исследований 1971 г.* Москва: (б. и.), с. 89–90.

70. Шрамко, Б. А. 1972. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепового Лівобережжя України. *Питання історії народів РСРС*, 14, с. 153–163.

71. Шрамко, Б. А. 1972. Работы в бассейнах Ворсклы и Северского Донца. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1971 года*. Москва: Наука, с. 328–329.

1973

72. Шрамко, Б. А. 1973. Восточное укрепление Бельского городища В: Тереножкин, А. И. (отв. ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 82–112.

73. Shramko, B. A. 1973. Der Askerbau bei den Stammen Skythieus in 7–3 Jahrundert v.u.z. *Slovenska archeologia*, 21–1, s. 147–166.

74. Шрамко, Б. А. 1973. Исследования в Харьковской и Полтавской областях. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1972 года*. Москва: Наука, с. 351–352.

75. Шрамко, Б. А. 1973. Точильні знаряддя скіфської доби. *Археологія,* 11, с. 43–48.

1974

76. Шрамко, Б. А. 1974. Раскопки на Бельском городище. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1973 года*. Москва: Наука, с. 364–365.

77. Shramko, B. A. 1974. Zur Frage über die Technik und Bearbeitungszentren von Buntmetallen in Früheisenzeit. In: Chropovský, B. (ed.). *Symposium zu Problem der jungeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, 25–29 Sept. 1970, Smolenice, CSSR*. Bratislava: Verlag der Slowakischen Akaemie der wisenschafen, S. 469–489.

78. Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. А., Степанская, Р. Б., Фомин, Л. Д. 1974. К вопросу о технике изготовления сарматских мечей и кинжалов. *Советская археология*, 1, с. 181–190.

79. Шрамко, Б. А. 1974. Развитие ремесел у населения Скифии в VII–III вв. до н.э. В: Мишакова, Е. А. (ред.). *Труды XIII международного конгресса по истории науки. Москва: 18–24 августа 1971 г. Секция № 3: История античной науки и техники*. Москва: Наука, с. 18–20.

1975

80. Шрамко, Б. А. 1975. Исследование археологических объектов в зоне Травянского водохранилища и связаннной с ним оросительной системы. ХГУ. Рук. д.и.н., проф. Шрамко Б. А. *Сборник рефератов Научно-исследовательских работ*, серия 29: история, исторические науки, № 7, с. 16–17.

81. Шрамко, Б. А. 1975. Исследования Бельского городища в 1973–1974 гг. В: Баран, В. Д. (отв. ред.). *Новейшие открытия советских археологов: Тезисы докладов конференции*. Ч. 2. Киев (б. и.), с. 5–6.

82. Михеев, В. К., Моруженко, А. А., Шрамко, Б. А. 1975. Исследования в бассейне р. Мерлы. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1974 года*. Москва: Наука, с. 324–325.

83. Шрамко, Б. А. 1975. Новые исследования Бельского городища. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.).

Археологические открытия 1974 года. Москва: Наука, с. 374–375.

84. Шрамко, Б. А. 1975. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон. В: Тереножкин, А. И. (ред). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 94–132.

85. Шрамко, Б. А. 1975. Святилище VI–V веков до н.э. в г. Гелоне. В: Карышковский, П. О. (отв. ред.). *150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тезисы докладов юбилейной конференции*. Киев: Наукова думка, с. 84–85.

86. Шрамко, Б. А. 1975. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелоно-будинская проблема. *Советская археология*, 1, с. 65–85.

1976

87. Шрамко, Б. А. 1976. К истории развития древней металлургии и металлообработки железа. *Вопросы истории естествознания и технологии*, 4 (53), с. 49–54.

88. Шрамко, Б. А. 1976. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 194–209.

89. Шрамко, Б. А. 1976. Раскопки Бельского городища и могильника «Скоробор». В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1975 года*. Москва: Наука, с. 408–409.

90. Шрамко, Б. А. 1976. [Рец.]: Антейн, А. К. Дамасская сталь в странах басейна Балтийского моря. Рига: Зинастне, 1973. 130 с. *Воспросы истории естествознания и техники*, 3, с. 85–86.

1977

91. Шрамко, Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. *Справочник по археологии Украины: Харьковская область*. Киев: Наукова думка. 156 с.

92. Шрамко, Б. А. 1977. Продолжение раскопок Гелона. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия* 1976 г. Москва: Наука, с. 393–394.

93. Шрамко, Б. А., Фомин, Л. Д., Солнцев, Л. А. 1977. Начальный этап обработки железа в Восточной Европе (доскифский период). *Советская археология*, 1, с. 57–74.

94. Радзиевская, В. Е., Шрамко, Б. А. 1977. Раскопки в басейнах Северского Донца и Ворсклы. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1976 года.* Москва: Наука, с. 360–361.

1978

95. Шрамко, Б. А. 1978. Новые исследования Бельского городища. В: Генинг, В. Ф. (отв. ред.). *Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. Ужгород, апрель 1978*. Ужгород (б. и.), с. 65.

96. Шрамко, Б. А. 1978. Новые раскопки Гелон. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1977 года.* Москва: Наука, с. 403–404.

97. Буйнов, Ю. В., Дьяченко, А. Г., Шрамко, Б. А. 1978. Работы на новостройках Харьковской области. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1977 года*. Москва: Наука, с. 303–304.

1979

98. Шрамко, Б. А. 1979. Киммерийский вклад в культуру скифской эпохи. В: Моруженко, А. А. (отв. ред.). *Проблемы эпохи бронзы юга восточной Европы. Тезисы докладов конференции, 3–6 декабря 1979 г.* Донецк: ДонГУ, с. 12–13.

99. Шрамко, Б. А. 1979. Могильник у с. Павлюковка. В: Сымонович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 9–12.

100. Шрамко, Б. А. 1979. Раскопки Гелона. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1978 года*. Москва: Наука, с. 425–426.

101. Берестнев, С. И., Буйнов, Ю. В., Дьяченко, А. Г., Шрамко, Б. А. 1979. Работы новостроечной экспедиции Харьковского университета. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1978 года.* Москва: Наука, с. 302–303.

1980

102. Кадеев, В. И., Шрамко, Б. А., Степаненко, Т. Л., Литвиненко, М. А., Михеев, В. К., Зайцев, Б. П., Мещеряков, В. Ф., Куделко, С. М. 1980. *Методические указания к учебному плану для студентов 1 курса исторического факультета.* Харьков: изд-во Харьков ун-та. 73 с.

103. Шрамко, Б. А. 1980. Новые раскопки Гелона. В: Генинг, В. Ф. (отв. ред.). *Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР. Днепропетровск, апрель 1980*. Днепропетровск (б. и.), с. 80.

104. Шрамко, Б. А. 1980. Продолжение раскопок Гелона. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1979 года*. Москва: Наука, с. 353–354.

105. Шрамко, Б. А., Радзиевская, В. Е. 1980. Усадьба косторезной мастерской на Бельском городище. *Советская археология*, 4, с. 181–189.

106. Шрамко, Б. А. 1980. Ранньосередньовічне поселення в Більську. *Археологія,* 35, с. 74–79.

107. Радзієвська, В. Є., Шрамко, Б. А. 1980. Нові археологічні пам'ятки на Харківщині. *Археологія*, 33, с. 100–108.

108. Грантовский, Э. А., Клейн, Л. С., Мартынов, А. И., Кузьмина, Е. Е., Алексеев, В. П., Литвинский, Б. А., Членова, Н. Л., Лесков, А. М.,

Дьяконов, И. М., Шрамко, Б. А., Яценко, И. В., Раевский, Д. С. 1980. Круглый стол. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии. Обсуждение. *Народы Азии и Африки*, 6, с. 67–102.

1981

109. **Моруженко, А. А., Шрамко, Б. А. 1981.** *Задания для практических занятий по археологии (для студентов дневного и вечернего отделения)*. Донецк: ДонГУ. 22 с.
110. **Шрамко, Б. А. 1981.** Возникновение и начальный период развития сварки. В: Винокуров, В. А. (отв. ред.). *Сварка в СССР*. Том 1. Развитие сварочной техники и науки о сварке технологические процессы, сварочные материалы и оборудование. Раздел 1, глава 1. Москва: Наука, с. 9–19.
111. **Shramko, B. A. 1981.** Die altesten Eisenfunstücke in Osteuropa. In: Pleiner, R. (ed.). *Frühes Eisen in Europa. Acta des 3. Symposiums des "Comité pour la sidérurgie ancienne de I'UISPP". Schaffhausen und Zürich 24–26 Oktober 1979*. Schaffhausen: Verlag Peter Meili, S. 109–114.
112. **Шрамко, Б. А. 1981.** Раскопки на Восточном укреплении города Гелона. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1980 года*. Москва: Наука, с. 324.
113. **Шевченко, Ф. П., Шрамко, Б. А., Баран, В. Д., Ауліх, В. В., Ісаєвич, Я. Д., Толочко, П. П., Котляр, М. Ф., Сергієнко, Г. Я. 1981.** Обговорення нової концепції передісторії Київської Русі академіка Б. О. Рибакова. *Український історичний журнал*, 10, с. 39–53.

1983

114. **Шрамко, Б. А. 1983.** *Археология раннего железного века Восточной Европы. Учебное пособие*. Харьков: Изд-во Харьковского университета. 164 с.
115. **Шрамко, Б. А. 1983.** Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей. *Археологический сборник государственного Эрмитажа,* 23, Ленинград, с. 72–92.
116. **Шрамко, Б. А. 1983.** Новые находки в городе Гелоне. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1981 года*. Москва: Наука, с. 334–335.
117. **Шрамко, Б. А. 1983.** К вопросу о некоторых источниках изучения скифского ремесла. *Вестник Харьковского университета*, 283, с. 119–125.
118. **Шрамко, Б. А. 1983.** Погребения VIII–X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области. В: Поболь, Л. Д. (ред.). *Древнерусское государство и славяне. Материалы симпозиума посвященного 1500-летию Киева. 1–3 дек. 1981 г*. Минск: Наука и техника, с. 48–50.
119. **Шрамко, Б. А. 1983.** Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині. *Археологія,* 43, с. 54–62.
120. **Шрамко, Б. А. 1983.** [Рец.]: Mutz, A. Die Kunst des Metalldrehens bei den Römern. Interpretationen antiker Arbeitsverfahren auf Grund von Werkspuren. Birkhäuser Basel, 1972, 180 s. *Советская археология*, 3, с. 224–231.

1984

121. **Партолин, М. Ф., Окладной, Г. М., Анисимова, Е. С., Анучина, Л. В., Асеев, Ю. С., Балковой, П. Н., Дьяченко, А. Г., Дьяченко, Н. Т., Журавский, Ю. И., Коренной, Н. Н., Ксензенко, Н. И., Лемещук, Н. М., Мигаль, Б. К., Мирошников, И. Я., Рудько, В. П., Шевченко, Ф. П., Шрамко, Б. А. 1984.** *Бесценные сокровища народа.* Киев: Вища школа. 309 с.
122. **Шрамко, Б. А. 1984.** Из истории скифского вооружения. В: Черненко, Е. В. (отв. ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 22–39.
123. **Шрамко, Б. А. 1984.** Модель бычьей упряжи скифского времени. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 251–255.
124. **Шрамко, Б. А. 1984.** Обработка кожи в Скифии. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья III–I тыс. до н.э.* Днепропетровск: Изд-во ДГУ, с. 142–156.
125. **Шрамко, Б. А. 1984.** Раскопки Гелона. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1982 года.* Москва: Наука, с. 344–345.
126. **Шрамко, Б. А. 1984.** Ф. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии. В: Генинг, В. Ф. (отв ред.). *Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ*. Киев: Нукова думка, с. 218–230.
127. **Шрамко, Б. А. 1984.** [Рец]: Мозолевський, Б. М. Товста Могила. Київ: Наукова думка, 1979, 251 с. *Советская археология*, 1, 1984, с. 272–280.

1985

128. **Шрамко, Б. А. 1985.** Глиняные скульптуры Гелона. В: Шилов, В. П., Халилов, Дж. А. (ред.). *Всесоюзная археологическая конференция «Достижения советской археологи в XI пятилетке». Тезисы докладов. Баку, 17–21 мая 1985 г.* Баку (б. и.), с. 375–377.
129. **Шрамко, Б. А. 1985.** Жилище VI в. до н. э. на Бельском городище. *Вестник Харьковского университета*, 268, серія: історія, с. 74–83.
130. **Шрамко, Б. А. 1985.** Культовые скульптуры Гелона. В: Дворецкий, Е. В. (отв. ред.). *Археологические памятники Юго-Восточной Европы: (Железный век и эпоха средневековья)*. Курск: Курский госпединститут, с. 3–39.

131. Шрамко, Б. А. 1985. Новые раскопки раннеславянского поселения на Северском Донце и вопрос об алано-болгаро-славянских связях VIII–X вв. В: Карасев, В. Г., Попов, Г. Н. (отв. ред.). *Народно-демократические революции и развитие славянских стран по пути социализма. X Всесоюзная научная конференция историков-славистов. 30 января – 1 февраля 1985 г. Тезисы докладов и сообщений*. Харьков (б. и.), с. 157–158.

132. Шрамко, Б. А. 1985. Раскопки Бельского городища. В: Мунчаев, Р. М. (отв. ред.). *Археологические открытия 1983 года*. Москва: Наука, с. 375–376.

133. Шрамко, Б. А., Янушевич, З. В. 1985. Культурные растения Скифии. *Советская археология*, 2, с. 47–64.

1986

134. Шрамко, Б. А. 1986. Раскопки города Гелона. В: Шилов, В. П. (отв. ред.). *Археологические открытия 1984 года*. Москва: Наука, 1986, с. 332–333.

135. Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. А., Фомин, Л. Д. 1986. К вопросу о железообрабывающем ремесле в степной Скифии. *Советская археология*, 2, с. 156–169.

1987

136. Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи: (город Гелон)*. Киев: Наукова думка. 184 с.

137. Шрамко, Б. А. 1987. Весенний праздник у земледельцев лесостепной Скифии. В: Крайнов, Д. А. (отв. ред.). *Конференция «Религиозные представления в первобытном обществе». Тезисы докладов.* Москва (б. и.), с. 212–218.

138. Шрамко, Б. А. 1987. Раскопки Гелона. В: Шилов, В. П. (отв. ред.). *Археологические открытия 1985 года.* Москва: Наука, с. 439–440.

139. Шрамко, Б. А. 1987. Підсумки досліджень Більського городища. *Археологія,* 57, с. 75–81.

1988

140. Шрамко, Б. А. 1988. *Методические указания к проведению практических занятий по археологии для студентов I курса дневного отделения исторического факультета.* Харьков: ХГУ. 51 с.

141. Буйнов, Ю. В., Шрамко, Б. А. 1988. Исследования Харьковского университета. В: Шилов, В. П. (отв. ред.). *Археологические открытия 1986 года.* Москва: Наука, с. 257–259.

142. Шрамко, Б. А. 1988. Основные черты и особенности лесостепной культуры скифской эпохи (VIII – III вв. до н.э.). В: (без редактора). *Всесоюзный семинар, посвященный 90-летию со дня рождения Михаила Илларионовича Артамонова. 12–15 декабря 1988 г. Тезисы докладов.* Ленинград (б. и.), с. 27–29

143. Шрамко, Б. А., Бойко, Ю. Н. 1988. Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерлы. *Вестник Харьковского университета*, 316, серия: история. Вып. 22, с. 98–108.

144. Шрамко, Б. А. 1988. Детали оленей упряжи в Скифии. *Советская археология,* 2, с. 233–237.

1989

145. Шрамко, Б. А. 1989. Вклад Б. Н. Гракова в изучение древних производств. В: Виноградов, Ю. Г. (отв. ред.). *Тезисы докладов областной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвященной 90-летию со дня рождения профессора Б. Н. Гракова.* Ч. 1, Запорожье (б. и.), с. 177–179.

146. Шрамко, Б. А. 1989. Гелони на Кавказі і Ворсклі. В: Лобурець, В. Є., Денисовець, П. М., Єрмак, О. П., Жигилій, Н. В. (ред.). *Тези доповідей і повідомлень першої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства*. Полтава (б. и.), с. 103.

147. Shramko, B. A. 1989. Die Eisenbearbeitung bei den Skythen im Nördlichen Schwarzmeergebiet (7–4 Jahrhundert v.u.z.). In: Pleiner, R. (ed.). *Archaeometallurgy of iron 1967–1987: International Symposium of the Comité pour la siderurgie ancience de L'UISPP. Liblice, 5–9 october 1987*. Prague, S. 359–362.

148. Шрамко, Б. А. 1989. Куземинская пристань и торговые связи жителей Бельского городища. В: Терентьев, В. С. (отв. ред.). *Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции, апрель 1989.* Сумы (б. и.), с. 42–43.

149. Шрамко, Б. А. 1989. Культурно-исторические связи древнего населения Полтавской области в раннем железном веке. В: Супруненко, А. Б. (отв. ред.). *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщини. Второй областной научно-практический семинар 18–19 мая 1989 года. Тезисы докладов и сообщений.* Полтава (б. и.), с. 41–44.

150. Шрамко, Б. А. 1989. Усадьба скифской эпохи на Бельском городище. *Вестник Харьковского университета*. 343, серия: история. Вып. 23, с. 77–87.

1990

151. Шрамко, Б. А. 1990. Была ли лесостепь завоевана скифами. В: Білоус, Г. П. (відп. ред.). *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар. Тези доповідей. Квітень 1990 р.* Полтава (б. в.), с. 124–126.

152. Шрамко, Б. А., Грубник-Буйнова, Л. П. 1990. Крупный центр бронзолитейного ремесла

в Скифии VII–III вв. до н.э. В: Дьяченко, А. Г. (отв. ред.). *Археологические исследования в Центральном Черноземье в двенадцатой пятилетке. Тезисы докладов и сообщений II Межвузовской научной конференции. Белгород, февраль 1990 г.* Белгород: Белгородский пединститут, с. 104–106.

1991

153. Михеев, В. К., Шрамко, Б. А. 1991. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805–1990). *Вестник Харьковского университета*, 357, серия: история. Вып. 24: Историческая наука в Харьковском университете, Харьков: Изд-во ХГУ, с. 104–130.

154. Шрамко, Б. А. 1991. Древнейшее изделие из кричного железа в Восточной Европе. В: Яровой, Е. В. (отв. ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). Материалы международной конференции. Кишинёв 10–14 декабря 1990 г.* Киев (б. и.), с. 105–106.

155. Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. А. 1991. Металлографические исследования железных изделий из кургана Чертомлык. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. *Чертолык: Скифский курган IV в. до н.э.* Киев: Наукова думка, с. 390–397.

156. Шрамко, І. Б., Шрамко, Б. А. 1991. Оборонні споруди Великого Більського городища. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Пам'ятки археології Полтавщини*. Полтава: Полтавський краєзнавчий музей, с. 44–49.

157. Шрамко, Б. А. 1991. Фракийские связи Днепровского Левобережья в VII-III вв. до н.э. В: Чернявский, Г. И. (отв. ред.). *Болгаристика в системе общественных наук: опыт, уроки, перспективы. Тезисы докладов и сообщений Второй всесоюзной конференции по болгаристике (II Дриновских чтений) 5–7 февраля 1991 г.* Харьков (б. и.), с. 21–22.

158. Шрамко, Б. А. 1991. Хорошевское городище. В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского Юго-Востока.* Воронеж: Издательство Воронежского педагогического института, с. 50–59.

1992

159. Schramko, B. A. 1992. Die Osteuropäiche Steppe und Waldsteppe in ihrer wechselbezeihungen während der früher Eisenzeit. In: *Archeologishe mitteilungen aus Iran. Herausgegeben vom Deutschen Archäologishen Instut abteilung Teheran*, 25, S. 47–63.

160. Шрамко, Б. А. 1992. Курганы у с. Веселое в Харьковской области. *Вестник Харьковского университета*, 362: серия: история. Вып. 25, с. 110–119.

161. Шрамко, Б. А. 1992. Пахотные орудия юга Восточной Европы в бронзовом и раннем железном веке. В: Михеев, В. К. (гл. ред.). *История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда*. Харьков (б. и.), с. 220–221.

162. Schramko, B. A. 1992. Tilling Implements of South Eastern Europe in the Bronze Age and Early Iron Age. *Tools and Tillage*, VII, I, 1992, p. 48–64.

163. Шрамко, Б. А. 1992. Навершие скифской эпохи с шарнирным креплением стрежня. В: Мозолевский, Б. Н. (отв. ред.). *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов международной научной конференции, посвящённой памяти А. И. Тереножкина. 25–28 мая 1992 г.* Мелитополь (б. и.), с. 104–105.

1993

164. Шрамко, Б. А. 1993. Древнейшие земледельческие орудия в Украине. В: Ульянченко, А. В. (отв. ред.). *Социально-экономические проблемы современного производства. Тезисы докладов на научно-практической конференции 26 мая 1993 г.* Харьков: Харьков гос. аграр ун-т, с. 46–47.

165. Шрамко, Б. А. 1993. К вопросу о древнейших орудиях для вспашки почвы на территории Украины. *Вестник Харьковского университета*, 374, серия: история. Вып. 27, с. 3–9.

166. Шрамко, Б. А., Машкаров, Ю. Г. 1993. Исследование биметаллического ножа из погребения катакомбной культуры. *Российская археология*, 2, с. 163–170.

1994

167. Шрамко, Б. А. 1994. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор. *Древности 1994*, 1, с. 102–126.

168. Шрамко, Б. А. 1994. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища. *Полтавський археологічний збірник*, 2, с. 195–197.

169. Шрамко, Б. А. 1994. Раскопки 1992–1993 гг. на Восточном укреплении Бельского городища. *Древности 1994, 1,* с. 188–189.

170. Шрамко, Б. А. 1994. Розкопки курганів VII–IV ст. до н.е. поблизу Більська. *Археологія,* 4, с. 117–133.

171. Шрамко, Б. А., Шрамко, И. Б. 1994. Ямные сыродутные горны в Скифии. В: Михеев, В. К. (ред.). *Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения), 1–2 ноября 1994 г.* Харьков (б. и.), с. 110–112.

172. Шрамко, Б. А. 1994. Новые открытия археологов кафедры историографии, источниковедения и археологии. В: Михеев, В. К. (ред.). *Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30-летию кафедры историо-*

графии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения), 1–2 ноября 1994 г. Харьков (б. и.), с. 24–28.

1995

173. Шрамко, Б. А., Шрамко, И. Б. 1995. Ямные сыродутные горны в Скифии. В: Кадєєв, В. І. (відп. ред.). *Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов 1–3 марта 1995 г.* Харьков (б. и.), с. 58–59.

174. Шрамко, Б. А. 1995. Новые раскопки на Восточном укреплении Бельского городища. *Полтавський археологічний збірник*, 3, с. 42–49.

175. Шрамко, Б. А. 1995. О достоверности сведений Геродота о гелонах. *Полтавський археологічний збірник,* 4, с. 71–79.

176. Шрамко, Б. А. 1995. Биритуальный курган у с. Дуванка. *Древности 1995*, 2, с. 172–173.

177. Schramko, B. A. 1995. Eine Studie zum eisernen Dolch der Fruans dem grabnugel bei Gerasimovka. In: Benoit, P., Fluzin, P. (ed.). *Paleometallurgie du fer et cultures. Acted du Symposium international du Comite ponr la Siderurgie ancienne de l'Union internationale des sciences prehistoriques et protohistoriques. Belfort–Sevanans. Institut Polytechnique de Sevenans. 1–3 november 1990.* Belfort: Vulcain, S. 475–480.

1996

178. Супруненко, О. Б., Шрамко, Б. А., Кулатова, І. М. 1996. Більське городище скіфського часу. Історична довідка. В: Супруненко, О. Б. (наук. ред.). *Наукова концепція державного заповідника «Більське городище скіфського часу»*. Полтава: ВЦ «Археологія» ЦОДПА, с. 3–21.

179. Шрамко, Б. А. 1996. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ). В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 29–54.

180. Шрамко, Б. А. 1996. Комплекс глиняних скульптур Бельского городища. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи.* Полтава: Археологія, с. 67–87.

181. Rolle, R., Murzin, V. V., Šramko, B. 1996. Das Burgwallsystem von Belsk (Ukraine). *Hamburger Beitrage zur archaologie*, Vol. 18., S. 57–84.

1997

182. Зайцев, Б. П., Шрамко, Б. А., Посохов, С. І., Прокопова, В. Д. 1997. *Методічні вказівки щодо написання курсових та дипломних робіт із спеціальностей «Архівознавство» та «Археологія»*. Харків (б. и.), 25 с.

183. Шрамко, Б. А. 1997. Из истории первых послевоенных археологических раскопок. *Харківський історіографічний збірник,* 2: Українська історична наука на порозі XXI століття. Матеріали наукової конференції, Харків: Авеста, с. 137–148.

184. Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. А. 1997. О результатах исследования железных изделий из находок на Северном Кавказе. В: Дударев, С. Л. (отв. ред.). *Некоторые вопросы культурных и этнических связей Северного Кавказа в эпоху поздней бронзы – раннего железа*. Армавир (б. и.), с. 71–76.

185. Шрамко, Б. А. 1997. Раскопки 1995 г. на Восточном укреплении Бельского городища. *Древности 1996*, 3, с. 155–156.

186. Шрамко, Б. А. 1997. Возникновение и развитие Бельского городища. В: Кадеев, В. И. (отв. ред.). *Проблемы истории и археологии Украины. К 140-летию со дня рождения академика Дмитрия Ивановича Багалея. Тезисы докладов научной конференции 16–18 апреля 1997 года.* Харьков: АО Бизнес Информ, с. 36.

187. Шрамко, Б. А. 1997. Работы на Восточном укреплении Бельского городища. В: Відейко, М. Ю. (відп. ред.). *Археологічні дослідження в Україні 1993 року*. Киев (б. и.), с. 95–96.

188. Schramko, B. A., Solncev, L. A. 1997. Metallogaphische Untersuchungen der Eisengegenstande. In: Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. *Königskurgan Čertomyk. Ein skythisher Grahügel des 4. Vorchristlichen Jahrunderts.* Hamburger Forschung zur Archaologie, Band 1 1997: Teilband 3 (Beilagen). Mainz: Verlag Philipp von Zabern, S. 185–192.

1998

189. Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Бизнес информ, 1998, с. 9–131.

190. Шрамко, Б. А. 1998. Металлографические исследования железных изделий Люботинского городища. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Бизнес информ, 1998, с. 132–140.

1999

191. Шрамко, Б. А. 1999. К вопросу о бронзолитейном производстве в Скифии. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Башилов, В. А. (отв. ред.). *Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: Архивные материалы, публикации, статьи.* Москва: Институт археологии РАН, с. 318–324.

192. Шрамко Б. А. 1999. Уникальное изделие ремесленников Скифии. *Археологічний літопис Лівобережної України,* 2, с. 13.

193. Шрамко, Б. А. 1999. От редактора издания. В: Гаврилюк, Н. А. *История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э.* Киев: Институт археологии НАН Украины, с. 3–4.

194. Шрамко, Б. А. 1999. Глиняные скульптуры лесостепной Скифии. *Российская археология,* 3, с. 35–49.

195. Шрамко, Б. А. 1999. Возникновение Бельского городища. *Древности 1997-1998*, 4, с. 50–58.

196. Шрамко, Б. А. 1999. Некоторые вопросы изучения металлообработки в Скифии. В: Кадеев, В. И. (отв. ред.). *Проблемы истории и археологии Украины: Тезисы докладов научной конференции (Харьков, 21–23 октября 1999 г.).* Харьков (б. и.), с. 34.

2000

197. Міхеєв, В. К., Шрамко, Б. А. 2000. *Археологія залізного віку Східної Європи. Навчальний посібник*. Харків: Каравела. 224 с.

198. Шрамко, Б. А. 2000. Некоторые вопросы развития строительства в Лесостепной Скифии. В: Крыжитский, С. Д. (ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. Тезисы докладов научно-практической конференции*. Донецк (б. и.), с. 28–30.

199. Шрамко, Б. А. 2000. Майдан Разрытая Могила. *Археологічній літопис Лівобережної України*, 1–2, с. 19–25.

2001

200. Шрамко, Б. А. 2001. К вопросу об иконографии скифов. В: Мещеряков, В. Ф. (отв. ред.). *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конференции (Харьков, 16–18 мая 2001 г.)*. Харьков (б. и.), с. 50–51.

2002

201. Шрамко, Б. А. 2002. Новая литейная форма с Бельского городища: к истории вооружения у племен Скифии. *Российская археология*, 1, с. 163–166.

202. Шрамко, Б. А. 2002. Особый тип печек скифской епохи. *Археологічній літопис Літопис Лівобережної України*, 1, с. 65–67.

203. Шрамко, Б. А. 2002. О достоверности сведений Геродота о гелонах. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.). Материалы III Международной конференции. Тирасполь, 5–8 ноября 2002.* Тирасполь (б. и.), с. 236–237.

2003

204. Шрамко, Б. А. 2003. К вопросу о так называемых полуземляночных жилищах. В: Баран, В. Д. (відп. ред.). *Старожитності І тисячоліття нашої ери на території України*. Київ: Ін-т археології НАН України, с. 190–195.

205. Шрамко, Б. А. 2003. Добыча железа в Гелоне. *Археологічній літопис Лівобережної України,* 2/2002 – 1/2003, с. 84–90.

206. Шрамко, Б. А. 2003. Воспоминания об учителе. *Харківський історіографічний збірник*, 6: Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень, Харків, с. 138–141.

2004

207. Шрамко, Б. А., Скирда, В. В. 2004. *Рождение Харкова*. Харьков: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив. 118 с.

208. Шрамко, Б. А. 2004. К проблеме развития техники земледелия в Восточной Европе. В: Скорий, С. А. (відп. ред.). *Від Кіммерії до Сарматії, 60 років відділу скіфо-сарматської археології.* Київ: Корвін Пресс, с. 102–103.

2005

209. Шрамко, Б. А. 2005. Особенности развития техники обработки земли в Восточной Европе в раннем железном веке. *Древности 2005*, 6, с. 151–155.

210. Буйнов, Ю. В., Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Литовченко, С. Д., Колода, В. В., Куделко, С. М. 2005. V Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвященная 350-летию Харькова и 200-летию Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. *Древности 2005*, 5, с. 352–357.

2006

211. Шрамко, Б. А. 2006. На захист В. О. Городцова (з приводу публікації П. Я. Гавриша). *Археологія*, 3, с. 84–86.

212. Шрамко, Б. А. Деякі підсумки досліджень Більського городища. В: Черненко, Є. В. (відп. ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень*). Київ: Шлях, с. 5–18.

2007

213. Шрамко, Б. А. 2007. Основні підсумки досліджень Більського городища. *Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка,* 253, с. 323–334.

2008

214. Шрамко, Б. А. 2008. Бельское городище. В: Кузык, Б. Н., Яковец, Ю. В. *Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации*. Том IV. Москва: Институт экономических стратегий, с. 74–84.

2009

215. Шрамко, Б. А. 2009. Железные наконечники стрел. В: Бессонова, С. С. (отв. ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава, с. 383–393.

2011

216. Шрамко, Б. А. 2011. О назначении новой находки с Мотронинского городища. *Полтавський краєзнавчий музей. Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*, 4, с. 80–82.

2012

217. Шрамко, Б. А. 2012. Основні етапи розвитку орного хліборобства, *Археологія,* 1, с. 48–54.

218. Шрамко, Б. А. 2012. Важные, но забытые открытия. В: Д'ячков, С. В. (відп. за вип.). *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VIII Международной научной конференции. 9–10 ноября 2012*. Харьков: НТМТ, с. 35–36.

219. Шрамко, Б. А. 2012. О значении некоторых находок. *Полтавский краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток,* 7, с. 128–130.

2018

220. Скирда, В. В., Шрамко, Б. А. 2018. *Історія первісного суспільства*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 172 с.
Рец: Бандровський, О. 2019. Скирда, В. В., Шрамко, Б. А. Історія первісного суспільства. Підручник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с. *Древности 2018*, 16, с. 54–58.

221. Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.)*. Археологічний комплекс «Більське городище». Вип. 1. Харків, Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ», Майдан. 300 с.
Рец: Tsetskhladse, G. R. New publications on the Northern Black Sea and related territories. *Ancient West & East*, 19, 2020, p. 304–315.

СТАТТІ В ГАЗЕТАХ, ЧАСОПИСАХ, ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ ЖУРНАЛАХ

1940

1. **Шрамко, Б. А. 1940.** Творча ініціатива студентів. *За більшовицькі кадри,* від 28 березня, м. Харків.

1949

2. **Шрамко, Б. А. 1949.** Розкопки в с. Велика Гомільша. *Правда Зміївщини*, від 11 вересня, м. Зміїв, Харківської області.

1950

3. **Шрамко, Б. А. 1950.** Археологічні розкопки в селі Велика Гомольша. *Сталінські кадри*, від 4 березня, м. Харків.

1951

4. **Шрамко, Б. А. 1951.** Археологічні розкопки на Харківщині (з далекого минулого нашої батьківщини). *Соціалістична Харківщина*, від 8 вересня, м. Харків.
5. **Шрамко, Б. А. 1951.** Археологічні розкопки на Харківщині. *Сталінські кадри*, від 10 вересня, м. Харків.

1952

6. **Шрамко, Б. А. 1952.** Археологічні розкопки на Харківщині. *Сталінськи кадри*, від 26 червня, м. Харків.
7. **Шрамко, Б. А. 1952.** Літні археологічні дослідження. *Сталінські кадри***,** від 8 вересня, м. Харків.

1953

8. **Шрамко, Б. А. 1953.** Вивчення пам'ятників давнини на Харківщини. *Соціалистична Харківщина*, від 06 грудня, м. Харків.
9. **Шрамко, Б. А. 1953.** Рештки мамонта в околицях Харкова. *Сталінські кадри***,** від 25 травня, м. Харків.

1954

10. **Шрамко, Б. А. 1954.** Археологічні дослідження експедиції Харківського державного університету. *Соціалістична Харківщина*, від 26 грудня, м. Харків.
11. **Шрамко, Б. А. 1954.** Из глубины веков. *Красное знамя***,** від 8 августа, м. Харків.

1955

12. **Шрамко, Б. А. 1955.** Древнерусский город Донец: археологические раскопки в окрестностях Харькова. *Красное знамя*, от 21 августа, 168 (4139), м. Харків.
13. **Шрамко, Б. А. 1955.** Памятники древнего земледелия на Харьковщине. *Красное знамя*, от 11 декабря, № 245(4216), м. Харків.

1957

14. Шрамко, Б. А. 1957. Изучение древних памятников Харьковщина. *Красное знамя*, от 23 июня, м. Харків.

1958

15. Шрамко, Б. А. 1958. Новые страницы истории восточных славян. *Красное знамя*, от 15 июня, 118 (4815), м. Харків.

1960

16. Шрамко, Б. А. 1960. Донецкое городище. *Красное знамя*, от 13 марта 1960, м. Харків.

1962

17. Шрамко, Б. А. 1962. Крепость скифской эпохи. *Красное знамя*, от 27 июня 1962 года, № 125, м. Харків.

1965

18. Шрамко, Б. А. 1965 Находки археологов. *Красное знамя*, от 23 мая, м. Харків.

1966

19. Шрамко, Б. А. 1966. Більське городище. *Народна трибуна*, від 18 серпня, № 98 (2482), смт Котельва.

20. Шрамко, Б. А. 1966. Більське городище. *Народна трибуна*, від 20 серпня 1966 року, № 99 (2483), смт Котельва.

1967

21. Шрамко, Б. А. 1967. Найдено скифское оружие. *Красное знамя*, от 08 июля, № 131 (7242), м. Харків.

22. Шрамко, Б. А. 1967. Пора хвилюючих вражень. *Ленінська зміна***,** від 21 липня, № 86 (31232), м. Харків.

23. Шрамко, Б. А. 1967. Городище у Коробових Хуторов. *Красное знамя*, от 18 апреля, м. Харків.

1968

24. Шрамко, Б. А. 1968. Подтверждается рассказ Геродота. *Красное знамя*, от 30 октября, м. Харків.

25. Шрамко, Б. А. 1968. Центр стародавньої культури в Більську. *Народна трибуна*, від 13 серпня, смт Котельва.

1969

26. Шрамко, Б. А., Строков, А. 1969. Донецке городище. *Вечерний Харків*, від 13 жовтня, м. Харків.

27. Шрамко, Б. А. 1969. Великогомільшанське городище. *Радя́нська енциклопе́дія істо́рії Украї́ни.* Том 1, Київ: УРЕ, 1969, с. 259.

1970

28. Шрамко, Б. А. 1970. Залізний вік (в археології). *Радя́нська енциклопе́дія істо́рії Украї́ни.* Том 2, Київ: УРЕ, 1970, с. 178–180.

1971

29. Шрамко, Б. А. 1971. Разгадываются тайны скифов. *Под знаменем ленинизма* [Журнал], 15, Киев, 1971, с. 52–55.

30. Шрамко, Б. А. 1971. Люботинське городище. *Радя́нська енциклопе́дія істо́рії Украї́ни.* Том 3, Київ: УРЕ, 1971, с. 41.

31. Шрамко, Б. А. 1971. Піднімаючи завіси історії [частина 1]. *Народна трибуна*, від 31 серпня, смт Котельва.

32. Шрамко, Б. А. 1971. Піднімаючи завіси історії історії [частина 2]. *Народна трибуна*, від 04 вересня, смт Котельва.

1972

33. Шрамко, Б. А. 1972. Стародавнім поселенням – 2500 років. *Ленінець*, від 17 червня, м. Харків.

34. Шрамко, Б. А. 1972. Донец. *Большая советская энциклопедия*. Том 8, Москва: Изд-во СЭ, 1972, с. 1306.

35. Шрамко, Б. А. 1972. Скіл. *Радя́нська енциклопе́дія істо́рії Украї́ни.* Том 4, Київ: УРЕ, 1972, с. 106.

36. Шрамко, Б. А. 1972. Скілур. *Радя́нська енциклопе́дія істо́рії Украї́ни.* Том 4, Київ: УРЕ, 1972, с. 106.

37. Шрамко, Б. А. 1972. Тайны города Гелона. Новые открытия археологов Харьковского университета. *Красное знамя*, от 3 сентября, м. Харків.

1973

38. Шрамко, Б. А. 1973. Уникальные находки в древнем городе Гелоне. *Красное знамя*, от 16 октября, м. Харків.

39. Шрамко, Б.А. 1973. Унікальні знахідки у Більську. *Народна трибуна*, від 27 жовтня, смт Котельва.

1974

40. Шрамко, Б. А. 1974. Унікальні знахідки. *Наука і суспільство*, 6, Київ, с. 48.

1975

41. Шрамко, Б. А. 1975. Знахідки під Більським. *Зоря Полтавщини*, від 02 листопада, м. Полтава, с. 4.

42. Шрамко, Б. А. 1975. Нові відкриття ахеологів на Валківщині. *Сільські новини*, від 06 вересня, смт Валки, с. 4.

1977

43. Шрамко, Б. А. 1977. Археология и атеизм. *Грозненский рабочий,* від 10 декабря, м. Грозний (Чеченска Республіка РФ).

1979

44. Шрамко, Б. А. 1979. Залізний вік. *Радя́нська енциклопе́дія істо́рії Украї́ни.* Том 4, 2-е видання. Київ: УРЕ, с. 184–185.

1981

45. Шрамко, Б. А. 1981. Харьков, откуда истоки твои? *Красное знамя*, від 07 июня, № 108, м. Харьков.

1982

46. Шрамко, Б. А. 1982. Тайны Гелона. *Красное знамя*, від 08 марта, м. Харків.

1983

47. Шрамко, Б. А. 1983. Древние славянские поселения в Хорошеве: Из глубины веков *Красное знамя*, от 20 ноября, м. Харків.

1986

48. Шрамко, Б. А. 1986. Нові відкриття археологів. *Народна трибуна*, від 30 серпня, смт Котельва.

1987

49. Шрамко, Б. А. 1987. Нові відкриття археологів [продовження]. *Народна трибуна*, від 04 березня, смт Котельва.

2003

50. Шрамко, Б. А. 2003. Більське городище на Полтавщині (з історії досліджень найбільшого в Європі поселення скіфського часу). *Народна творчість та етнографія*, 1–2, с. 83–85.

ДИСЕРТАЦІЇ, ВИКОНАНІ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ Б. А. ШРАМКА

Михеев, В. К. 1968. *Основные ремесленные производства болгаро-аланского населения Подонья в VIII–X вв.* Диссертация к.и.н. Харьковский государственный университет имени А. М. Горького.

Моруженко, А. А. 1969. *Городища лесостепной Скифии (история строительства оборонительных сооружений, жилищ и хозяйственных построек в VII–III вв. до н.э.).* Диссертация к.и.н. Харьковский государственный университет имени А. М. Горького.

Андриенко, В. П. 1969. *Земледельческие культы племен лесостепной Скифии (VII–III вв. до н.э.).* Диссертация к.и.н. Харьковский государственный университет имени А. М. Горького.

Буйнов, Ю. В. 1981. *Бондарихинская культура*. Диссертация к.и.н. Институт археологии АН УССР.

Берестнев, С. И. 1983. *Срубная культура лесостепного Левобережья Украины*. Диссертация к.и.н. Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова.

Дьяченко, А. Г. 1983. *Славянские памятники VIII – середины XIII вв. в бассейне Северского Донца.* Диссертация к.и.н. Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова.

Бойко, Ю. Н. 1986. *Социальный состав населения бассейна р. Ворсклы в скифское время (VII–III вв. до н.э.).* Диссертация к.и.н. Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА ПРО Б. А. ШРАМКА

1. *Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет.* 1955. Харьков: Издательство Харьковского университета.
   С. 367: про Б. А. Шрамка.
2. Б. А. Шрамко на раскопках Донецкого городища. Фото. 1955. *Красное знамя.* Харьков, 8 сент.
3. *Советская археологическая литература.* Библиография.
   [Т. 2]: Винберг, Н. А., Заднепровская, Т. Н., Любимова, А. А. (сост.). 1959. *1941–1957.* Москва; Ленинград: Издательсво АН СССР.
   [Т. 3]: Заднепровская, Т. Н., Левина, Р. Ш., Любимова, А. А., Всевиов, Л. М. (сост.). 1969. *1958–1962.* Ленинград: Наука.
   [Т. 4]: Заднепровская, Т. Н., Левина, Р. Ш., Любимова, А. А., Всевиов, Л. М., Рытов, Л. М. (сост.). 1975. *1963–1967.* Ленинград: Наука.
   [Т. 5]: Заднепровская, Т. Н., Левина, Р. Ш., Любимова, А. А., Всевиов, Л. М. (сост.). 1980. *1968–1972.* Ленинград: Наука.
   [Т. 6]: Заднепровская, Т. Н., Левина, Р. Ш., Всевиов, Л. М. (сост.). 1983. *1973–1975.* Ленинград: Наука.
   [Т. 7]: Заднепровская, Т. Н., Левина, Р. Ш., Всевиов, Л. М. (сост.). 1986. *1976–1978.* Ленинград: Наука.
   [Т. 8]: Левина, Р. Ш., Заднепровская, Т. Н., Всевиов, Л. М. (сост.). 1989. *1979–1981.* Ленинград: Наука.
   [Т. 9]: Левина, Р. Ш., Всевиов, Л. М. (сост.). 1997. *1982–1984.* Санкт-Петербург: РАН.
   Бібліографя праць Б. А. Шрамка – див. іменний покажчик.
4. Наука й наукові установи. 1965. В: *Українська радянська енциклопедія.* Т. 17. Київ: УРЕ, с. 424–524.
   С. 443: про наукову діяльність Б. А. Шрамка.
5. Загальнонародне надбання. 1966. *Соціалістична Харківщина,* 25 лист.
   Про доповідь Б. А. Шрамка на І Харківській конференції добровільного товариства охорони пам'ятників історії та культури УРСР.
6. Лапіна, М. 1966. Історія – його професія. *Харківський університет*, 29 жовт.
7. Шрамко Борис Андрійович. 1968. В: *Український радянський енциклопедичний словник.* Т. 3. Київ: УРЕ, с. 813.
8. Шрамко Борис Андрійович. 1968. В: *Учені вузів Української РСР.* Київ: Видавництво Київського університету, с. 481.
9. Овсієнко, Л. 1969. З глибин століть. *Соціалістична Харківщина,* 14 лют.
   Про археологічні дослідження ХДУ під керівництвом Б. А. Шрамка.
10. Шовкопляс, І. Г. 1969. В: *Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966).* Бібліографія. Київ: Наукова думка.
    Бібліографя праць Б. А. Шрамка – див. іменний покажчик.

11. Pflugmesser. 1969. V: Jan Filip (ed.). *Enzyklopaedisches Handbuch zur Ur und Fruehgeschichte Europas.* Bd. 2. Praga: Academia, s. 1027–1028.
S. 1028: про Б. А. Шрамка.
12. Sramko, B. A. 1969. V: Jan, Filip (ed.). *Enzyklopaedisches Handbuch zur Ur und Fruehgeschichte Europas.* Bd. 2. Praga: Academia, s. 1361.
13. Розгадані секрети давнини. 1970. *Ленінська зміна.* Харків, 10 груд.
Інтерв'ю з професором Б. А. Шрамком про останні досягнення радянської Археології у вивченні племен Скіфії.
14. Щербань, І. 1971. Хто ви, скіфи? *Літературна Україна,* 13 серп. (№ 64).
Інтерв'ю з проф. Б. А. Шрамком.
15. Шрамко Борис Андрійович. 1972. В: *Радянська енциклопедія історії України.* Т. 4. Київ: УРЕ, с. 535.
16. Яковенко, Э. В. 1973. XV конференция Института археологии АН УССР и V собрание Одесского археологического общества. *Вестник древней истории*, 1, с. 231–234.
Інформація про участь у конференції Б. А. Шрамка.
17. Яковенко, Е. В. 1973. XV наукова конференція ІА АН УРСР в Одесі. *Археологія,* 10, с. 89.
Інформація про участь у конференції Б. А. Шрамка.
18. Шевченко, Р. І. 1974. Нові розкопки, нові знахідки. *Народна трибуна*, 30 липня (№ 90 (3714).
Про археологічні розкопки Б. А. Шрамка на Більському городищі.
19. Солодовник, М. 1975. Воїн, учений, учитель. *Харківський університет,* 17 квіт. (№ 30–31).
20. Ильинская В. А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном. В: Тереножкин, А. И. (отв. ред.). *Скифы и сарматы.* Киев: Наукова думка, 1977, с. 73–95.
21. *Радянська література з археології України 1967–1975 рр*. 1978. Київ: Наукова думка.
Бібліографія праць Б. А. Шрамка – див. іменний покажчик.
22. Костюк, В. 1979. Нові унікальні знахідки. *Народна трибуна.* Котельва, 21 лип., фото.
Про археологічні розкопки Б. А. Шрамка на Більському городищі.
23. *Харьковский государственный университет, 1805–1980.* Исторический очерк. 1980. Харьков: Вища школа.
С. 77, 135: про Б. А. Шрамка.
24. Сидоренко, Г. О., Махно, Є. В., Телегін, Д. Я. 1982. *Довідник з археології України. Полтавська область.* Київ: Наукова думка.
Бібліографія праць Б. А. Шрамка – див. іменний покажчик.
Шрамко Борис. 1984. В: Кубійович, В. (голов. ред.). *Енциклопедія українознавства: словникова частина.* Т. 10. Париж; Нью-Йорк. Available from: http://litopys.org.ua/encycl/euii306.htm.
25. Пушик, С. Г. 1987. Гіпотеза Гелона. *Вітчизна.* Київ, 4 (квітень), с. 172–178.
С. 174–177: про Б. А. Шрамка.
26. Журавский, Ю. И., Зайцев, Б. П., Мигаль, Б. К. 1989. *Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны.* Харьков: Выща школа.
С. 48, 49, 118: про Б. А. Шрамка.
27. Прокопова, В. Д., Березинская, Р. Г. (сост.). 1989. *Библиография трудов ученых кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ. (К 25-летию кафедры).* Харьков: ХГУ.
Бібліографія праць Б. А. Шрамка – див. іменний покажчик.
28. Шовкопляс, И. Г., Дмитренко, Н. Г. (сост.). 1989. *Археология Украинской ССР. 1918–1980.* Библиографический указатель. Киев: Наукова думка.
Бібліографія праць Б. А. Шрамка – див. іменний покажчик.
29. Проф. Б. А. Шрамко терпляче чекає: зараз першокурсниця істфаку (група ІС-11) О. Орел відповість на поставлене запитання. Фото. 1990. *Харківський університет*, 19 січ.
30. До 70-річчя Бориса Андрійовича Шрамка. 1991. *Археологія*, 4, с. 153.
31. Михеев, В. К., Шрамко, Б. А. 1991. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805–1990 гг.). *Вестник Харьковского университета.* 357. Историческая наука в Харьковском университете. (К 185-летию ХГУ), вып. 24, с. 104–130.
С. 112–120, 124, 125, 127: про дослідження Б. А. Шрамка.
32. Прокопова, В. Д. (сост.). 1991. *Борис Андреевич Шрамко – профессор Харьковского университета.* Биобиблиографический указатель. Харьков: ХГУ.
33. Журавский, Ю. И., Зайцев, Б. П., Куделко, С. М. 1992. Материалы к биобиблиографическому словарю преподавателей исторического факультета Харьковского государственного университета (советский период). *Вестник Харьковского университета,* 374, серія: історія, вып. 26, с. 104–123.
С. 122: про Б. А. Шрамка.
34. *Полтавщина.* Енциклопедічний довідник. 1992. Київ: УЕ.
С. 6, 65, 840, 874 : про дослідження Б. А. Шрамка.
35. Шрамко Борис Андреевич. 1992. В: Зайцев, Б. П., Куделко, С. М., Посохов, С. И. (сост.). *Преподаватели исторического факультета Харьковского госуниверситета (1933–1991 гг.).* Материалы к биобиблиографическому словарю. Харьков: ХГУ, с. 48–49.
36. Shramro Borys. 1993. In: *Encyclopedia of Ukraine*. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, vol. 4, s. 675.
37. До 70-річчя Б. А. Шрамка. 1994. *Археологія*, 4, с. 153.

38. Шрамко Борис Андреевич. 1994. В: Куделко, С. М., Посохов, С. И., Прокопова, В. Д., Зайцев, Б. П. (сост.). *Кафедре историографии, источниковедения и археологии ХГУ – 30 лет.* Биобиблиографический указатель. Харьков: (б. и.), с. 99–100.
Бібліографя праць Б. А. Шрамка – див. іменний покажчик.
39. Скирда, В. В. 1995. Тернистый путь к науке. В: *Европа в XX веке: путь от войны к миру, посвященной 50-летию окончания II Мировой войны. Материалы Международной научной конференции.* Харьков, с. 113–115.
Про участь Б. А. Шрамка у Великій Вітчизняній війні.
40. Тітков, О. В. (уклад.). 1995. *Борис Андрійович Шрамко: До 40-річчя наукових досліджень ученого на Полтавщині.* Біобібліографічний покажчик. Полтава: Археологія.
Зі змісту: Буйнов, Ю. В., Супруненко, О. Б. Борис Андрійович Шрамко – археолог, педагог, громадянин, с. 5–10.
41. Мезенцева, Г. Г. 1997. Шрамко Борис Андрійович. В: *Дослідники археології України.* Енциклопедічний словник-довідник. Чернігів: Сіверянська думка, с. 129.
42. Шрамко Борис Андреевич. 1999. В: Зайцев, Б. П., Куделко, С. М., Посохов, С. И., Прокопова, В. Д. (сост.). *Кафедре историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина – 35 лет.* Биобиблиографический указатель. Харьков: Бизнес-Информ, с. 99.
Бібліографя праць Б. А. Шрамка – див. іменний покажчик.
43. Тітков, О. В. (уклад.). 2001. *Борис Андрійович Шрамко – професор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: До 80-річчя з дня народження.* Біобібліографічний покажчик. Харків: (б.в.).
44. Шрамко Борис Андрійович. 2001. В: Зайцев, Б. П., Посохов, С. І., Прокопова В. Д. (уклад.). *Біобібліографічний словник учених Харківського університету.* Т. 2. Історики, ч. 2. 1933–2000 рр., Харків: Бізнес Інформ, с. 319–326.
45. Парфиненко, А. Ю, Посохов, С. И. 2002. *Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете.* Харьков: НМЦ «МД».
Про Б. А. Шрамка див. іменний покажчик.
46. Ярошик, В. О., Полянська, Н. І, Гологорська, Т. В., Дмитрієва, О. М., Манова, Н. Л. (уклад.). 2003. *Харків XX століття.* Бібліографічний покажчик. Вип. 2. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив.
Про Б. А. Шрамка див. іменний покажчик.
47. Бакіров, В. С., Духопельников, В. М., Зайцев, Б. П., Кадєєв, В. І., Посохов, С. І. 2004. *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років.* Харків: Фоліо.
Про Б. А. Шрамка див. іменний покажчик.
48. Духопельников, В. М., Куделко, С. М. 2004. Шрамко Борис Андреевич. В: *Історичний факультет: від покоління до покоління.* Харків: Видавництво ХНАДУ, с. 150–151.
49. Зайцев, Б. П., Павлова, О. Г., Шабельська, О. Є. (уклад.). 2004. *Кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна – 40 років.* Довідкове видання. Харків: ХНУ.
С. 25–26, 31, 39, 46–47, 53: бібліографія праць Ю. В. Буйнова.
50. Новікова, О., Іваніна, М., Олійник, Ж. 2004. Від чесності – чесність, від любові – любов. *Харківський університет,* 19 жовт.
Про кафедру історіогріфії, джерелознавства та археології, у тому числі про наукову діяльність Б. А. Шрамка.
51. Тимарська, Л. 2004. Попіл війни стукає в їхні та наші серця. *Харківський університет,* 19 жовт.
Про ветеранів війни – співробітників університету, в тому числі про Б. А. Шрамка
52. Из ответов на анкету. 2006. В: *Харківський історіографічний збірник,* вип. 8, с. 206–238.
Спогади В. С. Кравцова, випускника історичного факультету Харківського університету 1960 року, про історичний факультет 1950-х років.
С. 210: про викладацьку діяльність Б. А. Шрамка.
53. Посохов, С. І., Буйнов, Ю. В. 2006. Йому підвладні роки та століття. *Харківський університет,* 24 січ.
Те саме. 2008. *Проблемы археологии Восточной Украины. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко.* Харьков: Курсор, с. 5–6.
54. Холманская, Л. 2006. Корифей археологии. *Вечерний Харьков,* 19 янв.
55. Шрамко Борис Андрійович. 2006. В: Зайцев, Б. П., Іващенко, В. Ю., Мигаль, Б. К., Павлова, О. Г. (уклад.). *Викладачі, співробітники та студенти історичного факультету Харківського національного університету – учасники Великої Вітчизняної війни.* Харків: Консул, с. 102–103.
56. Супруненко, О. Б. 2007. *З історії археологічних досліджень на Полтавщині.* Короткий нарис. Київ; Полтава: Гротеск; Археологія.
Багато відомостей про дослідження Б. А. Шрамка.
57. Швалб, М. Г, Прокопова, В. Д., Глибицька, С. Б., Красиков, М. М., Ставинська, Р. А., Авксентьєва, О. О., Валюконіс, М. П., Найко, Р. Г. (уклад.). 2007. *Історія Харківського університету за двісті років*. Систематичний бібліографічний покажчик. У 3 ч. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна.
Про Б. А. Шрамка див. іменний покажчик.
58. Посохов, С. І. (відп. ред.). 2008. *Проблемы археологии Восточной Европы: К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков: Курсор, 2008.

Зі змісту: Куделко, С. М. Профессор Б. А. Шрамко как преподаватель, с. 105; Скирда, В. В. Средневековые памятники в исследованиях Б. А. Шрамко, с. 121–131.

59. Ольговський, С. Я. 2009. Бронзоливарні майстерні Північного Причорномор'я архаїчного часу (сучасний стан вивченості). *Vita antiqua,* 7–8. Київ, с. 135–141.
С. 135, 139, 140: про дослідження Б. А. Шрамка.
60. Шрамко Борис Андрійович. 2009. В: Бакіров, В. С. (ред.). *Професори Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Бібліографічний довідник. Харків, с. 345.
61. Буйнов, Ю. В. 2010. До 90-річчя Бориса Андрійовича Шрамка. *Археологія,* 4, с. 136–138.
62. Династия Шрамко. Влюбленные в историю. 2010. В: Астахова, Е. В. (ред.). *На алтарь призвания*. Очерки о педагогических династиях Харьковщины. Харьков: НУА, с. 536–540.
63. Бабенко, Л. І. 2011. Борису Андрійовичу Шрамко – 90! В: Аксьонов, В. С., Бабенко, Л. І. (укл.). *Відділ археології Харківського історичного музею (1991–2010): Бібліографічний покажчик*. Харків: Мачулін, с. 3–4.
64. Бабенко, Л. І. 2011. Роль та місце Харківського історичного музею в науковому житті професора Б. А. Шрамка (до 90-річчя з дня народження). В: Сошнікова, О. М. (голов. ред.). *Сімнадцяті Сумцовські читання*. Збірник матеріалів наукової конференції «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потребу соціуму», 18 квітня 2011 р. Харків: Майдан, с. 260–262.
65. Буйнов, Ю. В. 2011. Исследования Б. А. Шрамко археологических памятников на новостройках в Харьковской области. В: *Древности 2011,* 10, с. 405–408.
66. Буряковская, Т. 2011. «Чтобы сердце не покрыла плесень...»: Борис Шрамко – живое достояние Харькова. *Время*. Харьков, 20 янв., с. 5.
67. Задников, С. А., Шрамко, И. Б. 2011. К 90-летию Б. А. Шрамко. В: Дударев, С. Л. (отв. ред.). *Шестнадцатые чтения по археологии Средней Кубани.* (Краткое содержание докладов*)*. Армавир: АГПА; Графа, с. 54–56.
68. Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2011. До 90-річчя видатного вченого Бориса Андрійовича Шрамка, видатного археолога, педагога, громадянина. *Край*. Полтава, січень (№ 81 (87)), с. 18–19.
69. Посохов, С. И. (отв. ред.). 2011. *Древности Восточной Европы.* Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина.
Зі змісту: Посохов, С. И. Слово о юбиляре, с. 8–9; Григорьянц, М. Н., Бейдин, Г. В. Он был и навсегда останется для нас самым первым и главным наставником в археологии, с. 12–13; Буйнов, Ю. В. Слово об Учителе, с. 14–16; Зайцев, Б. П. Вспоминаю былые времена, с. 17–19; Кислий, О. Є. Ворота Гелону, с. 20–23; Пуголовок, Ю. О. Внесок Б. А. Шрамка в розвиток уявлень про будівельну справу літописних сіверян, с. 232–234; Сніжко, І. А. Б. А. Шрамко і сучасний стан дослідження палеоліту на Харківщині, с. 282–289.
70. Скорый, С. А., Алексеев, А. Ю., Яблонский, Л. Т. 2011. К юбилею Бориса Андреевича Шрамко. *Российская археология*, 3, с. 185–187.
71. Андрієнко, В. П. 2012. Згадуючи Вчителя. В: *Древности 2012,* 11, с. 376–379, фото.
72. Берестнев, С. И. 2012. Один день с Б. А. Шрамко. В: *Древности 2012*, 11, с. 380–381.
73. Бойко Ю. Н. 2012. Борис Андреевич Шрамко. В: *Древности 2012,* 11, с. 382–384, фото.
74. Всевиов, Л. М. (сост.). 2012. *Археологическая литература стран СНГ. 1992–1994*. Библиографический указатель. Санкт-Петербург: Библиотека РАН.
Бібліографя праць Б. А. Шрамка – див. іменний покажчик.
75. Кашкин, А. В., Приймак, В. В. 2012. Археологические исследования Б. А. Шрамко в бассейне Верхнего Псла. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред). *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*. Збірник наукових праць та матеріалів наукової конференції. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 63–67.
76. Корост, Т. М., Тимошенко, В. П., Шевченко, В. І., Луговой, П. М., Бовдир, О. В., Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б., Корост, І. І., Бойко, М. І., Кравченко, Н. С., Костюк, В. К., Ляш, П. П. 2012. Пам'яті визначного вченого. *Народна Трибуна.* Котельва, 13 лип.
77. Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2012. Борис Андрійович Шрамко (17.01.1921–08.07.2012). В: Волошин, Ю. В., Киридон, А. М., Мокляк, В. О. (ред.). *Полтавский краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток.* Збірник наукових статей. Вип. VII. Полтава: Дивосвіт, с. 9–20.
78. Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2012. Борис Андрійович Шрамко (17.01.1921 – 08.07.2012). В: Супруненко, О. Б. (наук. і відп. ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я–2012.* Збірник наукових праць. Київ; Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 188–194, фото.
79. Посохов, С. І., Куделко, С. М., Гречишкина, М. В. 2012. *Борис Петрович Зайцев: воспоминания и библиография*. Харьков: Издательство ХНУ им. В. Н. Каразина.
С. 10, 17, 87–90, 96, 102, 115–120, 133: про Б. А. Шрамка.

80. Світлій пам'яті Бориса Андрійовича Шрамка. 2012. *Археологія*. 3, с. 142.
81. Шрамко Борис Андрійович, 2012. В: *Древности–2012,* 11, с. 374–375, 2 фото.
82. Зайцев, Б. П., Куделко, С. М., Посохов, С. И. 2013. В: Памяти Б. А. Шрамко. *Харківський історіографічний збірник*, 12, с. 249–250.
83. Кадеев, В. И. 2013. *Владимир Иванович Кадеев. Воспоминания*. Харьков: ООО «НТМТ».
С. 44, 47–50, 52–55, 97, 117, 119, 121: про Б. А. Шрамка.
84. Киш, С. 2013. Харьковчанин помог раскрыть тайны скифов. *Вечерний Харьков,* 12 янв. (№ 3).
85. Лесков, А. М. 2013. Из воспоминаний: начало. В: *Харківський історіографічний збірник,* 12, с. 190–196.
С. 195–196: про Б. А. Шрамка.
86. Шрамко Борис Андрійович. 2013. В: Богдашина, О. М., Бутенко, В. І., Глибицька, С. Б., Зайцев, Б. П., Куделко, С. М., Куліков, В. О., Марченко, С. Р., Посохов, С. І., Прокопова, В. Д. (уклад.). *Історики Харківського університету.* Біобібліогрфічний словник (1905–2013 рр.). Харків, с. 270–272.
87. Шрамко Борис Андрійович. 2013. В: Куделко, С. М., Павлова, О. Г. (уклад.). *Університетський некрополь. Історики.* Харків, с. 86–87, фот.
88. Юрченко, С. П. 2013. Шрамко Борис Андрійович. В: Смолій, В. А. (голов. ред). *Енциклопедія історії України*. Т. 10. Київ: Наукова думка, с. 657.
89. Астахова, К. А. 2014. Шрамко Борис Андрійович. В: Посохов, С. І. (голов. ред.), Астахова, К. В., Куделко, С. М. (ред., передмова). *Харківщина.* Енциклопедичний словник. Харків: Золоті сторінки, с. 429–430.
90. Скорый, С. 2014. К юбилею Бориса Андреевича Шрамко. В: Скорий, С. *О скифологах: учителях и коллегах*. Киев: Издатель Олег Филюк, с. 102–111.
91. Бабенко, Л. И. 2015. Об интерпретации изображений на щитках бронзовых перстней из Бельского городища. *Археологія і давня історія України,* 2 (15). с. 11–19.
С. 11, 12, 18: посилання на дослідження Б. А. Шрамка.
92. Вовкодав, С. 2015. Історія дослідження «змійових» валів Переяславщини. *Український історичний збірник,* 18, с. 354–367.
С. 359, 361: посилання на дослідження Б. А. Шрамка.
93. Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2015. Більське городище в науковій і пам'яткоохоронній діяльності полтавського центру охорони та досліджень пам'яток археології. *Археологія і давня історія України,* 2 (15), с. 265–278.
С. 266, 267: посилання на дослідження Б. А. Шрамка.
94. Гавриш, П. 2016. Унікальність розмірів Більського городища. В: *Треті Череванівські читання*. Збірник наукових статей за матеріалами ІІІ Всеукраїнської наукової конференції, 17–18 березня 2016 р. Полтава: ПНПУ ім. В. Г. Короленка, с. 122–127.
Відомості про дослідження Б. А. Шрамка.
95. Задніков, С. А., Шрамко, І. Б. (уклад.), Корост, І. І. (відп. ред.). 2016. *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка.* Збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва; Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан.
Зі змісту: Посохов, С. І. Слово про Вчителя, с. 11–13; Шрамко, И. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельского городища, с. 14–26, фото; Список наукових звітів Б. А. Шрамка про розвідки й розкопки на Більському городищі, с. 27–30; Список наукових праць Б. А. Шрамка, присвячених вивченню Більського городища, с. 31–34.
96. Супруненко, О. Б. (відп. ред.). 2016. *Феномен Більського городища–2016. До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища.* Збірник наукових праць і матеріалів конференції. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК.
Зі змісту: Скорий, С. А., Супруненко, О. Б. До 95-річчя від дня народження Бориса Андрійовича Шрамка, с. 3–11; Корост, І. І. 110–річчю від початку археологічного вивчення Більського городища присвячується, с. 12–14; Шрамко, И. Б. Восточное укрепление Бельского городища: тридцать лет исследований, с. 15–18.
97. Цьомало, Л. А. 2016. Дві важливі дати в історії скіфознавства. *Археологія*, 2, с. 146–147.
98. Шпорт, А. М. 2016. Борис Андреевич Шрамко – выдающийся учёный-археолог. (К 95-летию со дня рождения). *Метаморфозы истории,* 7, с. 231–236.
99. Вовкодав, С. 2017. До питання датування та функціонального призначення переяславських «змійових» валів. *Український історичний збірник,* 19, с. 24–40.
С. 28–29: про теорію Б. А. Шрамка про городище скіфського часу.
100. Принь, О. В., Пуголовок, Ю. О. Берест, Ю. М. 2017. Документи і речі археолога М. Я. Рудинського у колекції Охтирського міського краєзнавчого музею: науковий каталог. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Михайло Рудинський і Полтавський музей*. Збірник наукових праць. Полтава: Дивосвіт, с. 150–169.
У записній книжці є адреса Б. А. Шрамка.

101. Скирда, В. 2017. Відновлення колекції археологічного музею Харківського університету в другій половині 1940-х–1950-х рр. В: *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 21. Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи, с. 249–257, фото.
Про археологічні роботи Б. А. Шрамка.
102. Вовкодав, С. 2018. Змійові вали Переяславщини: характеристика просторової конфігурації. *Український історичний збірник,* 20, с. 29–40.
С. 35–34: посилання на дослідження Б. А. Шрамка.
103. Супруненко, О. Б. (упоряд, ред., підгот. до друку). 2018. *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район*. Полтава: ТОВ «АСМІ».
Про Б. А. Шрамка див. іменний покажчик.
104. Шрамко, І. Б., Корост, І. І. 2018. До 60-річчя від початку археологічних досліджень Західного укріплення Більського городища вченими Харківського університету. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Феномен Більського городища–2018: пам'яті П. Я. Гавриша (1956–2018)*. Харків, Котельва: Майдан, 2018, с. 9–10.
105. Шрамко, І. Б. 2018. Головні підсумки вивчення Більського городища вченими Харківського університету (до 60-річчя від початку перших досліджень пам'ятки). В: Д'ячков, С. В. (відп. за вип.). *Проблеми історії та археології України: Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції, до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом (Харків, 14–15 грудня 2018 р.)*. Харків, 2018, с. 26.
106. Шрамко, І. Б. 2019. 60-років досліджень Більського городища Харківським університетом. *Археологія*, 1, с. 144–147.
107. Бузько, А. В. 2019. Письма Анастасии Манцевич к Марии Вязьмитиной. *Археологія та давня історія України,* 4 (33), с. 423–438.
С. 430: про оцінку Б. А. Шрамком Фракійської виставки в Ермітажі.
108. Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. 2019. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: Майдан.
С. 340–342: бібліографія Б. А. Шрамка.
109. Селегєєв, С. С. 2020. Б. А. Шрамко – дослідник Хорошівського городища. В: Д'ячков, С. В. (ред.). *Проблеми історії та археології України.* Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 215-річчю Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Харків, листопад 2020. Харків: ТОВ «НТМТ», с. 73.
110. Гаврилюк Н. О. 2021. Початок вивчення палеоекономіки в українській археології (до 100-річчя від дня народження Б. А. Шрамка). *Археологія,* 1, с. 118–126.
111. Бабенко Л. І. Два ювілеї, або пектораль Бориса Андрійовича Шрамка. *Давнина 2020* (у друку).

ДОКУМЕНТИ

БОРИС АНДРІЙОВИЧ ШРАМКО – ПРОФЕСОР ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

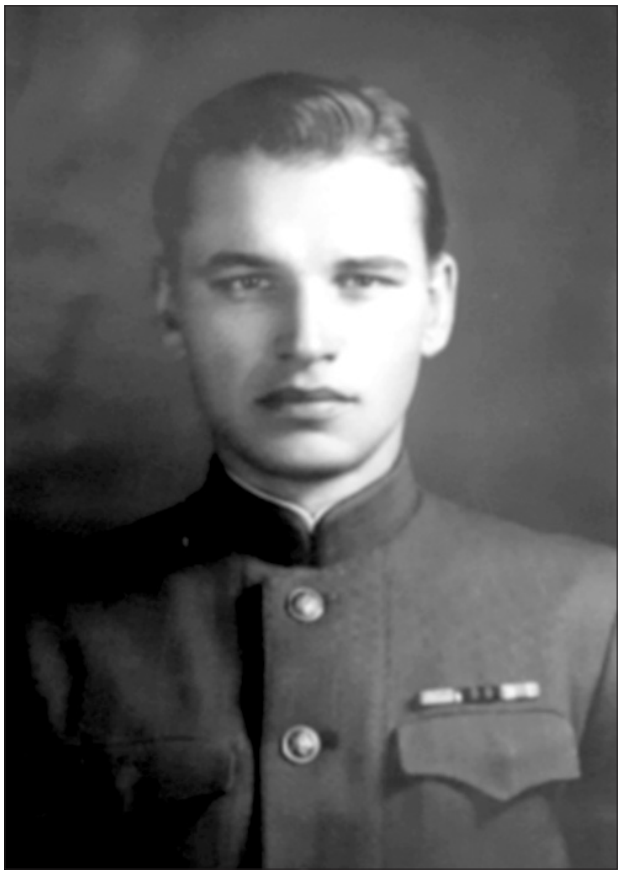
В архіві Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна зберігаються три особові справи Бориса Андрійовича Шрамка: Особова справа студента історичного факультету (Опис 2440. 1939–1949), аспіранта (Опис 1 – Л. Од. збер. 5/1. 1949–1953. 78 л.) та справа Б. А. Шрамка-викладача (зберігається у відділі кадрів).

Документи дозволяють відтворити головні факти біографії, оцінити успіхи в навчанні, деякі подробиці студентського та аспірантського життя, його викладацької кар'єри. Для публікації відібрано лише деякі з документів.

Серед документів, що вміщує особова справа студента, такі: заява про вступ до історичного факультету Харківського державного університету імені О. М. Горького, особова картка вступника, екзаменаційний лист № 242 для вступу до Московського державного університету, довідка від 19 серпня 1939 р., видана відповідальним секретарем приймальної комісії Московського державного університету про успішне складання вступних іспитів. Також маємо три автобіографії, які, відповідно, датовані 28 червня 1939 р., 18 липня 1946 р., 24 січня 1949 р. У справі є наказ № 59 /224/ від 21.V/41 р. про вибуття студента II курсу історичного факультету з університету

1938 р.

1948 р.

у зв'язку із призовом до лав РСЧА, заява від 12 / III – 41 р. про видачу атестату для зняття нотаріальної копії, у зв'язку з намірами вступити в екстернат юридичного інституту, довідка про те, що він був студентом III курсу історичного факультету і перервав навчання у зв'язку з початком Другої Світової війни (від 29.X.45 р.), заява від 18.07. та 20.07.46 р., витяг з наказу № 215 від 22.07.46 р. про поновлення в правах студента після демобілізації з лав РСЧА, витяг з наказу № 148 від 23.06.1949 р. про закінчення університету, особистий листок з обліку кадрів та ін. У архівній справі аспіранта Бориса Андрійовича Шрамка зберігаються наступні документи: заява про надання дозволу складати іспити до аспірантури по кафедрі давньої історії та археології, витяг із наказу № 43 від 10.11.1949 р. про зарахування до аспірантури по спеціальності «історія давнього світу» (Л. 56); біографічна довідка, автобіографія, особовий листок з обліку кадрів, характеристики деканату та ректорату та ін.

Для публікації відібрано найбільш повну автобіографію та одну з характеристик, яка міститься в особовій справі аспіранта (загалом у обох справах є чотири автобіографії й чотири характеристики).

Автобиография

Я, Шрамко Борис Андреевич, родился 17 января 1921 г. в г. Гомеле в семье железнодорожного служащего-телеграфиста. В 1929 г. я поступил в среднюю школу, которую окончил в 1939 г. в городе Харькове. В 1937 г. я вступил в ряды ВЛКСМ. В 1939 г. поступил на исторический факультет Харьковского гос. университета им. А. М. Горького, где учился до начала Великой Отечественной войны. В октябре 1941 г. я эвакуировался в г. Саратов, где продолжал учебу на историческом факультете Саратовского гос. университета им. Н. Г. Чернышевского. В январе 1942 г. я был призван в ряды Советской Армии и направлен на Курсы радиотелеграфистов НКО № 7 в гор. Елабугу, где находился в качестве курсанта до марта 1942 г. С марта по сентябрь 1942 г. я участвовал в боях на Западном фронте в качестве рядового-телефониста в роте связи 58 гв. стр. полка 18 гв. стр. дивизии. Затем я был послан в Смоленское арт. училище в г. Ирбит, где был в качестве курсанта с сентября 1942 по март 1943 г. После окончания училища мне было присвоено звание лейтенанта и я был направлен на Воронежский фронт, где участвовал в боях на Белгородском направлении в качестве командира взвода, а затем командира батареи 830 арт. полка 305 стр. дивизии до августа 1943 г. В бою под Харьковом в августе 1943 г. я был ранен и до января 1944 г. находился на излечении в эвакогоспитале № 5843. С января 1944 г. по сентябрь 1944 г. я находился на должности командира батареи 243 гв. арт. полка 100 гв. стр. дивизии, вместе с которой участвовал в боях на Карельском фронте. С сентября 1944 г. по январь 1945 г. я был командиром батареи в 10 гв. воздушно-десантной бригаде 104 гв. возд.-десантн. дивизии. С январе 1945 г. по март 1945 г. я работал в качестве помощника нач. штата бригады в 59 гв. дивизионной арт. бригаде 114 гв. стр. дивизии, а затем в качестве командира батареи в 405 гв. гаубичном арт. полку той же бригады, вместе с которой участвовал в боях на 3-м и 2-м Украинском фронте до мая 1945 г. С мая 1945 г. по февраль 1946 г. я находился в той же должности и в той же части в составе Центральной группы Оккупационных войск в Венгрии, а с февраля 1946 г. по июнь 1946 г. в Киевском военном округе. В июне 1946 г. я был демобилизован и с сентября 1946 г. продолжал учебу в Харьковском гос. университете, который окончил в 1949 г, получив диплом с отличием. В ноябре 1947 г. университетской парт.

организацией я был принят в ряды ВКП(б). За участие в Великой Отечественной войне награжден тремя правительственными наградами.

5 июля 1949 г. Подпись /Шрамко/

ХАРАКТЕРИСТИКА

Шрамко Борис Андреевич,
рождения 1921 года,
украинец, из служащих,
член КПСС с 1947 года.

Товарищ Шрамко Б. А. поступил на исторический факультет Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в сентябре 1939 года. В октябре 1941 года эвакуировался в г. Саратов, где продолжал учебу на историческом факультете Саратовского государственного университета им. И. Г. Чернышевского. В январе 1942 г. был призван в ряды Советской армии и участвовал в боях с немецко-фашистскими захватчиками на Западном, Карельском, Воронежском, 3-м Украинском фронтах, с начала в качестве рядового бойца, а затем в качестве гвардии старшего лейтенанта. В августе 1943 г. был ранен в бою за Харьков. Награжден пятью правительственными наградами. В июне 1946 года тов. Шрамко Б. А. был демобилизован из рядов Советской армии и возобновил учебу на историческом факультете Харьковского государственного университета. Тов. Шрамко Б. А. все годы учебы в Университете отлично занимался и в 1949 году окончил исторический факультет, получил диплом с отличием.

Товарищ Шрамко Б. А. активно участвовал в работе Научного студенческого общества университета, проявил высокие способности к научной работе. Три его работы на научных студенческих общеуниверситетских конференциях были удостоены премии, отмечены грамотами ЦК ЛКСМУ, ОК ЛКСМУ и приказом Министерства Высшего образования СССР № 598 от 3 мая 1948 г. Тов. Шрамко Б. А. явился также активным участником многих студенческих творческих конференций.

Ректоратом и партийным бюро университета т. Шрамко Б. А. был рекомендован в аспирантуру по кафедре древней истории и археологии. Принят в аспирантуру в 1949 г. За время пребывания в аспирантуре тов. Шрамко Б. А. показал себя способным аспирантом. Кандидатский минимум был сдан им досрочно с отличными оценками. В настоящее время т. Шрамко Б. А. закончил работу по написанию диссертации на тему «Памятники скифского времени бассейна Сев. Донца». В своей работе товарищ Шрамко Б. А. использует материалы своих археологических раскопок на территории Харьковской области. Его раскопки получили высокую оценку со стороны доктора исторических наук профессора Б. А. Рыбакова.

Одновременно с работой над диссертацией тов. Шрамко Б. А. успешно ведет педагогическую работу, читая лекции по истории первобытного общества, археологии, ряд спецкурсов и спец семинаров /«Народы Северного Причерноморья в античную эпоху», «Методика археологических раскопок и разведок» и др./. Читаемые лекции идейно содержательны и находятся на *надлежащем* научном уровне.

Товарищ Шрамко Б. А. принимает активное участие в общественно-политической жизни факультета. С 1946 по 1949 г. он работал редактором факультетской стенгазеты «Историк», которая была одной из лучших в Университете и неоднократно премировалась. Кроме того, товарищ Шрамко Б. А. руководил семинаром агитаторов на заводе Транспортного машиностроения, проводил занятия со студентами, работал членом участковой избирательной комиссии по выборам в местные советы в 1953 г. В настоящее время является парторгом кафедры всеобщей истории.

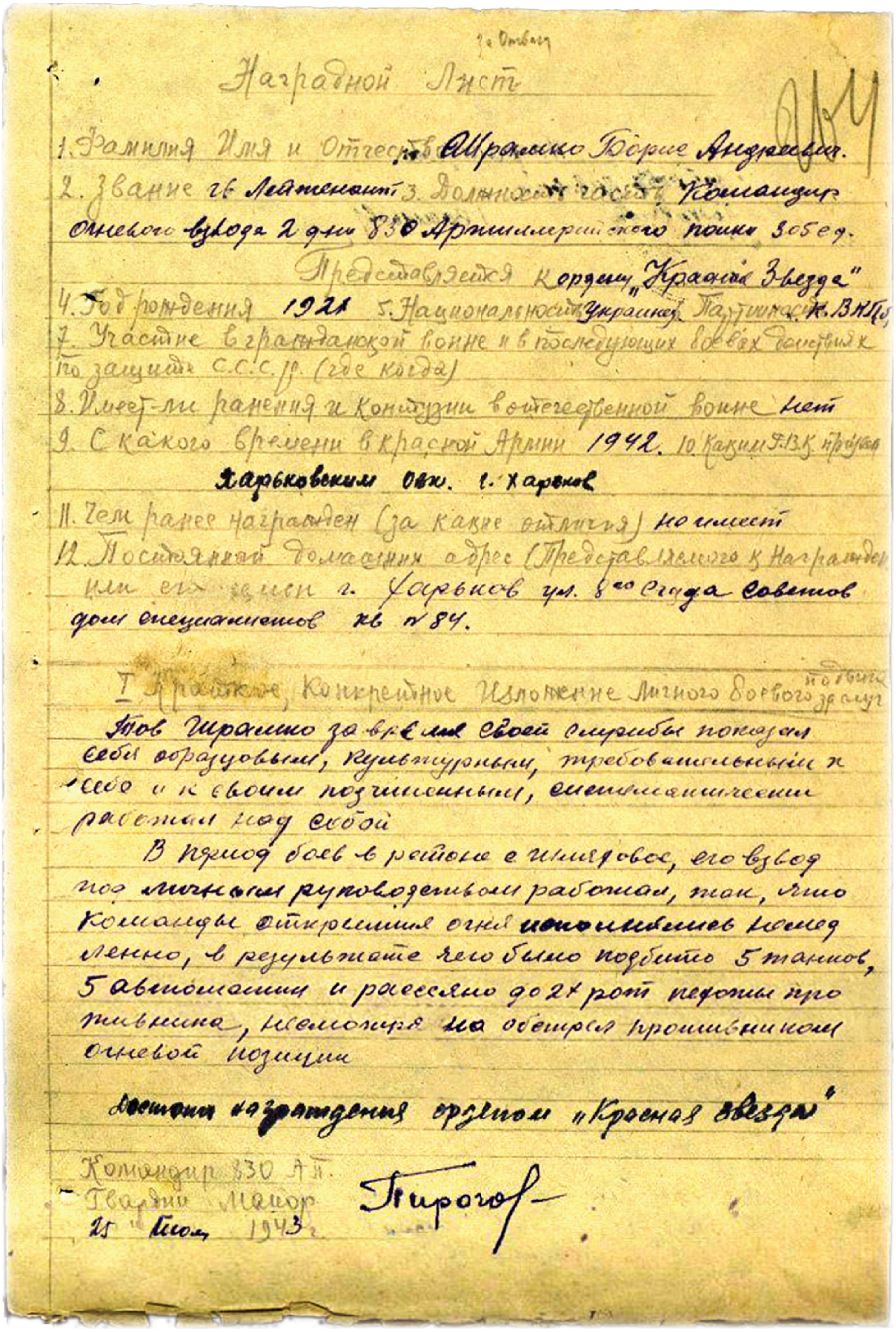
Товарищ Шрамко Б. А. много работает над повышением своего идейно-политического уровня, политически грамотен идеологически выдержан. Пользуется заслуженным авторитетом среди студентов и профессорско-преподавательского состава университета.

30 марта
1953 г.

ДЕКАН
ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА ХГУ
/доц. Слюсарский А. Г./

СЕКРЕТАРЬ ПАРТБЮРО
ФАКУЛЬТЕТА

(до публікації документи підготувала
О. Г. Павлова)

Наградной Лист

1. Фамилия Имя и Отчество Шрамко Борис Андреевич.
2. Звание гв. лейтенант 3. Должность Командир огневого взвода 2 дня 830 Артиллерийского полка 305 сд.
Представляется к ордену „Красной Звезда"
4. Год рождения 1921 5. Национальность Украинец Партийность К.ВКП(б)
7. Участие в гражданской войне и в последующих вовсех операциях по защите с.с.с.р. (где когда)
8. Имеет-ли ранения и контузии в отечественной войне нет
9. С какого времени в Красной Армии 1942. 10. Какими ВУЗ кончил
Харьковским авх. г. Харьков
11. Чем ранее награжден (за какие отличия) не имеет
12. Постоянный домашний адрес (Представляемого к Награждению или его родителей) г. Харьков ул. 8-го Марта Советов дом специалистов кв № 84.

I. Краткое, Конкретное Изложение Личного боевого подвига

Тов Шрамко за время своей службы показал себя образцовым, культурным, требовательным к себе и к своим подчиненным, систематически работал над собой

В период боев в районе с. Шишуровка, его взвод под личным руководством работал так, что командир открывшим огнем уничтожил немецкие, в результате чего было подбито 5 танков, 5 автомашин и рассеяно до 2х рот пехоты противника, несмотря на обстрел пулеметным огнем огневой позиции

достоин награждения орденом „Красная звезда"

Командир 830 А.П.
Гвардии Майор Пирогов
25 Июля 1943 г.

Нагородний лист ордена Червоної зірки від 25 липня 1943 р.

Наградной лист.

1. Фамилия, имя и отчество Шрамко Борис Андреевич
2. Звание - гвардии старший лейтенант 3. Должность и часть - Командир огневого взвода 405 гвардейского Гаубичного Артиллерийского Полка 59 гвардейской Дивизионной Артиллерийской Бригады

Представляется к ордену "Красная Звезда"

4. Год рождения - 1921 5. Национальность - Украинец
6. Партийность - член ВЛКСМ с мая 1942 года.
7. Участие в Гражданской войне, последующих боевых действиях по защите СССР и Отечественной Войне (где, когда) Март 1942г - Август 1942г. - Западный фронт, Февраль 1943г - Август 1943г - Воронежский фр. Июнь 1944г - Август 1944г. Карельский фронт, с Февраля 1945г - 3-й Украинск. фр.
8. Имеет ранения и контузии в Отечественной Войне - Ранен 9-го Августа 1943г. под Харьковом.
9. С какого года в Красной Армии - с Января 1942 года.
10. Каким РВК призван - Саратовским Горвоенкоматом
11. Чем ранее награжден, за какие отличия - орден "Красная Звезда" пр. №072/н от 16.7.43 гв 305 сд с 1943г, медаль "За боевые заслуги" с 1944 года. приказ № 016/н от 8.12.44 по 100 сд
12. Постоянный домашний адрес представляемого к награждению и адрес его семьи:

Краткое конкретное изложение личного боевого подвига или Заслуг.

В боях с 29 Марта по 29 Апреля гв. ст. лейтенант Шрамко Б.А. проявил себя смелым и находчивым офицером. В тяжелых условиях бездорожья и грязи, в уличных боях сопровождал огнем артиллерии боевой Устав противнику. В боях за город Коршей-Бург, взвод ст. лейтенанта Шрамко истребил 10 автомашин отходящего противника.

Достоин награждения орденом "Красная Звезда".

Командир 405 гвардейского Г.А.П. 1 Батареи гв. Капитан (Петрученко)

"15" Ноября 1945 года

Нагородний лист ордена Червоної зірки від 01 липня 1944 р.

НАГРАДНОЙ ЛИСТ

1.Фамилия, имя и отчество ШРАМКО Борис Андреевич.
2.Звание Гвардии лейтенант. 3. должность, часть командир батареи 243 гвардейского артиллерийского полка 100 гв. сд. Представляется к медали "ЗА БОЕВЫЕ ЗАСЛУГИ".
4.Год рождения-1921г. 5.Национальность украинец. 6.Партийность член ВЛКСМ с 1937г.
7.Участие в гражданской воине, последующих боевых действиях по защите СССР и отечественной воине-отечественная война-Западный фронт с марта по июнь 1942г., Воронежский фронт с марта по август 1943г.
8.Имеет ли ранения и контузии в отечественной воине-не имеет
9.С какого времени в Красной Армии-с 1942г. 10.Каким РВК призван Ленинским РВК г. Харькова.
11.Чем ранее награжден /за какие отличия/ орденом "Красной Звезды Воронежский фронт.
12.Постоянный домашний адрес и адрес его семьи

1.Краткое описание личного боевого подвига или заслуг

21.6.44 года во время артподготовки на р.Свирь, когда обнаружилось, что на участке 296 гв.с.п 98 гв.с.д.нет проходов в первой линии проволоки на самом берегу реки, по приказу командира полка, проделал проход 20 снарядами на прерывая выполнения ранее поставленных задач, чем обеспечил быстрый выход подразделении 296 гв.с.п.на северный берег р.Свирь.
достоин награждения медалью "ЗА БОЕВЫЕ ЗАСЛУГИ"

"1" июля 1944 года. КОМАНДИР 243 ГВ.А.П.
ГВАРДИИ ПОДПОЛКОВНИК
/ВЕРЖОВСКИЙ/

Нагородний лист медалі «За бойові заслуги» від 16 липня 1944 р.

ДИПЛОМ
КАНДИДАТА НАУК
МК-ИТ № 000166
Москва 17 ноября 1953 г.

Решением
Совета Института истории материальной культуры АН СССР
от 18 июня 1953 г. (протокол N 14)
Шрамко Борису Андреевичу
ПРИСУЖДЕНА УЧЕНАЯ СТЕПЕНЬ КАНДИДАТА
ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК
Председатель Совета
Ученый Секретарь Совета

АТТЕСТАТ
ДОЦЕНТА
МДЦ № 004978
Москва 12 июня 1956 г.

Решением
Высшей Аттестационной Комиссии
от 9 июня 1956 г. (протокол N 15)
Шрамко Борис Андреевич
УТВЕРЖДЕН В УЧЕНОМ ЗВАНИИ ДОЦЕНТА
ПО КАФЕДРЕ
„древняя и средняя история"
Председатель Высшей Аттестационной Комиссии
Ученый Секретарь Высшей Аттестационной Комиссии

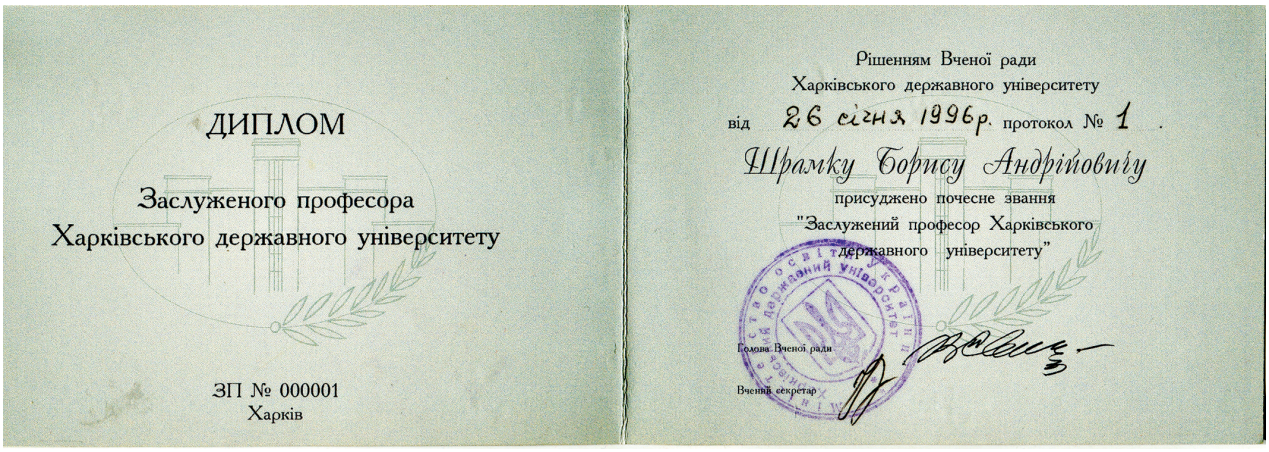
ДИПЛОМ
ДОКТОРА НАУК
МДТ № 000130
Москва 7 июня 1966 г.

Решением
Высшей Аттестационной Комиссии
от 23 апреля 1966 г. (протокол N 22)
Шрамко Борису Андреевичу
ПРИСУЖДЕНА УЧЕНАЯ СТЕПЕНЬ ДОКТОРА
исторических наук
Председатель Высшей Аттестационной Комиссии
Ученый Секретарь Высшей Аттестационной Комиссии

АТТЕСТАТ
ПРОФЕССОРА
МПР № 010757
Москва 7 августа 1967 г.

Решением
Высшей Аттестационной Комиссии
от 12 июля 1967 г. (протокол N 44/IV)
Шрамко Борис Андреевич
УТВЕРЖДЕН В УЧЕНОМ ЗВАНИИ ПРОФЕССОРА
ПО КАФЕДРЕ
„древняя история и археология"
Председатель Высшей Аттестационной Комиссии
Ученый Секретарь Высшей Аттестационной Комиссии

Диплом кандидата історичних наук (1953 р.)
Атестат доцента (1956 р.)
Диплом доктора наук (1966 р.)
Атестат професора (1967 р.)

ДИПЛОМ

Заслуженого професора
Харківського державного університету

ЗП № 000001
Харків

Рішенням Вченої ради
Харківського державного університету
від 26 січня 1996р. протокол № 1
Шрамку Борису Андрійовичу
присуджено почесне звання
"Заслужений професор Харківського
державного університету"

Голова Вченої ради

Вчений секретар

Диплом Заслуженого професора Харківського державного університету від 26.01.1996 р.

Міністерство освіти і науки України

ПОСВІДЧЕННЯ

№ 49677

Шрамко
Борис
Андрійович

Нагороджена(ний) знаком

"ВІДМІННИК ОСВІТИ УКРАЇНИ"

Заступник Міністра

Наказ №_____

від "____" _____ 20___ Р.

Київ

ВІДМІННИК ОСВІТИ УКРАЇНИ

Посвідчення «Відмінник освіти України» (2001 р.)

УКРАЇНА
ХАРКІВСЬКА МІСЬКА РАДА
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
XXXVII сесія IV скликання

РІШЕННЯ

від 06.07.2005р. № 113/05
м. Харків

Про присвоєння звання „Почесний громадянин міста Харкова"

Враховуючи світову та вітчизняну практику відзначення видатних осіб, історичні традиції, з метою прижиттєвого вшанування та відзнаки особистостей, які зробили вагомий внесок в розвиток міста Харкова, піднесення його статусу у світі, в знак великої поваги до їх громадської діяльності, виходячи з рекомендацій Експертної ради з попереднього розгляду кандидатур на присвоєння звання "Почесний громадянин міста Харкова", спираючись на п. 1 рішення виконавчого комітету Харківської міської ради від 12.08.1998р. № 781 "Про присвоєння звання "Почесний громадянин міста Харкова" та рішення XIII сесії Харківської міської ради IV скликання від 30.04.2003р. № 89/03 "Про затвердження "Положення про звання "Почесний громадянин міста Харкова", на підставі ст. 25 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", керуючись ст. 59 зазначеного Закону та ст. 29 Статуту територіальної громади міста Харкова, Харківська міська рада

ВИРІШИЛА:

1. Затвердити протокол засідання Експертної ради з попереднього розгляду кандидатур на присвоєння звання "Почесний громадянин міста Харкова" від 10.06.2005р. (додаток 1)
2. Присвоїти звання "Почесний громадянин міста Харкова" громадянам, зазначеним у додатку 2.
3. Це рішення набуває чинності з моменту його оголошення на урочистій церемонії присвоєння звання "Почесний громадянин міста Харкова".
4. Контроль за виконанням цього рішення покласти на постійну комісію Харківської міської ради з освіти, справ молоді та гуманітарних питань та секретаря Харківської міської ради Воронова М.М.

Міський голова В. Шумілкін

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ВІДДІЛ АПАРАТУ РАДИ №04059243

Додаток 1
до рішення XXXVII сесії Харківської міської ради IV скликання
"Про присвоєння звання "Почесний громадянин міста Харкова"
від 06.07.2005 р. № 113 /05

ЕКСПЕРТНА РАДА

з попереднього розгляду кандидатур на присвоєння звання

"Почесний громадянин міста Харкова"

(створена рішенням XIII сесії Харківської міської ради IV скликання № 89/03 від 30.04.2003 р. "Про затвердження "Положення про звання "Почесний громадянин міста Харкова")

ПРОТОКОЛ

засідання Експертної ради з попереднього розгляду кандидатур на присвоєння звання "Почесний громадянин міста Харкова" від 10 червня 2005 року

Мала зала виконкому міської ради **11[00]**

Присутні: Бакіров В.С., Бугаєць А.О., Політучий С.Я., Поярков Ю.М., Реусов В.О., Сорока Л.С., Косінов С.А., Сташис В.В., Шутенко Л.М. (9 чол.)
Відсутні: Пилипчук М.Д., Кеворкян К.Е., Ковтун В.І., Корж М.О., Коливанова-Попеску С.І., Ярмиш О.Н. (6 чол.)
Головує: Сорока Л.С.
Запрошений: Шумілкін В.А. – Харківський міський голова

1. Обрання головуючого на засіданні Експертної ради з попереднього розгляду кандидатур на присвоєння звання "Почесний громадянин міста Харкова" 10 червня 2005 року (доповідає Сорока Л.С. – секретар Експертної ради).

Вирішили: обрати головуючим на засіданні секретаря Експертної ради Л.С. Сороку

2. Інформація щодо кандидатур, які подані на присвоєння звання "Почесний громадянин міста Харкова" у 2003 році (доповідає Л.С. Сорока).

Рішення Харківської міської ради «Про присвоєння звання «Почесний громадянин міста Харкова» від 06.07.2005 р.

3. Обговорення кандидатур

Висловились: всі присутні члени ради

Вирішили:

Рекомендувати Харківській міській раді присвоїти звання "Почесний громадянин міста Харкова" у 2005 році:

- Клочковій Яні Олександрівні;
- Питікову Івану Нінкіфоровичу;
- Шрамку Борису Андрійовичу.

Головуючий на засіданні Експертної ради – секретар Експертної ради, заступник міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради – начальник Головного управління з гуманітарних та соціальних питань Л.С. Сорока

Додаток 2
до рішення XXXVII сесії Харківської міської ради IV скликання
"Про присвоєння звання "Почесний громадянин міста Харкова"
від 06.07.2005 р. № 115 /05

Список громадян, яким присвоюється звання
«Почесний громадянин міста Харкова»

Клочкова Яна Олександрівна	–	Герой України, Заслужений майстер спорту України, чотирикратна чемпіонка Олімпійських Ігор з плавання, багаторазова чемпіонка світу і Європи, кавалер орденів Княгині Ольги I та III ст., Хрест Слави МВС, „За заслуги" III ст.
Питіков Іван Никифорович	–	в.о. директора ЗОШ № 24 міста Харкова, Заслужений вчитель УРСР, Відмінник освіти СРСР, ветеран Великої Вітчизняної війни, кавалер ордена Вітчизняної війни II ст., низки медалей і відзнак за військові заслуги, за творчу й педагогічну діяльність удостоєний орденів "За заслуги» III ст., Богдана Хмельницького III ст. та іншими нагородами.
Шрамко Борис Андрійович	–	видатний вчений, археолог, ветеран Великої Вітчизняної війни, заслужений діяч науки й техніки України, доктор історичних наук, заслужений професор Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразина

Заступник міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради – начальник Головного управління з гуманітарних та соціальних питань Л. Сорока

Посвідчення та нагрудний знак Почесного громадянина міста Харкова

Диплом Почесного громадянина міста Харкова

БІЛЬСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА

шоста позачергова сесія сьомого скликання

Рішення

18.02.2016 р. с. Більськ

Про перейменування назв вулиць
Більської сільської ради

Керуючись Законом України від 09.04.2015року «Про засудження комуністичного та націонал – соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», сесія сільської ради
ВИРІШИЛА:

1. Перейменувати вулиці та провулки в селі Більськ:
вулицю Пархоменка перейменувати на вулицю Шрамка Бориса;
вулицю Жданова перейменувати на вулицю Солов'їна;
вулицю Крупської перейменувати на вулицю Сковороди григорія;
вулицю Котовського перейменувати на вулицю Вишнева;
вулицю Радянську перейменувати на вулицю Лесі Українки;
вулицю Леніна перейменувати на вулицю Центральна ;
провулок Леніна перейменувати на провулок Центральний;
вулицю Чапаєва перейменувати на вулицю Холодівська;
провулок Чапаєва перейменувати на провулок Опішнянський шлях;
вулицю Петровського перейменувати на вулицю Куземинська;
провулок Петровського,1 перейменувати на провулок Куземинський,1;
провулок Петровського, 2 на провулок Куземинський,2;
провулок Петровського,3 на провулок Куземинський,3;
провулок Петровського, 4 на провулок Куземинський,4;
провулок Петровського, 5 на провулок Куземинський, 5.

2.Дане рішення ввести в дію з дня опублікування в газеті «Народна трибуна»
3.Контроль за виконанням даного рішення покладається на сільського голову.

Сільський голова С.В.Залізняк

УКРАЇНА
ХАРКІВСЬКА МІСЬКА РАДА
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
4 сесія 7 скликання

УКРАИНА
ХАРЬКОВСКИЙ ГОРОДСКОЙ СОВЕТ
ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ
4 сессия 7 созыва

РІШЕННЯ

Від 24.02.2016 № 156/16
м. Харків

Про впорядкування найменувань
об'єктів топоніміки

З метою впорядкування найменувань елементів вулично-дорожньої мережі на території міста Харкова, враховуючи рекомендації Міської комісії з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища та розпорядження міського голови від 02.02.2016 № 7 «Про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова», на підставі Закону України «Про географічні назви», ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», керуючись ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», Харківська міська рада

ВИРІШИЛА:

1. Провести впорядкування найменувань низки елементів вулично-дорожньої мережі міста Харкова згідно з додатком 1.

2. Внести зміни до рішення 1 сесії Харківської міської ради 7 скликання від 20.11.2015 № 12/15 «Про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова» згідно з додатком 2.

3. Внести зміни до Реєстру назв урбанонімів м. Харкова, затвердженого рішенням 9 сесії Харківської міської ради 4 скликання від 25.12.2002 «Про затвердження Реєстру назв урбанонімів в м. Харкові» (із змінами та доповненнями):

3.1. Замінити слова в стовпці «Район» згідно з додатком 3.

3.2. Виключити з Реєстру назв урбанонімів м. Харкова рядки згідно з додатком 4.

Рішення Харківської міської ради «Про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова» від 24.02.2016 р.

3.3. Включити до Реєстру назв урбанонімів м. Харкова рядки згідно з додатком 5.

4. Контроль за виконанням цього рішення покласти на постійну комісію Харківської міської ради з гуманітарних питань (освіта, культура, духовність, молодіжна політика та спорт) та секретаря Харківської міської ради.

Міський голова Г.А. Кернес

Додаток 5
до рішення 4 сесії Харківської міської ради 7 скликання «Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки»
від 24.02.2016 № 156/16

Найменування елементів вулично-дорожньої мережі міста, що включаються до Реєстру назв урбанонімів м. Харкова:

Назва	Тип	Название	Тип	Район	В/з
Амосова	вул.	Амосова	ул.	Фрунзенський	61029, 61171, 61176, 61178
Андріївська	вул.	Андреевская	ул.	Холодногірський	61016
Бориса Шрамка	вул.	Бориса Шрамко	ул.	Холодногірський	61017
Букова	вул.	Буковая	ул.	Шевченківський	61051
Ванди Биневської	пров.	Ванды Биневской	пер.	Фрунзенський	61066
Велика Жихорська	вул.	Большая Жихорская	ул.	Червонозаводський	61102, 61109
Велика Панасівська	вул.	Большая Панасовская	ул.	Холодногірський	61017, 61040, 61052, 61139
Володимира Сосюри	вул.	Владимира Сосюры	ул.	Червонозаводський	61109
Володимира Сосюри	пров.	Владимира Сосюры	пер.	Червонозаводський	61109
Граківська	вул.	Граковская	ул.	Індустріальний	61047
Дмитра Вишневецького	вул.	Дмитрия Вишневецкого	ул.	Холодногірський	61015, 61016
Дмитра Вишневецького	пр-д	Дмитрия Вишневецкого	пр-д	Холодногірський	61016
Дмитра Вишневецького	пров.	Дмитрия Вишневецкого	пер.	Холодногірський	61015
Достоєвського	пр-д	Достоевского	пр-д	Червонозаводський	61009
Жасминовий	б-р	Жасминовый	б-р	Комінтернівський	61096, 61100
Жихорський	пр-д	Жихорский	пр-д	Червонозаводський	61109
Жон Мироносиць	вул.	Жен Мироносиц	ул.	Київський	61002
Івана Багмута	вул.	Ивана Багмута	ул.	Київський	61107
Івана Зарудного	в-д	Ивана Зарудного	в-д	Московський	61054
Івана Зарудного	вул.	Ивана Зарудного	ул.	Московський	61054
Івана Зарудного	пров.	Ивана Зарудного	пер.	Московський	61054
Івченка	пров.	Ивченко	пер.	Київський	61070
Ігоря Муратова	вул.	Игоря Муратова	ул.	Холодногірський	61177
Ігоря Муратова 1-й	пров.	Игоря Муратова 1-й	пер.	Холодногірський	61177
Ігоря Муратова 2-й	пров.	Игоря Муратова 2-й	пер.	Холодногірський	61177
Карташівська	вул.	Карташевская	ул.	Жовтневий	61004, 61125
Карташівський	пров.	Карташевский	пер.	Жовтневий	61125
Карякінська	вул.	Карякинская	ул.	Київський	61033
Клеверний	пров.	Клеверный	пер.	Жовтневий	61071
Ковильний	пров.	Ковыльный	пер.	Київський	61107

Колійний	пров.	Колейный	пер.	Червонозаводський	61030
Лаврентьєва	пров.	Лаврентьева	пер.	Червонозаводський	61030
Латиських Стрільців	вул.	Латышских Стрелков	ул.	Київський	61107
Літературна	вул.	Литературная	ул.	Шевченківський	61058
Манізера	вул.	Манизера	ул.	Київський	61002
Мар'ївська	вул.	Марьевская	ул.	Київський, Московський	61161
Мар'ївський	в-д	Марьевский	в-д	Московський	61161
Миколи Бажана	вул.	Николая Бажана	ул.	Жовтневий	61157
Михайла Петренка	вул.	Михаила Петренко	ул.	Жовтневий	61039
Мищенківська	вул.	Мищенковская	ул.	Київський	61108
Мотронінська	вул.	Мотронинская	ул.	Фрунзенський	61029
Мотронінський	пров.	Мотронинский	пер.	Фрунзенський	61029
Никонівський	пр-д	Никоновский	пр-д	Московський	61161
Ново-Віринська	вул.	Ново-Веринская	ул.	Київський, Московський	61161
Ново-Садова	вул.	Ново-Садовая	ул.	Фрунзенський	61091
Оскільський	пров.	Оскольский	пер.	Індустріальний	61046
Партизанський	пров.	Партизанский	пер.	Київський	61054
Петра Тронька	вул.	Петра Тронько	ул.	Холодногірський	61015, 61016
Петра Тронька	пров.	Петра Тронько	пер.	Холодногірський	61016
Поморська	вул.	Поморская	ул.	Індустріальний	61047
Свтодухівська	вул.	Святодуховская	ул.	Московський	61005
Семенівський	пров.	Семеновский	пер.	Київський	61107
Сергіївський	м-н	Сергиевская	пл.	Шевченківський, Червонозаводський	61003
Сіриківський	пр-д	Сериковский	пр-д	Холодногірський	61017
Соколовська	вул.	Соколовская	ул.	Холодногірський	61040
Старий Куток	вул.	Старый Куток	ул.	Київський	61107
Стельмаха	пров.	Стельмаха	пер.	Київський	61013
Терихівська	вул.	Териховская	ул.	Холодногірський	61015, 61093
Тетяни Устинової	пров.	Татьяны Устиновой	пер.	Червонозаводський	61109
Трав'яний	пров.	Травяной	пер.	Київський	61107
Тюрінський	узв.	Тюринский	сп.	Київський, Московський	61161
Чуніхінська	вул.	Чунихинская	ул.	Фрунзенський	61046
Щоголівська	вул.	Щеголевская	ул.	Комінтернівський	61001
Юри Зойфера	вул.	Юры Зойфера	ул.	Шевченківський	61022, 61058
Юрія Кондратюка	пров.	Юрия Кондратюка	пер.	Київський	61070
Ячмінний	пров.	Ячменный	пер.	Жовтневий	61071

Заступник голови – відповідальний секретар Міської комісії з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища О.В. Хорошковатий

ЗАТВЕРДЖУЮ
Заступник голови Вченої ради
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

Віктор КАТРИЧ

РІШЕННЯ

Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
з питання: «Про присвоєння аудиторії № 5-54 історичного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
ім'я професора Бориса Андрійовича Шрамка»
від 22 лютого 2021 року, протокол № 3

Заслухавши виступ декана історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна С. Д. Литовченка, Вчена рада університету відзначає:

Професор Шрамко Борис Андрійович був видатним діячем науки та освіти, який зробив вагомий внесок у розвиток археології України, протягом 35 років очолював Сіверсько-Донецьку та Скіфо-словянську археологічні експедиції, що здійснювали системні розкопки скіфських селищ та городищ в басейні Сіверського Дінця, а також ранньосередньовічного Донецького городища – літописного міста Донець. Відомий також як дослідник найбільшого в Європі укріпленого поселення скіфського часу – Більського городища, що ототожнюють з геродотівським містом Гелон.

Провів масштабні археологічні дослідження в басейні Сіверського Дінця, відкрив нову, бондарихинську археологічну культуру фіналу бронзового віку, першим в Україні розпочав широко застосовувати археометричні методи в археології, протягом багатьох років представляв Україну в ЮНЕСКО, входив до міжнародного комітету з давньої металургії заліза, співпрацював з міжнародним комітетом з вивчення орних знарядь та землеробства (Данія).

Завдяки зусиллям Б. А. Шрамка в повоєнні роки була відновлена робота Археологічного музею, розпочато упорядкування його фондів, створений науковий архів та бібліотека, за результатами багаторічних розвідок та розкопок сформована велика колекція знахідок доби бронзи – раннього середньовіччя, що стала основою сучасного Музею археології університету.

Вчений є засновником Харківської археологічної школи, яка визнана однією з найкращих в Україні, її представники успішно розробляють різні напрямки археологічної науки, очолюють археологічні експедиції. Вагомий внесок зроблено

професором Б. А. Шрамком у підготовку кадрів вищої кваліфікації. Під його керівництвом підготовлено 7 кандидатів та 2 доктори історичних наук.

За доблесну працю професору Борису Андрійовичу Шрамко першому в університеті присвоєно звання «Заслуженный профессор ХГУ», нагороджено знаком «Відмінник освіти України», удостоєно почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки України», обрано «Почесним громадянином міста Харкова».

Аудиторія № 5-54 історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна обладнана сучасною технікою для ведення занять із студентами, буде доповнена інформаційними стендами, що висвітлюють основні напрямки та результати діяльності вченого.

Враховуючи вище зазначене, **Вчена рада університету ухвалила:**

1. Присвоїти аудиторії № 5-54 історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна ім'я професора Бориса Андрійовича Шрамка.
2. Підготувати наказ про введення в дію цього рішення Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Відповідальний: декан історичного факультету Литовченко С.Д.

Термін виконання: до 12. 03. 2021 р.

Могила Б. А. Шрамка на Алеї почесних громадян (*м. Харків, кладовище № 2*).

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОЛОГІЇ
МУЗЕЙ АРХЕОЛОГІЇ

КОМУНАЛЬНА УСТАНОВА «ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «БІЛЬСЬК»
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

Наукове видання

БОРИС АНДРІЙОВИЧ ШРАМКО:
СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ, ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ, СПОГАДИ ПРО ВЧЕНОГО

Технічний редактор — *Є. В. Онишко*
Художнє оформлення — *В. А. Носань*

Підписано до друку 15.04.21. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 34,5. Наклад 100 прим. Зам. № 21-32.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.